

BROUWEN, BRANDEN EN BEDIENEN

BROUWEN, BRANDEN EN BEDIENEN
Werkende vrouwen in de Nederlandse
dranknijverheid, 1500-1800

Brewing, distilling and serving

Working women in Dutch drink industry, 1500-1800

(with a summary in English)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de Universiteit Utrecht
op gezag van de rector magnificus, prof.dr. J.C. Stoof,
ingevolge het besluit van het college voor promoties
in het openbaar te verdedigen op
woensdag 18 november 2009 des middags te 4.15 uur

door

Marjolein van Dekken

geboren op 4 maart 1976
te Hoorn

Promotor: Prof.dr. A.F. Heerma van Voss
Co-promotor: Dr. A. Schmidt

Dit proefschrift werd mede mogelijk gemaakt met financiële steun
van de Vrienden van het IISG.

Dankwoord

Na het afronden van mijn eindschrift over bierbrouwsters in de late middeleeuwen, bleef de vraag hoe het in de vroegmoderne tijd verder zou gaan met 'mijn' brouwsters in mijn achterhoofd zitten. Een jaar later bood het IISG mij de unieke kans op zoek te gaan naar het antwoord en het zelfs uit te breiden met onderzoek naar brandewijnstooksters en verkoopsters van drank. Promotor Lex Heerma van Voss en co-promotor en begeleider Ariadne Schmidt deelden mijn enthousiasme voor het onderwerp en binnen het project *Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd* kon ik aan het werk, waarbij de Vrienden van het IISG voor de financiering zorgden.

Hoe geweldig ik het onderwerp nog steeds vind, in de afgelopen jaren heeft het me ook regelmatig tot wanhoop gebracht. Gelukkig waren daar altijd Lex en Ariadne die me telkens op het juiste spoor terugzetten. Na zo'n middag geloofde ik er zelf ook weer in en met de door Lex opgezette schema's erbij leek het zelfs opeens heel eenvoudig. Het was tenslotte 'gewoon' een kwestie van invullen, al bleek de werkelijkheid vaak toch weerbarstiger. Desondanks is het tot een goed einde gekomen en ik ben jullie beiden heel erg dankbaar voor de aangename gesprekken en alles wat jullie me geleerd hebben.

Naast Ariadne en Lex maakten Elise van Nederveen Meerkerk, Daniëlle van den Heuvel en Jan Lucassen onderdeel uit van het project op het instituut. Ik dank jullie voor alle op- en aanmerkingen, suggesties, het materiaal wat ik van jullie mocht gebruiken en natuurlijk de gesprekken over van alles behalve onze onderzoeken. Dat laatste geldt ook voor de vele aangename momenten met andere IISG-collega's tijdens de lunch-, koffie- en theepauzes, of gewoon op de gang. Daan Marks, Christiaan van Bochove, Jelle van Lottum, Els Hiemstra, Jacques van Gerwen, Angèle Janse, Rob Wadman, Karin Hofmeester, Bouwe Hijma, en alle anderen dank voor de ontspanning die jullie boden, zodat ik daarna weer opgeladen aan de slag kon. Ook tijdens congressen, lezingen, seminars en andere bijeenkomsten was er ruimte voor gezelligheid. Daarnaast waren er bij deze gelegenheden altijd vele nuttige op- en aanmerkingen, van instituutscolllega's maar ook van collega onderzoekers en promovendi, onder wie Laura van Aert, Richard Unger, Sheilagh Ogilvie en Amy Erickson.

Niet alleen tijdens presentaties kreeg ik aanwijzingen, maar vooral degenen die mijn manuscript in verschillende stadia van voltooiing (deels) lazen, hebben het resultaat mede vormgegeven. Ariadne Schmidt, Elise van Nederveen Meerkerk, Richard Unger, Myriam Everard, Josine Stremmelaar, Robert-Jan Peters en Andries van Dekken ben ik bijzonder dankbaar voor hun inhoudelijke en tekstuele bijdragen aan dit boek. Vanzelfsprekend ben ik zelf uiteindelijk als enige verantwoordelijk voor de inhoud ervan.

Dit onderzoek is gebaseerd op een enorme hoeveelheid data, afkomstig uit diverse archieven. De medewerkers van het Noord-Hollands Archief in Haarlem,

de streekarchieven in Leiden, Tilburg en 's-Hertogenbosch en de stadsarchieven van Rotterdam, Schiedam en 's-Hertogenbosch ben ik veel dank verschuldigd. Zij maakten mij wegwijs en zochten mee naar handige ingangen in dearchieven, zodat ik zelf steeds meer bruikbare informatie kon vinden. Hierbij wil ik speciaal mijn waardering uitspreken voor de helaas onlangs overleden archivaris Florence Koorn van het stadsarchief in Haarlem. Tijdens de omnummering van het stadsarchief van na 1572 maakte zij voor mij een eigen inventaris van alle bruikbare stukken, zodat ik ongehinderd met mijn onderzoek door kon gaan.

Behalve de gegevens die ik zelf vond, hebben verschillende mensen mij van onderzoeksmateriaal voorzien waarvoor ik hen zeer erkentelijk ben. Van Jan Lucassen en Piet Lourens mocht ik hun zeer uitgebreide gildendatabase gebruiken, databases van belastingkohieren in respectievelijk Leiden en Rotterdam kreeg ik van Ariadne Schmidt en Paul van de Laar en Erik Aerts en Bert de Munck bezorgden mij informatie over de Zuidelijke Nederlanden. Stijn Heeren tot slot stelde me de familiegeschiedenis met database van de Brabantse familie Heeren ter beschikking.

Behalve leverancier van onderzoeksgegevens was Stijn medepromovendus en bovenal vriend, zodat we als we elkaar zagen onze vorderingen konden bespreken of juist even alles konden vergeten. Ook zonder mijn andere goede vrienden, Casper Hopman, Jaap de Haan, Annemarie Hessing, Tino Kluiver, Niek de Wit en bovenal Josine Stremmelaar waren de afgelopen jaren een stuk minder aangenaam geweest. Met jullie kon ik discussiëren, jullie droegen ideeën aan en boden afleiding en ontspanning wanneer ik aangaf echt even niet aan mijn werk te willen denken. Josine neemt hier de meest bijzondere plaats in, vanaf het allereerste begin was jij erbij en heb je in mij geloofd, je hebt het hele manuscript gelezen en becommentarieerd en zal er straks ook bij zijn als dit avontuur tot een einde komt.

Heel veel dank ben ik verschuldigd aan mijn familie. Wanneer we een weekend naar het hoge noorden afreisden, legden mijn schoonouders Jan en Ada Peters me in de watten zodat ik weer helemaal opgeladen aan de slag kon. Mijn moeder Leny Broer was steevast geïnteresseerd in de resultaten en praatte me moed in als ik weer eens dacht dat ik niet geschikt was als promovendus. Voor correcties in het Nederlands en Engels kon ik bij mijn vader Andries van Dekken altijd terecht, waarbij hij heel voorzichtig ook verschillende inhoudelijke opmerkingen plaatste. Bovendien waren al mijn ouders bereid Roza op te vangen wanneer ik naar congressen ging, of wanneer er een deadline gehaald moest worden.

Mijn man Robert-Jan is degene die alle jaren mijn onmisbare steun en toeverlaat is geweest. Voor commentaar, Engelse correcties, excelsheets en berekeningen draaide jij je hand niet om. Maar bovenal bood je morele steun, stimuleerde je me door te gaan wanneer ik echt niet meer wilde, zorgde je voor thee en chocolade bij naderende deadlines en nam je de zorgen voor ons dochtertje Roza helemaal op je, bood je afleiding wanneer dat nodig was en kan ik altijd bij je terecht. Lief, dank je wel voor alles.

Inhoud

Lijst van tabellen	11
Lijst van figuren	12
Lijst van afbeeldingen	13
I Inleiding	15
1.1 Historiografie van werkende vrouwen in de vroegmoderne tijd	16
<i>Vrouwen in de brouwerij, branderij of drankhandel</i>	16
<i>Werkende vrouwen in de vroegmoderne tijd</i>	18
<i>Vrouwen in de buitenlandse dranknijverheid</i>	22
1.2 Brouwen, branden of bedienen? De invloed van verschillende factoren	23
<i>Economische conjunctuur</i>	23
<i>Institutionele regelgeving</i>	24
<i>Kapitaal en sociale status</i>	25
<i>Burgerlijke staat en levensloop</i>	25
1.3 Afbakening, bronnen en opzet van het boek	27
<i>Vroegmoderne tijd</i>	27
<i>Noordelijke Nederlanden</i>	28
<i>Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden</i>	30
<i>Bronnen</i>	31
<i>Opzet van het boek</i>	32
2 Brouwen	33
2.1 Het brouwproces	37
2.2 Aantallen brouwerijen, brouwers en brouwsters	41
<i>Brouwcentrum Haarlem</i>	42
<i>Bescheiden brouwning in Leiden</i>	55
<i>Rotterdam als nieuwe brouwersstad</i>	60
<i>Koopbrouwers en huisbrouwers in de Meierij</i>	64
<i>Productieomvang en afnemers</i>	68
2.3 Brouwersgilden	72
<i>Betalingen aan het gilde</i>	74
<i>Voorschriften en regels</i>	76
<i>Inspraak in het gilde</i>	77
2.4 Kapitaal en sociale status van de brouwers	81
<i>Kopen of huren van een brouwerij</i>	83
<i>Gereedschappen, grondstoffen, personeel en belastingen</i>	88
<i>Leveringen op krediet</i>	91
<i>Vermogenspositie</i>	96

<i>Stedelijke elite</i>	99
2.5 Burgerlijke staat en levensloop	101
<i>Ongetrouwde vrouwen</i>	102
<i>Getrouwde vrouwen</i>	104
<i>Weduwen</i>	107
2.6 Brouwerijpersoneel	108
<i>Aantallen personeelsleden</i>	109
<i>Vrouwelijk personeel</i>	110
2.7 Besluit: leven in de brouwerij	115
3 Branden	119
3.1 Brandewijn, jenever en likeuren	121
<i>Brandewijn uit wijn of graan</i>	121
<i>Verspreiding van branderijen en distilleerderijen</i>	123
3.2 Aantallen branders, brandsters en distillateurs	125
<i>Geen brandsters in Haarlem</i>	125
<i>Branders en distillateurs in Leiden</i>	126
<i>Branders en brandersweduwen in Rotterdam</i>	127
<i>Een omvangrijke brandersgemeenschap in Schiedam</i>	129
3.3 Branders- en distillateursgilden	130
<i>Schiedamse moutwijn- en jeneverbeurs</i>	132
3.4 Kapitaal en sociale status van de branders	135
3.5 Burgerlijke staat en levensloop	137
3.6 Leerlingen en branderijpersoneel	140
3.7 Brandewijnwinkels en vennootschappen	142
3.8 Besluit: leven in de branderij	145
4 Bedienen	149
4.1 Drankhandelaren in soorten en maten	151
4.2 Verkopers, tappers en herbergiers	154
<i>Verkopers van 'bier en een soopje'</i>	154
<i>Tappers mogen 'ghelagen setten'</i>	162
<i>Herbergiers bieden onderdak 'voor de reysende man'</i>	166
4.3 Gilden en vergunningen	169
<i>Iedere handelaar een eigen vergunning</i>	169
<i>Gilden</i>	171
<i>Speciale vaardigheden niet vereist</i>	172
<i>Inkomstgeld, jaarlijkse bijdrage en recognitiegeld</i>	173
4.4 Kapitaal en sociale status: van arme dunbierverkoper tot rijke herbergier	175
<i>Inrichting van de drankwinkels, tapperijen en herbergen</i>	175
<i>Kapitaal</i>	178

4.5	Burgerlijke staat en levensloop	181
	<i>Ongetrouwde vrouwen</i>	182
	<i>Echtparen en getrouwde vrouwen</i>	185
	<i>Weduwen</i>	191
4.6	Besluit: verkopen, tappen of herberg houden	193
5	Brouwen en bedienen in Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden	
		195
5.1	Brouwen	195
	<i>Ale- en hoptierbrouwerijen in Engeland</i>	195
	<i>Grote aantallen brouwerijen met een kleine productie in Duitsland</i>	199
	<i>Late opkomst van de brouwnijverheid in de Zuidelijke Nederlanden</i>	202
5.2	Corporatieve organisaties en leertijd	204
	<i>Brouwersgilde in Londen</i>	204
	<i>Gilden in Duitsland</i>	207
	<i>'Meester oft meestersse' in de Zuidelijke Nederlanden</i>	213
5.3	Kapitaal en sociale status	218
	<i>Arme alebrouwsters en zeer rijke hoptierbrouwers in Engeland</i>	219
	<i>Van middengroep tot hogere klasse; brouwers in Duitsland</i>	221
	<i>Van middengroep tot elite; brouwers in de Zuidelijke Nederlanden</i>	221
5.4	Brouwerijpersoneel	223
	<i>Verdwijnen van vrouwelijk brouwerijpersoneel in Engeland</i>	224
	<i>Vrouwelijk brouwerijpersoneel en meewerkende echtgenotes in Duitsland</i>	226
	<i>Knechten, dienstboden en dienstmeiden in de Zuidelijke Nederlanden</i>	227
5.5	Bedienen	228
	<i>Afname van tapsters en herbergiersters in Engeland</i>	229
	<i>Geen gildelidmaatschap, wel vergunningsplichtig</i>	232
	<i>Kleine drankwinkel of grote herberg</i>	233
5.6	Besluit: brouwen en bedienen	234
6	Conclusie: leven in de brouwerij, branderij of drankhandel	239
6.1	Economische conjunctuur	239
6.2	Institutionele regelgeving en gilden	241
6.3	Kapitaal en sociale status	243
6.4	Burgerlijke staat en levensloop	246
6.5	Vrouwen in de dranknijverheid, in de Noordelijke Nederlanden en daarbuiten	247
		249
	Bijlage – Brouwers in Haarlem, 1518-1663	
		249

Bibliografie	265
Geraadpleegde archieven	265
Digitale bronnen	267
Literatuur	269
Summary in English	283
Trefwoordenregister	287
Over de auteur	292

Lijst van tabellen

2.1	Brouwers en brouwsters in Haarlem, 1518-1663	47
2.2	Weduwen onder de brouwsters in Haarlem, 1518-1663	49
2.3	Brouwers en brouwsters in Leiden	58
2.4	Brouwers en brouwsters in Rotterdam	63
2.5	Brouwers en brouwsters in de Meierij	66
2.6	Gemiddelde productie van brouwers en brouwsters, Haarlem 1518-1663	69
2.7	Inkomsttarieven van de brouwersgilden	75
2.8	Verkoopprijzen van brouwerijen (in guldens)	84
2.9	Schuldbekentenissen van klanten aan bakkers en brouwers	92
3.1	Branders en distillateurs in Haarlem	125
3.2	Branders en distillateurs in Leiden	127
3.3	Branders en distillateurs in Rotterdam	129
3.4	Weduwen in de Schiedamse brandewijnbrandersgildelijst, 1796	144
4.1	Verschillende soorten drankhandelaren	152
4.2	Aantallen verkopers in Haarlem	156
4.3	Aantallen verkopers in Leiden	159
4.4	Aantallen verkopers in Rotterdam	161
4.5	Aantallen tappers in Haarlem	163
4.6	Aantallen tappers in Leiden	166
4.7	Aantallen tappers in Rotterdam	166
4.8	Aantallen herbergiers in Haarlem	168
4.9	Aantallen herbergiers in Leiden	168
4.10	Inkomstgeld, jaarlijks gildegeld en recognitiegeld	174
4.11	Verwantschappen tussen tappers van wijn of brandewijn in meerpersoonsbedrijven, Rotterdam 1713-1716	186
5.1	Aantallen brouwerijen in Duitse steden	201
5.2	Aantallen brouwerijen in Zuid-Nederlandse steden	203
5.3	Verkorte weergave van bevindingen over brouwsters in internationale vergelijking	234
5.4	Verkorte weergave van bevindingen over drankhandelaarsters in internationale vergelijking	236

Lijst van figuren

1.1	De Noordelijke Nederlanden	29
2.1	Schematische weergave van het brouwproces	40
2.2	Totaal aantal brouwerijen in Haarlem, 1518-1804	45
2.3	Aantal mannen en vrouwen onder de brouwers in Haarlem, 1518-1663	48
2.4	Brouwerijcompagnons onder de leden van het Haarlemse brouwersgilde, 1757-1794	55
2.5	Aantallen brouwers en brouwsters in Leiden, 1653-1668	57
2.6	Aantal brouwsels en aantal brouwerijen per jaar in Haarlem, 1518-1670	69
3.1	Branderijen in Schiedam	130
3.2	Percentage branders en brandsters in Schiedam	134
3.3	Burgerlijke staat van brandsters in Schiedam	138
4.1	Aantal mannelijke en vrouwelijke drieguldenbierverkopers in Haarlem, 1773-1811	155
4.2	Burgerlijke staat van vrouwelijke drankhandelaren in Leiden	184
4.3	Burgerlijke staat van nieuwe drieguldenbierverkoopsters, Leiden 1703-1733	187
4.4	Aantallen nieuwe brandewijnverkopers en herbergiers, 1721-1800	189

Lijst van afbeeldingen

2.1	De Bierbrouwerij. Hendrik Meijer, vermoedelijk 1772.	39
2.2	De Haarlemse brouwerij 'De Passer en de Valck'. Gezicht op de Bakenessergracht in Haarlem. Job Berckheyde, ca. 1670.	53
2.3	Eed voor de brouwers en de brouwsters van Amsterdam ten aanzien van de stadsaccijns, 18de eeuw.	73
2.4	Brief van de brouwers van Haarlem aan het stadsbestuur, 1546. Alle brouwers hebben met hun naam of brouwersmerk het document ondertekend.	79
2.5	De Rotterdamse brouwster Anna van der Vult en haar man Jasper Dirkszoon Cock, met hun vijf kinderen. Anoniem, ca. 1640-1650.	93
2.6	Brouwster Aletta Hanemans, echtgenote van brouwer Jacob Olycan. Frans Hals, 1625.	95
2.7	Leveringsbiljet van brouwerij 'Het Scheepje' in Haarlem, 5 april 1749.	111
2.8	Comptoirmeiden aan het werk in een Leidse brouwerij. De Bierbrouwerij (detail). Hendrik Meijer, vermoedelijk 1772.	112
2.9	Comptoirmeid en brouwersknecht op de kade bij de Haarlemse brouwerij 'De Passer en de Valck'. Gezicht op de Bakenessergracht in Haarlem (detail). Job Berckheyde, ca. 1670.	113
3.1	De stokerij van Gerrit Kraandyk. A. Zeeman, 1732.	122
4.1	Verzoekbriefje van Johanna de Vois, echtgenote van Jan van den Heuvel, om een dunbierverkopersvergunning. Leiden, 18de eeuw.	158
4.2	De likeurwinkel. Quiringh Gerritszoon van Brekelenkam, 1660.	160
4.3	De Sint-Antonieswaag op de Nieuwmarkt in Amsterdam, gezien vanuit de Bloedstraat (detail). Hermanus Petrus Schouten, 1789.	164
4.4	Herberg met rustende jagers. Ludolf de Jongh, 1658.	167
4.5	Brandewijnverkopersakte van Susanna van Aardenburg, echtgenote van Jacobus van Rijn. De akte is afgegeven op 23 oktober 1750 en tot en met 1763 jaarlijks opnieuw afgetekend.	170
4.6	Interieur van een tapperij of herberg met een waardin die uit het drankorgel tapt. Anoniem, 18e eeuw.	177
5.1	Die Brauerin. Martin Engelbrecht, ca. 1700.	211
5.2	Vrouw, jongen en mannen werkzaam in een kleine brouwerij. William Pyne, ca. 1800.	225

Hoofdstuk 1

Inleiding

It has been shown that the position which women occupied among butchers and bakers did not differ materially from their position in other trades; that is to say, the wife generally helped her husband in his business, and carried it on after his death; but the history of brewing possesses a peculiar interest, for apparently the art of brewing was at one time chiefly, if not entirely, in the hands of women.¹

Het bovenstaande citaat is afkomstig uit het door Alice Clark in 1919 gepubliceerde standaardwerk over werkende vrouwen in Engeland in de zeventiende eeuw. Clark constateerde dat vrouwen een bijzondere positie innamen binnen de brouwnijverheid. Eeuwenlang behoorde bierbrouwen tot de huishoudelijke taken van vrouwen, overigens net als het bakken van brood en het bereiden van andere delen van de maaltijd.² Wanneer ze bier overhielden, verkochten zij het surplus. Vanaf de veertiende eeuw kwam hier echter verandering in. Commerciële brouwers, waarvan het merendeel uit mannen bestond, hadden de productie in de steden overgenomen. Maar in tegenstelling tot vrouwen in andere beroepen zoals bakker of slager, bleven vrouwen gedurende de gehele vroegmoderne periode een zelfstandige positie bekleeden binnen de brouwnijverheid.³

Dit boek is de weergave van mijn onderzoek naar het werk van vrouwen in de productie en handel van alcoholhoudende dranken. De (vermeende) bijzondere positie die brouwsters bekleedden op de vroegmoderne arbeidsmarkt, vormt de aanleiding tot dit onderzoek. In de literatuur wordt regelmatig melding gemaakt van aanzienlijke aantallen vrouwen die gedurende de vroegmoderne tijd in de Noordelijke Nederlanden in de productie en handel van drank werkten.⁴ Systematisch onderzoek naar deze vrouwen ontbreekt echter tot nu toe. De aanwe-

---

1 Clark, *Working life*, 221.

2 Hallema en Emmens, *Het bier en zijn brouwers*, 29.

3 Zie onder andere: Van Dekken, 'Bier doet het leven goed'; Van Dekken, 'Leven in de brouwerij'; Unger, *Brewing in Holland*.

4 Zie onder andere: Van Dun, *Acht eeuwen*, 18; Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden*, 29-30, 47; Unger, *A history of brewing*, 160; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 690, 694.

zigheid van vrouwen in de dranknijverheid zou kunnen zijn voortgekomen uit de hierboven vermelde traditie dat vrouwen van oudsher bier brouwden voor het eigen gezin. Thuisbrouwen werd echter aan het einde van de middeleeuwen in de Hollandse steden al niet meer op grote schaal gedaan. De inwoners kochten hun dagelijks bier bij de talloze bierverkopers, tappers of herbergiers. Aan de andere kant waren er ook vrouwen die brandewijn brandden, terwijl er hier helemaal geen sprake was van een traditie. Integendeel zelfs, brandewijn werd aanvankelijk uitsluitend als medicijn gebruikt en door mannelijke apothekers vervaardigd. De aanwezigheid van vrouwen in tapperijen en herbergen waar drank werd verkocht, zou misschien verband kunnen houden met de werkzaamheden in deze bedrijven die in het verlengde liggen van de huishoudelijke taken van vrouwen. Hierdoor waren zij er al mee vertrouwd en de stap naar het exploiteren van een tapperij of herberg was dan wellicht minder groot. Dat wil zeggen, als zij tenminste voldoende geld hadden om een dergelijke onderneming te kopen. Tot slot waren er ook vrouwen met een eigen drankwinkel. Hier was geen enkele huishoudelijke vaardigheid voor nodig, terwijl er waarschijnlijk toch een aanzienlijk aantal vrouwen als drankverkoopster werkte. Dat vrouwen in deze bedrijfstak actief waren, was derhalve verre van vanzelfsprekend.

Het doel van mijn onderzoek is vast te stellen of vrouwen inderdaad prominent aanwezig waren in de productie en handel van alcoholhoudende dranken, en de uitkomst hiervan te verklaren. Daartoe zal ik de volgende vragen beantwoorden: Hoeveel vrouwen werkten er in de dranknijverheid en welke veranderingen deden zich daarin voor? Hoe ontwikkelden de arbeidsmogelijkheden van vrouwen in deze bedrijfstak zich en welke factoren waren hierop in welke mate van invloed?

1.1 Historiografie van werkende vrouwen in de vroegmoderne tijd

Vrouwen in de brouwerij, branderij of drankhandel

Tot nu toe is er weinig bekend over vrouwen die werkten in de dranknijverheid. Dit komt deels doordat de gehele drankindustrie in de Nederlandse historiografie onderbelicht is gebleven. Alleen naar bierbrouwerijen is recentelijk uitgebreid onderzoek verricht. Na de studies van de historici E. Timmer uit 1918 en van Jacques van Loenen uit 1950, verscheen er aanvankelijk weinig nieuwe literatuur met betrekking tot de bierbrouwerijen in Holland.⁵ In de publicaties die wel verschenen werden vooral de consumptie van bier en de brouwtechnieken vanaf de

---

⁵ Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*; Timmer, *Generale brouwers van Holland*.

negentiende eeuw behandeld.⁶ In 1992 rondde Richard Yntema zijn proefschrift over de Hollandse brouwindustrie van de late middeleeuwen tot de industrialisatie af.⁷ Bijna tien jaar later verscheen het uitgebreide werk over duizend jaar brouwen in Holland, van de hand van Richard Unger.⁸

In de spaarzame en ook weinig recente literatuur over brandewijnbranderijen en jeneverstokerijen spelen vrouwen geen rol van betekenis, of komen ze zelfs in het geheel niet voor.⁹ De handel in wijn en brandewijn is recentelijk onderzocht door zowel Henriette de Bruyn Kops, als Anne Wegener Sleeswijk.¹⁰ Zij hebben echter de *productie* van brandewijn niet in hun onderzoek betrokken. Daarnaast was het aandeel van vrouwen in de overzeese wijn- en brandewijnhandel zeer gering. Ook naar tapperijen en herbergen in het algemeen en de werkzaamheden van vrouwen binnen deze bedrijven in het bijzonder, is in Nederland weinig onderzoek verricht. In een aantal publicaties waar werkende vrouwen aan de orde komen, worden tapsters en herbergiersters genoemd.¹¹ Dit zijn echter niet meer dan enkele vermeldingen en systematisch onderzoek ontbreekt.¹² In zijn boek over Nederlandse herbergen nam B. Hermesdorf weliswaar een hoofdstuk met de veelbelovende titel *Waard en waardin* op, maar de waardin werd hier vooral als echtgenote en hulp van de waard getypeerd en niet als zelfstandig ondernemer. Ook maakt Hermesdorf melding van vrouwelijk personeel in herbergen. Helaas gaat hij verder niet in op het werk en de arbeidspositie van de dienstmeiden.¹³ Gerrit Jansen noemt in zijn sociologische studie naar dranklokalen alleen dat vrouwen als tapster of herbergierster konden werken, maar ook hij geeft geen verdere toelichting.¹⁴ In het buitenland zijn wel meer studies over de dranknij-

6 Zie onder andere: Cornelissen, *Het bierboek*; Van Dun, *Acht eeuwen*; Kistemaker en Van Vilsteren, *Bier!*.

7 Yntema, *The brewing industry*. Helaas is dit waardevolle onderzoek tot nu toe niet uitgegeven en daardoor moeilijk toegankelijk voor een groot publiek.

8 Unger, *A history of brewing*.

9 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*; Van Riemsdijk, *Brandersbedrijf te Schiedam*; Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*.

10 De Bruyn Kops, *A spirited exchange*; Wegener Sleeswijk, *Franse wijn in de Republiek*.

11 Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie', 48; Schmidt, *Overleven*, 134-136; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 600-601, 694; Wijsenbeek, 'Van priestersters en prostituées', 196-197.

12 Wel zijn er enkele studenten geweest die over vrouwen in de drankhandel hun doctoraalscriptie hebben geschreven. Deze zijn echter niet gepubliceerd. Zie onder andere: Visser, *Utrechtse herbergiersters en dunbiertapsters* en Van Kranendonk, *De Leidse drankverkopers*.

13 Hermesdorf, *De herberg in de Nederlanden*, 29-30, 47.

14 Jansen, *De eeuwige kroeg*.

verheid verschenen.¹⁵ Uit deze en uit algemene onderzoeken naar de arbeidsparticipatie van vrouwen blijkt dat zij in deze gebieden vaak een aanzienlijk deel uitmaakten van het totale aantal verkopers, tappers en herbergiers.¹⁶

Werkende vrouwen in de vroegmoderne tijd

Ook in het verrichten van onderzoek naar de arbeidsdeelname van vrouwen in het algemeen, waren buitenlandse historici tot voor kort actiever dan hun collega's in Nederland. De Engelse historica Alice Clark was aan het begin van de twintigste eeuw niet de eerste die onderzoek verrichtte naar werkende vrouwen, maar zij was wel degene die het onderwerp op de historische agenda plaatste. Tot op de dag van vandaag geldt zij als de belangrijkste vertegenwoordiger van historici die betogen dat het opkomende kapitalisme een negatief effect had op de positie van werkende vrouwen. De transitie van waardering voor het werk van vrouwen naar marginalisering van hun positie op de arbeidsmarkt, verliep volgens Clark in een aantal fasen. In de eerste fase werkten alle gezinsleden aan huis en de families waren zelfvoorzienend. De tweede fase was die van de *family industry*. Mannen, vrouwen en kinderen leverden nog steeds allen een bijdrage aan het gezinsinkomen, maar zij konden dit ook buitenshuis in loondienst verwerven. In de derde en laatste fase van het industriële kapitalisme werd al het werk buitenshuis verricht. Vrouwen konden en mochten hierdoor niet meer goed participeren in het arbeidsproces. Degenen uit de hogere klassen werd het onmogelijk gemaakt te werken en vrouwen uit de lagere klassen werkten nog wel, maar onder steeds slechtere omstandigheden.¹⁷

Het idee van een achteruitgang van de arbeidspositie van vrouwen werd, al dan niet met kanttekeningen, overgenomen door latere historici als Martha Howell, Merry Wiesner, Louise Tilly en Joan Scott.¹⁸ Hoewel geen van hen geloofde dat er in het verleden ooit een tijd was waarin er sprake was van seksegelijkheid op de arbeidsmarkt, zagen zij wel allen dat de arbeidspositie van vrouwen in negatieve zin veranderde met de komst van de industrialisatie en het kapitalisme. Volgens Olwen Hufton moet hier echter kritisch mee worden omgegaan. Tijdens de negentiende eeuw was immers de situatie waarin veel (fabrieks)arbeiders verkeerden dermate slecht, dat de periode die aan de industrialisatie voorafging al

---

15 Zie onder andere: Brennan, *Public drinking*; Clark, *The English alehouse*; Kümin en Tlusty, *World of the tavern*; Kümin, *Drinking matters*; Peyer, *Gastfreundschaft*; Thompson, *Rum punch and revolution*.

16 Clark, *Working life*, 230-233; Davidoff en Hall, 'The 'hidden investment'', 269-272; Earle, 'The female labour market' 131, 134; Ogilvie, *A bitter living*, 244-245.

17 Erickson, 'Introduction', viii-ix.

18 Howell, *Women, production and patriarchy*; Tilly en Scott, *Women, work and family*; Wiesner, *Working women*.

snel in veel opzichten beter leek. Hierdoor kwam de arbeidspositie van vrouwen in het verleden bijna vanzelf in een beter daglicht te staan.¹⁹

Ook andere historici constateren dat de arbeid van vrouwen en mannen nooit gelijkwaardig was. Zij benadrukken echter dat het werk van vrouwen altijd als zeer inferieur werd beschouwd ten opzichte van het werk van mannen. In 2000 schreef historica Bernadette Whelan in haar bundel over werkende vrouwen in Ierland:

From the early modern to the modern period, women's labour whether it be in agriculture, industry, business, commerce, education, the professions or institutions was needed and in demand, although under-valued and of low status in comparison to that of male workers.²⁰

Hiermee doelde zij niet alleen op de arbeidspositie van Ierse vrouwen, maar op werkende vrouwen in geheel Europa.²¹ Whelan sluit hiermee aan bij historici als Judith Bennett en Peter Earle.²² De sterk patriarchale verhoudingen in de samenleving zorgen er volgens Bennett voor dat 'in 1300, in 1600, and [...] in 2000, most "women's work" can be characterized as low skilled, low status, and poorly remunerated'.²³

De al dan niet achtergestelde positie van vrouwen op de arbeidsmarkt wordt de laatste decennia door steeds minder historici gebruikt als uitgangspunt voor onderzoek. Bridget Hill benadrukt dat het zoeken naar bewuste achterstelling niet leidt tot een beter begrip van de positie van werkende vrouwen. Volgens Hill waren economische en kapitalistische factoren van veel groter invloed op de arbeidsparticipatie van vrouwen, dan patriërchaat of seksespecifieke onderdrukking.²⁴ Ook Sheilagh Ogilvie pleit ervoor het onderzoek naar werkende vrouwen te richten op de invloed van economische, kapitalistische en met name institutionele factoren. De omstandigheden varieerden naar tijd en plaats en hiermee veranderden de keuzemogelijkheden van zowel mannen als vrouwen. De positie van vrouwen was dus niet constant goed of slecht en kan ook niet op die manier onderzocht worden.²⁵

19 Hufton, *The prospect before her*, 23.

20 Whelan, 'Preface', 10.

21 Whelan, 'Preface', 11.

22 Bennett, *Ale, beer and brewsters*; Bennett, 'Women's history'; Bennett, 'History that stands still'; Earle, 'Female labour market'.

23 Bennett, *Ale, beer and brewsters*, 6.

24 Hill, 'Women's history', 5-6, 11, 14-15.

25 Ogilvie, *A bitter living*, 6-15.

De meeste van de hierboven genoemde historici zijn werkzaam in Groot-Brittannië en Amerika. Vanaf het begin van het historisch onderzoek naar (werkende) vrouwen waren historici in deze landen het meest actief. In Duitsland constateerde Silke Lesemann in 1994 dat er maar weinig publicaties van eigen bodem over vrouwengeschiedenis waren verschenen.²⁶ Een uitzondering hierop vormde het boek van Heide Wunder uit 1992.²⁷ Hoewel er sindsdien meer onderzoek is verricht naar werkende vrouwen in de Duitse gebieden, beklagde Christine Werkstetter zich desondanks nog in 2001 over het gebrek aan kennis ten aanzien van de arbeidsparticipatie van vrouwen in de vroegmoderne periode.²⁸ Dit kwam doordat het meeste onderzoek in Duitsland betrekking heeft op de middeleeuwen of de zestiende eeuw en maar zelden op de zeventiende en achttiende eeuw.

Tot een aantal jaar geleden werd er ook in Nederland betrekkelijk weinig onderzoek verricht naar de arbeidsparticipatie van vrouwen. Els Kloek en Jenneke Quast behoorden in de jaren tachtig van de vorige eeuw tot de eersten die zich in Nederland met de geschiedenis van werkende vrouwen bezig hielden.²⁹ Daarna verschenen er enkele monografieën waarin typisch vrouwelijke beroepen als vroedvrouw, dienstbode of prostituee werden onderzocht.³⁰ Deze monografieën werden echter niet binnen een groter kader geplaatst, waardoor een overzicht van de arbeidsparticipatie van vrouwen nog altijd ontbrak. Als gevolg hiervan concludeerden Jan de Vries en Ad van der Woude in 1995 in hun boek over de economische groei in Nederland tijdens de vroegmoderne periode dat: '[...] onze kennis van de bijdrage van vrouwen- en kinderarbeid aan het functioneren van de arbeidsmarkt veel te beperkt is om op zinvolle wijze in de analyse van die markt betrokken te kunnen worden'.³¹

Gelukkig neemt de laatste jaren de belangstelling voor en het onderzoek naar de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt toe. In diverse studies naar sociale groeperingen of naar specifieke beroepen die in de jaren negentig van de twintigste en in het begin van de eenentwintigste eeuw werden uitgevoerd, kreeg het arbeidsproces van vrouwen een prominente plaats. Hilde van Wijngaarden

26 Lesemann, *Arbeit, Ehre, Geschlechterbeziehungen*, 1.

27 Wunder, "Er ist die Sonn".

28 Een deel van de onderzoeken die betrekking hebben op Duitse steden of gebieden is uitgevoerd door Engelstalige historici, zoals Sheilagh Ogilvie en Merry Wiesner. Werkstetter, *Frauen im Augsburger Zunfthandwerk*, 17.

29 Kloek, 'Vrouwenarbeid aan banden'; Kloek, *Wie hij zij*; Quast, 'Vrouwenarbeid omstreeks 1500'.

30 Zie onder andere: (over vroedvrouwen) Van der Borg, *Vroedvrouwen: beeld en beroep*; (over dienstbodes) Bras, *Zeeuwse meiden*; (over prostituees) Van de Pol, *Amsterdams hoerdom*; (over prostituees) Wijsenbeek, 'Van priestersters en prostituées'.

31 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 689.

en Ingrid van der Vlis onderzochten bijvoorbeeld de bestaansmogelijkheden van armen in Zwolle en Delft.³² Vrouwen speelden hierin een belangrijke rol, zowel door hun numerieke overwicht als door de activiteiten die zij ontplooiden om geld te verdienen. Aan de mogelijkheden die weduwen in Leiden op de arbeidsmarkt hadden en de beroepen die zij uitvoerden, werd in het onderzoek van Ariadne Schmidt een heel hoofdstuk gewijd.³³ Zij toonde aan dat weduwen, maar ook getrouwde vrouwen, op diverse manieren participeerden in het arbeidsproces. In 2008 verscheen de studie van Annette de Wit, over het dagelijks bestaan in gemeenschappen die sterk afhankelijk waren van de zeevaart. Terwijl het merendeel van de mannen zich op zee bevond, zorgden de vrouwen aan land voor zichzelf en hun kinderen. Het zelfstandig verwerven van een inkomen was voor hen onontbeerlijk en De Wit besteedt hier ruim aandacht aan.³⁴

Ook in diverse onderzoeken naar bepaalde beroepen of beroepsgroepen wordt het genderperspectief steeds vaker toegepast, zelfs wanneer dit niet direct voor de hand ligt. Zo nam Bibi Panhuysen vrouwen als aparte categorie in haar studie naar kleermakersgilden op, juist omdat zij buiten het corporatieve kader van het gilde actief waren in de kleermakerij.³⁵ Antwerpse kooplieden en handelaars werden onderzocht door de Vlaamse Laura van Aert, waarbij zij ook veel aandacht aan vrouwelijke handelaars besteedde. Hoewel het zich buiten de Nederlandse grenzen afspeelde, kwam de situatie in Antwerpen en de Noord-Nederlandse steden zodanig overeen dat het onderzoek van Van Aert toch van belang is voor de Nederlandse historiografie.³⁶

Het is duidelijk dat het genderperspectief steeds meer aandacht krijgt binnen het historisch onderzoek van de vroegmoderne periode. Tot voor kort ontbrak het echter aan studies waarvan het primaire doel is de arbeidsparticipatie van vrouwen te inventariseren en analyseren. In mijn onderzoek naar vrouwen in de dranknijverheid staat de arbeidsparticipatie van vrouwen wel centraal. Het maakt deel uit van een groter project waarin de mogelijkheden van vrouwen op de gehele arbeidsmarkt in de vroegmoderne periode worden onderzocht.³⁷ In 2001 ging het project aan het IISG in Amsterdam van start. Inmiddels zijn er diverse publicaties verschenen over het werk van vrouwen in verschillende sectoren van de arbeidsmarkt. Elise van Nederveen Meerkerk publiceerde in 2007 haar promo-

32 Van der Vlis, *Leven in armoede*; Van Wijngaarden, *Zorg voor de kost*.

33 Schmidt, *Overleven*, 121-168.

34 De Wit, *Leven, werken en geloven*.

35 Panhuysen, *Maatwerk*.

36 Van Aert, *Tot 'leven of overleven'*.

37 Voor meer informatie over het onderzoeksproject *Vrouwenarbeid in de Noordelijke Nederlanden in de vroegmoderne tijd, circa 1500-1815*, zie: <http://www.iisg.nl/research/womenswork.php> (februari 2009).

tieonderzoek naar loonarbeidsters en met name spinsters in de textielnijverheid. De participatie en de mogelijkheden van spinsters op de vroegmoderne arbeidsmarkt blijken beïnvloed te worden door een combinatie van economische, institutionele en sociaal-culturele factoren. Economische voorspoed en de opkomst van het vroegkapitalisme zorgden enerzijds voor meer vraag naar de arbeid van vrouwen. Anderzijds boden de ontwikkeling van nieuwe producten en specialisatie binnen bestaande beroepen ruimere arbeidsmogelijkheden aan vrouwen.³⁸ In hetzelfde jaar verscheen de dissertatie over handelsvrouwen, van Danielle van den Heuvel. Uit haar onderzoek blijkt ook dat met name specialisatie en veranderingen binnen de handel voor een belangrijke toename van het aandeel van vrouwen in deze economische sector zorgden.³⁹ Met deze publicaties is het onderwerp geenszins uitputtend behandeld.⁴⁰ Er kan echter ook niet langer aan de economische bijdrage van vrouwen voorbij worden gegaan met het argument dat voldoende kennis hierover ontbreekt.

Vrouwen in de buitenlandse dranknijverheid

In dit boek vergelijk ik de arbeidsparticipatie van vrouwen in de dranknijverheid in de Republiek met die van hun vakgenoten in Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden. Onderzoeken waarin de mogelijkheden van vrouwen binnen één bepaalde beroepsgroep in de Republiek worden vergeleken met vakgenoten in het buitenland zijn er tot nu toe niet. Dit is des te opvallender omdat aan vrouwen in de Republiek en met name in Holland vaak een opmerkelijke zelfstandigheid wordt toegeschreven. De arbeidsdeelname van vrouwen zou in Holland hoger zijn geweest dan in andere landen, zowel in de nijverheid als in de handel. Alleen de arbeidsmogelijkheden van vrouwen in Engeland waren wellicht min of meer vergelijkbaar.⁴¹ De redenen voor deze veronderstelde grotere arbeidsparticipatie zijn tot nu toe niet geheel duidelijk. Onder andere de grote vraag naar arbeid door de sterke economische groei, de minder sterke aanwezigheid van het patriarchaat en de veronderstelde zwakke positie van de gilden zijn factoren die een rol kunnen hebben gespeeld. Door vrouwen die in verschillende landen in dezelfde

---

38 Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 26-27, 316, 320-322.

39 Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 277.

40 Lotte van de Pol bereidt een monografie voor over arme vrouwen. Het sluitstuk van het project wordt gevormd door een synthese geschreven door Ariadne Schmidt.

41 Zie onder andere: Laurence, 'How free were English women?', 127; Noordegraaf en Van Zanden, 'Early modern economic growth'; Ogilvie, *A bitter living*, 328. Er zijn ook historici die het omgekeerde bepleiten; vrouwen zouden in het rijke Holland juist minder (hoeven te) werken dan in andere landen. Voor een overzicht van de beide standpunten zie: Schmidt, 'Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd', 2-9; Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 17-19.

beroepen werkten met elkaar te vergelijken, zal ten eerste duidelijk worden welke factoren de meeste invloed hebben gehad op de mogelijkheden voor vrouwen. Ten tweede zal blijken of de Hollandse vrouwen nu werkelijk een bijzondere positie innamen op de vroegmoderne arbeidsmarkt.

1.2 Brouwen, branden of bedienen? De invloed van verschillende factoren

In de literatuur worden verschillende factoren onderscheiden die van invloed konden zijn op de arbeidsparticipatie van vrouwen. Auteurs nemen over het algemeen meerdere factoren in hun onderzoek op en uiteindelijk blijkt er meestal één het meest van belang te zijn geweest. Opvallend hierbij is dat verschillende historici verschillende factoren de hoogste mate van invloed toekennen. Zo ziet Sheilagh Ogilvie institutionele factoren als het meest bepalend voor de deelname van vrouwen aan de arbeidsmarkt in de regio rond het Duitse Württemberg.⁴² Merry Wiesner komt evenals Ogilvie tot de conclusie dat institutionele factoren de grootste invloed hadden op de arbeidsmogelijkheden van vrouwen in het vroegmoderne Duitsland.⁴³ Judith Bennett zoekt de verklaring voor de positie van werkende vrouwen juist in sociaal-culturele factoren en meer specifiek in een sterk patriarchaat.⁴⁴ Bridget Hill is een andere mening toegedaan, volgens haar waren economische en kapitalistische factoren van veel groter invloed op de mogelijkheden voor arbeidsdeelname van vrouwen, dan patriarchaat of seksespecifieke onderdrukking.⁴⁵

Economische conjunctuur

Voor dit boek heb ik een keuze gemaakt in de te onderzoeken factoren die van invloed konden zijn op de arbeidsparticipatie van vrouwen in de dranknijverheid. Zo blijven de technologische ontwikkelingen buiten beschouwing. Hoewel er wel technische verbeteringen in de brouwerijen en branderijen werden doorgevoerd, deden er zich geen grote veranderingen voor in de wijze van productie of de organisatie van ondernemingen. Het effect van deze factor kan derhalve niet van groot belang zijn geweest.

Economische ontwikkelingen konden de arbeidsmogelijkheden van vrouwen op verschillende manieren beïnvloeden. Bij een opgaande conjunctuur kwamen er meer arbeidsplaatsen beschikbaar. Dit kon kansen bieden aan vrouwen, om

42 Ogilvie, *A bitter living*, passim.

43 Wiesner, *Working women*, 189-194.

44 Bennett, *Ale, beer and brewsters*, passim.

45 Hill, 'Women's history', 14-15.

deze ruimte in te nemen.⁴⁶ Voorbeelden hiervan zijn te vinden in de onderzoeken van Danielle van den Heuvel en Laura van Aert. Zij zagen het aandeel van vrouwen fors toenemen bij een algemene groei van respectievelijk de koffie- en thee- en theeverkoop en de textielhandel.⁴⁷ Het omgekeerde is echter ook denkbaar. Het is mogelijk dat bij een teruglopende economie mannen de beroepen of sectoren waarin het minder gaat als eerste verlaten, waarna vrouwen de opengevallen plaatsen innemen. In dit onderzoek zal duidelijk worden wat de invloed is van de economische conjunctuur op een toe- of afname van het aandeel van vrouwen in de verschillende beroepen.

Institutionele regelgeving

Een tweede factor die van belang kan zijn geweest, was de aanwezigheid van instituties als overheden en gilden. De invloed van instituties op de arbeidsparticipatie van vrouwen is volgens Sheilagh Ogilvie onmiskenbaar en veelomvattend. Niet alleen grepen zij door middel van voorschriften en regels direct in in de mogelijkheden van vrouwen, maar zij beïnvloedden ook sociale netwerken waardoor vrouwen moeilijker toegang kregen tot bepaalde beroepen.⁴⁸ Lokale overheden beslisten onder andere over het toekennen van vergunningen voor bepaald werk. Gildebesturen stelden voorwaarden op, op basis waarvan men wel of geen lid mocht worden. De voorwaarden die golden voor het verlenen van een vergunning of lidmaatschap lijken vaak in eerste instantie niet seksespecifiek te zijn, maar soms waren ze dat bij nadere beschouwing wel.

Alle beroepsgroepen die hier aan de orde komen, waren uiteindelijk gildegebonden, hoewel niet allemaal vanaf het begin. Er waren wel belangrijke verschillen. De brouwersgilden behoorden tot de oudste ambachtsgilden en kenden uitgebreide voorschriften. De handelsgilden waartoe de verkopers en tappers in sommige steden behoorden, kenden veel minder voorschriften voor nieuwe en bestaande leden. Deze handelsgilden en de brandewijnbrandersgilden ontstonden pas veel later in de vroegmoderne tijd. In deze periode was de economische situatie volledig anders dan in de middeleeuwen, toen de meeste brouwersgilden werden opgericht. Dit kan van invloed zijn geweest op de regels waaraan potentiële nieuwe leden moesten voldoen.

---

46 Noordegraaf en Van Zanden stellen dat de explosieve groei van de economie tijdens de Gouden Eeuw tot gevolg had dat grote aantallen vrouwen en kinderen aan het arbeidsproces gingen deelnemen. Noordegraaf en Van Zanden, 'Early modern economic growth', 426-427.

47 Van Aert, *Tot 'leven of overleven'*, 200-202; Van den Heuvel, *Women and entrepreneurship*, 194-195.

48 Ogilvie, *A bitter living*, 326-329.

Kapitaal en sociale status

Het is mogelijk dat de arbeidsdeelname van vrouwen beïnvloed werd door de hoeveelheid kapitaal die nodig was om een beroep uit te oefenen. Hierbij maak ik onderscheid tussen het startkapitaal wat noodzakelijk is om een onderneming te beginnen en het kapitaal wat nodig is om het bedrijfsproces gaande te houden. Hierin waren grote verschillen tussen de verschillende beroepsgroepen. De mogelijkheden om in een bedrijf te investeren hingen meestal samen met de sociale klasse waaruit iemand afkomstig was. Binnen de hier onderzochte bedrijfstakken zijn alle sociale klassen vertegenwoordigd met uitzondering van de echte armen. De brouwers waren doorgaans zeer rijk en behoorden op sociaal vlak tot de stedelijke elite. Voor de vrouwen onder hen zal het doorgaans geen bittere noodzaak zijn geweest om te werken. Veel drankverkopers daarentegen en in het bijzonder de dunbierverkopers, bevonden zich in de onderste sociale regionen.⁴⁹ De sociale positie van de andere drankhandelaren en de brandewijnbranders varieerde sterk, maar zij bevonden zich ergens tussen de brouwers en de dunbierverkopers in. Door de vertegenwoordiging van bijna alle sociale groepen binnen de dranknijverheid, kan ik systematisch onderzoeken in hoeverre de factoren kapitaal en sociale status van invloed waren op de positie en arbeidsmogelijkheden van vrouwen.

Burgerlijke staat en levensloop

De burgerlijke staat en de levensfase waarin werkende vrouwen verkeerden, zijn de laatste factoren die ik onderzoek. Het onderscheidt zich van de andere factoren in de zin dat de eerste drie 'externe' elementen waren, waarop de betrokken personen zelf weinig invloed konden uitoefenen. Tot op zekere hoogte konden vrouwen en mannen echter zelf bepalen wat hun burgerlijke staat was en of zij hierin veranderingen wilden aanbrengen. Ook konden zij er voor kiezen niet te werken, wanneer ze bijvoorbeeld in de levensfase zaten waarin hun kinderen klein waren. Uiteraard gold deze keuzevrijheid alleen voor degenen die financieel onafhankelijk waren.

Voor de meeste vrouwen en mannen was het geen kwestie van kiezen of ze wilden werken of niet. Zij moesten simpelweg geld verdienen om te kunnen leven. Ongehuwde vrouwen en mannen die niet tot de bezittende klasse behoorden, moesten in hun eigen onderhoud voorzien. Zij hadden niet de mogelijkheid terug te vallen op het inkomen van een huwelijkspartner. De Hollandse steden kenden in de vroegmoderne tijd een zeer ongelijke sekseratio. Aanvankelijk was er sprake van een mannenoverschot, totdat in het derde kwart van de zeventiende eeuw de situatie omkeerde. Vooral in achttiende eeuw was het vrouwenoverschot aanzien-

---

⁴⁹ Dunbier (scharrebier, kleinbier) was het bier dat door de lagere sociale klassen dagelijks werd gedronken.

lijk. In Delft was de verhouding zodanig uit balans, dat er in 1750 op elke drie volwassen vrouwen slechts twee mannen waren. Aan het einde van de achttiende eeuw telde Amsterdam 132 volwassen vrouwen voor elke honderd mannen.⁵⁰ Van degenen die uiteindelijk wel trouwden, lag de leeftijd waarop zij in het huwelijk traden opmerkelijk hoog. Tot in de tweede helft van de zeventiende eeuw lag de gemiddelde huwelijksleeftijd van vrouwen in Amsterdam tussen 23,5 en 25 jaar en deze steeg verder in de decennia daarna. Mannen trouwden zelfs nog later, zij waren gemiddeld anderhalf tot twee jaar ouder dan vrouwen.⁵¹ In de achttiende eeuw liep de gemiddelde huwelijksleeftijd voor vrouwen in de Hollandse steden op tot 28 jaar. Een zeer aanzienlijk deel van hen trouwde zelfs pas na de dertig.⁵²

Een beperkt deel van de getrouwde vrouwen kon ervoor kiezen om niet te werken. Sommige gehuwde vrouwen konden samenwerken met hun echtgenoten in het familiebedrijf.⁵³ Anderen hadden wellicht een eigen beroep of onderneming. Getrouwde vrouwen waren officieel handelingsonbekwaam, maar konden als 'koopvrouw' wel zelfstandig opereren.⁵⁴

Net als ongehuwde vrouwen waren de meeste weduwen genoodzaakt in hun eigen onderhoud te voorzien. In het onderzoek van Ariadne Schmidt naar weduwen in de Gouden Eeuw komen de diverse mogelijkheden voor weduwen om geld te verdienen aan de orde.⁵⁵ Voor een deel van hen was het een optie om het familiebedrijf voort te zetten na het overlijden van hun echtgenoot. Weduwen die deze mogelijkheid ontbeerden, moesten op een andere manier voor inkomsten zorgen. De noodzaak om een inkomen te vergaren en de manieren waarop dat gedaan kon worden, was dus voor ongetrouwde vrouwen, getrouwde vrouwen en weduwen erg verschillend. Het is daarom van belang de factor 'burgerlijke staat' in dit onderzoek te betrekken.

---

50 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 100, 692.

51 De Moor en Van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme*, 56-57.

52 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 100-102.

53 Over het samenwerken van echtgenoten in hun familiebedrijf zie onder andere: Van den Heuvel en Van Nederveen Meerkerk, 'Partners in business'; Van Nederveen Meerkerk, 'Couples cooperating'.

54 Zie voor een toelichting op de handelingsbekwaamheid van gehuwde koopvrouwen: Van den Heuvel, 'De Openbaar Koopvrouw'.

55 Zie voor een overzicht van de manieren waarop weduwen in hun onderhoud konden voorzien: Schmidt, *Overleven*, hoofdstuk 5.

1.3 Afbakening, bronnen en opzet van het boek

Vroegmoderne tijd

De onderzoeksperiode in dit boek beslaat drie volledige eeuwen. Deze lange tijdsspanne is nodig om veranderingen te kunnen waarnemen en te analyseren. Daarnaast lopen de tijdstippen van opkomst, bloei en verval van de verschillende bedrijfstakken uiteen. Aan het begin van de vroegmoderne tijd was de brouwering op een hoogtepunt en de steden en markten waren voldoende ontwikkeld om van een volledig commerciële brouwnijverheid te kunnen spreken. Tegelijkertijd waren ook de middeleeuwse organisatiestructuren nog grotendeels aanwezig. De brouwersgilden functioneerden op dezelfde wijze als in de eeuwen ervoor. De eigenaren van brouwerijen brouwden zelf en werkten aan huis. Hun gezinsleden kwamen dus op dagelijkse basis met het brouwen in aanraking. Ook was de brouwnijverheid nog van zeer groot belang voor de stedelijke economieën.

Na de Opstand in jaren zeventig van de zestiende eeuw veranderde de situatie. Als gevolg van de val van Antwerpen in 1585 kwamen immigranten uit de Zuidelijke Nederlanden naar de nieuwe Republiek en zij zorgden voor een grote toename van de stedelijke bevolking. De immigranten waren niet alleen minvermogende vluchtelingen, maar onder hen was ook een aanzienlijke groep gegoede burgers en rijke kooplieden.⁵⁶ Net als vele andere bedrijfstakken had de brouwnijverheid als gevolg van de oorlogshandelingen een zware tijd achter de rug, maar door de groeiende bevolking en de toenemende welvaart beleefde ze tijdens de Gouden Eeuw een nieuwe periode van bloei. Aan het einde van de zeventiende eeuw vond er echter een snelle achteruitgang plaats. In de achttiende eeuw stelde de brouwnijverheid weinig meer voor in de steden die tot die tijd de meeste brouwerijen herbergden. Andere (haven)steden namen de brouwfunctie over en daar kwam de brouwnijverheid in de zeventiende eeuw tot ontwikkeling. In de achttiende eeuw veranderden de structuren ook binnen de brouwerijen. De bedrijven werden groter en kwamen vaak in handen van verschillende personen, waarvan een deel niet meer bij het primaire brouwproces betrokken was.

Na een voorzichtige opkomst van de commerciële brandewijnbranderijen in de tweede helft van de zestiende eeuw nam tijdens de Gouden Eeuw de consumptie van brandewijn toe. Hierdoor kwamen er steeds meer brandewijnbranderijen bij. De grote bloei van de brandewijnindustrie liet echter nog lang op zich wachten; het hoogtepunt vond pas in de achttiende eeuw plaats. In de zestiende eeuw werd brandewijn haast niet in tapperijen en herbergen verkocht. Ook brandewijnwinkeltjes bestonden nog niet. Pas in de laatste dertig jaar van de zeventiende eeuw

---

⁵⁶ Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 24; Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden*, 90.

gingen tappers en herbergiers op grote schaal brandewijn verkopen en kwamen er ook speciale brandewijnverkopers.

Bier was wel gedurende de hele vroegmoderne periode overal verkrijgbaar. Dunbier was het meest verkochte product, al werd dit vanaf het tweede kwart van de achttiende eeuw deels verdrongen door de nieuwe producten koffie en thee. De zwaardere en duurere bieren hadden weinig te lijden onder de opkomst van de nieuwe dranken.⁵⁷

In 1795 bezetten de Fransen de Republiek. Al snel gingen zij over tot hervorming van de oude bestuurlijke en institutionele structuren. Het gevolg hiervan was dat rond 1800 de (meeste) gilden werden opgeheven. Bovendien kwamen er in de negentiende eeuw ook nieuwe productietechnieken in de brouwerijen en branderijen, die significant verschilden van de productietechnieken in de eeuwen ervoor. Deze institutionele en technische hervormingen vallen samen met het einde van de vroegmoderne tijd en markeren hiermee ook het eindpunt van dit onderzoek.

Noordelijke Nederlanden

Vier verschillende steden en één plattelandsgebied vormen samen het onderzoeksgebied van dit boek. De steden Haarlem, Leiden, Rotterdam en Schiedam zijn allemaal gelegen in de toenmalige provincie Holland, het Brabantse plattelandsgebied de Meierij bevindt zich ten zuiden van 's-Hertogenbosch.

Voor Haarlem is gekozen omdat deze stad behoorde tot de drie steden die gedurende de middeleeuwen de meeste brouwerijen herbergden. Daarnaast wist Haarlem het langst haar positie als belangrijke brouwersstad te behouden.⁵⁸ In de zestiende en zeventiende eeuw kende de brouwnijverheid er perioden van grote bloei en van diep verval. Uiteindelijk bleven er in de achttiende eeuw maar enkele brouwerijen over. In Leiden was de brouwning nooit van grote betekenis. Er zijn echter wel continu brouwers actief geweest die (bijna) uitsluitend voor de lokale markt produceerden, in tegenstelling tot in Haarlem. Leiden was tijdens de Gouden Eeuw één van de grootste steden in Holland.⁵⁹ De meeste mensen werkten er in de textielindustrie, maar zij moesten ook eten en drinken. In Leiden

---

57 Zie onder andere: NHA, SAH, kast 17-367. Kohier van het koffie- en theegeld, Haarlem 1733; Hallema en Emmens, *Het bier en zijn brouwers*, 36; Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam*, 108; Unger, *A history of brewing*, 222-244.

58 De andere twee steden waren Gouda en Delft. Indien van toepassing wordt hier ook informatie uit Gouda weergegeven. Hiervoor maak ik gebruik van gegevens uit mijn doctoraalscriptie: Van Dekken, *Bier maakt het leven goed*.

59 De stad Leiden maakt deel uit van alle onderzoeken binnen het project. Hierdoor kan er een vergelijking plaatsvinden tussen vrouwen in alle sectoren van de arbeidsmarkt, binnen dezelfde stedelijke structuur.

Figuur 1.1 De Noordelijke Nederlanden*

* Met dank aan Jelle van Lottum voor het maken van deze kaart.

bevonden zich daarom zeer veel drankwinkels, tapperijen en herbergen. Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw liep de werkgelegenheid in de textielindustrie sterk terug en dit kan invloed hebben gehad op de mogelijkheden voor werk in andere beroepen, zoals de drankhandel. Rotterdam beleefde in de zeventiende eeuw een snelle economische ontwikkeling, onder andere door de vestiging van een Kamer van de *Vereenigde Oostindische Compagnie* (voc) in de stad.⁶⁰ De brouwering stelde er tot het eerste kwart van de zeventiende eeuw weinig voor. Daarna nam de productie een vlucht door de sterk toegenomen vraag naar bier vanuit de scheepvaart en van de groeiende bevolking. Aan het einde van de zeventiende eeuw was Rotterdam op Amsterdam na, de grootste brouwersstad in Holland.⁶¹ Ook bevonden zich in Rotterdam in de achttiende eeuw een aanzienlijk aantal branderijen. De belangrijkste brandersstad was Schiedam. In de vier decennia tussen 1690 en 1730 verdriedubbelde hier het aantal branderijen. De inwoners van de overige Hollandse steden betrokken hun brandewijn en gedistil-

⁶⁰ Van de Laar, 'Rotterdam', 49-51.

⁶¹ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 379.

leerd voornamelijk uit Schiedam en daarom is deze stad in dit onderzoek opgenomen.⁶²

De vier steden bevonden zich allemaal in het economisch ontwikkelde gewest Holland, waar instituties als stadsbesturen en gilden een stevige greep hadden op de ondernemingen. Buiten de steden was de institutionele regelgeving minder sterk. Omdat dit van invloed kan zijn geweest op de arbeidsmogelijkheden van vrouwen, was het van belang ook het platteland in mijn onderzoek te betrekken. In 1531 werd in Holland echter de vestiging van nieuwe brouwerijen buiten de steden verboden, al duurde het nog enkele decennia voordat ze allemaal verdwenen waren.⁶³ Als gevolg van het vestigingsverbod was het noodzakelijk een plattelandsgebied buiten Holland te kiezen. De keuze is gevallen op de in Brabant gelegen Meierij van 's-Hertogenbosch, vanwege het hier in voldoende mate aanwezig zijnde bronnenmateriaal.⁶⁴ Op het platteland van de Meierij was de brouwerij nooit van een dergelijk grote economische betekenis als in de steden. Wel waren er verschillende soorten brouwerijen gevestigd.

Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden

Voor de vergelijking van de arbeidsparticipatie van Noord-Nederlandse vrouwen met vakgenoten in het buitenland, is gekozen voor de omringende landen Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden. Alle drie deze landen kenden een brouwnijverheid die in totale omvang vergelijkbaar was met de brouwnijverheid in de Noordelijke Nederlanden. Tevens is bekend dat er vrouwen als drankverkoopster, tapster of herbergierster werkten. Bij de vergelijking maak ik gebruik van bestaande literatuur. Voor zover van belang zal de literatuur eerst worden toegelicht, alvorens op bevindingen en conclusies van de auteurs in te gaan. Over brandewijn- en jeneverbrandsters in de betreffende landen is helaas te weinig bekend om een internationale vergelijking te maken.⁶⁵ Daarom zullen branderijen in dit deel van mijn onderzoek niet aan de orde komen.

---

62 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 27, 104-106.

63 Brünner, *De order op de buitennering*, 118-119, 126, 128.

64 Ik heb ook onderzoek gedaan naar brouwerijen op het platteland van Overijssel en een deel van Gelderland, maar hier waren niet voldoende bronnen overgeleverd. De inning van bijvoorbeeld brouwbelastingen werd gedaan door lokale belastingpachters. Zij bewaarden hun administratie thuis en deze is (bijna) altijd verloren gegaan.

65 Dat er ook buiten de Noordelijke Nederlanden brandewijnstooksters waren, blijkt uit enkele gegevens van Merry Wiesner over vrouwen in dit beroep. In München werkten in 1564 dertig brandewijnstokers, waarvan de helft vrouwen. In 1602 waren er in München 13 brandewijnstokers waarvan drie vrouwen en in 1689 tien mannen en zes vrouwen. Nuerenberg telde 92 brandewijnstokerijen in 1651, waarvan ruim een derde (32) in handen was van een vrouw. Wiesner, *Working women*, 129.

Bronnen

Voor dit boek is gebruik gemaakt van verschillende bronnen. Kwantitatieve gegevens uit gildeledenlijsten, vergunningregisters en belastingkohieren vormen de basis. Aan de hand hiervan werden de in de verschillende beroepen werkzame personen geïnventariseerd. Helaas zijn het juist vrouwen en in het bijzonder getrouwde vrouwen, die veelal ontbreken in deze historische bronnen. Een uitzondering vormen de lijsten in de gerechtsdagboeken van drankhandelaren die in Leiden een vergunning kregen. De klerken noteerden vrouwen hierin onder hun eigen naam en met vermelding van hun burgerlijke staat. Doorgaans werden vrouwen niet als gildeleden geregistreerd en in belastingkohieren kwamen alleen hoofden van huishoudens voor.⁶⁶ Door verschillende bronnen met elkaar te combineren is het gelukt informatie te verzamelen over getrouwde vrouwen die werkten in het familiebedrijf, of die een eigen beroep uitoefenden. In de notariële akten kwamen diverse echtgenotes voor die samenwerkten met hun man, of een bedrijf (tijdelijk) zelfstandig leidden. Daarnaast bevatten de notariële akten onder andere informatie over familieverhoudingen, erfenissen en personeel of leerlingen. Ook in de gildearchieven is meer kwalitatieve informatie te vinden over de samenwerkingsverbanden, voorschriften en regels waaraan de gildeleden onderworpen waren. Daarnaast stelden de stadsbesturen keuren en ordonnanties op, waaraan alle beroepsbeoefenaren zich moesten houden. Dit was echter niet altijd tot genoegen van iedereen. In de rekesten die aan de stadsbesturen werden gestuurd, kwamen wensen, verzoeken en frustraties van de rekestranten tot uiting.⁶⁷

Informatie over de vermogenspositie van de brouwers, branders en drankhandelaren is te vinden in de diverse belastingkohieren. Het zijn zeer waardevolle bronnen, waar echter zorgvuldig mee moet worden omgegaan. Enerzijds omdat in de meeste gevallen slechts een deel van de bevolking werd geregistreerd. Hierbij is niet altijd exact bekend om welk bevolkingsdeel het ging en op basis waarvan zij werden opgenomen. Anderzijds vormden de gegevens in het kohier de basis voor een belastingaanslag. Het is hierdoor niet ondenkbaar dat sommigen om deze reden een deel van hun vermogen of inkomen verzwegen. Ook gegevens uit de doop-, trouw- en begraafboeken die gebruikt zijn om de burgerlijke staat van de vrouwen te achterhalen, zijn niet altijd even bruikbaar. Omdat bepaalde namen veelvuldig voorkomen, is een vergissing snel gemaakt. Bij twijfel aan de identiteit van een persoon is dit vermeld en in een aantal gevallen is de burgerlijke staat geheel achterwege gelaten. Incidenteel is gebruik gemaakt van gegevens uit

---

66 Zie ook: Ogilvie, *A bitter living*, 140-141; Schmidt, *Overleven*, 11-13; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 690.

67 Zie voor meer informatie over rekesten (verzoekschriften) in de vroegmoderne Republiek: Van Nierop, 'Private Interests'.

andere bronnen als criminele rollen en vonnisboeken, notities van de schepenbanken van de dorpen in de Meierij en ordonnanties van de Staten van Holland. De internationale vergelijking tot slot is uitsluitend gebaseerd op literatuur.

Opzet van het boek

De drie beroepsgroepen die in dit boek centraal staan worden allen in een apart hoofdstuk onderzocht. Als eerste komen de brouwers aan bod, daarna de branders en vervolgens de drankverkopers, tappers en herbergiers. In het laatste hoofdstuk vindt de internationale vergelijking plaats. De bestudeerde periode is lang en er komen verschillende beroepen aan de orde, waarbinnen nog gedifferentieerd wordt. Om het geheel overzichtelijk te houden, is de indeling van alle hoofdstukken gelijk.

Na een toelichting op de betreffende beroepsgroep volgt een overzicht en analyse van de aantallen mannen en vrouwen die hierin werkten en van veranderingen in de aantallen door de tijd heen. Daarna worden de invloeden van de factoren economische conjunctuur, institutionele regelgeving en kapitaalbehoefte en sociale status uiteengezet en geanalyseerd. De daarop volgende paragraaf gaat over de burgerlijke staat van (met name) de vrouwen en de fase van de levenscyclus waarin zij verkeerden op het moment dat ze in een beroep actief werden. De functies van personeelsleden in de verschillende bedrijven, de veranderingen hierin en de arbeidspositie van vrouwelijk personeel in het bijzonder worden hierna geanalyseerd. Het hoofdstuk waarin de Noord-Nederlandse vrouwen vergeleken worden met vrouwen in dezelfde beroepen in het buitenland, is gelijk van opzet aan de voorgaande drie hoofdstukken. Per te analyseren factor komen eerst de brouwsters in Engeland aan de orde, dan die in Duitsland en vervolgens de brouwsters in de Zuidelijke Nederlanden. Eenzelfde procedure is gevolgd voor de handelaarsters in drank. Brandsters komen in dit hoofdstuk niet voor, omdat literatuur over hen ontbreekt. Tot slot worden in de conclusie de onderzoeksvragen beantwoord.

Hoofdstuk 2

Brouwen

Eeuwenlang was bier in Noordwest-Europa de dagelijkse dorstlesser. Dit gold zowel voor mannen, vrouwen als kinderen.¹ Het ontbreken van alternatieven verklaart de grote populariteit van bier. In de Noordelijke Nederlanden waren zeer weinig beken en bronnen met zuiver water. Het water dat werd aangevoerd door rivieren was in de kust- en veengebieden vaak brak en verontreinigd. Omdat tijdens de bierbereiding het benodigde water langdurig werd gekookt, overleefden de meeste bacteriën het niet. Hierdoor was het veiliger om bier te drinken dan gewoon water. Wijn was voor de meeste mensen te duur en melk werd alleen door kinderen gedronken of tot boter en kaas verwerkt.² Brandewijn en jenever gebruikte men tot halverwege de zeventiende eeuw voornamelijk als medicijn en niet als consumptiemiddel. In de tweede helft van de zeventiende eeuw begon de consumptie van bier af te nemen. Aanvankelijk kwam dit vooral door het toenemende gebruik van brandewijn en jenever als genotsmiddelen. In de achttiende eeuw werd de afname echter versterkt door de opkomst van koffie en thee als dagelijkse consumptiemiddelen.³ Al aan het begin van de eeuw werd thee in bijna elk huishouden, zowel binnen als buiten de steden gedronken. Koffie volgde later, maar halverwege de eeuw behoorde ook deze drank in vele huishoudens tot de dagelijkse voedingsmiddelen.⁴

---

1 GAHT, Magistraatsbibliotheek, groot plakaatboek 31/5, p.1377, 19/08/1716. In de Meierij van 's-Hertogenbosch moet voor kinderen van vier tot twaalf jaar oud vier stuivers bier-impost per maand worden betaald, voor kinderen boven de twaalf het dubbele. Hallema en Emmens, *Het bier en zijn brouwers*, 36.

2 Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam*, 87.

3 Zie onder andere: NHA, SAH, kast 17-367. Kohier van het koffie- en theegeld, Haarlem 1733; Hallema en Emmens, *Het bier en zijn brouwers*, 36; Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam*, 108; Unger, *A history of brewing*, 222-244.

4 Van Koolbergen, 'De materiële cultuur van Weesp', 144-145; Wijsenbeek, 'Van medicijn tot statussymbool', 114-115.

Aanvankelijk bestonden er geen commerciële brouwerijen, maar brouwden vrouwen thuis.⁵ Bierbrouwen behoorde tot de dagelijkse voedselbereiding.⁶ Het kwam voor dat vrouwen meer maakten dan ze voor hun gezin nodig hadden. Het incidenteel teveel gebrouwen bier verkochten ze aan burens en bekenden. Ook werd er steeds vaker op commerciële basis gebrouwen. Vanaf de veertiende eeuw verschoof in de steden van de Noordelijke Nederlanden het zwaartepunt van de bierbereiding van de huishoudens naar de commerciële brouwerijen.⁷ Brouwen behoorde niet langer tot de huishoudelijke activiteiten, maar werd een echt beroep. Aan het einde van de middeleeuwen werd er in de Hollandse steden geen bier meer voor eigen gebruik gebrouwen. Al het bier kwam uit professionele brouwerijen die onder toezicht stonden van de gilden of stadsbesturen. De brouwers maakten bier in verschillende kwaliteiten en prijsklassen zodat iedereen bier kon kopen, wat eenvoudiger was dan het zelf bierbrouwen. In andere gebieden in de Noordelijke Nederlanden kwam het voor eigen gebruik brouwen nog wel voor, voornamelijk op het platteland, maar ook in steden als bijvoorbeeld 's-Hertogenbosch en Breda. In de Meierij, het Brabantse plattelandsgebied rond 's-Hertogenbosch, bleef het thuisbrouwen voor eigen gebruik tot in de negentiende eeuw bestaan.⁸ Het thuisgebrouwen bier mocht aan niemand verkocht worden; niet aan wederverkopers als tappers of herbergiers, maar ook niet aan burens of bekenden.⁹

De professionalisering van het brouwen bracht een aantal veranderingen met zich mee. Door schaalvergroting was er meer kapitaal nodig om voor de markt te kunnen brouwen. De potten en pannen van thuis voldeden niet langer. Voor het brouwen van grote hoeveelheden bier waren grotere ketels en andere gereedschappen een voorwaarde. Er was meer arbeidskracht nodig en er kwam brouwerijpersoneel. Ook gingen de brouwers zich verenigen in gilden en probeerden stadsbesturen een grotere greep te krijgen op de brouwering.¹⁰ De opvallendste verandering in de brouwnijverheid was echter dat er steeds meer mannen gingen brouwen. Zolang het deel uitmaakte van de huishoudelijke taken werd het door vrouwen gedaan. Maar het waren vooral mannen die op commerciële basis

---

5 Ook in kloosters werd gebrouwen, voor eigen gebruik en soms voor de verkoop. De kloosterbrouwerijen worden hier echter buiten beschouwing gelaten, omdat zij voor dit onderzoek naar werkende vrouwen niet relevant zijn.

6 Zie onder andere: Van Dun, *Acht eeuwen*; Hallema en Emmens, *Het bier en zijn brouwers*, 29; Quast, 'Vrouwenarbeid omstreeks 1500', 59.

7 Hallema en Emmens, *Het bier en zijn brouwers*, 53.

8 Van Dun, *Acht eeuwen*, 18, 51-52.

9 RAT, Dorpsbestuur van Moergestel, inv. nr. 231, p. 8. Extract uit de resoluties van de Edele Heren Raden van State der Vereenigde Nederlanden, 27/06/1716; Van Dun, *Acht eeuwen*, 27.

10 Huizinga, *Rechtsbronnen*, 113-119. Brouwerskeur uit 1407.

brouwden. Desondanks verdwenen de brouwsters niet volledig uit de brouwnijverheid. In de steden bleef een deel van de bedrijven in handen van vrouwen. In Haarlem en Gouda was aan het einde van de middeleeuwen nog steeds een aanzienlijk deel van de brouwers vrouw.¹¹ Ook tijdens de vroegmoderne tijd bleven vrouwen in brouwerijen werkzaam, als eigenaresse of als werkneemster.

In de Meierij brouwde gedurende de vroegmoderne tijd slechts een klein aantal plattelandsbewoners zelf. Alleen de notabelen van het dorp, zoals de predikant, de pastoor, de officier en de notaris, hadden hun eigen brouwinstallatie. Voor de andere bewoners was het goedkoper om bier per kan bij de tappers of herbergiers te kopen.¹² De tappers en herbergiers betrokken hun bier van de in de dorpen gevestigde koopbrouwerijen. Deze koopbrouwers zijn het best te vergelijken met de brouwers in de Hollandse steden, zij het dat ze een veel kleinere productie hadden en geen bier buiten het eigen gebied exporteerden. In de Meierij bestonden naast koopbrouwers ook *huusbrouwers*, dit waren dorpelingen die in hun eigen huis in opdracht van anderen brouwden. Zij zaten in professioneel opzicht tussen de thuisbrouwers en de koopbrouwers in; ze verhuurden hun gereedschappen en vakmanschap zonder voor een anonieme markt te (mogen) brouwen.

In 1531 slaagden de Hollandse stadsbestuurders erin de oprichting van nieuwe brouwerijen op het platteland te laten verbieden. Voorlopig bleven bestaande brouwerijen wel in bedrijf, pas in de tweede helft van de zestiende eeuw waren (bijna) alle plattelandsbrouwerijen in Holland verdwenen.¹³ Dat zij in de Meierij bleven bestaan, kwam voornamelijk doordat de aanvoerlijnen veel langer waren. De Meierij was een uitgestrekt gebied met weinig steden en zonder snelle waterwegen. Voor plattelandsbewoners was het ondoenlijk om in de steden bier te halen. Enerzijds was dit veel te duur en anderzijds bedierf in de zomer het bier voordat het op de plaats van bestemming aankwam.¹⁴ De brouwers uit de Brabantse steden 's-Hertogenbosch en Breda hielden wel streng toezicht op de plattelandsbrouwe-

---

11 Van Dekken, 'Bier doet het leven goed'; Van Dekken, 'Leven in de brouwerij'.

12 GAHT, Bibliotheek, H 0832, p. 8. Zeedig en onzijdig onderzoek of in de Majorje van 's Hertogenbosch het brouwen van bieren ter consumptie behoort te werden geleeden of geweert, 1716.

13 Brünner, *De order op de buitennering*, 118-119, 126, 128; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 327.

14 GAHT, Bibliotheek, H 0832, p. 7, 11, 15. Zeedig en onzijdig onderzoek, of in de Majorje van 's Hertogenbosch het brouwen van bieren ter consumptie behoort te werden geleeden of geweert, 1716. De bewoners van de Meierij voerden ook andere argumenten aan, zoals de ruilhandel die op het platteland nog heel gewoon was. Ruilhandel was met de plattelandsbrouwers wel, maar met de stadsbrouwers niet mogelijk. De boeren beschikten echter meestal niet over (voldoende) contant geld. Als de plattelandsbrouwerijen zouden verdwijnen, konden de boeren dus geen bier meer krijgen.

rijen. Zij stelden de regels en beperkingen op waaraan de koop- en huisbrouwers onderworpen waren.

Om een indruk te krijgen van de werkzaamheden in een vroegmoderne brouwerij geef ik eerst een kort overzicht van het brouwproces. Daarna volgt een inventarisatie van het aantal zelfstandige brouwers en brouwsters. In Haarlem zijn er voor nagenoeg de gehele vroegmoderne periode lijsten overgeleverd waarin het totaal aantal brouwerijen beschreven staat. Voor het tijdvak van 1518 tot en met 1663 is het mogelijk een onderscheid te maken tussen brouwers en brouwsters. Soortgelijke lijsten zijn helaas niet of nauwelijks voor Leiden en Rotterdam bekend, waardoor de informatie uit deze steden meer kwalitatief dan kwantitatief van aard is. In de Meierij zijn gegevens over brouwerijen in een deel van de dorpen bewaard gebleven. De beschikbare bronnen bevatten zowel kwantitatieve als kwalitatieve informatie.

Na de aantallen brouwers komen de gilden in Haarlem en Leiden aan bod. De brouwers hadden in alledrie de steden al in de middeleeuwen een eigen gilde. Van het Rotterdamse brouwersgilde zijn helaas bijna geen bronnen bewaard gebleven.¹⁵ In de Meierij was geen brouwersgilde, maar verrichtten leden van de brouwersgilden uit de omringende steden taken als het controleren en ijken van de vaten.¹⁶ In de steden moest een ieder die wilde brouwen gildelid zijn. Eerst komen de (financiële) voorwaarden die werden gesteld aan het lidmaatschap aan de orde. Daarna wordt gekeken naar de positie van vrouwelijke en mannelijke gildeleden; waren de rechten en plichten sekseafhankelijk?

Het gildelidmaatschap was niet de enige voorwaarde waaraan brouwers in de Hollandse steden moesten voldoen alvorens ze een nieuw bedrijf konden oprichten, of de onderneming van een overleden ouder of echtgenoot konden voortzetten. Ook moesten de brouwers over voldoende kapitaal beschikken, aangezien de brouwnijverheid een zeer kapitaalintensieve bedrijfstak was. Dit was voor lang niet iedereen weggelegd. Ook na de aanschaf van een brouwerij bleef er nog veel geld nodig voor de exploitatie; de brouwers moesten grondstoffen inkopen en ze leverden grote hoeveelheden bier op krediet.¹⁷

De kapitaalbehoefte van brouwers kan van invloed zijn geweest op de mogelijkheden voor buitenstaanders om te gaan brouwen. Daarnaast zullen de keuzes van achterblijvende familieleden na de dood van een brouwer ten aanzien van de onderneming hierdoor zijn beïnvloed. De grote bedragen die voor de bedrijfsvoe-

---

15 Wiersum, *Archieven der Rotterdamsche gilden*, 4.

16 Zie onder andere: RAT, Archief van Oosterhout, toegangsnr. 2000, inv. nr. 690. Brouwketels en kuipen binnen Oosterhout en het ressort, 1717-1757; RAT, Dorpsbestuur van Gilze en Rijen, toegangsnr. 2800, inv. nr. 947. Lijst van koop- en huisbrouwers in Gilze en Rijen, 1672.

17 Unger, *A history of brewing*, 270-273.

ring nodig waren, zouden erfgenamen ervan hebben kunnen weerhouden om de brouwerij voort te zetten. Zij hadden immers ook de mogelijkheid om de brouwerij te verkopen en van de opbrengst te gaan rentenieren, of in een ander beroep te gaan werken. Anderzijds waren de uitstaande vorderingen op afnemers wellicht van een dergelijk grote omvang dat verkopen geen zin had voordat er orde op zaken was gesteld. Erfgenamen van brouwers hadden in dat geval geen andere keuze dan de brouwerij nog tenminste enige tijd draaiende te houden.

Door de kapitaalintensieve bedrijven die de stadsbrouwers bezaten, behoorden zij automatisch tot de hogere sociale klassen. Maar het is de vraag of dit ook op andere manieren tot uiting kwam; maakten ze deel uit van het patriciaat en vervulden zij openbare functies in bijvoorbeeld de magistraat, binnen kerkelijke instellingen of binnen andere instituties? En was dit van invloed op de aanwezigheid van vrouwen in de brouwnijverheid? Was het wellicht noodzakelijk dat echtgenotes taken overnamen wanneer de mannen hun nevenfuncties vervulden? Wat was de sociale achtergrond van de koop- en huisbrouwers in de Meierij, behoorden zij tot de dorpselite of waren het vooral arme boeren die met brouwen probeerden wat bij te verdienen? Ook zal ik nagaan in hoeverre de burgerlijke staat van invloed was op de mogelijkheden om als brouwer of brouwster te werken. Werkten alleen weduwen als zelfstandig brouwster, of waren er ook gehuwde en misschien zelfs ongehuwde vrouwen die een brouwerij leidden? En waren de mannen allemaal getrouwd zodat hun echtgenote ze indien nodig kon bijstaan in de brouwerij, of kon het beroep ook door een man alleen worden uitgevoerd?

Gehuwd of ongehuwd, de brouwers deden het werk niet alleen, maar samen met hun personeel. In de brouwerijen werkten zowel mannen als vrouwen. De historicus Jacques van Loenen schreef in zijn dissertatie over de Haarlemse brouwerijen dat deze in de zestiende eeuw onder andere een brouwster en twee wringsters in dienst hadden.¹⁸ Ook andere auteurs schreven al dat er vrouwelijke personeelsleden in de brouwerijen werkten.¹⁹ Aan het einde van dit hoofdstuk komt aan de orde hoeveel vrouwen er precies in de brouwerijen in loondienst werkten, welke taken zij uitvoerden en of deze in de loop van de tijd veranderden.

2.1 Het brouwproces

De techniek van het brouwen bleef eeuwenlang onveranderd. Pas in de negentiende eeuw kwamen er aanzienlijke technische vernieuwingen, waaronder het

---

¹⁸ Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 133.

¹⁹ Hallema en Emmens, *Het bier en zijn brouwers*, afb. naast p. 96; Unger, *A history of brewing*, 159.

gebruik van stoommachines en koelinstallaties. In de vijfhonderd jaar daarvoor bestonden de belangrijkste veranderingen uit een vergroting van de schaal waarop werd gebrouwen en het gebruik van andere smaakmakers in het bier. De belangrijkste en bekendste hiervan is de toevoeging van hop als vervanging van de gruit.²⁰ Naast hop bestond het bier uit water, gist en granen. Meestal werd hiervoor gerst gebruikt, maar ook tarwe, haver en zelfs boekweit konden als grondstof dienen.²¹ Tot slot werden er soms nog kruiden en specerijen zoals basilicum, munt, sinaasappelschillen, kardamom of koriander als smaakmakers aan het bier toegevoegd.²²

Om de in het brouwsel aanwezige suikers in alcohol te laten omzetten was gist nodig. Aanvankelijk lieten de brouwers het bier spontaan vergisten, waarbij de in de lucht aanwezige micro-organismen zorgden voor vergisting van het in open bakken staande bier, met als resultaat dat het ging schuimen. Later bewaarden de brouwers een deel van het afgeschepte schuim en voegden ze dit weer toe aan een volgend brouwsel. Hierdoor verliep het gistproces sneller en was de gist minder vervuild, wat het risico op bederf verkleinde. Daarbij heeft elke giststam zijn eigen specifieke smaak, waardoor de brouwers zich van hun concurrenten konden onderscheiden.²³

De stedelijke overheid zag er scherp op toe dat de brouwers de juiste ingrediënten in de juiste verhoudingen gebruikten. In de stadskeuren van onder andere Haarlem was vastgelegd hoeveel er van elke grondstof in een brouwsel ging.²⁴ Het was voor de exportbieren van groot belang dat alle brouwers hetzelfde bier van dezelfde kwaliteit brouwden. In de steden die de bieren afnamen, werden de bieren namelijk niet onder de brouwerijnaam, maar onder de soortnaam verkocht. De Haarlemse Koyt, Nijmeegse Mol of Maastrichtse Aait dienden altijd op dezelfde wijze gebrouwen te worden.²⁵

---

20 Schippers, 'Bier', 177. Gruit was een verzamelnaam voor kruiden en andere smaakmakers die een specifieke smaak gaven aan het bier. Aanvankelijk was gruit belast met accijns, totdat de meeste bieren met hop werden gebrouwen en er accijns op de hop geheven kon worden. Dit was maar één ingrediënt in plaats van allerlei verschillende en daardoor eenvoudiger te belasten.

21 Cornelissen, *Het bierboek*, 64.

22 Van Lis, *Brouwkunde*, 29-31.

23 Schippers, 'Bier', 175.

24 Huizinga, *Rechtsbronnen der stad Haarlem*, 114, 196. Stadskeuren van 1407 en 1501.

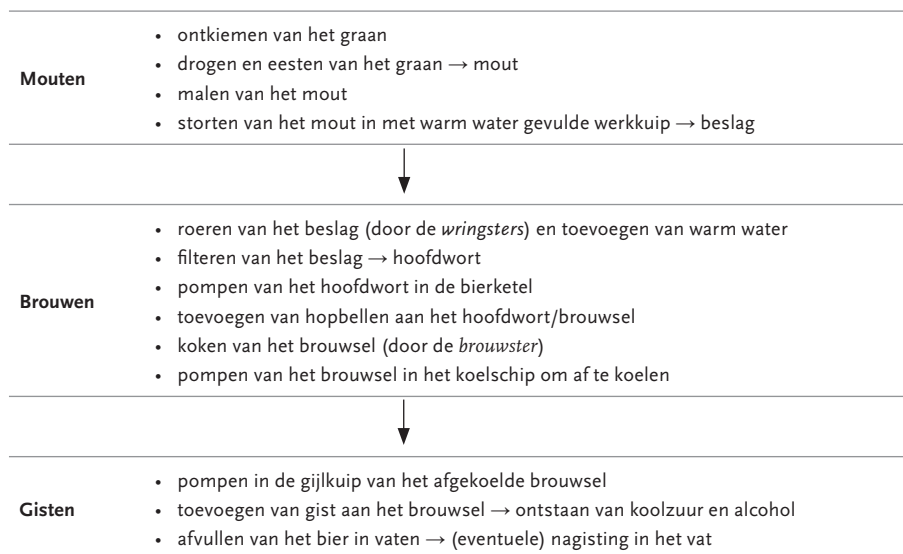
25 Dit zijn slechts enkele van de vele verschillende soorten bier die werden gebrouwen. Bijna elke stad beschikte wel over een specifiek soort bier dat het handelsmerk van de stad vormde en alleen daar gebrouwen mocht worden.

Afbeelding 2.1 De Bierbrouwerij. Hendrik Meijer, vermoedelijk 1772.

Het brouwproces bestond eigenlijk uit drie afzonderlijke processen. Het begon met het mouten, daarna kwam het eigenlijke brouwen en tot slot volgde het gisten. Eerst moest het graan ontkiemen, waarbij zich enzymen ontwikkelden. Het graan werd geweekt en vervolgens gedurende ongeveer een week op de kiemvloer uitgespreid. De brouwer hield het vochtig en schudde het dagelijks los. Daarna werd het snel gedroogd en geëest, oftewel geroosterd. Het hierdoor ontstane mout werd gemalen en in een met warm water gevulde werkkuij gestort. Het mouten was nu afgerond, waarna het brouwproces kon beginnen. Tijdens het brouwen moest zonder onderbreking in het beslag worden geroerd, omdat het mout anders zou bezinken en er klonten in konden blijven zitten. Dit was zeer zwaar werk dat in de late middeleeuwen vaak door vrouwen, de *wringsters* werd gedaan.²⁶ Door het roeren en de toevoeging van warm water zetten enzymen het zetmeel om in suikers. Na enige tijd volgde de filtering van het beslag. Het hierdoor verkregen hoofdwort pompte men in de bierketel. Nu kon de brouwer er nog een keer

²⁶ Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 28.

Figuur 2.1 Schematische weergave van het brouwproces

opnieuw een beslag van maken en filteren; dit werd verkocht als dunbier. Vaak volgde er daarna nog een derde of soms zelfs vierde aftreksel. Het hierdoor verkregen accijnsvrije scharrebier werd voor een gering bedrag aan de armen verkocht. De achtergebleven graanresten dienden als veevoer. Deze bostel was zeer voedzaam en de boeren in de omgeving van de brouwerijen namen het graag af. Na de filtering voegde de brouwer hopbellen toe aan het hoofdwort in de bierketel en hij of zij bracht het geheel meteen aan de kook. De werkzame bestanddelen uit de hop kwamen vrij en de laatst achtergebleven bacteriën werden gedood. Het brouwsel moest gestaag en vooral niet te lang koken, omdat anders alle koolzuur zou verdwijnen en het bier 'dood' zou slaan. Als de brouwer echter het hoofdwort te kort kookte, konden niet alle eiwitten worden verwijderd wat de houdbaarheid, kwaliteit en smaak ongunstig beïnvloedde. Ook werden dan niet alle enzymen en bacteriën vernietigd. Omdat de temperatuur en de kooktijd zeer precies afgestemd moesten worden, was dit de meest cruciale fase gedurende het hele brouwproces. Aan het einde van de middeleeuwen en het begin van de vroegmoderne tijd voerde in Haarlem niet zelden een vrouw, de *brouwster*, deze belangrijke werkzaamheden uit.²⁷

Na het brouwen pompte de brouwer het gekookte wort in het koelschip, waar het snel afkoelde. Het was nu echter nog steeds geen bier, omdat er nog geen vergisting had plaatsgevonden. Het afgekoelde brouwsel ging over in de gijlkuip en

²⁷ Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 29.

de brouwer of de gister voegde een kleine hoeveelheid gist toe. Na enige tijd ontstonden er koolzuur en alcohol in het bier en gistschuim er bovenop. Het laatste werd afgeschepst, de vloeistof ging in kleinere vaten waarin het eventueel nog kon nagisten en uiteindelijk was het bier klaar voor consumptie.²⁸

2.2 Aantallen brouwerijen, brouwers en brouwsters

Er waren aanzienlijke verschillen in het aantal brouwerijen dat in Haarlem, Leiden en Rotterdam gevestigd was. Ook door de tijd heen deden zich grote fluctuaties voor. Soms halveerde het aantal Haarlemse brouwers in tien jaar tijd en een kwart eeuw later waren er weer drie keer zoveel brouwers. Van Leiden en Rotterdam is slechts van enkele jaren bekend hoeveel brouwerijen er waren maar ook hier veranderde het aantal door de tijd heen. In de dorpen van de Meierij waren meestal slechts een paar brouwerijen gevestigd.²⁹

De brouwindustrie in Haarlem was van groot belang voor de stad. Daarom werd nauwkeurig bijgehouden hoeveel brouwers er waren en hoeveel iedereen brouwde.³⁰ De stadsthesaurier hield deze gegevens bij in zijn *brouwersboeken*, die de basis vormen voor het onderzoek naar de brouwnijverheid in Haarlem. De hier onderzochte reeks loopt van 1518 tot en met 1804 en is nagenoeg compleet.³¹ De enige seriële bron in Leiden is een reeks van brouwers uit de jaren 1653 tot en met

---

28 Cornelissen, *Het bierboek*, 69-109; Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 26-30; Schippers, 'Bier', 175-176.

29 GAHT, OaH, inv. nr. 274, fol 17v. Lijst van dorpsbrouwerijen, 1639; Van Dun, *Acht eeuwen*, 51. Lijst met dorpsbrouwerijen in 1794.

30 Volgens de Informatie van 1514 is de brouwnijverheid in die tijd de belangrijkste nering in Haarlem. Fruin, *Informatie 1514*, 14.

31 NHA, SAH, kast 19.98, 1518; *Ibidem*, kast 19.100-118, 1520-1538; *Ibidem*, kast 19.128-132, 1548-1552; *Ibidem*, inv. nr. 440-442, 1557-1559; *Ibidem*, inv. nr. 445-446, 1562-1563; *Ibidem*, inv. nr. 717, ±1567; *Ibidem*, kast 19.153-160, 1572-1580; NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 29, 14/03/1584; *Ibidem*, inv. nr. 32, 22/12/1590 tot en met 20/06/1609 (behalve 1601); *Ibidem*, inv. nr. 33, 27/06/1609 tot en met 12/04/1614; *Ibidem*, inv. nr. 34G, 28/06/1614 tot en met 02/03/1619; *Ibidem*, inv. nr. 35G, 09/03/1619 tot en met 23/12/1623; *Ibidem*, inv. nr. 36G, 1623-1644; *Ibidem*, inv. nr. 37G, 1645-1670, *Ibidem*, inv. nr. 38G, 1671-1717; *Ibidem*, inv. nr. 66, 1724; *Ibidem*, inv. nr. 2, 1750; NHA, SAH, kast 18.76-117, 1757-1806.

De volgende jaren ontbreken: 1519, 1539-47, 1553-56, 1560-61, 1564-66, 1568-72, 1581-83, 1585-89, 1601, 1718-19, 1729, 1734, 1736-41, 1743-48, 1754-55 en 1780. Van sommige andere jaren zijn geen officiële cijfers bekend, echter in het jaar ervoor en erna waren dezelfde brouwerijen in bedrijf.

1668.³² In deze jaren werkten er steeds tussen de 20 en 24 brouwers in de stad, die jaarlijks opgaven hoeveel brouwsels zij hadden gemaakt. Hoewel voor Rotterdam informatie over het aantal brouwers zeer beperkt is, is het notariële archief uitgebreid en bovendien goed ontsloten. Hierdoor is er in deze stad veel kwalitatieve informatie beschikbaar over onder andere de kosten van een brouwerij, geschillen met afnemers, meewerkende familieleden en het brouwerijpersoneel. Voor de Meierij zijn er evenmin seriële bronnen over de brouwerijen beschikbaar. Wel zijn er soms lijsten van brouwerijen opgemaakt ten behoeve van de inspectie van ketels en kuipen, of de belastingen. Het zijn deze lijsten die inzicht verschaffen in het aantal brouwerijen en de grootte van de bedrijven op het platteland.

Brouwcentrum Haarlem

Tot en met 1663 vermeldde de Haarlemse thesaurier de namen van alle brouwers, hierna meestal alleen de naam van de brouwerij. De brouwerslijsten geven een volledige opsomming van alle *praktiserende* brouwers in het betreffende jaar, zowel van degenen die een eigen brouwerij bezaten als van de huurbrouwers. Indien het een huurbrouwerij betrof, werd de niet-brouwende eigenaar in deze lijsten dus niet genoemd. Doordat de lijsten zo compleet zijn is het tamelijk eenvoudig de brouwers te traceren. De brouwers werden in een min of meer vaste volgorde vermeld, waarbij de geografische plaats van de brouwerij de positie in de lijst bepaalde. Hierdoor is het mogelijk opeenvolgende brouwers in dezelfde brouwerij te volgen, zelfs als zij niet dezelfde naam dragen. Op het moment dat de naam van een man die verscheidene jaren achter elkaar op dezelfde plaats genoemd staat uit de lijst verdwijnt en op dezelfde plaats de naam van een vrouw verschijnt, is het zeer waarschijnlijk dat zij hem opgevolgd heeft. In de meeste gevallen zal het zijn weduwe zijn geweest. Uit vergelijking met andere bronnen bleek het inderdaad mogelijk een deel van deze vrouwen als brouwersweduwen te identificeren.

Hoewel er af en toe onduidelijkheden in voorkomen, blijkt na vergelijking van de brouwersboeken met andere bronnen dat de thesauriers die de lijsten opstelden behoorlijk nauwkeurig waren.³³ Uiteindelijk heb ik voor de periode 1518 tot

---

32 RAL, Archief van de stadsheerlijkheden en vronwateren 1360-1908, inv. nr. 964. Opgave van de brouwers hoeveel zij jaarlijks hebben gebrouwen, 1653-1668.

33 Een enkele keer kwam een brouwersweduwe gedurende een aantal jaar in de lijsten voor, maar noteerde de thesaurier een paar jaar later weer de naam van de man. In deze gevallen ben ik ervan uitgegaan dat de thesaurier hiermee toch niet de man, maar zijn weduwe bedoelde. Dit was onder andere het geval bij Katrijn, de weduwe van Jan Lou Blanckerts. In opeenvolgende jaren werd zij als volgt aangeduid, 1518: die weduwe van Jan Lou Blanckerts; 1520: Jan Louwe Blanckerts weduwe; 1521: Katrijn Jan Louwe Blanckerts weduwe; 1522: Jan Lou Blanckerts weduwe; 1523: **Jan Blanckert**; 1524 tot en met 1538: (Katrijn) Blanckerts.

en met 1663 de namen van 438 brouwers en 95 brouwsters kunnen achterhalen.³⁴ Op basis van de informatie uit de brouwersboeken is een database samengesteld, waarin al deze 533 brouwers zijn opgenomen (zie bijlage). Behalve de namen van de brouwers of hun brouwerijen noteerde de thesaurier gedurende een deel van de zestiende eeuw en in de periode 1623-1656 ook het aantal geproduceerde brouwsels (zie figuur 2.6). Hierdoor kon hij het bedrag vaststellen dat elke brouwer aan brouwgeld en bieraccijns moest betalen en is tevens bekend hoe groot de productie van elke brouwer of brouwster was en of deze fluctueerde.³⁵ Hierbij moet opgemerkt worden dat dit de officiële opgaven zijn, waarover de brouwers

---

Een ander voorbeeld is Trijntgen Vlaminck, de weduwe van Hans Vlaminck. In opeenvolgende jaren werd zij als volgt aangeduid, 23 en 30/09/1623 en 04/11/1623 als de weduwe van Hans Vlaminck; 23/12/1623: **Hans Vlaminck**; 1623-1624: **Hans Vlaminck**; 1624-1631: Vlamincks weduwe; 1632: de weduwe van 'De Bootshaecken' (naam van de brouwerij); 1633-1642: Trijntgen Vlaminck.

Omdat blijkt dat de thesauriers af en toe een brouwersweduwe met de naam van haar man aanduiden zonder erbij te vermelden dat het hier om de *weduwe* ging, is het teruggevonden aantal brouwersweduwen een minimum. Het is immers mogelijk dat een aantal weduwen uitsluitend onder de naam van hun man werd vermeld. Ik denk echter dat dit heel weinig gebeurde aangezien het in de gevallen waar het wel te traceren was, tussen de jaren waarin de weduwe genoemd werd slechts sporadisch de naam van haar overleden echtgenoot voorkwam.

34 NHA, SAH, kast 19.98, 1518; *Ibidem*, kast 19.100-118, 1520-1538; *Ibidem*, kast 19.128-132, 1548-52; SAH, inv. nr. 440-442, 1557-59; *Ibidem*, inv. nr. 445-446, 1562-63; *Ibidem*, inv. nr. 717, ±1567; SAH, kast 19.153-160, 1572-80; SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 29, 14/03/1584; *Ibidem*, inv. nr. 32, 22/12/1590-20/06/1609. De volgende jaren ontbreken: 1519, 1539-1547, 1553-1556, 1560-1561, 1564-1566, 1568-1572, 1581-1583, 1585-1589 en 1601. De 533 brouwers zijn dus niet alle brouwers uit deze periode, maar wel veruit het grootste deel.

35 Hoewel de lijsten doorgaans het aantal brouwsels in één jaar weergeven geldt dit niet voor alle jaren. Voor de jaren 1524, 1526, 1536 en 1537 is een afwijkende periode genomen. In drie gevallen was dit korter dan een jaar en in 1526 gaat het om een periode van dertien maanden. Daarnaast liep het brouwersjaar niet gelijk met het huidige kalenderjaar. De Haarlemse overheid maakte in de zestiende eeuw nog gebruik van de 'Maria Boodschapstijl', wat inhield dat het nieuwe jaar vóór Pasen begon, op zijn vroegst op 25 maart. In dit onderzoek zijn alle data omgezet in de moderne jaardagstijl (het nieuwe jaar begint dus op 1 januari). Het brouwersjaar begon en eindigde eind augustus of begin september. In de lijsten wordt met brouwersjaren gerekend. Met bijvoorbeeld het jaar 1525 wordt dus in dit geval bedoeld het brouwersjaar, beginnend in september 1525 en eindigend in augustus 1526. Ik heb dit consequent toegepast tot 1 januari 1537, omdat men vanaf dat moment het brouwersjaar ook op 1 januari liet beginnen. Zie tevens: Huizinga, *Rechtsbronnen*, cii-cviii.

belasting betaalden. De kans is groot dat ze in werkelijkheid meer produceerden dan ze opgaven. Desondanks zal ik deze opgegeven aantallen gebruiken om de grootte van de bedrijven van mannen en vrouwen te vergelijken.

Aantallen brouwerijen in Haarlem

Haarlem vormde, samen met Delft en Gouda, in het laatmiddeleeuwse Holland het centrum van de brouwnijverheid.³⁶ Het hoogtepunt van de bierproductie in Haarlem viel in de periode 1430-1443. In de tweede helft van de vijftiende eeuw liep de productie sterk terug. Dit kwam door de grote schaarste aan graan, dat door onlusten in de Zuidelijke Nederlanden niet meer uit Frankrijk aangevoerd kon worden. Tevens werden de accijnzen op bier verdubbeld omdat de stad, door opleving van de buitenlandse oorlogen en boerenopstanden in Holland, in financiële nood was gekomen. Pas aan het eind van de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw nam de bierproductie weer toe. Dit was enerzijds het gevolg van hernieuwde handelsrelaties met Noord-Frankrijk waardoor de aanvoer van graan toenam en anderzijds van geleidelijke groei van de stedelijke bevolking en vermeerdering van de koopkracht.³⁷

Hoewel de productie sterk fluctueerde, bleef het aantal brouwers in de vijftiende eeuw min of meer gelijk, tussen de honderd en honderdtwintig.³⁸ Gedurende de zestiende eeuw nam het aantal brouwers in snel tempo af. In 1518 telde Haarlem 81 brouwers, veertig jaar later 28 brouwers en in 1576 waren er nog maar zeven actieve brouwers. Hierna ging het beter met de brouwnijverheid en aan het einde van de zestiende eeuw kwamen er weer nieuwe bedrijven bij (zie figuur 2.2).

Omdat de meer kapitaalkrachtige brouwers ertoe overgingen minimaal één keer per week te brouwen in plaats van gemiddeld eenmaal in de twee weken, nam het totaal aantal brouwsels in het begin van de zestiende eeuw niet af, ondanks de halvering van het aantal brouwerijen. Degenen die het veld ruimden, waren vooral kleine brouwers die niet in staat bleken hun brouwfrequentie op te voeren. Zij werden verdrongen door de rijke brouwers die wel de mogelijkheid hadden hun bedrijf uit te breiden.³⁹ De schaalvergroting en het verdwijnen van kleine brouwerijen deed zich ook voor in andere Hollandse steden, zoals in Gouda in de eerste helft en in Leiden aan het eind van de zestiende eeuw.⁴⁰ Het verdwijnen van kleine brouwerijen was een nieuwe stap in de professionalisering van de brouwnijverheid.

---

36 Unger, *A history of brewing*, 73.

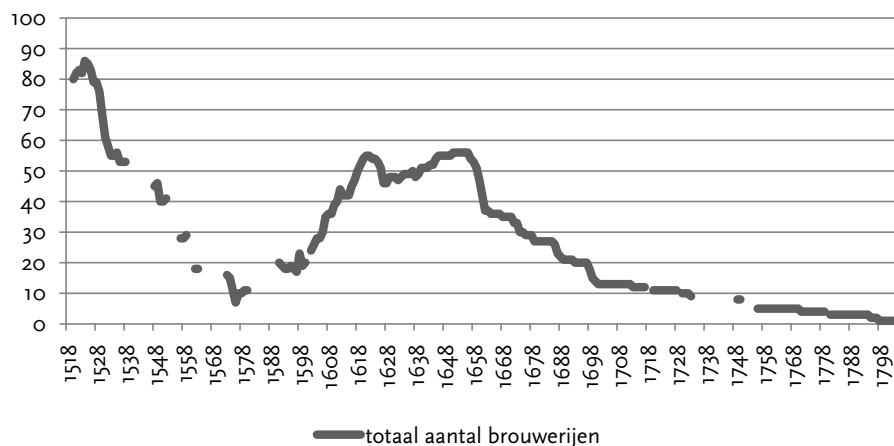
37 Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 56-60.

38 Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 20.

39 Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 49-50.

40 Unger, *A history of brewing*, 163-165.

Figuur 2.2 Totaal aantal brouwerijen in Haarlem, 1518-1804

Bron: Brouwersboeken Haarlem.

Vanaf de jaren dertig van de zestiende eeuw nam in Haarlem niet alleen het aantal brouwerijen af, maar daalde ook het totale aantal brouwsels (zie figuur 2.6). Jacques van Loenen toonde aan dat tussen 1518 en 1537 de consumptie van bier binnen de stad op min of meer gelijk hoogte bleef, waardoor de daling van de totale productie veroorzaakt moet zijn door een aanzienlijke afname van de export.⁴¹ Zo slaagden de brouwers van Hoorn en Enkhuizen er in om hun stadsbesturen maatregelen te laten nemen de buiten deze steden gebrouwen bieren te weren, wat vooral voor de Haarlemse brouwers zeer nadelig was.⁴² Het wegval-

⁴¹ Hoewel exacte cijfers niet voor alle jaren voorhanden zijn, is het duidelijk dat de Haarlemse brouwers voornamelijk voor de export produceerden. Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 53-54, 59.

⁴² NHA, SAH, Vroedschapsresoluties Haarlem deel II, fol. 213, 230. Het is niet met zekerheid te stellen of het aantal geëxporteerde vaten daadwerkelijk terugliep, omdat het mogelijk is dat er andere afzetmarkten werden gevonden, of dat men in de loop van de tijd meer kuitbier voor de export brouwde. Het aantal brouwsels werd namelijk wel genoteerd, maar de thesaurier maakte hierbij geen onderscheid tussen hop- of kuitbier. Dit onderscheid is van belang omdat uit één brouwsel hobbier (officieel) veertien vaten en uit één brouwsel kuitbier dertig vaten gehaald werden. In feite kwamen er uit een brouwsel respectievelijk 14,5 en 31 vaten, maar het extra halve vat hobbier en het hele vat kuitbier waren bestemd voor de eigen consumptie van de brouwer en zijn personeel. Over dit *drinkbier* betaalde de brouwer geen accijns. Huizinga, *Rechtsbronnen*, 196, 202.

len van afzetmarkten noodzaakte een deel van de Haarlemse brouwers om hun bedrijf te beëindigen.

In het jaar 1576 bereikte de Haarlemse brouwnijverheid het absolute dieptepunt. Er waren nog maar zeven brouwers over, die in dat jaar 365 brouwsels maakten.⁴³ Dit was echter een uitzonderlijke situatie, die veroorzaakt werd door het uitbreken van de Opstand. Voor Haarlem begon de malaise met een zeven maanden durend beleg in de jaren 1572-1573, waarbij na de nederlaag een groot aantal slachtoffers viel.⁴⁴ De Spanjaarden brachten tussen de 1250 en 1700 krijgslieden die de stad verdedigd hadden ter dood. Onder hen waren weinig burgers, maar ook zij ontsprongen de dans niet. De hongersnood eiste nog lange tijd na het beëindigen van het beleg zijn tol. Daarnaast verdwenen maar liefst 66 vooraanstaande mannen uit de stad omdat zij werden terechtgesteld, geruild tegen krijgsgevangenen, stierven in gevangenschap of zich schuil moesten houden. De twee- tot driehonderd Haarlemse schutters die werden ingezet bij het beleg van Alkmaar sneuvelden, of waren in ieder geval lange tijd van huis. In 1574 overleed nog eens één op de vijf Haarlemmers aan de gevolgen van het beleg.⁴⁵ Hierna volgde vier jaar Spaanse overheersing. De ramp was compleet toen in oktober 1576 brand uitbrak in brouwerij 'Het Ancker'. De in de brouwerij gelegerde soldaten beletten de gealarmeerde burgers het blussen, waardoor de brand kon overslaan en uiteindelijk een derde van Haarlem in de as legde.⁴⁶

Na de Pacificatie van Gent in 1576 kreeg de stedelijke economie eindelijk weer de kans te herstellen.⁴⁷ Ook groeide de bevolking sterk na de val van Antwerpen in 1585 omdat grote aantallen gevluchte Vlamingen zich in de stad vestigden.⁴⁸ Er werden vele nieuwe brouwerijen opgericht om alle inwoners van bier te kunnen voorzien. Rond de eeuwwisseling telde Haarlem alweer twintig brouwerijen.

In de zeventiende eeuw ging het aanvankelijk economisch steeds beter met Haarlem en zo ook met de brouwnijverheid. Het aantal brouwerijen nam in de eerste twintig jaar snel toe tot meer dan vijftig en bleef tot halverwege de eeuw op dit niveau. De brouwnijverheid kon in de eerste helft van de zeventiende eeuw snel groeien doordat het inwonertal verdubbelde, van ongeveer 18.000 in 1572, tot 39.455 in 1622.⁴⁹ Dat in de tweede helft van de zeventiende eeuw het aantal brouwerijen wederom sterk terugliep, was het gevolg van de opkomst van bran-

---

43 NHA, SAH, kast 19.153-160, 1572-1580. Ter vergelijking: in het jaar 1580 maakten de brouwers in totaal 1020 brouwsels en in 1518 maar liefst 6020.

44 Kooijmans en Misset, 'Van rebellen tot 'koningen'', 16-17.

45 Wijn, *Het beleg van Haarlem*, 199-200.

46 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 22.

47 Kooijmans en Misset, 'Van rebellen tot 'koningen'', 19.

48 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 24.

49 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 34.

dewijn en jenever als alternatieve alcoholische consumptie. Haarlem raakte haar leidende positie als brouwersstad kwijt aan de havensteden Amsterdam en Rotterdam. In het jaar 1700 telde Haarlem nog slechts veertien brouwerijen, even weinig als de andere voormalige belangrijke brouwerssteden Delft (15 brouwerijen) en Dordrecht (14 brouwerijen).⁵⁰

De zwaarste en definitieve klap voor de brouwering kwam in de achttiende eeuw en werd veroorzaakt door de introductie van koffie en thee als dagelijkse consumptiemiddelen.⁵¹ In de Hollandse steden verdrongen de nieuwe dranken het bier in een hoog tempo, als gevolg waarvan ‘thans de coffy en thee is geworden een vry algemene drank en dus voor vyfzesde parten tegens een sesde part bier worden geconsumeerd’.⁵² De brouwers dolven het onderspit en rond 1800 was in Haarlem de brouwerij ‘Het Scheepje’ als enige overgebleven van de ooit zo belangrijke brouwering.

Aantallen brouwers en brouwsters

Doordat de thesaurier van Haarlem tussen 1518 en 1663 de namen van alle brouwers die in het betreffende jaar werkten noteerde, kan het precieze aantal brouwers en brouwsters worden vastgesteld (zie figuur 2.3).⁵³

Gemiddeld was in de periode 1518-1663 bijna één op de vijf brouwers een vrouw (zie tabel 2.1). Het percentage vrouwen onder de brouwers varieerde in deze anderhalve eeuw echter sterk en liep uiteen van nul tot dertig procent.

Tabel 2.1 Brouwers en brouwsters in Haarlem, 1518-1663

brouwers (m)	426	80 %
brouwsters (v)	95	18 %
erfgenamen of kinderen van brouwers	12	2 %
totaal aantal brouwers	533	100 %

Bronnen: Brouwersboeken Haarlem.

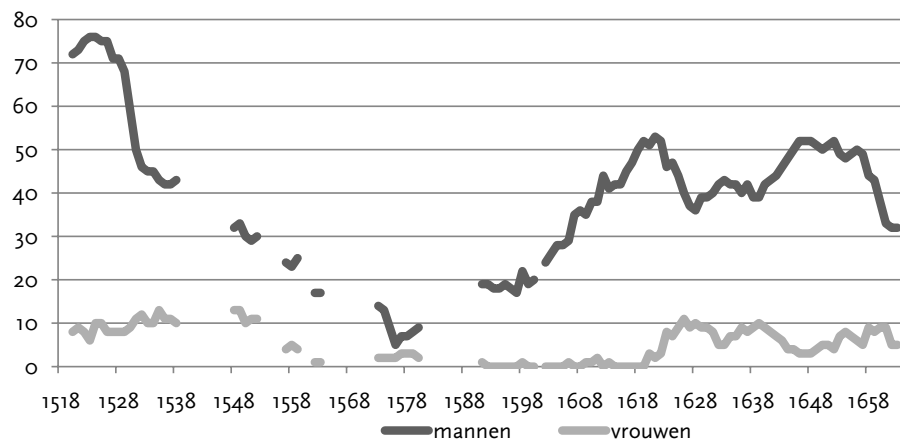
Aan het eind van de middeleeuwen lag het aandeel vrouwen tussen de tien en vijftien procent. Terwijl het aantal brouwerijen in de loop van de tijd afnam, steeg het percentage vrouwen. Rond het midden van de zestiende eeuw was ruim een

50 Rotterdam en later vooral Amsterdam namen de positie als brouwcentra over. Unger, *A history of brewing*, 223-225.

51 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 379.

52 NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 155.

53 Met uitzondering van enkele jaren, maar het aantal brouwers dat in deze ontbrekende jaren begon en ook weer stopte waardoor ze nergens in de bronnen voorkomen, is zeer klein.

Figuur 2.3 Aantal mannen en vrouwen onder de brouwers in Haarlem, 1518-1663

Bron: Brouwersboeken Haarlem.

kwart van de brouwers vrouw. Vervolgens nam het aandeel brouwsters weer af tot tien à vijftien procent, om in de jaren zeventig te verdubbelen, naar dertig procent in 1577. De toename was van korte duur, want rond de eeuwwisseling waren er bijna geen brouwsters meer in Haarlem. Deze situatie duurde voort tot 1620. Het aantal brouwerijen was in de afgelopen halve eeuw behoorlijk toegenomen en vanaf nu verschenen ook de vrouwen weer op het toneel. Al snel was één op de vijf brouwers een vrouw. In de twintig jaar die hierop volgden bleef het percentage vrouwen redelijk stabiel met een kleine terugval rond 1630. In de jaren veertig werd een aantal nieuwe brouwerijen opgericht, maar er kwamen geen nieuwe brouwsters bij. Uiteindelijk zette vanaf 1650 het definitieve verval van de brouwerij in. Opvallend is dat de afname wederom (nog) niet terug te zien was in het aantal brouwsters. Hun aantal bleef min of meer stabiel, waardoor hun procentuele aandeel toenam. Het blijkt dat er telkens een “schaarbeweging” plaatsvond: op het moment dat het aantal brouwerijen afnam, steeg het percentage vrouwen. Dit betrof echter vooral een *relatieve* toename van het aantal brouwsters en meestal slechts een beperkte *absolute* toename.

Vanaf 1529 nam het percentage vrouwen toe, gelijk met een langdurige afname van het aantal brouwerijen. Het aandeel van de brouwsters was relatief gezien het grootste in de jaren veertig en zeventig van de zeventiende eeuw. Eén op de drie brouwers was in deze decennia een vrouw, terwijl het aantal brouwerijen juist in deze periodes sterk daalde. Vanaf het einde van de zestiende eeuw tot in de jaren twintig van de zeventiende eeuw groeide het aantal brouwers snel. Echter, onder hen bevonden zich bijna geen vrouwen; tussen 1592 en 1620 slechts zes, die allen maar kort werkten. Hierna steeg het aandeel vrouwen tot ongeveer twintig pro-

cent, op het moment dat het totaal aantal brouwerijen afnam. Twee decennia later werd een lichte stijging van het totaal aantal brouwers gevolgd door een afname van het aandeel van vrouwen, waarna halverwege de zeventiende eeuw de situatie weer omkeerde.

Deze schaarbeweging is opmerkelijk. Immers, in de meeste gildegebonden beroepen waren vreemdelingen en vrouwen al niet erg welkom, maar vooral wanneer het slechter ging met de beroepsgroep werden zij steeds meer buitengesloten. De gildemeesters probeerden in tijden van achteruitgang hun eigen arbeidspositie te versterken door het aanscherpen van regels en het actief weren van buitenstaanders, met inbegrip van vrouwen.⁵⁴

De verklaring voor de schaarbeweging is te vinden in de relatie die de brouwers hadden met de brouwers en de manier waarop zij aan een brouwerij kwamen. Bijna alle brouwsters, minimaal vier van de vijf, bleken weduwen te zijn die de brouwerijen van hun overleden echtgenoten voortzetten (zie tabel 2.2).⁵⁵

Tabel 2.2 Weduwen onder de brouwsters in Haarlem, 1518-1663

Brouwsters	Aantal	Percentage
weduwen	75	79 %
overige vrouwen (wellicht deels weduwen)	20	21 %
totaal aantal brouwsters	95	100%

Bronnen: Brouwersboeken Haarlem.

Brouwersweduwen richtten geen nieuwe brouwerijen op, maar zetten bestaande bedrijven voort. Op het moment dat zij een brouwerij voortzetten, nam het aantal mannen af en het aantal vrouwen toe, bij een gelijk blijvend totaal aantal brouwerijen. Onder de andere brouwsters waren dochters die het bedrijf van hun (overleden) vader of moeder voortzetten. Wellicht was er ook nog een groep weduwen die niet als zodanig in de lijsten genoteerd werd.

Een toename van het absolute aantal brouwerijen kwam geheel voor rekening van de mannelijke brouwers. Als nieuwe brouwers hadden ze enige tijd nodig om hun bedrijf op te bouwen. Hierdoor waren zij degenen die het meeste risico

⁵⁴ Zie onder andere: Panhuysen, 'Bij uitsluiting toegankelijk', 391-392; Wiesner, 'Guilds, male bonding and women's work', 126.

⁵⁵ Onder de overige twaalf vrouwen in de brouwerslijsten van 1518-1663 waren er die tijdelijk de brouwerij overnamen van hun echtgenoot tijdens zijn afwezigheid, dochters die de brouwerij erfden van hun vader of moeder, waarschijnlijk een zus van een brouwer die zijn brouwerij voortzette, een enkele vrouw die zelf haar eigen brouwerij opzette en misschien nog één of meer weduwen die om welke reden dan ook niet als zodanig genoteerd werden.

liepen wanneer het slechter ging met de brouwering. Immers, de nieuwe brouwers hadden minder vaste afnemers en minder ervaring in het succesvol leiden van een brouwerij. Hierdoor verdwenen zij als eerste, veel sneller dan de weduwen die al (lang) bestaande bedrijven voortzetten. Bovendien namen in economisch slechte tijden minder of zelfs geen mannen het risico om een brouwerij op te zetten. Tegelijkertijd waren er nog steeds weduwen die de brouwerijen van hun overleden echtgenoten voortzetten, ook in periodes van een neergaande conjunctuur.

De eerste keer dat de omgekeerde ontwikkeling zich liet zien was in de jaren dertig van de zestiende eeuw. In 1530 waren er 68 brouwerijen en vijf jaar later nog maar 56, een afname van achttien procent. Maar liefst 27 brouwers waaronder 25 mannen en twee vrouwen hadden hun brouwactiviteiten beëindigd of waren overleden. Zes van de 27 brouwerijen werden door weduwen van brouwers voortgezet, twee door brouwerszonen. Daarnaast waren er zeven nieuwe brouwers bijgekomen, waaronder de nieuwe echtgenoot van de weduwe van Jacob Maertsz., die in de voorgaande vier jaren zelfstandig de brouwerij had geleid. Uiteindelijk was in 1530 dertien procent van de brouwerijen in handen van vrouwen en vijf jaar later ruim 21 procent.

Het beeld van een kleine absolute en grote relatieve toename van het aantal vrouwen zette zich voort tot halverwege de zestiende eeuw. Daarna, tot het beleg van Haarlem in 1572-1573, nam het aantal mannelijke en vrouwelijke brouwers evenredig af. Al vanaf de jaren dertig van de zestiende eeuw ging het slechter met de brouwering. De oorzaak hiervan lag in voortdurend stijgende graanprijzen en de toegenomen concurrentie. De Haarlemse brouwers exporteerden een groot deel van hun productie naar de Zuidelijke Nederlanden. In de zestiende eeuw groeide de brouwnijverheid in de Zuid-Nederlandse steden echter sterk en was er minder behoefte aan bier uit Haarlem.⁵⁶ Steeds meer brouwers waren gedwongen hun bedrijf te beëindigen. Aanvankelijk gingen er (relatief) meer brouwers-weduwen door dan mannen, maar uiteindelijk loonde het ook voor hen niet meer om hun brouwerij voort te zetten.

Het dieptepunt voor de brouwnijverheid in Haarlem kwam drie jaar later in 1576, toen er nog slechts zeven brouwerijen in bedrijf waren.⁵⁷ Zoals eerder beschreven was een aanzienlijk deel van de bevolking gestorven aan de gevolgen van hongersnood of door oorlogshandelingen. Bovendien zonden de Spanjaarden ongeveer driehonderd schutters naar Alkmaar. Onder hen bevonden zich

---

56 De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 326, 329. Zie paragraaf 5.1 over de late opkomst van brouwerijen in de Zuidelijke Nederlanden.

57 NHA, SAH, kast 19, inv. nr. 153, 156. Brouwersboeken.

waarschijnlijk ook (veel) brouwers.⁵⁸ Voor hun echtgenotes was het blijkbaar niet mogelijk of zinvol om door te gaan met brouwen. De drie vrouwen die al vóór het rampjaar 1576 brouwden bleven dat daarna ook doen, terwijl de mannelijke brouwers die er mee ophielden in de jaren erna maar voor een klein deel werden opgevolgd door nieuwe brouwers. Tussen 1573 en 1576 verdwenen tien mannelijke brouwers en kwamen er slechts twee nieuwe bij. Hierdoor bleven er relatief veel brouwerijen over die onder leiding van een vrouw stonden, maar liefst dertig procent (3 vrouwen).⁵⁹ Ook na 1576 verkeerde de stad nog enkele jaren in een grote economische crisis. Alle energie en kapitaal werden besteed aan de wederopbouw en er bleef weinig over om kapitaalintensieve bedrijven als brouwerijen op te richten.

In de jaren tachtig herstelde de brouwering zich langzaam maar zeker als gevolg van de bevolkingstoename die veroorzaakt werd door de komst van vluchtelingen uit de Zuidelijke Nederlanden. De vraag naar voedingsmiddelen steeg en dat gaf de brouwnijverheid een nieuwe impuls.⁶⁰ In 1580 waren er elf brouwerijen en tien jaar later alweer negentien.⁶¹ De groei hield aan en aan het begin van de zeventiende eeuw raakte ze zelfs in een stroomversnelling. In 1611 telde Haarlem veertig en in 1621 zelfs 55 brouwerijen. Haarlem won in deze periode samen met Rotterdam de binnenlandse concurrentiestrijd van Gouda en Delft.⁶²

Onder de nieuw geregistreerde brouwers waren bijna geen vrouwen. In 1591 werkte Maritgen Claesdochter, de weduwe van Adriaen Kies, voor het laatst. Haar man overleed al vóór 1573 en sinds die tijd brouwde Maritgen. Voorlopig was ze de laatste brouwster die het bedrijf van haar overleden echtgenoot voortzette. In de dertig jaar die volgden, tot 1620, telde Haarlem vijf brouwsters die maar zeer kort brouwden. Vier van hen waren weduwen. Zij werkten zo kort dat het er op lijkt dat zij niet van plan waren om het bedrijf zelfstandig voort te zetten, maar alleen de lopende zaken wilden afronden. Maricken van Horne stopte na een jaar, Mary-

---

58 Net als in andere steden behoorden ook in Haarlem de schutters tot de gegoede burgerij. Een minimum bezit van honderd Vlaamse ponden was rond 1560 vereist en onder de schutters trof men dan ook vooral de rijke burgers zoals goudsmeden, brouwers en grote kooplieden aan. Knevel, *Burgers in het geweer*, 35-36.

59 Hoewel dertig procent een hoog percentage is, waren er in deze jaren maar drie vrouwen die brouwden op een totaal van zeven tot elf brouwerijen. Eén van de vrouwen (Lysbet Jansdochter) brouwde van 1573 tot en met 1580, echter niet in 1575 en 1576. In deze jaren lag haar brouwerij stil, zij brouwde zelf niet en er werd ook niet door een andere persoon voor haar gebrouwen.

60 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 24-25.

61 NHA, SAH, kast 19, inv. nr. 160 en NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 32.

62 De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 377-378.

tgen Martens hertrouwde waarschijnlijk binnen hetzelfde jaar, de weduwe van Pieter Noppen stopte of overleed al na drie maanden en Claesgen Aelberts hield het in 1614 na vijf maanden voor gezien. Drie jaar daarvoor had zij de zaken al tijdelijk voor haar man waargenomen. De verklaring hiervoor was waarschijnlijk dezelfde als de door brouwersvrouw Trijntgen Claes opgegeven reden, die 'duer apsenj van mijn man' de leiding over de brouwerij op zich had genomen. Deze vrouwen hadden dus tijdens het leven van hun echtgenoot al ervaring opgedaan met het leiden van een brouwerij.⁶³

Vanaf 1620 veranderde de situatie wederom. De groei van het aantal brouwerijen stagneerde en de eerste brouwers die in de dertig jaar daarvoor hun bedrijf waren begonnen, overleden. De brouwerijen die zij achterlieten werden soms verkocht aan nieuwe brouwers. Er was echter ook een grote groep weduwen die hun echtgenoten in de brouwerijen opvolgden, waardoor het aandeel van brouwersweduwen toenam tot ongeveer twintig procent. In de elf jaar tussen 1620 en 1631 verschenen er negentien nieuwe brouwsters in de lijsten. Minimaal zeventien van hen waren weduwen van brouwers, van de andere twee is de burgerlijke staat niet bekend. Vlak voor het midden van de zeventiende eeuw liep het percentage vrouwen terug door een aanzienlijke maar kortdurende toename van nieuwe, mannelijke brouwers. In de jaren vijftig nam het aantal brouwerijen definitief af, terwijl de gemiddelde productie per brouwerij steeg. Deze afname ging wederom samen met een relatieve stijging van het aantal vrouwen.

Helaas zijn er vanaf 1663 geen reeksen van brouwers meer overgeleverd. Wel bevatten andere bronnen, zoals rekenen van de brouwers aan het stadsbestuur en brieven van het gilde die alle brouwers ondertekenden, informatie over het aantal brouwsters in het vervolg van de zeventiende en in de achttiende eeuw. In 1681 waren er vijf vrouwen onder de 26 ondertekenaars (19%) van brieven vanuit het gilde en twee jaar later zes vrouwen onder de 25 brouwers (24%). In 1686 was er echter onder de 24 brouwers nog slechts één vrouw (4%).⁶⁴

De helft van deze vrouwen ondertekende de brieven met de naam van hun man en de toevoeging 'weduwe'. De anderen ondertekenden met hun eigen naam. Het

---

63 Deze vrouwen komen niet in de brouwerslijst van 1611 voor, maar wel in een document in het archief van het brouwersgilde. Hieruit blijkt dat zij tijdelijk de brouwerij waarnemen. NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 13. Overeenkomsten tussen de brouwers, 1603-1743.

64 NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 13. Overeenkomsten tussen de brouwers, 1603-1743. Het is niet zeker of dit alle brouwers waren. In 1681 en 1683 waren er namelijk 27 brouwerijen in bedrijf, maar de brieven zijn door 26 respectievelijk 25 personen ondertekend. In 1686 waren er 26 brouwerijen en 24 ondertekenaars. Het is mogelijk dat één of twee brouwers meer dan één brouwerij bezaten, of dat niet alle brouwers op de vergadering aanwezig waren.

Afbeelding 2.2 De Haarlemse brouwerij 'De Passer en de Valck'. Gezicht op de Bakenessergracht in Haarlem. Job Berckheyde, ca. 1670.

is aannemelijk dat ook zij brouwersweduwen waren, omdat vrijwel alle brouwers die in de zestiende en zeventiende eeuw in de lijsten verschenen weduwen van brouwers bleken te zijn. Uit de brouwerslijsten blijkt dat men de vrouwen meestal de eerste paar jaar na het overlijden van hun man als weduwe aanduidde, maar dat ze later vaak onder hun eigen naam werden genoteerd.

Uit dezelfde periode zijn nog enkele lijsten met betalingen van het gildegeld overgeleverd waarop vrouwen voorkwamen. In 1680 betaalden drie vrouwen gildegeld. Twee van hen waren weduwen of dochters van brouwers. Zij werden tegen gereduceerd tarief lid.⁶⁵ De weduwe Haestewindius vormde een uitzondering tussen de brouwsters. Zij was wel een weduwe maar niet van een brouwer, aangezien ze het volledige inkomstgeld van 18 gulden betaalde. Een jaar later

⁶⁵ Dit gereduceerde tarief van zes gulden bedroeg een derde van het volledige inkomstgeld.

kwam er nog een brouwersweduwe bij. Vanaf 1683 werden de twee vrouwen die in 1680 als brouwster werden geregistreerd, bijgestaan door hun zussen. Maria Keijser betaalde nog een keer gildegeld voor één zus, Janneke Lefebvre maakte haar beide zusters gildelid.⁶⁶

In de voorgaande eeuwen waren de meeste brouwerijen het eigendom van één brouwer. In de achttiende eeuw waren de brouwerijen vaak te duur om door één enkel persoon gekocht te kunnen worden. Het merendeel van de acht brouwerijen die Haarlem halverwege de achttiende eeuw telde, was in handen van verschillende personen die zich verenigden in 'compagnieschappen'. Voorheen mochten alle eigenaren gildelid worden, maar vanaf 1749 was dit nog slechts toegestaan aan twee personen per brouwerij. In 1750 waren er tien gildeleden, waaronder twee brouwersweduwen.⁶⁷ Het aantal brouwerijen nam in deze periode nog steeds af, maar het aandeel van vrouwen bleef gelijk. In vier van de vijf brouwerijen die Haarlem in 1762 telde, was er ten minste één vrouw onder de compagnons.⁶⁸ Ook in de achttiende eeuw kwam de schaarbeweging voor, die in de zestiende en zeventiende eeuw veelvuldig geconstateerd werd.

Niet alle compagnons waren actief in de brouwerij. Meestal had één van hen de dagelijkse leiding en voerde een tweede compagnon de administratie. Het was niet vanzelfsprekend dat de mannelijke compagnons brouwden en de vrouwelijke compagnons zich afzijdig hielden van het werk. In brouwerij 'Het Hoefijser' was de leiding in handen van Margaretha Fries, de weduwe van brouwer Jacob van Heijningen. Haar vijf zwagers en compagnons konden haar moeilijk bijstaan in de dagelijkse werkzaamheden, omdat zij allen buiten Haarlem woonden. Margaretha leidde het brouwproces en vertegenwoordigde alle zes compagnons binnen het gilde. Alleen Adriaan van Heijningen, die in Amsterdam woonde, kwam eens per week naar Haarlem om voor Margaretha de administratie te doen en de contacten met de leveranciers te onderhouden.⁶⁹

In de registers van het brouwgeld noteerde men in de jaren 1757-1770 bij vier brouwerijen één persoon. Alleen bij brouwerij 'Het Scheepje' werden twee personen geregistreerd.⁷⁰ Dit waren degenen die daadwerkelijk brouwden en die

---

66 NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 2. Resolutieboek, vanaf 1642. Nieuwe brouwers die in 1680 het gildegeld betaalden.

67 NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 2. Resolutieboek, vanaf 1642. Brouwerskeur van 1749.

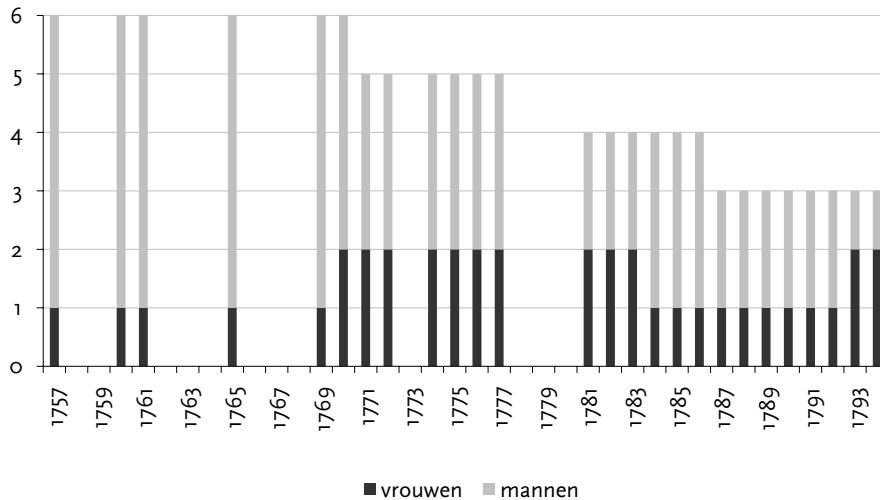
68 NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 3. Resolutieboek, 1762-1779.

69 NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 3. Resolutieboek, 1762-1779; Yntema, *The brewing industry*, 213-214.

70 Van 1757 tot en met 1806 zijn de namen van de brouwers en hun brouwerijen bekend. Brouwerij 'Het Scheepje' werd in deze periode ook wel 'De Comparantenbrouwerij' genoemd.

daarom ook lid waren van het gilde. Zo werd tussen 1765 en 1777 voor brouwerij ‘Het Hoefijser’ alleen Margaretha Fries geregistreerd en niet haar vijf zwagers.⁷¹ In sommige andere brouwerijen waren het ook brouwersweduwen die de dagelijkse leiding hadden (zie figuur 2.4). Net als in de afgelopen eeuwen zetten zij de brouwerijen voort na het overlijden van hun echtgenoten.

Figuur 2.4 Brouwerijcompagnons onder de leden van het Haarlemse brouwersgilde, 1757-1794

Bron: NHA, SAH, kast 18, inv. nr. 76-102.

Bescheiden brouwering in Leiden

In Leiden was de brouwering minder belangrijk voor de stedelijke economie dan in Haarlem. De in Leiden gevestigde brouwers voorzagen uitsluitend in de dagelijkse bierbehoefte van de lokale bevolking. Helaas zijn er geen lijsten met namen van brouwers over een langere periode bewaard gebleven. Uit andere bronnen valt echter genoeg informatie te halen over de Leidse brouwers en brouwsters.

In 1498 telde Leiden circa 28 brouwerijen. Dit is een relatief groot aantal, dat echter vanaf het begin van de zestiende eeuw snel terug liep.⁷² Rond 1528 waren er nog maar twaalf brouwers.⁷³ Onder hen waren ook vrouwen. Hun aandeel was echter kleiner dan dat van de brouwsters in Haarlem. Het ging ook hier voor het

⁷¹ NHA, SAH, kast 18, inv. nr. 79-88. Registers van het brouwgeld.

⁷² Ladan, ‘Leidse brouwers’, 35.

⁷³ RAL, Ke, inv. nr. 373, fol. 22v, 24v, 29r, 1505-1510, 1528. Ladan, ‘Leidse brouwers’, noot 29.

grootste deel om weduwen die na de dood van hun echtgenoot het bedrijf voortzetten. Van Marytgen Huge Willemsz weduwe, die brouwde totdat haar zoon het overnam, Katrijn Danel van Tetrodes' weduwe en Kerstijn Willem van Tetrodes' weduwe is het zeker dat ze de brouwerij voortzetten. In het lijstje met oorkondspenningen werden nog drie echtgenotes van brouwers genoemd. Achter de namen van Mees Dirksz, Dirck Cornelisz en Quirijn Dirksz stond de aantekening 'ende syn wyff'.⁷⁴ Hier werd dus officieel geregistreerd dat man en vrouw samenwerkten.⁷⁵

Bij de Volkstelling van 1581 bleken er elf brouwers te zijn.⁷⁶ Dit waren er evenveel als in Haarlem op dat moment.⁷⁷ Onder de Leidse brouwers waren tien mannen en in één brouwerij werkten de kinderen van een brouwer. De afwezigheid van vrouwen is opvallend omdat in Haarlem na het beleg een derde van de brouwers uit vrouwen bestond. De tien Leidse mannen waren wel allemaal getrouwd en het is zeer goed mogelijk dat hun vrouwen na hun dood verder brouwden, maar in 1581 leefden de mannen nog. In 1590 zijn er nog steeds uitsluitend mannelijke brouwers in Leiden, negen in totaal.⁷⁸

In de zeventiende eeuw nam de stadsbevolking in hoog tempo toe van ongeveer 25.000 inwoners rond de eeuwwisseling naar 44.745 in 1622, tot zelfs ongeveer 67.000 inwoners in 1665.⁷⁹ Om alle bewoners in hun bierbehoefte te voorzien kwamen er vele nieuwe brouwers bij. In 1627 en 1629 telde het Leidse brouwersgilde twintig leden, in 1633 nog één meer.⁸⁰ Cornelis Pietersz van Tholl was er op de gildevergadering in 1627 nog zelf bij, maar naar de gildemaaltijden in 1629 en 1633 kwam zijn weduwe Eemsche Claesdochter alleen. Zij werkte uitsluitend in 1629. In 1633 werd zij als oud-brouwster speciaal samen met andere 'gepensioneerde' brouwers uitgenodigd. Eemsche Claesdochter was in deze periode de enige brouwster in Leiden.

In de periode 1653-1668 werd jaarlijks genoteerd hoeveel de brouwers produceerden om de hoogte van het verschuldigde bedrag aan hop- en gruitgeld te

---

74 RAL, Ke, inv. nr. 373, fol. 22v.

75 Op de rol van echtgenotes in brouwerijen wordt uitgebreid ingegaan in paragraaf 2.5.

76 RAL, SA II, inv. nr. 1289. Volkstelling 1581, Leiden. Met dank aan Ariadne Schmidt voor het ter beschikking stellen van de database van het kohier.

77 In Haarlem waren er in datzelfde jaar ook elf brouwers, terwijl de brouwnijverheid voor en na de crisis één van de economische pijlers van de stad vormde.

78 RAL, Gilden, inv. nr. 279. Broubouck 1590.

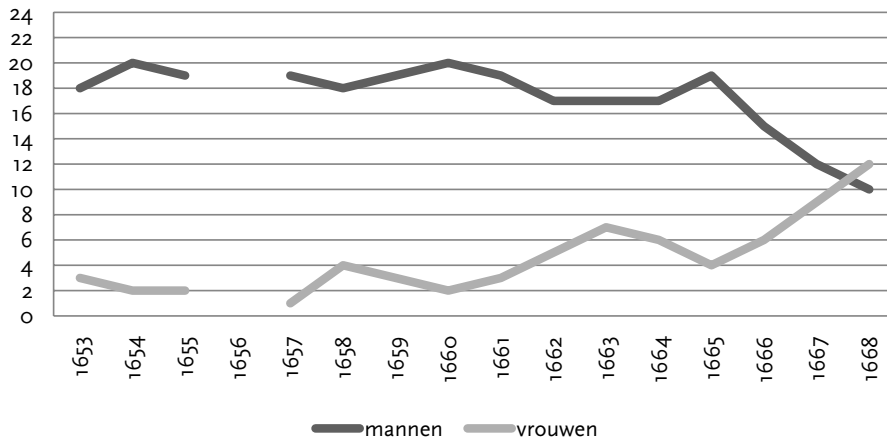
79 Lourens en Lucassen, Inwonertallen van Nederlandse steden, 114.

80 RAL, Gilden, inv. nr. 182. Brouwers aanwezig op vergadering in 1627 en gildemaaltijden in 1629 en 1633.

bepalen.⁸¹ Gemiddeld waren er iets meer dan twintig brouwerijen. In alle jaren stonden er ook vrouwen in de lijsten. Soms was het er slechts één, maar in 1668 waren er zelfs meer vrouwen dan mannen (zie figuur 2.5). In 1730 was het aantal brouwerijen met een derde afgenomen. Van de veertien brouwerijen die overbleven is helaas niet bekend wie de eigenaar was.

Figuur 2.5 Aantallen brouwers en brouwsters in Leiden, 1653-1668

Bron: RAL, Archief van de stadsheerlijkheden en vronwateren 1360-1908, inv. nr. 964. Opgave van de brouwers hoeveel zij jaarlijks hebben gebrouwen, 1653-1668.

Onder de Leidse brouwsters in de periode 1653-1668 waren zowel weduwen als gehuwde vrouwen en minimaal één ongehuwde vrouw (zie tabel 2.3). Van een deel van de vrouwen kan de burgerlijke staat niet achterhaald worden. Enkele vrouwen die met een brouwer getrouwd waren, kwamen afwisselend met hun echtgenoten in de lijsten voor. Dit kon twee verschillende oorzaken hebben; ofwel degene die toevallig aan de deur kwam ondertekende de lijst, of de echtgenotes voerden de administratie over de brouwerij en waren dus net als de brouwer volledig op de hoogte van de productieaantallen. Beide oorzaken bieden ook een zeer aannemelijke verklaring voor het opmerkelijk grote aandeel van vijftig procent vrouwen in de lijst van 1668. Hoewel we dus niet met zekerheid vast kunnen stellen hoeveel zelfstandige brouwsters Leiden telde, is het wel duidelijk dat er

⁸¹ RAL, Archief van de stadsheerlijkheden en vronwateren 1360-1908, inv. nr. 964, 1653-1655 en 1657-1668. Bij de opgaven werden alleen de brouwerijen vermeld en niet de namen van de brouwers. Het is dus niet duidelijk welke brouwer hoeveel produceerde, maar om latere problemen met de inning van de belasting te voorkomen, moesten alle brouwers persoonlijk de opgave ondertekenen. Hierdoor kennen we wel hun namen.

Tabel 2.3 Brouwers en brouwsters in Leiden*

Jaar/periode	Totaal aantal brouwers	Aantal mannen	Aantal vrouwen	Gehuwde vrouwen	(Minimaal) aantal weduwen	Ongehuwde vrouwen
1498	ca. 28	ca. 25	3	gd	2	gd
1505-1510	20	19	1	0	1	0
1528	12	11	1	gd	gd	gd
1581	11 (1 erfgenaam)	10	0	0	0	0
1590	9	9	0	0	0	0
1653	21	18	3	gd	1	1
1654	22	20	2	gd	1	gd
1655	21	19	2	gd	1	gd
1657	20	19	1	0	1	0
1658	22	18	4	2	1	gd
1659	22	19	3	1	2	0
1660	22	20	2	1	1	0
1661	22	19	3	1	1	gd
1662	22	16	5	1	3	gd
1663	24	16	7	2	3	gd
1664	23	17	6	2	3	gd
1665	23	19	4	1	3	0
1666	21	15	6	3	3	0
1667	21	12	9	3	6	0
1668	22	10	12	6	6	0
1669	17	13	4	1	3	0
1674	16	14	2	0	2	0
1677	16	13	3	gd	2	gd
1682	14	gd	gd	gd	gd	gd
1730	15	gd	gd	gd	gd	gd
1749	13	11	2	0	2	0
1755	11	10	1	0	1	0
1774	5	4	1	0	1	0

* gd = geen data

Bronnen: RAL, Ke, inv. nr. 373, fol. 24v, 29r; RAL, Gilden, inv. nr. 208; *Ibidem*, inv. nr. 246; *Ibidem*, inv. nr. 271; *Ibidem*, inv. nr. 279; *Ibidem*, inv. nr. 287; *Ibidem*, inv. nr. 713; RAL, Archief van de stadsheerlijkheden en vroomwateren 1360-1908, inv. nr. 964; Doop-trouw- en begraafboeken van Leiden via internet, <http://leiden.digitalestamboom.nl> (voorjaar 2007); Volkstelling 1581, Leiden; Klein Familiegeld 1674, Leiden; Volkstelling 1749, Leiden.

ook hier echtparen samenwerkten in het bedrijf en dat er weduwen waren die de brouwerijen van hun overleden echtgenoten voortzetten.

Bier was niet alleen de dagelijkse drank maar werd ook ter ontspanning in tap- perijen en herbergen gedronken. De populariteit van brandewijn nam in de jaren zeventig van de zeventiende eeuw echter steeds meer toe en verdrong langzaam maar zeker de zwaardere bieren uit de horecagelegenheden.⁸² In 1669 waren er zeventien Leidse brouwers die een rekest over het brouwwater verzonden naar het stadsbestuur.⁸³ Onder hen waren drie weduwen en een echtgenote van een brouwer, die ook in het jaar daarvoor brouwden. Van de andere acht vrouwen uit 1668 tekende er van vier de echtgenoot het rekest en drie weduwen en één echtgenote kwamen er in 1669 niet meer in voor.

In 1674 werd het kohier van het Klein Familiegeld in Leiden opgesteld.⁸⁴ Negentien brouwers stonden hierin genoemd waarvan er drie 'geen neringh' hadden en dus niet brouwden. Waarschijnlijk waren alle brouwers in het kohier opgenomen omdat alleen mensen uit de laagste inkomensklassen en kooplieden en renteniers niet werden getaxeed. Er waren twee vrouwen bij, zij waren beiden weduwen. Omdat men alleen hoofden van huishoudens in het kohier registreerde kwamen echtgenotes hier niet in voor. Efemia van der Borgh werkte al vanaf 1662 als zelfstandig brouwster en juffrouw Deliana de Munt de weduwe van Dionijs van Kruijskercke brouwde ook al in 1667 en 1668. Drie jaar later tekenden alle zestien brouwers een adhesiebetuiging ten behoeve van de buitenverkopers van graan.⁸⁵ Twee van de drie vrouwen die de brief ondertekenden, kwamen ook voor in het kohier van het Klein Familiegeld.

In de hierop volgende halve eeuw bleef het aantal brouwerijen redelijk stabiel. In 1682 waren er veertien brouwerijen. 'De Drie Kruijsjes' kwam er vervolgens bij en in 1730 telde Leiden vijftien brouwerijen. In de loop van de achttiende eeuw kregen de brouwers het steeds moeilijker door de toenemende consumptie van brandewijn, koffie en thee.⁸⁶ In de Volkstelling van 1749 kwamen dertien brou-

---

82 De toenemende populariteit van brandewijn blijkt uit een explosieve toename van het aantal brandewijnverkopers in Leiden. In de periode van 1655 tot en met 1669 legden er per jaar gemiddeld twintig nieuwe brandewijnverkopers de eed af. In 1687 waren er maar liefst 295 brandewijnverkopers. Meer hierover in paragraaf 4.2.

83 RAL, Gilden, inv. nr. 208. Rekest van de brouwers over het water, 31/05/1669.

Of dit alle brouwers waren is niet zeker maar wel goed mogelijk, aangezien er in 1674 en 1677 16 brouwers waren.

84 Zie bijlage 2 voor een toelichting op het Klein Familiegeld.

85 RAL, Gilden, inv. nr. 713. Adhesiebetuiging van de bakkers en de brouwers, ten aanzien van de buitenverkopers van graan, 1677.

86 RAL, Gilden, inv. nr. 246. Memorie van de brouwers tegen bezwaren om brouwerij 'De Arend' uit te kopen, Leiden 1730.

wers voor, onder wie twee weduwen (15%).⁸⁷ Zes jaar later waren er twee brouwerijen minder en was de weduwe van Es nog de enige brouwster (9%).⁸⁸ In 1774 telde Leiden nog maar vijf bierbrouwers, vier mannen en één weduwe (20%).⁸⁹

De gegevens voor Leiden zijn beperkt en het betreft slechts een klein aantal brouwerijen. Hierdoor kan niet goed vastgesteld worden of de verhouding tussen mannen en vrouwen net als in Haarlem een schaarbeweging vertoonde, of dat er zich een andere ontwikkeling voordeed. Wel is duidelijk dat ook in Leiden de meeste brouwsters weduwen van brouwers waren.⁹⁰

Rotterdam als nieuwe brouwersstad

In Rotterdam was de brouwnijverheid aan het begin van de vroegmoderne tijd kleinschalig; alleen voor de behoefte van de lokale bevolking en van de vissers op de haringbuizen werd gebrouwen. Aanvankelijk ondervonden de Rotterdamse brouwers sterke concurrentie van hun Delftse en Goudse collega's die veel bier leverden aan Rotterdamse bierverkopers en tappers.⁹¹ Aan het begin van de zeventiende eeuw kwam hier verandering in. Delft en Gouda hadden hun vooraanstaande positie als brouwerssteden inmiddels verloren. De vraag naar bier in Rotterdam steeg voornamelijk door groei van de bevolking, maar ook deels door de oprichting van de voc in 1602. In Rotterdam werd één van de zes bestuurskamers van de nieuwe compagnie gevestigd en dit betekende een toename van de vraag naar scheepsbier. Het ging zowel om bier dat de bemanning tijdens de zeereizen dronk als om kwalitatief hoogwaardig bier bestemd voor de verkoop en consumptie in Azië. Samen met Haarlem werd Rotterdam het nieuwe brouwerscentrum van Holland. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw, toen in Haarlem de brouwnijverheid definitief op haar retour was, kwam Amsterdam sterk op als brouwersstad.⁹² Uiteindelijk zou de bierproductie van Amsterdam die van Rotterdam en Haarlem tezamen overtreffen.

---

87 In 1748 werd er opnieuw een telling gehouden onder de bevolking van Leiden. De samenstelling van de huishoudens, enige financiële gegevens en het beroep van het hoofd van het huishouden en zijn eventuele echtgenote werden genoteerd. Volkstelling 1749, Leiden.

88 RAL, Gilden, inv. nr. 287. Notulen van brouwersvergaderingen, Leiden 1755.

89 RAL, Gilden, inv. nr. 271. Memorie van de brouwers om de nering te verbeteren, 1774.

90 Van slechts van een klein deel van de vrouwen kon de burgerlijke staat niet achterhaald worden. Daarnaast heb ik één ongehuwde brouwster gevonden en werkten de gehuwde brouwsters in de lijsten van 1658-1669 samen met hun echtgenoten.

91 Fruin, *Informacie 1514*, 468-469.

92 De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 378-379.

Doordat het Rotterdamse brouwersgildearchief verloren is gegaan, zijn er weinig kwantitatieve gegevens over de brouwers bekend. Uit de *Enquete* en de *Informacie* blijkt dat er in Rotterdam 25 brouwerijen waren in het jaar 1477. In 1492 waren er daar nog maar zes van over.⁹³ Rond 1505 telde de stad vijftien à achttien brouwerijen en in 1514 was het aantal weer naar acht of negen gedaald.⁹⁴ In het derde kwart van de zestiende eeuw waren er iets meer brouwerijen, ongeveer twaalf. De productie was inmiddels verdubbeld ten opzichte van die aan het begin van deze eeuw. De groei hield aan en in de eerste helft van de zeventiende eeuw werd de brouwering één van de belangrijkste pijlers van de Rotterdamse stedelijke economie.⁹⁵ In 1623 telde de stad ongeveer dertig brouwerijen.⁹⁶ Op basis van de betalingen van het gruitgeld berekende Richard Yntema dat de Rotterdammers tussen 1620 en 1630 de grootste productie per brouwerij van alle Hollandse brouwers hadden.⁹⁷ Na 1640 namen de productie en het aantal brouwerijen in Rotterdam langzaam af, in 1648 waren er nog 28 in bedrijf en in 1674 twintig.⁹⁸ Desalniettemin bleef het een brouwersstad van belang en in de achttiende eeuw de grootste na Amsterdam.

De eerste volledige brouwerslijst aan de hand waarvan mannen en vrouwen onderscheiden kunnen worden, komt uit het kohier van het Klein Familiegeld van 1674.⁹⁹ Twintig brouwers werden hierin genoemd, onder wie drie vrouwen. Van Aeltje Daniels was het niet mogelijk de burgerlijke staat te achterhalen, de andere twee brouwsters waren weduwen. Johanna Sonnemans zette brouwerij

---

93 Fruin, *Enquete ende Informatie 1494*, 236; Fruin, *Informacie 1514*. De Graaf van Holland wilde de belastingen in Holland en West-Friesland herzien. Hiervoor was het nodig dat hij wist hoe de handel en economie ervoor stonden. Hij vroeg alle steden en dorpen op te geven hoeveel en welke bedrijven er in hun gebied gevestigd waren. In de *Enquete ende Informatie* van 1494 zijn deze opgaven vastgelegd. In 1514 werd de procedure herhaald en de gegevens werden genoteerd in de *Informacie*.

94 Fruin, *Informacie 1514*, 469.

95 Bijlsma, 'De twee witte klimmende leeuwen', 129; Yntema, *The brewing industry*, 46.

96 Bijlsma, *Rotterdams welvaren*, 102.

97 Yntema, *The brewing industry*, 47.

98 Bijlsma, *Rotterdams welvaren*, 102.

99 Dit is dezelfde belasting als in Leiden. In paragraaf 2.4 over de vermogenspositie van de brouwers wordt nader op de belastingkohieren ingegaan. Ook voor Rotterdam ga ik ervan uit dat in ieder geval alle brouwers met een eigen bedrijf er in stonden. Daarnaast was er in het kohier van Rotterdam minimaal één brouwster zonder eigen brouwerij, zoals blijkt uit de volgende paragraaf. Uitgaande van de adresgegevens in het kohier is het mogelijk dat de beide brouwers aan de zuidzijde van de Nieuwehaven ook in hetzelfde bedrijf werkten, dit is echter niet met zekerheid te zeggen. Alle andere brouwers werkten zelfstandig.

‘De Posthoorn’ voort nadat haar man overleed. Jannetge Hogerwaart was níet met een brouwer getrouwd geweest. Haar man Harper Jansz voer met zijn schip op Brussel, terwijl Jannetge als opperbrouwster in brouwerij ‘De Eenhoorn’ werkte en woonde. Ten tijde van hun huwelijk in 1665 woonde Jannetge al in de brouwerij terwijl haar man op zijn schip voer.¹⁰⁰ Waarschijnlijk bleef zij ook na haar trouwen in de brouwerij. Harper overleed voor oktober 1671.¹⁰¹ In 1674 woonde en werkte Jannetge nog steeds als brouwster in de Eenhoorn.¹⁰² Ze is nooit zelf de eigenaresse geweest van de brouwerij, tussen 1662 en 1685 was het eigendom van brouwer Lambert Loeff.¹⁰³ Het is onbekend of Lambert helemaal niet zelf brouwde, of dat hij het werk niet alleen aan kon. Hij maakte in ieder geval al vanaf het begin gebruik van de diensten van een opperbrouw(st)er als Jannetge. In 1662 probeerde Lambert Loeff opperbrouwer Thomas Jole aan zijn contract te houden om twee jaar bij hem te komen werken.¹⁰⁴ Blijkbaar was Jannetge degene die Thomas Jole opvolgde.

In 1679 vaardigde het Rotterdamse stadsbestuur een resolutie uit die veertien brouwers ondertekenden.¹⁰⁵ Het is niet zeker of dit alle brouwers waren. Het waren er in ieder geval minder dan degenen die vijf jaar eerder in het kohier vermeld werden. Weduwe Johanna Sonnemans was de enige vrouw onder hen. Zij brouwde tot aan haar dood in 1692.¹⁰⁶ Twee jaar later stond Maria Sonnemans geregistreerd als brouwster in ‘De Posthoorn’. Zij was de enige vrouw onder de elf brouwers die een overeenkomst sloten over het verkopen van bier.¹⁰⁷ Hoewel Maria als brouwster stond genoemd werd zij hier door Dirck Gembergh vertegenwoordigd.¹⁰⁸ Johanna en Maria waren naar alle waarschijnlijkheid zussen.¹⁰⁹ De inmiddels overleden man van Maria was geen brouwer geweest. Dit zou kunnen

100 Trouwen: 25/01/1665, GAR, DTB, Rotterdam Stadstrouw, inv. nr. 15, index nummer 027; GAR, ONA, inv. nr. 223, akte 86, p.288, 14/II/1665.

101 GAR, ONA/DLFS, inv. nr. 3846, akte 159, p.644, 15/IO/1671.

102 Klein Familiegeld 1674, Rotterdam. Met dank aan Paul van de Laar voor het ter beschikking stellen van de database.

103 GAR, ONA, inv. nr. 251, akte 22, p.51, 14/03/1662; *Ibidem*, inv. nr. 1239, akte 54, p.119, 22/II/1685.

104 GAR, ONA, inv. nr. 251, akte 22, p.51, 14/03/1662.

105 GAR, ORA, inv. nr. I. Resoluties van Schout en Schepenen 1657-1739.

106 GAR, DTB, Rotterdam Begraven, inv. nr. 44, 29/10/1692.

107 GAR, OSA, inv. nr. 3729. Diverse stukken rakende de bieraccijns te Rotterdam 1694-1695.

108 Het is niet duidelijk of hij haar alleen ten aanzien van de administratie vertegenwoordigde of dat hij ook voor haar brouwde.

109 Zij kwamen beiden uit Dordrecht en hun beider meisjesnaam was Sonnemans.

Tabel 2.4 Brouwers en brouwsters in Rotterdam

Jaar	Totaal aantal brouwers	Aantal mannen	Aantal vrouwen	(Minimaal) aantal weduwen	Vrouwen burgerlijke staat onbekend
1674	20	17	3	2	1
1679	14	13	1	1	gd
1694	11	10	1	1	0
1727	12	9	3	3	0
1742	13	11	2	2	0
1792	7	7	0	0	0

Bronnen: Klein Familiegeld 1674, Rotterdam; GAR, ORA, inv. nr. 1. Resoluties van Schout en Schepenen 1657-1739; GAR, OSA, inv. nr. 3729. Diverse stukken rakende de bieraccijns te Rotterdam 1694-1695; *Ibidem*, inv. nr. 337. Rekestenboek 1707-1733, verzoek om het verlenen van een vergunning om een rosmolen in werking te laten treden, 1727; NA, 3.01.28, inv. nr. 39. Personele Quotisatie 1749, Rotterdam. Dit is een contemporaine kopie in het Nationaal Archief van het originele kohier dat in het Rotterdamse gemeente-archief aanwezig is. In het originele kohier staan echter vele doorhalingen en toevoegingen die in de kopie netjes (letterlijk) zijn overgenomen, waardoor deze veel beter leesbaar is. GAR, OSA, inv. nr. 679. Rekestboek van de Weth, rekest om maatregelen aangezien het niet goed gaat met de brouwering, 1792.

verklaren waarom Dirck Gembergh haar zaken behartigde; Maria erfde de brouwerij van haar zus terwijl ze geen ervaring had als brouwster.

Het aantal brouwers was aan het einde van de zeventiende eeuw klein, maar wel stabiel. In 1727 waren er nog twaalf brouwerijen in de stad.¹¹⁰ In drie bedrijven stond een weduwe aan het hoofd. De weduwen leidden de brouwerijen niet alleen. Twee van hen werden bijgestaan door hun zoon en de derde werkte met twee compagnons samen. In de Personele Quotisatie van 1742 kwamen dertien brouwers voor. Onder hen waren twee weduwen.¹¹¹ Twee andere brouwers woonden in bij weduwen, die respectievelijk als koopvrouw en zeepzieder geregistreerd stonden. Het waren de enige twee brouwers zonder dienstponeel. Dit doet vermoeden dat zij geen eigen brouwerij hadden, maar als brouwer bij een ander in dienst waren en wellicht bij hun hospita's. Brouwersweduwen die hun brouwerij verhuurden kwamen in ieder geval in Amsterdam in de zeventiende eeuw regelmatig voor.¹¹²

Het laatste lijstje brouwers is onderdeel van een rekest dat dateert uit het einde van de achttiende eeuw. In Rotterdam waren er op dat moment nog zeven man-

¹¹⁰ GAR, OSA, inv. nr. 337. Rekestenboek 1707-1733. Verzoek om het verlenen van een vergunning om een rosmolen in werking te laten treden, 1727.

¹¹¹ NA, 3.01.28, inv. nr. 39. Voor nadere informatie over het kohier: zie paragraaf 2.4 over de vermogenspositie van de brouwers en bijlage 2.

¹¹² Unger, *A history of brewing*, 295.

nelijke brouwers over.¹¹³ Net als in de andere Hollandse steden ging het slecht met de nering. De brouwers klaagden uitgebreid hun nood in het rekest en vroegen om verschillende maatregelen om de totale ondergang van hun bedrijven te voorkomen. Of het ontbreken van brouwsters in de late achttiende eeuw te maken had met de slechte staat van de nering is niet duidelijk, daarvoor zijn er te weinig gegevens. In ieder geval waren ook in Rotterdam de meeste brouwsters weduwen die de bedrijven van hun overleden echtgenoten voortzetten.

Koopbrouwers en huisbrouwers in de Meierij

In Holland hadden de brouwers en de stadsbesturen er lang op aangedrongen dat er alleen binnen de stadsgrenzen gebrouwen mocht worden. Buiten de steden waren de grondstoffen en het bier minder belast en dus goedkoper, waardoor de brouwers stevige concurrentie ondervonden van de plattelandsbrouwerijen en de stadsbesturen veel inkomsten misliepen. De bedoeling van de in 1531 uitgevaardigde *Order op de buitennering* was daarom het uitbannen van het commercieel brouwen op het platteland. Dit lukte niet volledig omdat sommige tappers en herbergiers zelf bleven brouwen, ook al was het illegaal.¹¹⁴ Daarnaast waren buiten de steden wel *bierazijn*brouwerijen toegestaan, maar werd niet altijd het hier aanwezige bier omgezet in azijn.¹¹⁵ Toch werd uiteindelijk veruit het meeste bier binnen de steden gebrouwen en beschikte iedere stad wel over enkele brouwerijen die de bewoners van het omringende platteland van bier konden voorzien.

Buiten Holland gold de *Order op de buitennering* niet en tot in de achttiende of negentiende eeuw beschikte vrijwel elk dorp over een paar brouwers. Ook brouwden sommige families nog voor eigen gebruik. Het in de dorpen gebrouwen bier was uitsluitend bedoeld voor de plaatselijke bevolking en werd niet naar andere gebieden geëxporteerd.¹¹⁶ Eén van de plattelandsgebieden waar ieder dorp wel een paar brouwerijen telde, was de Meierij van 's-Hertogenbosch.¹¹⁷

In Holland bestond maar één soort brouwers, die allen in hun eigen of gehuurde bedrijf met hun eigen gereedschappen en ingrediënten brouwden. In de Meierij kunnen we twee typen brouwers onderscheiden; koopbrouwers en

113 GAR, OSA, inv. nr. 679. Rekestboek van de Weth. Rekest om maatregelen aangezien het niet goed gaat met de brouwning, 1792.

114 Unger, *A history of brewing*, 184-189.

115 IISG, NEHA, Bijzondere collecties, inv. nr. 332, nr. 16. Concept rekest van de brouwers van Amsterdam aan de Staten van Holland en Westfriesland, met betrekking tot het weren van brouwerijen op het platteland, 21/06/1736; *Ibidem*, nr. 21. Rekest van de gezamenlijke brouwers van Holland en Westfriesland aan de Staten van Holland en Westfriesland, tot het herstel van de protectie tegen buitenbieren, na 18/06/1706.

116 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 377.

117 De Meierij omvat het oosten van de hedendaagse provincie Noord-Brabant.

huisbrouwers.¹¹⁸ Koopbrouwers brouwden bier met als doel dit te verkopen aan particuliere klanten, tappers en herbergiers. Zij zijn te vergelijken met de brouwers in de Hollandse steden. Over de definitie van huisbrouwers bestaat enige onduidelijkheid. Volgens Doorman was een huisbrouwer ‘een brouwdeskundige, die ‘den huysluyden byer brouwt’.¹¹⁹ Hij bedoelde hiermee dat het een brouwer was die bij particuliere klanten in huis kwam brouwen. Uit verschillende ordonnanties en resoluties blijkt echter dat een huisbrouwer niet bij anderen in huis, maar in zijn of haar eigen huis voor anderen brouwde. Een huisbrouwer mocht uitsluitend het door de klant meegebrachte graan en vaatwerk gebruiken. Het was verboden met eigen graan te brouwen en het aldus gemaakte bier te verkopen, zowel binnen als buiten het dorp. Ook mochten huisbrouwers niet zelf tappen.¹²⁰ Gemiddeld hadden de huisbrouwers twee á drie vaste klanten, voor wie ze tussen de vijf en zeven keer per jaar brouwden. Daarmee verdienden ze ongeveer tien tot twaalf gulden per jaar. Dit was te weinig om in het onderhoud van henzelf en hun gezin te voorzien.¹²¹ Daarom hadden huisbrouwers naast het brouwen andere bronnen van inkomsten en dit was vaak een boerenbedrijf.

Het was niet toegestaan koop- en huisbrouwen te combineren.¹²² De meeste brouwers in de Meierij waren koopbrouwers. Ook voor hen was het brouwen geen beroep waarmee ze grote winsten behaalden. Vaak maakten ze niet meer dan vier, vijf of zes vaten bier tegelijk.¹²³ Zo brouwden de vier brouwers in Moerge-

---

118 Ook brouwden sommige families nog zelf, voor eigen gebruik. Dit was echter in het begin van de achttiende al meer uitzondering dan regel. GAHT, Bibliotheek, H 0832, p. 8. Zeedig en onzijdig onderzoek, of in de Majorie van ‘s Hertogenbosch’ het brouwen van bieren ter consumptie behoort te werden geleeden of geweert, 1716.

119 Doorman, *Middeleeuwse brouwerij*, 52. Hij baseerde zich hiervoor op een ambachtsbrief voor de brouwers van Breda uit 1561, waarin dit onderscheid wordt gemaakt. Andere auteurs hebben deze definitie van huisbrouwers van Doorman overgenomen, bijvoorbeeld: Tempelaars, ‘Coopbrouwers en huysbrouwers’.

120 RAT, Dorpsbestuur van Moergestel, inv. nr. 231, p. 6-7. Resoluties van de Staten; GAHT, Magistraatsbibliotheek, groot plakaatboek 31/5, p. 1379-1381. Ordonnantie op het stuck van de brouweryen en van den ophef van den impost op de bieren, ten platten lande van Brabant, ressort van deesen Staat, gearresteert den 10 augusti 1716.

121 GAHT, OaH, inv. nr. 5514, fol. 125. Antwoord van de gecommiteerden van Palland aan de Raad van State, 1715.

122 RAT, Dorpsbestuur van Moergestel, inv. nr. 231, p. 1. Resoluties van de Staten.

123 De inhoud van een vat bedraagt in de Meierij 161,2 liter. Van Dun, *Acht eeuwen*, 51. Ter vergelijking: de brouwers in de Hollandse steden brouwden minimaal 30 of meer vaten van ongeveer 150 liter tegelijk en meestal nog veel meer.

Tabel 2.5 Brouwers en brouwsters in de Meierij

Jaar	Dorp	Mannen	Vrouwen	Koopbrouwers	Huisbrouwers	Opmerkingen
1636	Moergestel	3	1	gd	gd	
1644-1656	Oosterhout	17	1 (weduwe)	gd	gd	
1666	Oosterhout	25	7 (3 weduwen) (4 gehuwde vrouwen)	gd	gd	brouwers en herbergiers (geen onderscheid)
1672	Gilze en Rijen	10	1 (weduwe)	6	5	
1687	Ettenleur	11	6 (weduwen)	6	5	bij 6 personen geen onderscheid tussen koop- of huisbrouwer
1687	Dongen	5	0	5	0	
1694	Dongen	6	0			
1698	Dongen	5	0	5	0	
1719	Dongen	3	0	gd	gd	
1738	Dongen	4	1 (weduwe)	gd	gd	
1799-1804	Oosterhout	7	0	gd	gd	
1801	Oosterhout	5	0	gd	gd	
1803	Rijen	3	0	gd	gd	
1803	Gilze	3	1 (weduwe)	gd	gd	
1803	Bavel	1	1 (weduwe)	gd	gd	
1803	Dongen	2	1 (weduwe)	gd	gd	
1803	's-Gravenmoer	2	0	gd	gd	
1803	Teteringen	2	0	gd	gd	
1803	Oirschot	1	0	gd	gd	
totaal		104	14	gd	gd	

Bronnen: RAT, Dorpsbestuur van Moergestel, inv. nr. 231, 1636; RAT, Archief van Oosterhout, inv. nr. 681. Koopbrouwers in Oosterhout, 23/10/1656; *Ibidem*, inv. nr. 683, 1666; *Ibidem*, inv. nr. 692. Taxatielijst van de gruit van alle ingezetenen van Oosterhout, de tappers en de brouwers, ca. 1801; *Ibidem*, inv. nr. 583. Lijsten van o.a. brouwers in verschillende dorpen en de belasting van het buitengemaal 1799-1805; RAT, Dorpsbestuur van Gilze en Rijen, inv. nr. 947. Lijstje van koop- en huisbrouwers in Gilze en Rijen, 1672; Tempelaars, 'Coopbrouwers en huysbrouwers', 14-15; RAT, Archief gemeente Dongen, inv. nr. 1724. Peilen van de ketels en kuipen, 1687-1765.

stel in 1636 tussen de twee en zes vaten bier per keer.¹²⁴ Door het brouwen te combineren met het houden van een herberg konden zij beter in hun onderhoud voorzien en maakten sommigen zelfs deel uit van de dorpselite. Jan Wouterszoon

¹²⁴ RAT, Dorpsbestuur van Moergestel, inv. nr. 231. Staat der brouwerijen in Moergestel, 17/06/1636.

Heeren was in de zeventiende eeuw brouwer en herbergier in 'De Drie Swanen' in Oerle. In 1662 werd hij verkozen tot burgemeester en in latere jaren trad hij op als schepen van Oerle.¹²⁵ Vanaf 1694-1695 probeerde de Raad van State om belastingtechnische redenen de combinatie van brouwen en het houden van een herberg of tapperij te verbieden. Er zijn echter nooit daadwerkelijk sancties opgelegd aan de koopbrouwers die tevens herberg hielden omdat deze brouwers anders failliet gingen en er geen bier meer voor de dorpingen voorhanden zou zijn.¹²⁶

Zowel de koop- als huisbrouwers moesten met enige regelmaat hun ketels laten ijken. Ook wanneer zij een nieuwe ketel kochten moest deze eerst gekeurd worden. Sommige van deze keuringen en enkele gegevens van de gruitbelasting en de belasting op het gemaal zijn bewaard gebleven. Hierdoor kunnen we een beeld krijgen van de hoeveelheid brouwerijen in een aantal dorpen en van de verhouding tussen brouwers en brouwsters.

Ook in de Meierij waren de meeste brouwers mannen, maar in een aantal brouwerijen had een vrouw de leiding. In de bovenstaande tabel komen, naast weduwen, ook vier gehuwde vrouwen voor. Zij staan genoteerd in een lijst van Oosterhoutse brouwers en herbergiers waarbij er niet is aangegeven wie brouwer of herbergier was, of dat zij beide beroepen combineerden. Het is dus mogelijk dat de vier gehuwde vrouwen allen niet-brouwende herbergiersters waren. Alleen van Maria Andriessen, de weduwe van brouwer Peter Adams van der Veeken, is het zeker dat zij na de dood van haar man diens brouwerij voortzette.

Helaas is niet bekend hoeveel brouwers er in totaal in de Meierij werkzaam waren en hoeveel vrouwen daarvan als koop- of huisbrouwster werkten. De weduwe van Peeter van Breestraten is de enige vrouw waarvan het zeker is dat zij een huisbrouwster was. De inspecteurs meldden in 1672 echter over haar ketel dat 'daer op in lange jaren niet en is gebrouwen'.¹²⁷ Omdat de meeste brouwers echter koopbrouwers waren, zullen ook de meeste zelfstandige brouwsters koopbrouwster zijn geweest. Daarnaast is het aannemelijk dat de echtgenotes van huisbrouwers meewerkten bij het brouwen, of zelfs het hele brouwproces op zich namen. De huisbrouwers hadden immers over het algemeen ook nog ander werk en moesten dus de taken verdelen.

---

125 Stalpers, *Heeren uit Oerle*, 11-12. Met dank aan Stijn Heeren voor het ter beschikking stellen van dit boek.

126 GAHT, OaH, inv. nr. 5514, fol. 125. Antwoord van de gecommitteerden van Palland aan de Raad van State, 1715.

127 RAT, Dorpsbestuur van Gilze en Rijen, inv. nr. 947. Lijstje van koop- en huisbrouwers in Gilze en Rijen, 1672.

Productieomvang en afnemers

Naast de vraag hoeveel mannen en vrouwen brouwden, is het ook van belang te weten of hun productieaantallen op hetzelfde niveau lagen of deze verschilden. De productiegegevens laten zien of de brouwersweduwen net zo succesvol waren als hun echtgenoten en collega's, of dat ze wellicht zelfs meer produceerden. Ook is het mogelijk dat de weduwen ervoor kozen de brouwerijen met een minimale inspanning in bedrijf te houden. De ondernemingen werden dan wel behouden voor de familie, maar er werd weinig gebrouwen.

De brouwers in Haarlem moesten hun productieaantallen opgeven en deze gegevens zijn voor de periode van 1518 tot en met 1670 bewaard gebleven.¹²⁸ Hierdoor is het mogelijk te achterhalen hoeveel de brouwers produceerden en of de verhoudingen tussen brouwers en brouwsters onder invloed van de economische omstandigheden veranderden.

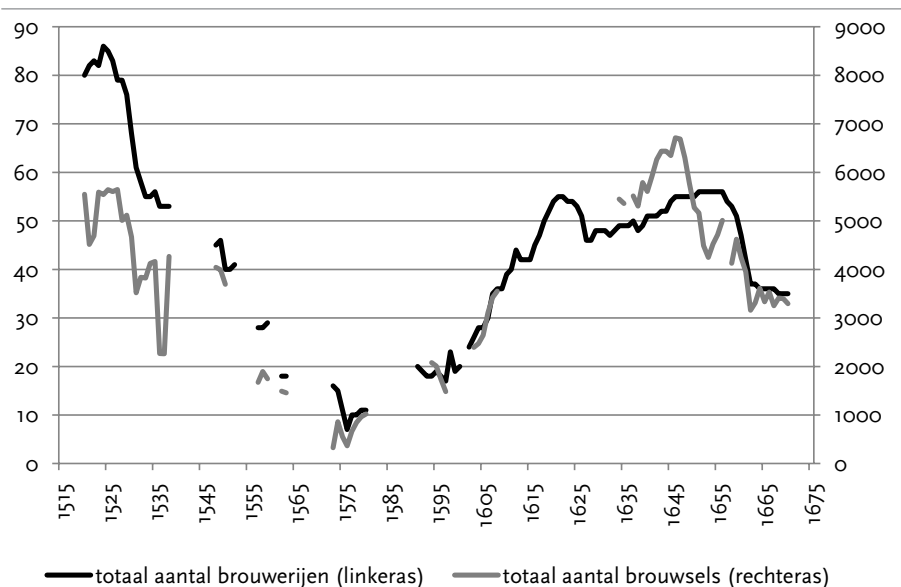
In figuur 2.6 is het totale aantal brouwsels van alle Haarlemse brouwers weer gegeven. Wanneer het slechter ging met de economie daalde de productie van bier en bij een aantrekkende economie werd er meer gebrouwen. De hoeveelheid brouwerijen daalde en steeg min of meer navenant, behalve in de eerste helft van de zestiende eeuw wanneer veel kleinere brouwers ermee stoppen. Opvallend is dat aan het begin van de zestiende eeuw de *totale* productie bijna even hoog was als halverwege de zeventiende eeuw, terwijl het inwonertal van Haarlem verdrievoudigd was ten opzichte van anderhalve eeuw eerder. Dit was het gevolg van de eerder besproken verandering van de afzetmarkt, namelijk het verlies van de exportmogelijkheden naar de Zuidelijke Nederlanden. In de zeventiende eeuw produceerden de Haarlemse brouwers voornamelijk voor de lokale markt en veel minder voor de export.

Het aantal geproduceerde vaten bier varieerde per brouwerij. Sommige brouwers maakten niet meer dan tien á twintig brouwsels per jaar, anderen ruim tweehonderd. De mannen brouwden gemiddeld één procent meer dan de vrouwen, dat was minder dan één heel brouwsel (zie tabel 2.6). De brouwsters hadden dus een even groot productievolume als de mannen. Hieruit blijkt dat de wedu-

---

128 NHA, SAH, kast 19.98, 1518; *Ibidem*, kast 19.100-118, 1520-38; *Ibidem*, kast 19.128-132, 1548-52; *Ibidem*, inv. nr. 440-442, 1557-59; *Ibidem*, inv. nr. 445-446, 1562-63; *Ibidem*, inv. nr. 717, ±1567; *Ibidem*, kast 19.153-160, 1572-80; *Ibidem*, brouwersgilde, inv. nr. 29, 14/03/1584; *Ibidem*, brouwersgilde, inv. nr. 32, 22/12/1590-20/06/1609, *Ibidem*, brouwersgilde, inv. nr. 33, 27/06/1609-12/04/1614; *Ibidem*, brouwersgilde, inv. nr. 34G, 28/06/1614-02/03/1619; *Ibidem*, brouwersgilde, inv. nr. 35G, 09/03/1619-23/12/1623; *Ibidem*, brouwersgilde, inv. nr. 36G, 1623-1644; *Ibidem*, brouwersgilde, inv. nr. 37G, 1645-1712.

Gegevens over deze jaren ontbreken: 1519, 1539-1547, 1553-1556, 1560-1561, 1564-1566, 1568-1572, 1581-1583, 1585-1589, 1598-1599, 1601-1602, 1609, 1611-1622, 1624-1628, 1630-1633, 1636, 1657.

Figuur 2.6 Aantal brouwsels en aantal brouwerijen per jaar in Haarlem, 1518-1670

Bronnen: Brouwersboeken Haarlem; Unger, productieaantallen brouwerijen Haarlem 1590-1610. Hier zijn de jaren 1594-1597, 1600, 1603-1608 en 1610 weergegeven omdat de aantallen voor deze jaren compleet zijn.

Tabel 2.6 Gemiddelde productie van brouwers en brouwsters, Haarlem 1518-1663*

Jaarlijks gemiddeld aantal brouwsels per brouwerij	82,5
Jaarlijks gemiddeld aantal brouwsels per brouwer (m)	82,6
Jaarlijks gemiddeld aantal brouwsels per brouwster (v)	81,7

* Met uitzondering van de jaren: 1519, 1539-1547, 1553-1556, 1560-1561, 1564-1572, 1581-1590, 1592-1622, 1624-1628, 1630-1633, 1636 en 1657.

Bron: Brouwersboeken Haarlem.

wen ook zonder hun echtgenoten de productie op peil hielden en in staat waren grote bedrijven aan te sturen.

In de Meierij lag de bierproductie per brouwerij vele malen lager dan in de Hollandse steden. De dorpen Heeswijk en Dinther telden in 1788 twee brouwerijen. Jan van Sleuwen brouwde in dat jaar 335 vaten, oftewel 54.002 liter bier en Cis van den Boom 110 vaten met in totaal 17.732 liter.¹²⁹ In 1742 verliet gemiddeld

¹²⁹ ВНІС, Archief Bogaerde van Terbrugge en aanverwante families, 1359-1986, inv. nr. 1418. Geïnde ontvangsten van biergruit op gebrouwen bier, 1788. Een vat bevatte 161,2 liter. Van Dun, *Acht eeuwen*, 51.

een miljoen liter bier elk van de twaalf Leidse brouwerijen.¹³⁰ Dat was ongeveer veertig keer meer dan de brouwers in Heeswijk en Dinther samen maakten. Van de Rotterdamse brouwerijen zijn geen productieaantallen bekend. Wel is zeker dat het in de achttiende eeuw zeer grote brouwers waren, die nog meer produceerden dan hun Leidse en Haarlemse collega's.

De gemiddelde productie van vrouwen en mannen in Haarlem was gelijk omdat de vrouwen (bijna) allemaal brouwersweduwen waren, die bestaande bedrijven voortzetten. Zij begonnen op het productieniveau waarop hun echtgenoot stopte. Dit nam echter niet af, na verloop van tijd produceerden de vrouwen nog steeds evenveel als op het moment dat ze begonnen. Voor de afnemers was het brouwen door een vrouw geen reden om naar een andere brouwerij om te zien. Mannen en vrouwen die een bestaande brouwerij voortzetten kregen de klanten er ook bij, maar degenen die een nieuw bedrijf oprichtten moesten eerst een eigen klantenkring verwerven. Het opbouwen hiervan was niet eenvoudig, omdat in Haarlem in de vroegmoderne tijd afnemers aan de brouwerijen waren gebonden. Het was de brouwers door het stadsbestuur verboden om aan klanten van hun collega's te leveren, volgens de brouwerskeur; 'sal geen brouwer of brouster bier sliten of senden an yemants calanten ofte tappers binnen der stede off daer buyten'.¹³¹ Hierdoor waren de brouwersweduwen extra belangrijk voor het behoud van de brouwerijen.

De in 1749 aangepaste en vernieuwde brouwerskeur van Haarlem bevatte maar liefst vijf artikelen die betrekking hadden op de relatie tussen brouwers en hun klanten.¹³² Het is uitzonderlijk dat het stadsbestuur zich in deze mate bezighield met de klandizie van een bedrijfstak, in de meeste ambachtskeuren kwamen de verhoudingen tussen producenten en afnemers in het geheel niet aan de orde. De gevestigde brouwers hadden in Haarlem echter een sterke greep op de magistraat, omdat zij er zelf deel van uitmaakten.¹³³ Daarnaast brachten de brouwerijen en hun afnemers veel geld op voor de stadskas door alle imposten en accijnzen die zij moesten betalen. Het was dus ook in het belang van het stadsbestuur om de klanten aan de brouwerijen te binden, zodat zij geen (goedkoper) bier van buiten de stad inkochten. Bovendien waren de stadsbesturen er op gebrand de voedselvoorziening voor de inwoners op peil te houden. De graanhandel, maar ook de bierproductie werden goed in de gaten gehouden en sterk gereguleerd.

Tappers, slijters, bierstalhouders en vanaf de zestiende eeuw ook individuele klanten waren verplicht altijd bij dezelfde brouwerij hun bier af te nemen. Indien zij wilden wisselen van brouwerij moest dit met instemming van beide brouwers

---

130 Unger, *A history of brewing*, 238.

131 Huizinga, *Rechtsbronnen*, 201, keur van 1501.

132 Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem II*, 100-101.

133 Zie paragraaf 2.4 over de deelname aan en de invloed van brouwers op de magistraat.

gebeuren en ging er een aantal weken overheen voordat de verandering rond was. Zelfs bij overlijden van de brouwer of brouwster, of verkoop van de brouwerij, waren klanten niet vrij om bij andere brouwers hun bier te kopen. Degene die de brouwerij voortzette had een maand de tijd om te beslissen welke afnemers hij of zij wilde behouden.

En of het geviel, dat een brouwer of brouwster quame te overlyden, ofte zyne brouwerij te verkoopen, zal de kooper van alzulke brouwerije, of die in des overleedens plaatse is gekomen, wanneer hem zulks, het zy door de erfge-naamen of verkoopers, word aangeboden, zyn beraad hebben den tyd van één maand, na de aanvaarding van dezelve brouwerije, welke slyters, tappers, biersteekers ofte kalanten, hy zal willen aannemen, en van die hy aanneemt zal hy gehouden wezen, de schulden, die dezelve kalanten als vooren schuldig zyn, te voldoen, op zulke termynen, als by het voorsz. articul is verhaald.¹³⁴

Dat het klanten zo moeilijk werd gemaakt om van leverancier te wisselen had te maken met het kredietstelsel waarmee het bier werd verkocht. Het kopen op krediet was in alle bedrijfstakken in de vroegmoderne tijd gebruikelijk. Dit gold zowel voor de in de werkplaatsen gebruikte grondstoffen als voor de eindproducten. Meestal gebeurde het op basis van vertrouwen en werd hier niets over vastgelegd in keuren of ordonnanties.¹³⁵ Dat dit bij de brouwers wel gebeurde had waarschijnlijk twee redenen. Ten eerste leverden met name de Haarlemse brouwers veel bier aan bierstalhouders buiten hun eigen stad. Er was dus minder (sociale) controle op de kredietwaardigheid van deze bierstalhouders.¹³⁶ Ten tweede waren de verleende kredieten vaak hoog. Zowel kleine afnemers als ook hele grote, stonden voor enorme bedragen bij de brouwers in het krijt.¹³⁷ Enerzijds bemoeilijkte dit de overgang van de klanten naar een andere brouwer, het

¹³⁴ Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* II, 101.

¹³⁵ Muldrew, 'Interpreting the market', 169, 171, 177.

¹³⁶ Indien mensen hun schulden niet konden of wilden aflossen, was dit van grote invloed op hun reputatie binnen de samenleving. De sociale controle fungeerde hierdoor als een pressiemiddel om kredietwaardig te zijn en te blijven. Muldrew, 'Interpreting the market', 178-179.

Het was dus ook in het belang van de leverancier dat zoveel mogelijk mensen ervan af wisten welk bedrag aan schulden iemand had uitstaan. Hiertoe hing bijvoorbeeld in alle tapperijen en herbergen een schrijfbord of 'kerfstok', waarop de verbruikte consumpties werden aangetekend.

¹³⁷ Bij bijvoorbeeld de bakkers ging het om veel kleinere bedragen. Zie tabel 2.9 *Schuld-bekentenissen van klanten aan bakkers en brouwers*, voor een vergelijking tussen de bakkers en de brouwers in Rotterdam.

was immers niet de bedoeling dat zij bij verschillende leveranciers schulden hadden uitstaan. Anderzijds vormde het voor beginnende brouwers ook een aanzienlijke belemmering. Zij moesten eerst de uitstaande schulden van de klanten die zij overnamen of wisten te verwerven aan hun collega's voldoen, nog voordat ze ook maar één vat bier hadden gebrouwen en verkocht. De brouwerskeur liet hierbij weinig aan duidelijkheid te wensen over; 'zal alzulker brouwer, of brouwster [...] gehouden wezen [...] te doen behoorlyke voldoening ofte verzekerdheyd van zodanige schulden, als bovengenoemde kalanten aan derzelver eersten brouwer, of brouwster, zouden mogen schuldig wezen'.¹³⁸

Voor de weduwen die de bedrijven voortzetten vormde deze regeling een extra stimulans om direct en op hetzelfde niveau door te werken.¹³⁹ Immers, zij hadden een maand de tijd om hun klanten te behouden. Konden zij daarna niet goed leveren dan stond het de afnemers vrij om naar een andere brouwerij te gaan en was de eerste brouwster ze waarschijnlijk voor altijd kwijt.

2.3 Brouwersgilden

Alle brouwers moesten gildelig worden alvorens zij mochten brouwen. De brouwersgilden behoorden tot de oudste gilden in Holland. Het grootste deel van de ambachtsgilden werd pas in de eerste helft van de zeventiende eeuw opgericht. Echter, het brouwersgilde in Haarlem stamde van het einde van de veertiende eeuw, dat van Leiden werd in 1461 opgericht en vanaf 1468 moesten alle Rotterdamse brouwers toetreden tot het Sint Stephanusgilde.¹⁴⁰ Het lidmaatschap van vrouwen was bij de brouwers vanzelfsprekend, in alle gildevoorschriften werd zowel over brouwers als brouwsters gesproken. In Leiden werden de vrouwen bij de stichting van het gilde expliciet genoemd; het stadsbestuur machtigde de brouwers tot de oprichting van een altaar in de Onze Lieve Vrouwekerk om 'een broederschap en een susterschap van goede, eerbaere mannen en vrouwen daer op te houden'.¹⁴¹

Het lidmaatschap van zowel mannen als vrouwen was niet in alle Hollandse gilden zo vanzelfsprekend als bij de brouwers. Veel gilden hanteerden een res-

---

138 Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* II, 100-101.

139 De continuïteit van productie is dan ook hoog; bijna nooit ligt een brouwerij geheel of gedeeltelijk stil, om enige tijd later weer volledig te gaan produceren.

140 RAL, Gilden, inv. nr. 181. Machtiging van schout, schepenen en raad van Leiden tot het stichten van een broederschap van Sint Steven, Sint Joris, Sint Anthonis en Sint Caecilia in de O.L. Vrouwekerk, 1461; Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 107; Lourens en Lucasen, 'Ambachtsgilden in Nederland', 43; Wiersum, *Archieven der Rotterdamse gilden*, 4.

141 RAL, Gilden, inv. nr. 181, 1461.

Afbeelding 2.3 Eed voor de brouwers en de brouwsters van Amsterdam ten aanzien van de stadsaccijns, 18de eeuw.

trictief beleid ten aanzien van vrouwen.¹⁴² Meestal konden zij alleen lid worden indien ze de weduwe waren van een overleden gildebrouder. Vaak waren ze dan wel verplicht zich te laten bijstaan door een meerderjarige zoon of meesterknecht. Ook waren weduwen in veel gevallen genoodzaakt hun bedrijf op te geven wanneer ze hertrouwden met een man die een ander beroep uitoefende.¹⁴³ Van sommige gilden konden vrouwen lid worden zonder aan speciale voorwaarden te moeten voldoen en er waren zelfs enige gilden exclusief voor vrouwen. Ariadne Schmidt deelde de incorporatie van vrouwen in Hollandse gilden in vijf categorieën in; 'vrouwengilden, gemengde gilden, gilden met weduwerecht, gilden waarbij vrouwen betrokken waren als loonarbeidsters en gilden die alle vormen van vrouwenarbeid uitsloten'.¹⁴⁴ De brouwersgilden zijn onder te brengen bij de categorie van gilden met weduwerecht, ook al was dit recht niet formeel in de reglementen van het gilde vastgelegd. De brouwsters waren immers bijna

¹⁴² Deceulaer en Panhuysen, 'Dressed to work', 133-134; Lourens en Lucassen, 'Ambachtsgilden binnen een handelskapitalistische stad', 150.

¹⁴³ Dorren, 'Want noijt gebeurt', 146-150; Panhuysen, *Maatwerk*, 183; Schmidt, *Overleven*, 146-148; Schmidt, 'Gilden en de toegang', 167-168; Wiesner, 'Guilds, male bonding and women's work', 127.

¹⁴⁴ Schmidt, 'Gilden en de toegang', 165. Voor een toelichting op de indeling in vijf typen zie: *Ibidem*, 164-170.

uitsluitend weduwen (of een enkele dochter) van brouwers. Alle vrouwen erfden hun brouwerij van een familielid en geen van hen richtte zelfstandig een brouwerij op. Familierelaties waren dus van doorslaggevend belang in de toetreding van vrouwen tot het brouwersgilde.

Alle brouwers moesten voldoen aan de voorwaarden die verbonden waren aan de toelating tot het gilde. Ze betaalden naast inkomstgeld een jaarlijkse bijdrage die afhankelijk was van hun productie en legden verplicht (jaarlijks) de brouwerseed af. Daarnaast bestonden er voorwaarden die per gilde verschilden. In deze paragraaf komen eerst de financiële voorwaarden die aan het lidmaatschap verbonden waren aan de orde. Daarna worden andere voorschriften geanalyseerd die van invloed kunnen zijn geweest op de mogelijkheden voor vrouwen.

Betalingen aan het gilde

De bedragen die aan het gilde betaald moesten worden, bestonden uit een vast deel, het inkomstgeld en een variabel deel gebaseerd op de productie.¹⁴⁵ Het inkomstgeld was niet voor iedereen gelijk. Over het algemeen discrimineerden gilden nieuwe leden die niet in de betreffende stad geboren waren (niet-poorters) door voor hen hogere inkomsttarieven te hanteren.¹⁴⁶ Bij de brouwers was dit niet anders. In tabel 2.7 is weergegeven hoeveel de brouwers betaalden, waarbij het tarief voor niet-poorters beduidend hoger en voor familieleden van brouwers beduidend lager was.¹⁴⁷ Weduwen en kinderen van Haarlemse brouwers die direct na het overlijden van de brouwer doorgingen met brouwen, hoefden in de vroegmoderne tijd zelfs helemaal niets te betalen.¹⁴⁸ De inkomstgelden bedroegen meestal slechts een paar gulden. In bepaalde gevallen konden de brouwers

---

¹⁴⁵ Unger, *A history of brewing*, 288.

¹⁴⁶ Prak, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', 29.

¹⁴⁷ Om als niet-geboren poorter toe te treden tot het gilde moest men eerst burger of poorter van de stad worden. Dit kon op verschillende manieren, door het poorterschap te kopen of door een huwelijk te sluiten met een poorter. Maar hoewel zij dus formeel poorter waren op het moment dat zij gildelid werden, betaalden ze nog steeds het hogere tarief.

¹⁴⁸ Volgens Unger was dit pas vanaf 1644. De bepaling blijkt echter in de keur van 1501 ook al (impliciet) voor te komen; 'Ten vierden so wanneer een brouwer of een brouster affivich werdt, ende zij den boedel scheyde, zoe sal de brouwer ofte brouster den stoel besitten, indien zij willen. Ende waert, dat zijt eenighe van hueren kinderen overgeven wouden, die sal dan de stoel besitten. Ende zoe wye dan van den *anderen* [cursivering van mij] kinderen dat gilde hebben ende willen winnen, die sal geven ende betalen tot des voorscreven outaers behoeff drie Rinsgulden'. Huizinga, *Rechtsbronnen*, 196; Unger, *A history of brewing*, 288.

Tabel 2.7 Inkomsttarieven van de brouwersgilden

		Poorter	Niet-poorter	Brouwerij in bezit	Brouwerij in huur	Wedu(e) (naar) van brouw(st)er	Kind van brouw(st)er
Haarlem	1407	3 nobel*	minstens vijf jaar poorter				2 nobel
	1501	4 gld.	6 gld.			gratis	gratis voor 1ste kind / 3 gld. voor 2de kind e.v.
	1645-1682	18 gld.	25 gld.			gratis	6 gld. (zelfde tarief gold voor zus van brouwster)
Leiden	1708			40 gld.	20 gld.	40 gld.	40 gld.
	1750			40 gld.	20 gld.	40 gld.	40 gld.
	1763		50 gld.				
Rotterdam	1468	4 sch. gr.**					
	1720	315 gld.	315 gld.				157 gld. 10 st.

* De waarde van de nobel in gulden aan het begin van de vijftiende eeuw is niet precies bekend. Anderhalve eeuw later, in 1548, vertegenwoordigde de (Engelse) nobel een waarde van 4 gulden. Als de waarde al die tijd ongeveer gelijk was gebleven, betaalden in 1407 de nieuwe brouwers 12 gulden inkomstgeld. Ten opzichte van de totale uitgaven aan een brouwerij was dit bedrag dus ook in de vijftiende eeuw niet heel hoog. Van Gelder, *Nederlandse munten*, 251.

** Wiersum, *Uit het Rotterdamsche gildewezen*, 49. Waarschijnlijk wordt hier de schelling Vlaams van 12 groten bedoeld. Eén schelling Vlaams vertegenwoordigde een waarde van 6 stuivers, dus het inkomstgeld bedroeg 1 gulden en 4 stuivers. Van Gelder, *Nederlandse munten*, 269.

Bronnen: Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* 11, 99; Huizinga, *Rechtsbronnen der stad Haarlem*, 23, 195-196; NHA, SAH, Brouwersgilde inv. nr. 2; *Ibidem*, Brouwersgilde inv. nr. 3, p.25; RAL, Bibliotheek, sign. LB 59406, 1708; *Ibidem*, sign. LB 59410, 1750; GAR, OSA, inv. nr. 512. Ordonnantie brouwersgilde, 1720.

zelfs gratis lid worden.¹⁴⁹ Een uitzondering vormde het gilde van Rotterdam in de achttiende eeuw, waar nieuwe brouwers 315 gulden betaalden en hun kinderen de helft. Deze bedragen waren hoger dan in de periode ervoor en ook aanzienlijk hoger dan de inkomstgelden in andere steden. Wellicht zagen de gildebestuurders het verhogen van dit bedrag als één van de weinige manieren om meer geld voor het gilde binnen te halen. Omdat het totale aantal brouwers al vanaf het einde van de zeventiende eeuw stagneerde, zal de hoogte van het inkomstgeld in de praktijk van weinig betekenis zijn geweest. Uiteindelijk was ook 315 gulden nog steeds een fractie van de totale kosten voor het aankopen en exploiteren van

¹⁴⁹ Ter vergelijking; in de periode 1638-1808 lag het gemiddelde jaarinkomen van een ongeschoolde arbeider rond de 250 gulden. Zie: De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 715, tabel 12.3.

een brouwerij. De inkomstgelden vormden dan ook nauwelijks een belemmering voor degenen die een brouwerij overnamen of kochten.

Voorschriften en regels

Het stadsbestuur bemoeide zich vanaf het ontstaan van de commerciële brouwnijverheid intensief met de brouwering. Enerzijds om de kwaliteit van het bier te bewaken, wat vooral voor de export van belang was. Anderzijds om de belastinginkomsten uit de brouwnijverheid voor de stad veilig te stellen. In Gouda bestond er al in 1366 een uitgebreide brouwerskeur, voor de Haarlemse brouwers kwam deze in 1407. In de keuren waren bijna alle zaken met betrekking tot de brouwerij vastgelegd. De keuren bepaalden wie waar en wanneer mocht brouwen, de hoeveelheden, de ingrediënten van de brouwsels, de hoogte van de accijnzen en gaven aanwijzingen ten aanzien van de grondstoffen.¹⁵⁰ Het stadsbestuur stelde de keuren op en het gildebestuur hield toezicht op de naleving ervan.

De kosten voor toetreding tot het gilde waren geen grote belemmering voor potentiële brouwers en dit gold ook voor de overige voorschriften en regels. Zo werden aan de brouwers geen eisen van vakbekwaamheid gesteld en kenden ze geen meesterproef.¹⁵¹ De meeste brouwers leerden het vak van hun ouders of in de brouwerij van een ander familielid. Ook was het mogelijk om als leerling in een brouwerij te gaan werken. Omdat er formeel geen kennis of opleiding was vereist, mocht iedereen gaan brouwen die aan de vestigingsvoorwaarden voldeed. Voor vrouwen was dit in het bijzonder van belang omdat men hen niet op voorhand kon uitsluiten, zoals in veel andere gilden gebeurde.¹⁵² Volgens de techniekhistoricus Hans Schippers was het juist om deze reden 'dat vrouwen soms vooraanstaande posities in brouwerijen hadden, [...] omdat deze bedrijfstak geen uitgebreid gildereglement met bekwaamheidsproeven kende, waaraan alleen mannen mochten deelnemen'.¹⁵³

De afwezigheid van een verplichte opleiding en meesterproef droegen bij tot de gunstige mogelijkheden voor vrouwen binnen de brouwnijverheid. Brouwsters konden leerlingen aannemen en opleiden en zij hoefden hun leerlingen niet weg te sturen wanneer de brouwer overleed. Het brouwerijpersoneel werkte met de brouwersweduwe in ongewijzigde samenstelling door, waardoor de brouwster niet binnen een korte termijn nieuw personeel hoefde aan te nemen. Bovendien werden de brouwsters niet gedwongen met een meesterknecht te werken. Het verplicht in dienst hebben van een meesterknecht kon voor diverse moeilijkheden zorgen. Er werden bijvoorbeeld voorwaarden aan de opleiding van de knecht

---

¹⁵⁰ Huizinga, *Rechtsbronnen*, 113-119.

¹⁵¹ Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 83.

¹⁵² Schmidt, 'Gilden en de toegang', 167.

¹⁵³ Schippers, 'Bier', 177.

gesteld, waardoor het lastig was er één te vinden die aan alle eisen voldeed. Daarnaast waren de loonkosten vaak hoog en knechten konden na het afleggen van de door de weduwe betaalde meesterproef ontslag nemen. Hierdoor kwam zij weer zonder meesterknecht te zitten, terwijl ze net een flinke investering had gedaan. Bovendien liep een weduwe het risico dat de meesterknecht haar positie als leidinggevende over het bedrijf ondermijnde.¹⁵⁴ Volgens Merry Wiesner waren in de Duitse gebieden problemen met meesterknechten de belangrijkste reden dat vrouwen moeilijk een ambachtsbedrijf konden leiden.¹⁵⁵ Het was dus van groot belang voor de Hollandse brouwersweduwen dat de meesterknechten geen beperkende factor vormden.

Gezinsleden van de brouwers mochten bij overlijden onderling uitmaken wie de brouwerij en het gildelidmaatschap overnam, het gilde mengde zich hier niet in. Zelfs bij hertrouwen hoefden brouwersweduwen niet terug te treden als gildelid. Wel moest hun nieuwe echtgenoot de brouwerseed afleggen wanneer hij mee wilde werken in het bedrijf van zijn vrouw.¹⁵⁶ Dat weduwen van mannelijke gildeleden ongehinderd de ondernemingen konden continueren, was in lang niet alle gilden gebruikelijk.

Overigens moet opgemerkt worden dat het ontbreken van de meesterproef niet automatisch betekende dat vrouwen tot het gilde konden toetreden. Een aanzienlijk aantal gilden kende geen meesterproef maar had ook geen vrouwelijke leden, zoals de gilden in de transportsector.¹⁵⁷ Gouda telde in de zeventiende en achttiende eeuw ongeveer veertig gilden, waarvan veertien zonder proef.¹⁵⁸ In Leiden waren in de vroegmoderne tijd 82 gilden, waarvan 56 zonder meesterproef.¹⁵⁹ Desondanks waren vrouwen in veel van deze gilden niet welkom.

Inspraak in het gilde

Alle gildeleden hadden (bijna) allemaal dezelfde rechten en plichten, ongeacht de vraag of zij man of vrouw waren en of zij een brouwerij huurden of in eigendom hadden. Zowel de brouwers als de brouwsters kregen in de Hollandse steden een

---

¹⁵⁴ Schmidt, *Overleven*, 146-147, 149-154.

¹⁵⁵ Wiesner, *Working women*, 163-165, 192-193. Op deze problematiek wordt uitgebreid ingegaan in paragraaf 5.2.

¹⁵⁶ Van Dekken, 'Bier doet het leven goed', 19-20; NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. II, 27/01/1739.

¹⁵⁷ Schmidt, 'Gilden en de toegang', 168.

¹⁵⁸ Er waren 23 gilden met een proef, 14 zonder, twee aanvankelijk met en later zonder. Van één gilde is niet bekend of er een proef afgelegd moest worden. Met dank aan Ariadne Schmidt voor het ter beschikking stellen van deze gegevens.

¹⁵⁹ De Vries, e.a., 'Economisch leven', 100-101.

uitnodiging voor de gildevergaderingen.¹⁶⁰ Ook raadpleegden de gildebesturen alle brouwers wanneer zij belangrijke beslissingen over de bedrijfsvoering wilden nemen, of verzoeken richtten aan het stadsbestuur.¹⁶¹ Het was eigenlijk niet meer dan vanzelfsprekend dat het gilde alle leden uitnodigde en raadpleegde, aangezien ze in de vergaderingen alle zaken aangaande de brouwning en bedrijfsvoering bespraken. Het gildebestuur verzocht alle brouwers de belangrijke uitgaande documenten met hun naam of brouwersmerk te ondertekenen. Dit is gedurende de hele vroegmoderne periode zo geweest, met dit verschil dat in Haarlem de brouwers na de zestiende eeuw alleen nog met hun namen en niet meer met hun merken ondertekenden. De achterliggende reden is niet duidelijk. Het is mogelijk dat vanaf het begin van de zeventiende eeuw alle brouwers geletterd waren, of in ieder geval in staat hun eigen naam te schrijven. Een andere, meer aannemelijke verklaring, is dat deze verandering voortkwam uit een nieuwe werkverdeling. De omvang van de bedrijven nam enigszins toe en de brouwers namen personeel voor de administratie in dienst. Deze personeelsleden mochten alle administratieve handelingen verrichten, maar het is begrijpelijk dat het gildebestuur eiste dat bij belangrijke beslissingen de brouwers persoonlijk hun goedkeuring verleenden. Indien een ander personeelslid tekende, kon de brouwer immers later altijd beweren dat het buiten zijn of haar medeweten om was gedaan.

Bij veel gilden waren vrouwelijke leden tijdens de vergaderingen niet welkom en werden ze niet (formeel) geraadpleegd bij belangrijke besluiten. In de Hollandse brouwersgilden was het in ieder geval wel de bedoeling dat de brouwersweduwen bij vergaderingen aanwezig waren en dat zij meebeslisten over de gang van zaken binnen het gilde.

Dat het gildebestuur rekening hield met de mening van vrouwelijke gildeleden blijkt uit de verklaringen van brouwsters in Gouda. Op 6 november 1537 besloot het stadsbestuur dat er een nieuwe keur op de brouwerij moest komen. De bestaande regels voldeden niet meer, aangezien de brouwers ze massaal ont-doken.¹⁶² De belangrijkste verandering betrof het aantal vaten bier dat ze uit één brouwsel mochten halen. Een aantal brouwers pleitte voor een verhoging van 31

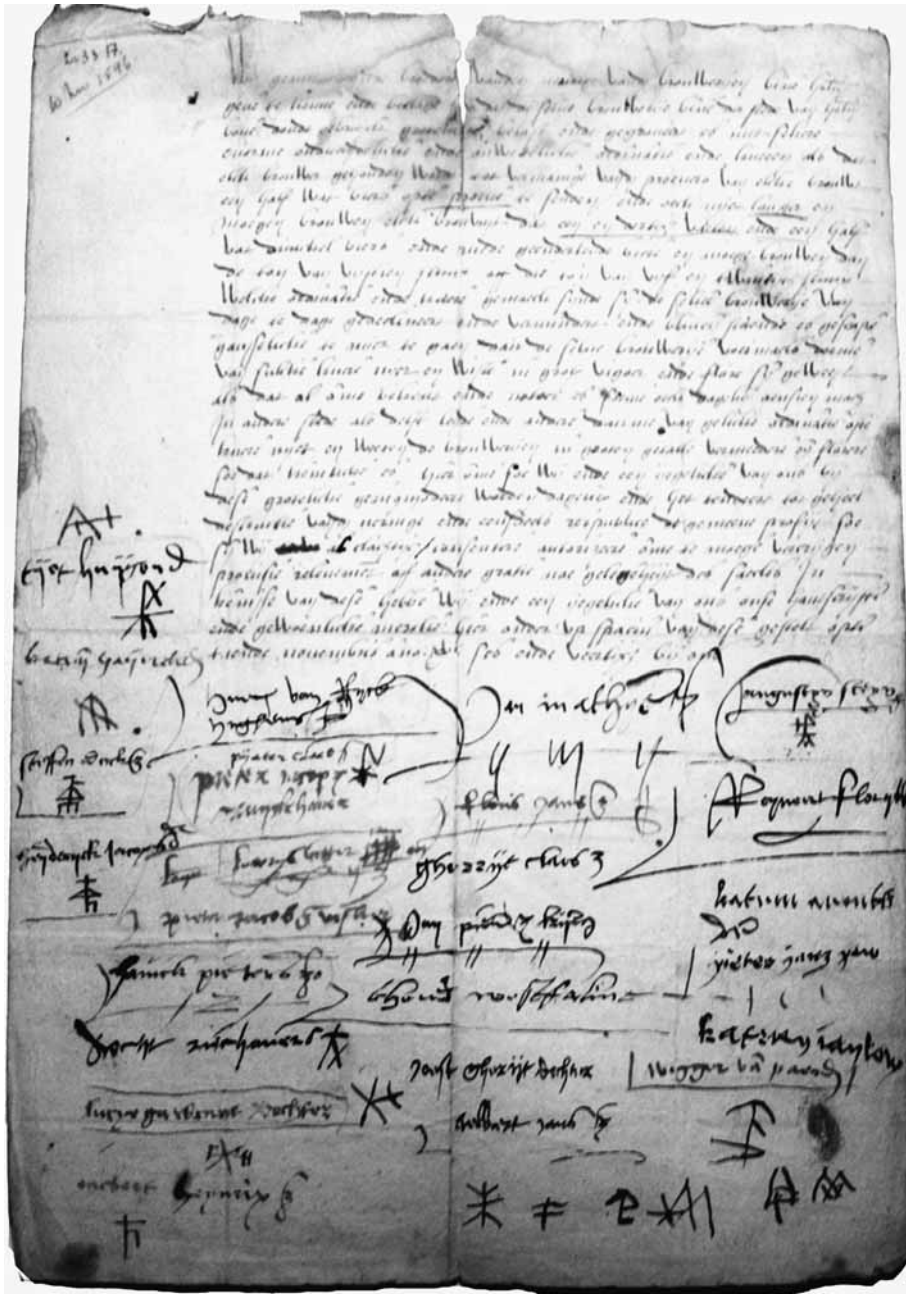
---

¹⁶⁰ RAL, Gilden, inv. nr. 287. Notulen van de gildevergaderingen, 1755.

¹⁶¹ RAL, Gilden, inv. nr. 182. Resolutieboek van het brouwersgilde. Alle voorgaande resoluties worden in 1645 bestendigd en door alle brouwers en brouwsters onderschreven en ook nieuwe resoluties in 1657, 1663, 1664, 1666, 1667; *Ibidem*, inv. nr. 208. Rekest over het water, 1669; *Ibidem*, inv. nr. 713. Adhesiebetuiging van de brouwers, 1677; *Ibidem*, inv. nr. 246. Memorie van de brouwers tegen de uitkoop van brouwerij de Arend, 1730; *Ibidem*, inv. nr. 258. Memorie van het gildebestuur uit naam van de gezamenlijke brouwers en brouwsters over de achteruitgang van de brouwning, 1743; *Ibidem*, inv. nr. 271. Memorie van de brouwers over het verbeteren van de nering, 1774.

¹⁶² Rollin Couquerque en Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen*, 585.

Afbeelding 2.4 Brief van de brouwers van Haarlem aan het stadsbestuur, 1546. Alle brouwers hebben met hun naam of brouwersmerk het document ondertekend.

vaten naar 41 vaten. Voor de kleine brouwers was het nadelig, zij hadden niet de mogelijkheid om grotere ketels te kopen en meer te brouwen. De grote brouwers zouden hen van hun plaats verdringen.¹⁶³ Omdat de brouwers niet tot overeenstemming kwamen, werden op 26 april 1538 de tegenstanders opgeroepen hun bedenkingen kenbaar te maken.¹⁶⁴ Van de honderdtwintig brouwers waren er 51 die bezwaar aantekenden. Ook de twaalf brouwsters die op dat moment in Gouda werkten, waren tegen de nieuwe hoeveelheid. Drie grote brouwers chanteerden echter de tegenstanders door te dreigen met een aangifte bij de schout. Zij zouden meer hebben gebrouwen zonder hierover accijns te betalen, een situatie die zich bij alle brouwers wel eens voordeed. De mannen onder de tegenstanders trokken zich van de chantage niets aan. Cornelis Wouterszoon verklaarde: ‘zy doen hoir best ick en hebbe daer niet mede te doen’ en weigerde verder uitleg te geven.¹⁶⁵ De brouwsters waren echter behoorlijk onder de indruk. Vier van hen durfden zich niet meer openlijk tegen het nieuwe peil uit te spreken. Drie andere brouwsters vertelden dat ze door alle commotie niet meer wisten wat het goede antwoord zou zijn en daarom de beslissing maar aan de burgemeesters overlieten. De zwager van brouwster Gerritge Aert Michielsz weduwe maakte haar duidelijk dat zij maar beter vóór het nieuwe peil kon zijn, omdat ze anders problemen met hem zou krijgen. Gerritge vertelde het stadsbestuur dat zij het advies van haar zwager opvolgde en daarom ten gunste van het nieuwe aantal vaten stemde. Zij wilde geen problemen met haar zwager krijgen omdat ze, zo stelde ze, een alleenstaande weduwe en blijkbaar kwetsbaar was.¹⁶⁶ Hoewel Gerritge zich officieel uitsprak vóór het nieuwe aantal vaten, is het duidelijk wat zij werkelijk dacht. Uit het bovenstaande blijkt dat het oordeel van de brouwsters wel degelijk van belang was voor het gilde en het stadsbestuur. Het was zelfs belangrijk genoeg om de vrouwen onder druk te zetten. Daarnaast blijkt echter ook dat zij kwetsbaarder waren dan hun mannelijke collega’s en minder snel genegen waren hun bedrijf op het spel te zetten.

Vrouwen konden geen bestuurlijke functies binnen de gilden uitoefenen en het was niet gebruikelijk dat ze deelnamen aan de gildemaaltijden.¹⁶⁷ Het Leidse brouwersgilde vormde hierop een gedeeltelijke uitzondering.¹⁶⁸ In Leiden duurde rond 1630 de gildemaaltijd drie dagen. De eerste dag was alleen bestemd voor de gildebreeders en het voltallige stadsbestuur, bestaande uit de officier, vier burgemeesters, acht schepenen, de pensionaris en de secretaris. Pas op de tweede en

---

163 Unger, *A history of brewing*, 163-164, 177.

164 SAMH, ORA Gouda, inv. nr. 128, fol 107r-110r. Tuigboek 1533-1560.

165 SAMH, ORA Gouda, inv. nr. 128, f. 109r. Tuigboek 1533-1560.

166 SAMH, ORA Gouda, inv. nr. 128, f. 109v. Tuigboek 1533-1560.

167 Schmidt, *Overleven*, 121.

168 Het is niet bekend of dit bij de brouwersgilden in andere steden ook gebeurde.

derde dag waren ook de brouwsters uitgenodigd. Deze wijze van handelen doet vermoeden dat er op de eerste dag vooral zaken met het stadsbestuur werden gedaan. De andere twee dagen waren dan bestemd om de onderlinge saamhorigheid van de gildeleden te bestendigen. Het zou ook verklaren waarom op de tweede en derde dag bijna alle brouwers vergezeld werden door hun echtgenotes. Slechts een enkeling kwam alleen, anderen brachten hun dochter, zus of zelfs nichtje mee. Oud-brouwers mochten bij alle maaltijden aanschuiven met uitsluiting van Eemsche Claesdr, de weduwe van brouwer Cornelis van Tholl. Bij de voorbereidingen van de gildemaaltijd werd dit expliciet vastgesteld; ‘voorden eersten dach, ende die naevolgende dagen, opde brouwersmaeltyt te noden dees naevolgende personen [...] Eemsche Claesdr behalven den eersten dach’. In 1633 brouwde zij zelf niet meer maar als oud-brouwster was zij van harte welkom, wederom met uitzondering van de eerste dag wanneer de mannen onder elkaar wilden zijn.

De positie van vrouwen binnen de brouwersgilden lijkt op het eerste gezicht gelijk aan die van mannen, maar bij nadere beschouwing blijkt dat toch niet zo te zijn. Over de zaken die direct de brouwerij en de fabricage betroffen mochten de brouwsters meepraten. Maar uit het gegeven dat vrouwen niet in het gildebestuur konden plaatsnemen en dat vrouwelijke leden niet welkom waren tijdens het deel van de gildemaaltijd waarbij het voltallige stadsbestuur aanwezig was, blijkt dat politieke functies en beslissingen die de brouwnijverheid op langere termijn betroffen, voorbehouden waren aan mannelijke gildeleden.

In de Meierij waren er geen brouwersgilden op het platteland, maar wel in de steden. Wanneer het nodig was kwamen leden of vertegenwoordigers van het brouwersgilde uit de dichtstbijzijnde stad naar de dorpen. Zo waren het de peilers van het Bredase brouwersgilde die de ketels en kuipen in Oosterhout kwamen ijken.¹⁶⁹ De plattelandsbrouwers hadden dus geen gilde, maar waren wel verplicht een akte van admmissie bij het dorpsbestuur aan te vragen. Ook moesten ze de brouwerseed afleggen en hun ketels laten ijken. Dit waren de enige voorwaarden waaraan ze moesten voldoen om te beginnen met brouwen.

2.4 Kapitaal en sociale status van de brouwers

De voorwaarden die het gildebestuur aan nieuwe brouwers stelde, konden voor geen enkele brouwer tot onoverkomelijke problemen leiden. Het kwam dus niet door de gildebepalingen dat niet meer mensen zich als brouwer vestigden. De grootste belemmering om tot de brouwning toe te treden waren de hoge kosten, een brouwerij overnemen of oprichten vereiste veel geld. Het was voor brou-

---

¹⁶⁹ RAT, Archief van Oosterhout, inv. nr. 690, 1757.

wers wel mogelijk om een brouwerij te huren, maar ook de huurkosten waren niet gering. Met de aankoop en exploitatie van een huis met een winkel of werkplaats waren meestal niet meer dan enige honderden guldens gemoeid. Bij de brouwerijen in de Hollandse steden ging het echter al gauw om tienduizenden guldens (zie tabel 2.8).¹⁷⁰ Een Rotterdamse brouwer verkocht zijn brouwerij met mouterij aan het einde van de achttiende eeuw voor ruim vijftigduizend gulden. In Delft lag de gemiddelde verkoopprijs van brouwerijen in 1770 op 29.000 gulden, maar de duurste brouwerij kostte in hetzelfde jaar 57.000 gulden.¹⁷¹

De grootste uitgave van een brouwer betrof de aankoop van een pand waarin gebrouwen kon worden. Het moest een ruim en stevig gebouw zijn, waarin de brouwer veilig grote vuren kon stoken. Ook moest er voldoende ruimte zijn om te eesten en eventueel te mouten en een kelder om de vaten op te slaan. Daar bovenop kwamen de kosten voor gereedschap. Brouwketels, kuipen, roerstokken, filtreermanden, koelbakken en alle andere benodigdheden waren niet goedkoop. De biervaten vormden een grote kostenpost. Tappers en herbergiers kregen het bier in vaten aangeleverd, maar waren er niet altijd even zuinig op. Ze gingen stuk of werden gebruikt om andere zaken, zoals boter, in te bewaren. De brouwers probeerden regelmatig via het stadsbestuur maatregelen af te dwingen om hun vaten in goede staat terug te krijgen.¹⁷² Desondanks liepen de investeringen in vaten van een Delftse brouwer in 1765 op tot maar liefst vijfduizend gulden.¹⁷³

Om te kunnen brouwen waren ook veel grondstoffen nodig. Granen, hop, toevoegingen zoals honing en koriander, hout, turf of kolen om vuren mee te stoken en, in ieder geval in de zomermaanden, vers water van buiten de stad. Het personeel moest betaald worden, evenals toeleveranciers zoals de moutmolenaar en de kuiper. Na een aantal dagen was een brouwsel gereed en verzond de brouwer het naar de afnemers. Bierdragers en bierslepers vervoerden het bier naar de klanten in de stad, of naar de klaarliggende bierschepen voor de export. Dit betekende niet dat de brouwer eindelijk geld binnenkreeg; de meeste klanten kochten bier op krediet en betaalden later. Vaak ging het om enige honderden guldens, maar schulden aan een brouwerij van enige duizenden guldens kwamen ook voor. Potentiële brouwers moesten dus over een flink kapitaal beschikken voordat zij konden beginnen met brouwen. Daarentegen konden er ook grote opbrengsten behaald worden, wanneer een brouwerij succesvol was. In het midden van de

---

170 RAL, Gilden, inv. nr. 258. 02/07/1743. De Leidse brouwers klaagden in hun memorie uit 1743 over de achteruitgang van de brouwering steen en been over de hoge kosten die ze moesten maken.

171 Unger, *A history of brewing*, 270.

172 Zie onder andere: Unger, *A history of brewing*, 306-309; NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nrs. 2-5, fol.8v. Besluit over de lege vaten, 08/03/1750.

173 Unger, *A history of brewing*, 271.

zestiende bedroeg het gemiddelde netto inkomen van een Haarlemse brouwer al meer dan achthonderd gulden. Met het groter worden van de brouwerijen stegen ook de winsten.

Kopen of huren van een brouwerij

Vanaf 1501 waren Haarlemse brouwers verplicht in hun bedrijf te wonen en het pand dat zij kochten moest dus een woongedeelte bevatten.¹⁷⁴ Indien het de aankoop van een bestaande brouwerij betrof, werden samen met het pand ook de gereedschappen en de aanwezige grondstoffen verkocht. Het was niet ongebruikelijk dat de brouwers beschikten over een eigen mouterij en sommigen hadden zelfs een molen op hun erf. Een enkele brouwer beschikte tevens over een brandewijnbranderij bij zijn brouwerij.

De bedragen die voor een brouwerij werden betaald, liepen behoorlijk uiteen. De verkoopprijs werd bepaald door de omvang van de brouwerij, maar ook door wat de brouwer erbij verkocht. Een vergelijking is hierdoor niet gemakkelijk te maken. Wel is te zien dat de prijzen van brouwerijen in de eerste helft van de zestiende eeuw snel stegen. Tot het begin van de zeventiende eeuw ging de stijging door, zij het een stuk langzamer. Daarna bleven de prijzen twee eeuwen lang min of meer stabiel.¹⁷⁵ De lonen stegen in deze periode echter ook hoegenaamd niet.¹⁷⁶ In de vroegmoderne tijd vereiste de aankoop van een brouwerij dus een zeer groot startkapitaal en het overgrote deel van de bevolking zou hier nooit over kunnen beschikken.

Bijna alle nieuwe brouwers kwamen uit families die in de brouwnijverheid actief waren. Zij hadden niet alleen brouwende vaders of moeders, maar ook broers en zussen, ooms en schoonfamilie. Wanneer een brouwer met een goed lopend bedrijf overleed of met pensioen ging, was er meestal wel een familielid bereid de onderneming over te nemen.¹⁷⁷ Maar zelfs dan nog kon het een probleem zijn om de brouwerij te exploiteren. Een Rotterdamse brouwer erfde in 1750 het bedrijf van zijn moeder. Voordat hij begon verkocht hij 24 aandelen en verkreeg zodoende genoeg kapitaal om überhaupt te kunnen brouwen.¹⁷⁸

Voor minder gefortuneerde en inventieve brouwers bestond de mogelijkheid een bedrijf te huren. In de huurbrouwerijen in Haarlem mocht minder vaak gebrouwen worden dan in de koopbrouwerijen.¹⁷⁹ Deze maatregel is waarschijnlijk genomen om te voorkomen dat één persoon een groot aantal brouwerijen

---

174 Huizinga, *Rechtsbronnen*, 199. Brouwerskeur van 1501.

175 Yntema, *The brewing industry*, 195.

176 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 715.

177 Yntema, *The brewing industry*, 208.

178 Unger, *A history of brewing*, 326-327.

179 Huizinga, *Rechtsbronnen*, 133.

Tabel 2.8 Verkooprijzen van brouwerijen (in guldens)

Haarlem	Verkooprijzen	Leiden	Verkooprijzen	Rotterdam	Verkooprijzen
1512-1523	7 brouwerijen verkocht voor prijzen variërend van 394 tot 675	±1500 incl. huis	1300		
1518-1535	< 500 (2 brouwerijen) 500- 700 (3 brouwerijen) 750-1000 (11 brouwerijen)				
1565	2.375 incl. huis				
1567	3.050 incl. huis				
1588	2.800 incl. huis				
1597	6.900				
1612	16.600				
1613	14.000				
1618	19.000				
1625	15.120			1627 Incl. mouterij, gereedschap, huis en erf	8.250
1641	20.000			1631 Incl. mouterij, 2 pakhuizen met erf en toebehoren	20.000
1643	30.000			1632 Incl. huis en mouterij	12.500
1645	20.000			1640 Incl. huis, mouterij en kuiphuis	21.000
1655	17.000				
1657	9.500				
1657	13.400				
1669	9.589				
1670	12.000				
1680	13.450				
1688	10.600				
1695	31.000				
1703	28.000			1705 Incl. branderij en gereedschappen	5416 gld. 17 st.
1707	16.715				
1708	16.000				
1709	15.000				
1731	15.100	1730	27.000 50.000 Incl. branderij		
1733	15.000				
1735	20.000				

Haarlem	Verkoopprijs	Leiden	Verkoopprijs	Rotterdam	Verkoopprijs
1747	4.480	1743	20.000 27.000	17483*	22.190 gld. 12 st. 8 d.
1763	8.500				
1767	10.301			1782**	>20.000

* Meester Pieter de Monchy was eigenaar van brouwerij 'De Twee Leeuwen'. Op 19 maart 1782 brandde het hele complex tot de grond toe af. Het omvatte de brouwerij met mouterij, branderij, molen, woonhuis en nog andere gebouwen. Er was geen verzekering, maar de Monchy wilde graag het bedrijf opnieuw opbouwen. Het zou heel duur worden, meer dan 20.000 gulden was de schatting dat het een aantal jaar daarvoor gekost zou hebben en nu door de aanhoudende hoge prijzen van bouwmaterialen nog veel meer.

** Verkoop van de brouwerij met huis, branderij, gijl- en werkkampen, koperen ketels, vier koelbakken, kuiphuis, pakhuizen, stalling, hoozolders, mouterij met eest- en moutvloer, gerstbak, gerstzolders en denningen en moutkassen.

Bronnen: Ladan, 'Leidse brouwers', 35; Van Loenen, *Haarlemse brouwindustrie*, 89-90; Alle gegevens over de periode 1597-1767 uit: Yntema, *Brewing in Holland*, 196; RAL, Gilden, inv. nr. 246, 1730; *Ibidem*, inv. nr. 258, 02/07/1743; GAR, ONA, inv. nr. 132, akte 101, p.242, 20/11/1627; *Ibidem*, inv. nr. 132, akte 237, p.537, 16/09/1631; *Ibidem*, inv. nr. 257, akte 66, p.93, 04/08/1632; *Ibidem*, inv. nr. 262, akte 208, p.323, 24/03/1640; GAR, Handschriftenverzameling 33.01, inv. nr. 2469. Documenten betreffende brouwerij de Oranjeboom, 1705, 1748; GAR, Archief van de familie de Monchy, inv. nr. 36. Verzoek aan de Staten van Holland om vrijstelling van belastingen voor een lange periode, 1782.

huurde en zich daarmee een monopoliepositie verwierf.¹⁸⁰ Hoewel huren een alternatief was voor een aantal brouwers, kon zeker niet iedereen zich een huur-brouwerij veroorloven. Het gemiddelde jaarinkomen van een ongeschoolde arbeider bedroeg in de periode 1638-1649 maximaal 232 gulden.¹⁸¹ De huurprijzen van brouwerijen in Rotterdam in de zeventiende eeuw lagen tussen de 1200 en 1850 gulden per jaar en dat was ongeveer tien procent van de gemiddelde koop-som van een brouwerij. Een huis kon in dezelfde periode gehuurd worden voor enige tientallen gulden per jaar, een groot huis kostte het tienvoudige.¹⁸² Maar ook een groot huis en zelfs een korenmolen inclusief woonhuis, paard en wagen

¹⁸⁰ Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 84-85.

¹⁸¹ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 715. De Vries en van der Woude geven 290,02 gulden als maximaal gezinsinkomen van een ongeschoolde arbeider in 1638-1649, waarbij de overige gezinsleden 20% van het inkomen inbrengen. De ongeschoolde arbeider verdiende zelf dus maximaal 232,02 gulden (80%). Een eeuw later (periode 1730-1739) bedroeg het maximale jaarinkomen van een ongeschoolde arbeider niet veel meer; 254,36 gulden.

¹⁸² De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 394; GAR, ONA, inv. nr. 132, akte 113, p.269, 08/01/1628. Verhuur van een huis met erf voor 24 gld. per jaar; *Ibidem*, inv. nr. 262, akte 34, p.60, 14/01/1630. Verhuur van een huis met erf voor 225 gld. per jaar.

en gereedschappen was nog substantieel goedkoper dan een brouwerij.¹⁸³ In 1627 huurde Adriaen Leendertsz van der Meer brouwerij 'De Witte Hant' met het bijbehorende woonhuis voor 1252 gulden per jaar.¹⁸⁴ Een jaar later verhuurde brouwer Hans van Nuffelen 'Het Roode Ancker' voor zes jaar tegen een bedrag van 1600 gulden per jaar aan zijn collega Steven Jansz, met al het toebehoren waaronder een kuiphuis en een rosmolen.¹⁸⁵ Steven brouwde daarvoor in 'De Dolphijn', de brouwerij van zijn schoonvader.¹⁸⁶ Na diens overlijden ging Steven op zoek naar een eigen bedrijf.¹⁸⁷

Annetje van Souburch verhuurde in 1633 haar brouwerij 'De Hollantsche Tuyn' met mouterij, rosmolen, woonhuis en alle gereedschappen voor 1200 gulden per jaar aan Adriaen Fransz Pieck.¹⁸⁸ Het huurcontract was twaalf jaar geldig. Blijkbaar was een verlenging niet mogelijk of wenselijk, want vanaf 1646 brouwde Adriaen verder in 'De Croon'.¹⁸⁹ In 1660, op 68-jarige leeftijd, stopte Adriaen Pieck met brouwen in Rotterdam. Eén van zijn zoons was als brouwer in zijn voetsporen getreden maar inmiddels naar Amsterdam verhuisd en Adriaen ging bij hem in de brouwerij wonen.¹⁹⁰ 'De Croon' werd met alles wat erbij hoorde voor 1850 gulden per jaar verhuurd aan Paulus van der Peel.¹⁹¹ Zo bleef de brouwerij in het bezit van de familie en had Adriaen een riant inkomen om van te leven. Hij bleef nog enige jaren persoonlijk betrokken bij de afwikkeling van alle schulden aan de brouwerij, totdat hij in 1663 Paulus Croesbeek machtigde om zijn belangen te behartigen.¹⁹²

Het gebeurde vaker dat brouwers hun bedrijf verhuurden. De hierboven genoemde Annetje van Souburch verhuurde haar brouwerij na enige tijd als zelfstandig brouwster te hebben gewerkt. Op 5 september 1632 begroef zij haar echtgenoot, de brouwer Jan Symonsz Pesser.¹⁹³ Tijdens zijn leven stond zij haar

---

183 GAR, ONA, inv. nr. 1242, akte 67, p.160, 13/09/1689. De huur van de molen bedroeg 60 gld. per maand, dus 720 gld. per jaar.

184 GAR, ONA, inv. nr. 183, akte 255, p.352, 13/02/1627.

185 GAR, ONA, inv. nr. 147, akte 295, p.692, 30/07/1628.

186 GAR, ONA, inv. nr. 147, akte 381, p.860, 21/12/1628.

187 GAR, ONA, inv. nr. 147, akte 282, p.666, 15/06/1628.

188 GAR, ONA, inv. nr. 321, akte 99, p.245-246, 03/10/1633.

189 GAR, ONA, inv. nr. 334, akte 182, p.451, 08/16/1646.

190 GAR, ONA, inv. nr. 247, akte 99, p.201, 16/02/1666.

191 GAR, ONA, inv. nr. 245, akte 25, p.51, 16/10/1660.

192 GAR, ONA, inv. nr. 235, akte 220, p.416, 04/05/1663.

193 GAR, DTB, Rotterdam Begraven Weeskamer, inv. nr. 40, index nr. 269, p.198, 05/09/1632.

man al bij in het werk en verving ze hem wanneer hij op reis ging.¹⁹⁴ Hierdoor was Annetje goed bekend met de werkzaamheden in de brouwerij en kon ze na zijn dood zelfstandig verder werken. Na enige jaren besloot Annetje te stoppen met brouwen en haar bedrijf te verhuren.¹⁹⁵ Haar enige kind Anna, dat voordien samen met haar moeder in de brouwerij werkte, was inmiddels verloofd met een Antwerpse koopman.¹⁹⁶ Na haar huwelijk had Anna geen tijd meer om haar moeder in de brouwerij bij te staan, omdat ze regelmatig met haar man op reis ging.¹⁹⁷

Eerder kwam al aan de orde dat de brouwerijen in de Meierij veel kleiner van omvang waren dan die in de Hollandse steden. Bovendien waren de meeste brouwers tevens boeren.¹⁹⁸ De boeren rustten een deel van de boerderij uit met een brouwinstallatie en zij hadden een schuur waarin werd geëest en gemout. Omdat deze boerderij-brouwerijen kleiner waren en een onderdeel van een ander bedrijf vormden, was er veel minder geld voor nodig dan voor een brouwerij in een Hollandse stad.

In 1687 kocht Mattheus van Hooft, koopman en moutmaker in Eindhoven, herberg 'De Drie Swanen' in Oerle voor 795 gulden. Hiervoor kreeg hij de herberg met het huis, de brouwerij en de varkensstal met de voorhof.¹⁹⁹ Anselmus van Tuijl uit Boxtel kocht in 1722 brouwerij 'De Pauw' voor zijn broer Joannes, voor 1200 gulden.²⁰⁰ Ook uit het huurcontract van een Oosterhoutse brouwerij blijkt dat de prijzen in de Meierij niet te vergelijken waren met die in de Hollandse steden. Brouwer Paulus de Bosson huurde het woonhuis met brouwerij van Gijsbert Verhoeven voor zes jaar, van 1 mei 1729 tot 30 april 1735. Paulus kreeg de beschik-

---

194 GAR, ONA, inv. nr. 148, akte 509, p.797, 12/01/1631. Jan Pesser machtigt zijn vrouw om tijdens zijn reis naar Frankrijk roerende goederen te verkopen en zijn verdere zaken waar te nemen.

195 GAR, DTB, Rotterdam Trouw gereformeerd, inv. nr. 14, 26/06/1611. Jan en Anna trouwden in 1611. Zij moet toen minimaal rond de twintig jaar geweest zijn. In 1633 was ze dus minimaal rond de veertig.

196 GAR, ONA, inv. nr. 94, akte 138, p.246, 10/04/1636. Verklaring van de schoonzus van Anna dat ze bier brouwde in 'De Hollantsche Tuyn'.

197 GAR, ONA, inv. nr. 131, akte 61, p.170, 02/03/1634. Akte van huwelijkse voorwaarden tussen Anna Pessers en Johan Baptista Wildens; *Ibidem*, inv. nr. 94, akte 136, p.243, 03/09/1636. Verklaring van degenen die op het huis van Anna en Johan pasten, tijdens hun reizen naar Antwerpen en Brabant.

198 GAHT, Bibliotheek, H 0832, p. 20. Zeedig en onzijdig onderzoek, of in de Majorye van 's Hertogenbosch het brouwen van bieren ter consumptie behoort te werden geleden of geweert, 1716.

199 Stalpers, *Heeren uit Oerle*, 14.

200 Van Amelsvoort, *Bierbrouwerijen in Boxtel*, 45.

king over de voorkamer, de kuiperswinkel, een zolder om graan op te leggen, de moutvloer, de kelder met de bierstellingen, een brouwketel, twee koelbakken en twee gijlkuipen. Gijsbert vroeg voor dit alles een huurprijs van zestig gulden per jaar, te betalen in vier termijnen.²⁰¹ In Rotterdam bedroeg in dezelfde periode de prijs van een huurbrouwerij minimaal het twintigvoudige.

Gereedschappen, grondstoffen, personeel en belastingen

Met de aanschaf of huur van een geschikt pand waren de brouwers er nog niet. Gereedschappen en grondstoffen waren uiteraard onontbeerlijk en ook het brouwerijpersoneel en de bierslepers verwachtten loon. Vooral de gereedschappen waren duur; om de algemene slijtagekosten van de brouwerijgereedschappen te dekken vroeg Annetje van Souburch aan Adriaen Pieck 1330 gulden en drie vaten bier per jaar.²⁰² Daarnaast moest hij zelf zorgen voor vervanging indien er iets aan de roerende zaken kapot ging. Helaas voor Pieck begaf zijn brouwketel het al binnen korte tijd. In 1635 betaalde hij de koperslager maar liefst 1445 gulden voor het ontmantelen van de oude en het installeren van de nieuwe ketel.²⁰³

De grondstoffen voor het brouwen, granen en hop of andere kruiden, waren normaal al niet goedkoop en in tijden van schaarste bijna onbetaalbaar. Ook schoon water was vaak niet gratis. Voor het water zelf of voor het vervoer naar de brouwerij moesten de brouwers betalen. In de middeleeuwen gebruikten ze het water uit de rivieren, kanalen of grachten die door de steden stroomden. Later kon dit niet meer, als gevolg van de toenemende vervuiling door andere industrieën.²⁰⁴ In veel Hollandse steden, zoals Gouda, Delft en Amsterdam, troffen de brouwers maatregelen om de aanvoer van vers brouwwater veilig te stellen. De Haarlemse brouwers haalden hun water steeds vaker met schepen vanuit de duinen.²⁰⁵ In de zeventiende eeuw was het de Leidse brouwers verboden van mei tot en met november water uit de stadsgrachten te gebruiken, maar moesten zij dit 'met schepen of schuyten buyten deze stad ter bequamer plaetse [...] halen'.²⁰⁶ Dit bracht hoge kosten met zich mee, om de aanvoer van schoon water te garanderen

201 BHIC, Raad van Brabant 1586-1811, inv. nr. 788.3479. Geschil tussen Arie van Dongen (de schoonzoon van Gijsbert Verhoeven) en brouwer Paulus de Bosson uit Oosterhout, over de huur van een huis en brouwerij, 1731.

202 GAR, ONA, inv. nr. 321, akte 99, p.246, 03/10/1633.

203 GAR, ONA, inv. nr. 323, akte 80, p.183, 23/05/1635.

204 Hallema en Emmens, *Bier*, 67.

205 Unger, *A history of brewing*, 166-167.

206 Hackes en Leffen, *Keuren*, 38; RAL, Gilden, inv. nr. 182, 11/05/1667. Overeenkomst over de plaats waar vanaf dat moment water gehaald moest worden, namelijk de Rijn bij Valkenburg.

moesten de Leidse brouwers zich ‘voorsien [van], en geduerigh onderhouden een bequaem waterschip’.²⁰⁷

De gebruikte graansoorten, de verhoudingen tussen de hoeveelheden graan en water en de kwaliteit van de grondstoffen bepaalden de sterkte en de kwaliteit van het bier. Omdat de brouwers vele soorten bier maakten, is het niet mogelijk een indicatie te geven van de gemiddelde prijzen van grondstofkosten van een brouwsel. Zo maakten de Leidse brouwers in 1606 een groot aantal verschillende bieren, waarbij ze in het zwaarste bier 57% meer graan verwerkten dan in de lichtste biersoort.²⁰⁸ Naast de grondstoffen voor het bier was er brandstof nodig voor de bereiding. Hiervoor gebruikten de brouwers hout, kolen of turf. Dit was, zeker in de hoeveelheden die de brouwerijen verbruikten, erg prijzig.²⁰⁹

De personeelskosten waren gering, met name in vergelijking met alle kosten voor roerende en onroerende zaken en grondstoffen.²¹⁰ Dit kwam niet doordat het brouwerijpersoneel weinig verdiende, maar door een combinatie van hoge overige kosten en relatief weinig personeel.²¹¹ De in de Nederlandse literatuur meest aangehaalde vermelding over brouwerijpersoneel komt uit Haarlem en werd voor het eerst genoemd door Jacques van Loenen. Het betreft specificaties van alle onkosten van een brouwerij in 1519 en 1550, met inbegrip van de kosten voor de personeelsleden.²¹² Per brouwerij werkten er vijf vaste personeelsleden; een brouwster, twee wringsters, een gister en een spondensteker die de vaten afsloot. De brouwers betaalden ook de lonen van de bierdragers, hoewel zij in dienst van de stad waren. Het gemiddelde loon van het brouwerijpersoneel in Haarlem bedroeg in 1519 een kleine 65 gulden per persoon per jaar.²¹³ De brouwer verdiende zelf veel meer, na aftrek van alle onkosten en belastingen hield

---

207 Hackes en Leffen, *Keuren*, 39.

208 Unger, *A history of brewing*, 116. Voor een overzicht van verschillende soorten bier en de gebruikte grondstoffen zie; Unger, *A history of brewing*, 115-121.

209 Cornelissen, *Het bierboek*, 131.

210 Hier komen alleen de personeelskosten ter sprake, in paragraaf 2.6 over brouwerijpersoneel wordt nader ingegaan op (de taken van) de personeelsleden.

211 Unger, *A history of brewing*, 159; Yntema, *The brewing industry*, 199.

212 NHA, SAH, Brouwersgilde, inv.nr. 31; Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 29, bijlagen I en II p. 131-134.

213 Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 91, 125, bijlage II p.133. Van Loenen geeft de bedragen weer in Vlaamse ponden, die ik heb omgerekend in guldens. Eén Vlaamse pond staat gelijk aan zes gulden.

In 1519 bedroegen de totale loonkosten van alle 81 brouwerijen samen 31.536 gulden. Dat is gemiddeld bijna 390 gulden per brouwerij en 65 gulden per werknemer (zes in totaal, waarbij de bierdragers als één persoon worden gerekend). NHA, SAH, kast 19.98, 1518-1519.

hij of zij jaarlijks 552 gulden over.²¹⁴ In de loop van de zestiende eeuw werden de lonen van de werknemers flink hoger. Het brouwerijpersoneel verdiende in 1550 gemiddeld bijna 104 gulden per jaar.²¹⁵ Tegelijkertijd groeiden de brouwerijen sterk in omvang, terwijl het aantal personeelsleden gelijk bleef. De uiteindelijke loonkosten bleven hierdoor relatief laag ten opzichte van de winst die de brouwer voor zichzelf overhield. Het inkomen van de brouwers steeg in dezelfde periode naar 810 gulden per jaar.²¹⁶ Het aandeel van de loonkosten in de totale brouwerijkosten daalde in de loop van de tijd verder. In de zeventiende en achttiende eeuw vormden de personeelskosten maximaal tien à twaalf procent van de totale uitgaven van een brouwerij.²¹⁷

Eerder kwam al kort de belasting die de brouwers betaalden ter sprake. Deze bestond uit twee delen; het brouwgeld en de bieraccijns. Het *brouwgeld* was een belasting op de grondstoffen die een brouwer gebruikte, zoals graan, turf, hop en gruit.²¹⁸ De *bieraccijns* was de belasting die betaald moest worden over het eindproduct bier, op het moment van verkoop. In de periode van 1510 tot 1539 bedroeg het brouwgeld in Haarlem gemiddeld bijna een kwart van de totale inkomsten van de stad. De bieraccijns werd net als het brouwgeld aan het begin van de zestiende eeuw verhoogd. Voor hobbier betaalde men nu tien in plaats van zes stuivers per vat en voor kuitbier ook tien stuivers, terwijl dit voorheen vrij van accijns was. Scheying of dunbier was een laatste aftreksel nadat het eigenlijke bier was getapt en was voor de armen bestemd. Dunbier bleef dan ook accijnsvrij.²¹⁹ In de eerste helft van de zestiende eeuw hield een Haarlemse brouwer, na aftrek van de belastingen, minder dan de helft over van de opbrengst van een brouwsel.

In de late zestiende en in de zeventiende eeuw steeg het percentage aan brouwgeld dat de brouwers betaalden, als gevolg van de toenemende kosten van de oorlog tegen Spanje. Op basis van cijfers die Richard Unger verzamelde, kan berekend worden dat de bierbelasting in deze periode ongeveer een derde van de verkoopprijs van het bier bedroeg. De verschillen naar plaats en biersoort hierin

---

214 Een meestermetelaar verdiende in Holland in dezelfde periode gemiddeld vijf stuivers per dag in de zomer, dus één gulden per vier gewerkte dagen. Lucassen, 'Wage payments', 251.

215 In 1550 bedroegen de totale loonkosten van alle 41 brouwerijen samen 25.476 gulden. Dat is gemiddeld ruim 621 gulden per brouwerij en 104 gulden per werknemer. NHA, SAH, kast 19.130, 1550.

216 Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 92.

217 Unger, *A history of brewing*, 159.

218 Soms kregen de brouwers vrijstelling van belasting op één of meer grondstoffen, vooral in tijden van economische achteruitgang. Echter nooit op alle grondstoffen, omdat het brouwgeld van een te groot belang was voor de stedelijke inkomsten.

219 Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 11-13, 18, 56-57.

waren echter groot, omdat de hoogte van de belastingen afhing van het soort bier, de hoeveelheid en kwaliteit van de gebruikte grondstoffen, de lokaal vastgestelde hoogte van de accijnzen en de eventuele vrijstellingen.²²⁰

Leveringen op krediet

De klantenkring van de brouwers bestond uit bierstalhouders buiten hun eigen woonplaats en tappers, herbergiers en particuliere klanten binnen de stad.²²¹ Het was voor de meeste particuliere klanten niet mogelijk zelf bij de brouwers bier te halen, omdat deze alleen per heel, half of kwart vat mochten verkopen.²²² De inhoud van een heel vat bedroeg in Holland ongeveer 150 liter, van een half vat 75 liter en een kwart vat bevatte altijd nog 37,5 liter bier.²²³ Een eenmaal aangeslagen vat verzuurde snel en bijna veertig liter bier was veel te veel voor één gezin. Alleen sommige erg rijke burgers met een grote familie en personeel, of grote gezelschappen zoals gilden, kochten soms rechtstreeks bij de brouwers. Anderen kochten hun dagelijks bier van de alomtegenwoordige bierverkopers, tappers en herbergiers.

In de vroegmoderne tijd was het zowel in de groot- als kleinhandel gebruikelijk om op krediet te leveren. Omdat het zo algemeen was, werden er meestal geen afspraken tussen de leveranciers en afnemers vastgelegd. Ook ontbrak regelgeving op dit gebied doorgaans.²²⁴ De brouwnijverheid in Haarlem vormde met het voorschrift dat afnemers aan de brouwerijen waren gebonden hierop een uitzondering. Dit kwam enerzijds doordat de brouwers ruim vertegenwoordigd waren in het stadsbestuur en zij op deze manier hun nering konden beschermen. Anderzijds waren met de bierleveringen op krediet enorme bedragen gemoeid, die veel hoger lagen dan de kredieten in de meeste andere bedrijfstakken. De brouwers hadden vaak honderden, duizenden of zelfs tienduizenden guldens aan vorderingen uitstaan. Deze vorderingen drukten zwaar op het budget van de brouwers, vooral wanneer hun debiteuren te laat, of helemaal niet betaalden. Zo bekende Goris Pietersz Bijll, bierstalhouder in Heynoortsluys, in 1649 een schuld van 3000 gulden te hebben aan Jacob Paets, brouwer in 'De Druyff' te Rotterdam.²²⁵

---

220 Unger, *A history of brewing*, 140-144.

221 Brouwers die bier naar andere steden exporteerden, deden dit via bierstalhouders. De bierstalhouder kocht het bier (op krediet) van een bepaalde brouwerij en verkocht dit aan particulieren, tapperijen en herbergen in zijn of haar eigen stad.

222 RAL, Gilden, inv. nr. 205.

223 De inhoud van een vat bier varieerde in tijd en plaats, maar was ongeveer 150 liter. Verhoeff, *Oude Nederlandse maten*, 32 (144 liter). Yntema, 'Allerhande bieren', 90 (155 liter).

224 Muldrew, 'Interpreting the market', 169, 171.

225 GAR, ONA, inv. nr. 311, akte 146, p.244, 25/09/1649.

Tabel 2.9 Schuldbekentenissen van klanten aan bakkers en brouwers

Jaar	Bedrag (in gld.)	Debiteur	Crediteur
1621	72	particulier	broodbakker
1631	25	particulier	broodbakker
1633	40	particulier	broodbakker
1635	150	particulier	broodbakker
1635	13	particulier	broodbakker
1636	42	particulier	broodbakker
1654	40	particulier	broodbakker
1655	88	particulier	broodbakker
1658	143	particulier	broodbakker
1625	650	bierstalhouder	brouwer
1630	497 gld. 15 st.	bierstalhouder	brouwer
1636	9.100	burgemeester	brouwster
1638	1.179	bierstalhouder(?)	brouwer
1656	3.137	bierstalhouder	brouwer
1662	4.017	bierstalhouder	brouwster (Anna van der Vult)
1663	1.000	herbergiers	brouwster (Anna van der Vult)
1663	463 gld. 18 st.	gd	brouwster (Anna van der Vult)
1663	431	bierstalhouder	brouwer

Bronnen: GAR, ONA, inv. nr. 117, akte 164, p.379, *Ibidem*, inv. nr. 108, akte 169, p.292, 17/06/1631; *Ibidem*, inv. nr. 241, akte 34, p. 50, 14/09/1633; *Ibidem*, inv. nr. 323, akte 204, p.524, 04/11/1635; *Ibidem*, inv. nr. 44, akte 75, p.135, 25/10/1635; *Ibidem*, inv. nr. 150, akte 919, p.1363, 20/12/1636; *Ibidem*, inv. nr. 230, akte 138, p.207, 21/05/1654; *Ibidem*, inv. nr. 230, akte 255, p.425, 19/04/1655; *Ibidem*, inv. nr. 232, akte 78, p.134, 16/03/1658; *Ibidem*, inv. nr. 118, akte 69, p.147, 04/11/1625, *Ibidem*, inv. nr. 148, akte 415, p.627, 06/08/1630; *Ibidem*, inv. nr. 175, akte 75, p.102, 26/11/1636; *Ibidem*, inv. nr. 293, akte 110, p.133, 27/10/1638; *Ibidem*, inv. nr. 316, akte 130, p.191, 05/10/1656; *Ibidem*, inv. nr. 235, akte 120, p.230, 01/09/1662; *Ibidem*, inv. nr. 235, akte 188, p.358, 26/02/1663; *Ibidem*, inv. nr. 235, akte 181, p.349, 09/02/1663; *Ibidem*, inv. nr. 235, akte 252, p.469, 06/06/1663.

Niet alleen brouwers maar ook bijvoorbeeld broodbakkers leverden brood terwijl hun klanten pas veel later betaalden. Omdat zij echter vrijwel uitsluitend aan particulieren leverden, waren de uitstaande bedragen veel geringer. In de database van het notarieel archief van Rotterdam vond ik voor de periode 1625-1663 25 akten met schuldbekentenissen aan brouwers en vijftien schuldbekentenissen aan broodbakkers.²²⁶ De gemiddelde vordering van de bakkers was ruim 75 gulden en van de brouwers ruim 1011 gulden, dus gemiddeld meer dan dertien keer zo hoog als die van de broodbakkers. In tabel 2.9 is een aantal vorderingen

²²⁶ De database beslaat de periode 1585-1714, maar bevat niet alle protocollen van alle notarissen.

Afbeelding 2.5 De Rotterdamse brouwster Anna van der Vult en haar man Jasper Dirkszoon Cock, met hun vijf kinderen. Anoniem, ca. 1640-1650.

weergegeven zoals ze in de notariële akten voorkomen. Het zijn schuldbekentenissen van tappers en bierstalhouders aan brouwers en van particuliere klanten aan broodbakkers.²²⁷

In de bovenstaande tabel komt de brouwster Anna van der Vult drie keer voor. Het totaal van de vorderingen waarvoor zij de hulp van de notaris inriep, bedroeg 5480 gulden en 18 stuivers. Dit waren alleen de vorderingen waarbij zich problemen voordeden, zij zal daarnaast nog verschillende vorderingen op andere afnemers hebben gehad.

Ook uit boedelbeschrijvingen van brouwers blijkt dat zij enorme bedragen hadden uitstaan bij hun klanten. Na het overlijden van de Leidse brouwster Jacoba van Spruijtenburgh, de weduwe van brouwer Lambert de Vries, maakte de notaris haar boedel op.²²⁸ Jacoba liet twee kleine kinderen na, Wouter van zes en Huijbert

²²⁷ Ik heb gezocht naar schuldbekentenissen aan bakkers en brouwers in de protocollen van de notariële akten uit de zeventiende en begin achttiende eeuw in Rotterdam. De bovenstaande akten zijn gevonden in de database van het notarieel archief, na het opgeven van de zoekwoorden bakker/brood of brouwer/bier en 'schuldbekentenis' als aktesoort. Niet alle veertig gevonden akten zijn hier weergegeven, maar slechts een aantal ter illustratie.

²²⁸ RAL, Weeskamer, inv. nr. 3833 a-n. Documenten en boedelbeschrijvingen betreffende de brouwster Jacoba de Vries, 1666-1670.

van zeven. Zij waren te jong om in het bedrijf van hun ouders te gaan werken en de brouwerij werd verkocht. De notaris maakte een volledige lijst van alle debiteuren 'uijt het boeck daer op staet *Buijten en Binnenboeck 1661 spruijtende ter saecke van geleverde bieren*'.²²⁹ Jacoba leverde aan 85 particuliere klanten en tappers binnen Leiden en aan 52 afnemers in verschillende andere plaatsen in de buurt van deze stad.²³⁰ In haar kladboek stonden nog eens 66 debiteuren vermeld en ook de bostel leverde ze aan elf afnemers op krediet. Naast de brouwerij bezat Jacoba ook een winkel in garen en draad. De verkoop van haar eigendommen leverde 10.454 gulden, 19 stuivers en 14 penningen op. Het bedrag aan vorderingen dat Jacoba nog tegoed had bedroeg maar liefst 25.677 gulden, 1 stuiver en 8 penningen, oftewel twee en een half keer de totale waarde van de boedel.

In Haarlem werd in 1627 na de dood van brouwster Neeltgen Hendricxs, de weduwe van Jan van Brienen, een boedelinventaris opgemaakt. De waarde van de brouwerij inclusief alle gereedschappen bedroeg 17.000 gulden. De waarde van de vorderingen op afnemers was veel hoger en bedroeg 24.867 gulden; bijna anderhalf keer de totale waarde van de boedel. Aletta Hanemans, de weduwe van de steenrijke brouwer Jacob Olycan, verkocht in 1653 haar brouwerij voor 20.000 gulden. Alleen al bij de 32 bierstalhouders die aan haar brouwerij 'Het Gekroonde Hoeffijser' verbonden waren, stonden vorderingen uit ter waarde van 46.229 gulden.²³¹

Ik heb geen vermeldingen gevonden van leveringen op krediet in de Meierij. Waarschijnlijk betaalden ook daar de herbergiers en tappers de koopbrouwers pas na enige tijd. Voor de huisbrouwers was de situatie anders, zij brouwden met door de klant aangeleverde grondstoffen en maakten hier dus zelf geen kosten voor. Hun opbrengsten bestonden uit het brouwloon dat zij ontvingen, in geld of in natura. De boeren rekenden niet altijd in contanten af met de brouwers; het kwam tot in de achttiende eeuw regelmatig voor dat zij hun agrarische producten als appels, hout of varkens ruilden tegen bier.²³²

²²⁹ RAL, Weeskamer, inv. nr. 3833 fol. 66v-88v.

²³⁰ Plaatsen buiten Leiden waar Jacoba schulden had uitstaan: Leiderdorp, Koudekerke, Noorden, Nieuwkoop, Leimuiden, Wensveen, Nieuwe Wetering, Benthuizen, Hazerswoude, Zoeterwoude, Voorschoten, Wassenaar, Valkenburg, Noordwijk aan Zee, Noordwijk-binnen, Rijnsburg, Noordwijkerhout, Warmond, Oestgeest, Hoge en Lage Mors, in de omgeving van het Haagse Schouw, Sassenheim, Lisse, Katwijk op de Rijn, Rijnsburg, Antwerpen en Den Haag.

Eén van de particuliere klanten van Jacoba die kampte met hoge schulden aan de brouwerij, was de Leidse kunstschilder Frans van Mieris (1635-1681). Hij ging uiteindelijk aan drankmisbruik ten onder.

²³¹ Yntema, *The brewing industry*, 196-198.

²³² GAHT, Bibliotheek, H 0832, p. 18. Zeedig en onzijdig onderzoek, of in de Majorje van 's Hertogenbosch het brouwen van bieren ter consumptie behoort te werden geleeden of

Afbeelding 2.6 Brouwster Aletta Hanemans, echtgenote van brouwer Jacob Olycan. Frans Hals, 1625.

Een groot nadeel van de leveringen op krediet was dat het heel lang kon duren voor een brouwer zijn of haar geld kreeg. Adriaen Pieck en Annetje van Souburch, die beiden hun brouwerij verhuurden, waren nog jaren bezig om alle uitstaande vorderingen terug te krijgen. Een deel van de schulden werd waarschijnlijk zelfs nooit afgelost, zoals blijkt uit de inventaris van Aletta Hanemans waarin 1300

---

geweert, 1716.

---

gulden aan vorderingen werd afgeschreven. De notaris die de boedel van Neeltgen Hendricxs opmaakte, verwachtte zelfs maar 16.000 gulden terug te krijgen. Dit was minder dan twee derde van het totale bedrag aan vorderingen.

Uitstaande vorderingen bemoeilijkten de verkoop van een brouwerij. De nieuwe brouwer moest een enorm bedrag betalen, voor de brouwerij en voor de vorderingen van de verkopende brouwer op zijn afnemers. Dit maakte de brouwerijen tot lastig te verkopen objecten. Het verhoogde de prijs die kopers moesten betalen. Daarnaast werd de aankoop onaantrekkelijker naarmate meer van de debiteuren dubieus waren. Een bijkomend nadeel van de hoge kredieten was dat het niet goed mogelijk was om de boedel onder de kinderen te verdelen, wanneer er een groot bedrag aan vorderingen uitstond. Dit maakte de stimulans voor een weduwe om de brouwerij voort te zetten extra groot; zij kon eerst orde op zaken stellen alvorens het bedrijf te verkopen of onder de erfgenamen te verdelen.

Vermogenspositie

Uit het bovenstaande blijkt dat de brouwers over buitengewoon veel geld moesten beschikken, niet alleen voor de aankoop van een brouwerij maar ook voor de bedrijfsvoering. De brouwers behoorden dan ook tot de zeer kleine groep rijkste inwoners van de steden.²³³ Dit was niet alleen zo vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw toen de bedrijven sterk in omvang toenamen, maar ook al in de eeuw ervoor. Uit het Leidse belastingkohier van de honderdste penning uit 1498 blijkt dat de brouwers tot het meest welvarende deel van de bevolking behoorden. De honderdste penning was een heffing van één procent op het vermogen van alle burgers. In deze jaren telde de stad dertig brouwers. Van hen vielen er achttien (60%) in de vermogensklasse van duizend pond en hoger. Zij behoorden hiermee tot de rijkste acht procent van alle Leidenaren. Het gemiddelde vermogen van de brouwers bedroeg 10.140 gulden. De grootste groep burgers (420) in het kohier bezat een vermogen tussen de 600 en 1194 gulden.²³⁴

Andere gegevens over de vermogenspositie van de brouwers als groep zijn bekend voor het einde van de zeventiende en voor de achttiende eeuw.²³⁵ Behalve in Leiden zijn ook in Rotterdam de kohieren van het Klein Familiegeld van 1674 bewaard gebleven. De inkomensgrens voor opname in het kohier was niet bijzonder hoog. Toch stond in het Leidse kohier slechts vijftien procent van de hoofden van huishoudens vermeld.²³⁶ Veruit het grootste deel (bijna driekwart) van de

---

233 Zie ook: Yntema, *The brewing industry*, 199.

234 Ladan, 'Leidse brouwers', 31, 34-35.

235 In de Leidse Volkstelling van 1581 staan geen vermogensgegevens vermeld.

236 Het totaal aantal hoofden van huishoudens was ongeveer 18.500 in 1674. Het aantal hoofden van huishoudens in het kohier was 2720, dit is 14,7% van 18.500. Peltjes, *Leidse lasten*, 10-11. In het kohier werden alleen de hoofden van huishoudens opgenomen die een

2720 getaxeerden in Leiden had een daginkomen van ongeveer 7½ stuiver en zou hiervoor een aanslag krijgen van zes penningen.²³⁷ Van de zestien Leidse brouwers in het kohier moest één brouwer vijf stuivers betalen, twaalf brouwers (waaronder twee brouwsters) acht stuivers, twee brouwers twaalf stuivers en brouwer Jan van Leeuwen kreeg een aanslag voor zestien stuivers. Hij was de enige die dit hoge bedrag moest betalen. Brouwer Jan van Leeuwen was, met een inkomen van maar liefst zestien gulden per dag, waarschijnlijk de rijkste inwoner van Leiden op dat moment.²³⁸ Maar ook de andere brouwers deden het niet slecht, ze behoorden allen tot de rijkste twee procent van de personen die in het kohier voorkwamen.

In Rotterdam was de situatie vergelijkbaar, al lag het gemiddelde inkomen van alle inwoners hoger. Van de 4709 getaxeerde personen viel de grootste groep (een derde) in de categorie van acht penningen.²³⁹ Zij hadden dus een daginkomen van acht stuivers. Nog eens bijna een kwart moest een stuiver betalen; zij verdienen een gulden per dag. Eén van de drie vrouwen die op dat moment als brouwster werkten, was de brouwer met het laagste inkomen. Zij kreeg een aanslag van twee stuivers, maar behoorde daarmee nog altijd tot de rijkste 31 procent van alle getaxeerden. De andere twee vrouwen werden voor respectievelijk zeven en achttien stuivers aangeslagen. De rijkste Rotterdammer was, net als in Leiden, een brouwer. De aanslag van Hugo Bouwensz bedroeg één gulden en twee stuivers, hij had dus een daginkomen van 22 gulden. Vijftien van de 21 brouwers behoorden tot de rijkste vier procent getaxeerde Rotterdammers (190 personen).

In Haarlem besloot het stadsbestuur in 1734 tot het opstellen van het 'Quohier van de quotificatie van het Coffy & Theegelt'.²⁴⁰ Hierin stonden de namen van alle gezinshoofden opgetekend die in 1733 een aanslag kregen voor het gebruik van koffie, thee, chocolade, bronwater, sorbet of limonade. De 'quotisable personen of familien' werden in vier klassen ingedeeld. Uitgezonderd van betaling waren:

Familien welke beneede de 800 gulden gegoed zijn of die geen 250 gulden in te komen hebben van haar goederen, ampten of andere kostwinning, of

---

inkomen uit arbeid genoten. Hierdoor ontbreken de hoofden van huishoudens die wel voldoende vermogend waren zoals kooplieden en renteniers, maar die geen inkomen uit arbeid hadden.

237 Klein Familiegeld 1674, Leiden.

238 Wellicht dat er nog rijkere kooplieden of renteniers waren.

239 Klein Familiegeld 1674, Rotterdam.

240 NHA, SAH, kast 17-367, 1734.

personen die moeten bestaan van hun eigen handarbeid dat zij doen zonder knechten, meiden of leerlingen.²⁴¹

De indeling en het bijbehorende verschuldigde bedrag waren afhankelijk van het vermogen van de belastingplichtigen. In de hoogste klasse taxeerden de belastingophalers zestig personen (12% van het totaal). Onder hen waren alle Haarlemse brouwers, acht mannen en één vrouw.

In 1742 besloten de Staten van Holland tot het heffen van een Personele Quotisatie. De getaxeerde personen waren allemaal hoofden van huishoudens, maar niet alle hoofden van huishoudens kwamen in aanmerking.²⁴² In Rotterdam werden alle adressen bezocht en werd iedereen genoteerd, ook al behoorde men tot de groep die niets hoefde te betalen.²⁴³ Het aantal bewoonde adressen was 6669.²⁴⁴ Hiervan waren er 4313 *niet taxabel* en bij 25 personen stond niets vermeld. De rijkste Rotterdammer was deze keer geen brouwer, maar de dertien brouwers behoorden wel tot de rijkste twintig procent van alle getaxeerden en de rijkste 7,5% van alle Rotterdamse huishoudens.²⁴⁵ In het Haarlemse kohier van de Personele Quotisatie behoorden alle brouwers tot de zestien procent rijkste personen.²⁴⁶ De vijftien brouwers in het Leidse kohier behoorden allen tot de rijkste 32% van de getaxeerden.

---

241 NHA, bibliotheek 43-008695K, 1734.

242 GAR, OSA, inv. nr. 4169. Publicatie en reglement op een Personele Quotisatie, 28 maart 1742. De Personele Quotisatie werd geheven op alle hoofden van huishoudens, iedereen die onder voogdij stond en bij de voogd inwoonde, kinderen met eigen goederen of ambten of een eigen nering en alle commensalen. Vreemdelingen, professoren en lectoren van de universiteit, predikanten, militaire officieren en ambachtsgezellen die in dagloon werkten, waren uitgesloten. Daarnaast gold de betalingsverplichting alleen voor degenen die minimaal zeshonderd gulden per jaar aan inkomen hadden. In totaal waren er 37 klassen en het bedrag wat aan belasting betaald moest worden liep op naarmate men in een hogere klasse terecht kwam. Er gold een aparte taxatie voor het bezit van huizen, buitenplaatsen, koetsen, speelvaartuigen en dienstboden.

243 Personele Quotisatie 1742, Rotterdam.

244 Voor het Rotterdamse kohier zijn alle 6928 adressen in de stad bezocht. Op 259 adressen woonde niemand omdat het pand leeg stond of een andere functie vervulde zoals een pakhuis, kerk of tuin. Er zijn iets minder adressen dan taxabele personen, omdat op een aantal adressen meer dan één taxabel persoon woonde.

245 Waaronder in dit geval ook iedereen die onder voogdij stond en bij de voogd inwoonde, kinderen met eigen goederen of ambten of met een eigen nering en alle commensalen (kostgangers) worden gerekend.

246 Personele Quotisatie 1742, Haarlem. Waarschijnlijk werden in Haarlem alleen degenen genoteerd die voor de belasting in aanmerking kwamen, in tegenstelling tot het Rot-

In 1749 nam het stadsbestuur van Leiden een besluit tot het heffen van een 'personele omslag'; een belasting waarbij alle huishoudens werden aangeslagen.²⁴⁷ De belastingplichtigen werden in zes klassen ingedeeld en de hoogte van de aanslag werd weergegeven in guldens en/of stuivers. De beide brouwersweduwen vielen in de hoogste klasse. De brouwer die de hoogste aanslag kreeg betaalde 274 gulden en 17 stuivers. Degene met de laagste aanslag moest 41 gulden en 12 stuivers betalen, maar behoorde daarmee nog altijd tot de rijkste vijf procent van alle personen in het kohier.

Alle brouwers behoorden tot het meest welvarende deel van de burgerij. Er is hierbij geen verschil te constateren tussen mannen en vrouwen. Dit was ook niet te verwachten, aangezien de vrouwen (bijna) allemaal brouwersweduwen waren. Indien zij de brouwerijen op de oude voet voortzetten, wat ze inderdaad over het algemeen deden, veranderde er met de dood van hun echtgenoot weinig aan de inkomsten van de brouwerij.

Stedelijke elite

Dat de brouwers tot de toplaag van de stedelijke bevolking behoorden bleek niet alleen uit hun financiële, maar ook uit hun sociale positie. In een aantal Hollandse steden waaronder Haarlem en Rotterdam, maar ook bijvoorbeeld Amsterdam en Gouda, behoorden de brouwers in de zestiende en zeventiende eeuw tot de machtigste bevolkingsgroep, de regentenklasse.²⁴⁸ Zij vervulden functies in de vroedschap en de magistratuur en in andere publieke ambten waaronder het regentschap van charitatieve instellingen, zoals de gast- en leprooshuizen.²⁴⁹ In Haarlem waren in 1533 maar liefst drie van de vijf heilige geestmeesters van het Haarlemse Sint Barbaragasthuis in het dagelijks leven werkzaam als brouwer.²⁵⁰ Rotterdam telde 338 vroedschapsleden in de periode tussen het begin van de Opstand in 1572 en de komst van de Fransen in 1795. Onder hen waren 27 brouwers (8%).²⁵¹ Ook in Leiden waren de brouwers op het hoogste politieke niveau vertegenwoordigd. Vooral rond het jaar 1600 waren zij in ruime mate aanwezig. De *veertigraad*, het machtigste politieke orgaan in Leiden, telde tussen 1574 en 1618 maar liefst tien brouwers onder haar leden. Hierna nam het aandeel van de brouwers af, net als

---

terdamse kohier waarvoor alle adressen werden genoteerd.

247 Volkstelling 1749, Leiden.

248 In de achttiende eeuw oefende het grootste deel van de regenten naast hun bestuurlijke functie geen ander beroep meer uit.

249 Egmond, 'Strijd om het dagelijks bier', 163; Guldewagen en Steyn, *Naamregister*, passim.

250 NHA, SAH, Barbaragasthuis, inv. nr. 14, 18/06/1533. Kapitaalboeken, 1534-1555. De drie brouwers waren Jan Nannincxz, Jan Mathijsz en Jan Pietersz Kies.

251 Engelbrecht, *Vroedschap van Rotterdam*, passim.

dat van de andere bestuurders die hun geld verdienden in de nijverheid en de economische diensten. Hun plaatsen werden ingenomen door mannen met een vrij beroep en overheidsfunctionarissen.²⁵² Vanaf het jaar 1700 telde de vroedschap in Leiden geen enkele brouwer meer onder haar leden.²⁵³ Doordat enkele dochters van vroedschapsleden met brouwers trouwden, is wel duidelijk dat zij nog steeds tot dezelfde sociale klasse behoorden.²⁵⁴ Ook in Rotterdam behoorden vroedschapsleden en andere bestuurders steeds minder vaak tot de ondernemers en steeds vaker tot een kleine groep van professionele bestuurders.²⁵⁵ Van de in totaal 27 brouwers die gedurende de vroegmoderne tijd in de vroedschap zaten, bekleedde Michiel de Monchy als enige het ambt in de achttiende eeuw.²⁵⁶

Voor vrouwen waren alle politieke functies ontoegankelijk. Vrouwen konden wel publieke functies bekleden als regentessen van bijvoorbeeld weeshuizen of gevangenissen, maar hun aantal was zeer beperkt.²⁵⁷ De publieke en politieke functies van de mannen beïnvloedden echter wel het leven van hun vrouwen. Het was niet ongebruikelijk dat een echtgenote een deel van de werkzaamheden in de brouwerij overnam, wanneer haar man zijn tijd besteedde aan een nevenfunctie. De publieke functies verhoogden het aanzien van de brouwers en hun families, maar brachten ook organisatorische problemen met zich mee. Tot ongeveer het tweede kwart van de zeventiende eeuw namen de regenten zelf meestal nog actief deel aan het economisch verkeer, in dit geval de brouwering. Hierna volgde er een professionalisering van het bestuur. De verplichtingen namen toe en de bestuurders richtten zich steeds meer op hun publieke functies in plaats van op hun oorspronkelijke beroep.²⁵⁸ Een aantal van hen bleef in naam brouwer, maar droeg de dagelijkse werkzaamheden over aan een knecht of hun echtgenote.²⁵⁹ Wanneer zelfs dat niet meer mogelijk was, stootten zij hun bedrijf geheel af, of bleven uitsluitend als kapitaalverschaffer betrokken. Voor een aantal brouwers zal het opgeven van de onderneming geen reële optie zijn geweest, zij hadden immers de brouwerij nodig voor hun inkomen.

---

252 Noordam, *Geringde buffels*, 80, 82-83.

253 Prak, *Gezeten burgers*, bijlagen, 368-422.

254 Maria van Dorp trouwde met brouwer Jan de Witt en Agneta van Teijlingen met brouwer Huijbert Immerseel. Prak, *Gezeten Burgers*, 383, 416.

255 Lesger en Noordegraaf, 'Inleiding', 55-56; Noordam, *Geringde buffels*, 83.

256 Engelbrecht, *Vroedschap van Rotterdam*, 378.

257 Van der Heijden en Schmidt, 'In dienst van de stad', 21; Schmidt, 'Managing a large household', 45.

258 Noordam, *Geringde buffels*, 85; Prak, *Gezeten Burgers*, 368; Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 276.

259 Zie paragraaf 2.5 over gehuwde brouwsters.

In de Meierij behoorden de brouwers niet per definitie tot de dorpselite. Sommigen, zoals de eerder genoemde brouwer en herbergier Jan Wouterszoon Heeren, genoten wel genoeg aanzien om deel uit te kunnen maken van het dorpsbestuur. Opvallend is dat juist degenen die tot de dorpselite behoorden zoals de predikant, de pastoor, de officier en de notaris, soms een eigen brouwinstallatie bezaten waarmee zij voor privégebruik konden laten brouwen.²⁶⁰ Waarschijnlijk was het de echtgenote van de notabele die brouwde, of eventueel een dienstmeid of knecht. Godefrida van Breugel de weduwe van de oud-secretaris van Oerle, verkocht in 1665 haar brouwinstallatie aan Jan Wouterszoon Heeren. Hierbij stelde zij de voorwaarde dat ze altijd gebruik mocht maken van de installatie om voor zichzelf en haar gezin te brouwen. Na haar dood zou dit recht op één van haar kinderen overgaan.²⁶¹ Godefrida wist dus hoe ze bier moest maken en wilde dit ook voor haar eigen gezin blijven doen. Het was echter nooit haar bedoeling om voor de verkoop te gaan brouwen.

2.5 Burgerlijke staat en levensloop

Verschillende historici beschouwden het vroegmoderne huisgezin als een gesloten economische eenheid, waarin iedereen een bijdrage leverde aan het inkomen en (financiële) welzijn van het gezin. In dit *family economy* model hadden de mannen een ambachtsbedrijf en meestal werkten hun vrouwen met hen samen in de werkplaats of de winkel.²⁶² Ook in veel brouwerijen leverde de echtgenote van de brouwer een belangrijke bijdrage aan het succes van de onderneming. Behalve echtgenotes werkten tevens ongehuwde, thuiswonende kinderen mee in de brouwerijen. Dit gold zowel voor dochters als zonen. Het familiebedrijf was de plaats waar ze het vak leerden. Indien het niet mogelijk was om samen in het bedrijf te werken, zochten getrouwde vrouwen andere manieren om aan geld te komen. Zij zochten een betrekking in loonarbeid (*family wage economy*) of begonnen een eigen handel of bedrijf.²⁶³ De vrouwen werden hiertoe gedwongen door de hoge

---

²⁶⁰ GAHT, Bibliotheek, H 0832, p. 8. Zeedig en onzijdig onderzoek, of in de Majorje van 's Hertogenbosch het brouwen van bieren ter consumptie behoort te werden geleeden of geweert, 1716.

²⁶¹ Database familie Heeren, *Heeren IIIII* (Stalpers).

²⁶² Zie onder andere, ook voor kritiek op dit model: Engelen, 'Labour strategies'; Knotter, 'Problemen van de family economy'; Kriedte, Medick en Schlumbohm, *Industrialization before industrialization*, Medick, 'Proto-industrial family economy', Pott-Buter, *Facts and fairy tales*; Tilly en Scott, *Women, work and family*.

²⁶³ Fontaine en Schlumbohm, 'Household strategies', 1; Knotter, 'Problemen van de family economy', 47.

kosten van levensonderhoud. Niet werken was in de vroegmoderne periode alleen een optie voor vrouwen uit de allerhoogste kringen.²⁶⁴

Eerder zagen we al dat op een enkele uitzondering na alle zelfstandige brouwers brouwersweduwen waren. Onder de 533 brouwers die tussen 1518 en 1663 in Haarlem werkten, waren 95 vrouwen. Negentien van hen waren ongehuwd of hun burgerlijke staat kon niet achterhaald worden en de overige 76 waren weduwen. Dit was bijna tachtig procent van alle vrouwen en veertien procent van alle brouwers. Op twee vrouwen na waren alle weduwen met een brouwer getrouwd geweest.²⁶⁵ Ook in Leiden, Rotterdam en de Meierij waren de meeste brouwers brouwersweduwen en slechts in enkele gevallen was er een ongehuwde dochter die tijdelijk brouwde voor haar vader of moeder.

Ongetrouwde vrouwen

Ongetrouwde brouwers en brouwsters kwamen weinig voor.²⁶⁶ Van de 152 brouwers die in 1509 in Gouda werkten, waren 21 vrouwen en 131 mannen.²⁶⁷ Slechts negen mannen (7%) hadden geen echtgenote. Het is niet bekend of zij nooit waren getrouwd of dat hun vrouw inmiddels was overleden. Minimaal twee derde van de 21 Goudse brouwsters was weduwe en van zes brouwsters kan de burgerlijke staat niet met zekerheid vastgesteld worden. Aecht Dircksdochter den Duytsen was één van de weinige ongehuwde brouwersdochters die, wellicht tijdelijk, in de brouwerij van haar vader werkte.²⁶⁸ Ongehuwde vrouwen met een eigen brouwerij waren schaars, maar ze bestonden dus wel. De enkele ongehuwde brouwers die er waren, waren allen brouwerskinderen. Ze namen de onderneming over wanneer hun ouders daar niet (meer) toe in staat waren; tijdelijk omdat hun vader de stad uit was, of omdat hun vader of moeder niet kon werken door ziekte. Daarnaast zetten dochters soms na het overlijden van hun ouders zelfstandig de brouwerij voort.

Drie ongetrouwde Haarlemse vrouwen zijn de zestiende eeuwse brouwsters Joost Pieter Thaemszonsdochter, Claer Griete Moysesdochter en Yef Hughe-

---

²⁶⁴ Ágren en Erickson, 'Introduction', 19.

²⁶⁵ Wellicht waren de andere twee ook weduwen van brouwers, maar dat is niet met zekerheid vast te stellen.

²⁶⁶ In sommige gebieden buiten de Noordelijke Nederlanden was het verplicht gehuwd te zijn om ambachtsmeester te kunnen worden. Zie voor Augsburg in Duitsland: Werkstetter, *Frauen im Augsburger Zünfthandwerk*, 138. Maar ook wanneer het huwelijk niet als voorwaarde gold, was het in andere ambachten en andere landen gebruikelijk dat zelfstandige ambachtslieden getrouwd waren. Zie voor de Zuidelijke Nederlanden: De Munck, *Leerpraktijken*, 257.

²⁶⁷ SAMH, OA Gouda, inv. nr. 290 f. 79r-82v, 1509.

²⁶⁸ Van Dekken, *Bier maakt het leven goed*, bijlage IV, 76.

dochter.²⁶⁹ De eerste had drie jaar lang de leiding over het bedrijf van haar vader. In 1518 brouwde Joost Pieter Thaemsz zelf, in de jaren 1520 tot en met 1522 nam zijn dochter het over en vanaf 1523 ging hij zelf weer verder.²⁷⁰ Waarom zijn dochter de brouwerij drie jaar onder haar hoede had, wordt uit de bronnen niet duidelijk. In de andere twee families ging de brouwerij over van moeder op dochter. Claer Moysesdochter volgde in 1522 haar moeder Griete op. In 1523 brouwde zij zelf, daarna stond in de jaren 1524-1529 de brouwerij (officieel) onder leiding van haar echtgenoot Pieter Claesz Velserman.²⁷¹ In januari 1530 was Claer weduwe en had ze schulden bij diverse personen, waarvoor ze een gedeelte van haar huis en brouwerij als onderpand stelde.²⁷² Claer brouwde tot 1535, waarna Symon Arys-zoon het van haar overnam. In 1557 voerde ze nog één keer het bewind over de brouwerij, totdat ze in hetzelfde jaar overleed en het bedrijf aan haar kinderen naliet.²⁷³ Hughe Claesz brouwde tot aan zijn dood in 1520, het jaar daarna zette zijn weduwe Yef Gerytsdochter het werk voort. Tot 1530 bleef zij de eigenaresse en vanaf 1531 was het haar dochter die de brouwerij voortzette. Yef Hughedochter brouwde niet lang, haar naam verdween uit de brouwerslijsten tussen augustus 1532 en februari 1533.²⁷⁴ Ook in Leiden werkten dochters in de brouwerij van hun ouders. Katharina van der Maerssche brouwde in 1653 voor haar vader, één van de burgemeesters van Leiden.²⁷⁵ Zij was op dat moment ongehuwd en trouwde pas vijf jaar later met de koopman Andries Ghijs.²⁷⁶

Hoewel het door het ontbreken van gegevens niet geheel zeker is, lijkt het erop dat er in de achttiende eeuw geen ongehuwde brouwsters meer voorkwamen. De in de belastingkohieren vermelde brouwsters zijn allen weduwen. Haarlem

269 Uit latere jaren zijn mij geen brouwsters in Haarlem bekend die met zekerheid als ongehuwd aangemerkt kunnen worden.

270 NHA, SAH, kast 19.98, 1518; *Ibidem*, SAH, kast 19.100-103, 1520-1523.

271 NHA, SAH, kast 19.98, 1518; *Ibidem*, SAH, kast 19.102-115, 1522-1535.

272 NHA, ORA Haarlem, inv. nr. 76.17, fol. 22v, 1530.

273 NHA, SAH, inv. nr. 440, 1557.

274 NHA, SAH, kast 19.100-113, 1520-1533. Yef Hughedochter staat in de lijsten met de naam Yef Gerytsdochtersdochter vermeld. Dit is opvallend, omdat ze genoteerd wordt onder het patroniem van haar moeder. Het is mogelijk dat dit werd gedaan om duidelijk te maken dat zij haar moeder opvolgde in de brouwerij en niet in een andere brouwerij ging werken (de namen van de brouwerijen werden in deze jaren niet vermeld, maar Yef Gerytsdochtersdochter staat wel op dezelfde plaats in de lijsten). Om verwarring te voorkomen duid ik haar hier met de naam van haar vader aan.

275 RAL, Archief van de stadsheerlijkheden en vronwateren 1360-1908, inv. nr. 946. Opgave van de brouwers hoeveel zij jaarlijks hebben gebrouwen, 1653-1668.

276 RAL, DTB, Leiden Nederlands Hervormd Ondertrouw (1575-1712), inv. nr. 12, folio 175, 1658.

telde tussen 1757 en 1806 drie brouwersweduwen en een brouwster die de samensteller van de lijsten met 'mevrouw Dutrij' aanduidde. Deze aanspreektitel doet vermoeden dat zij gehuwd was.²⁷⁷ Ook in Delft en Den Haag waren er in de achttiende eeuw geen ongehuwde brouwsters die de bedrijven van hun vader of moeder voortzetten, of die zelf een brouwerij oprichtten.²⁷⁸

De weinige ongehuwde brouwsters die in de voorgaande eeuwen werkten, kwamen allemaal uit een brouwersfamilie. Geen van hen zette zelf een brouwerij op. Dit gold niet alleen voor vrouwen, ook ongehuwde mannen die geheel zelfstandig een brouwerij opzetten kwamen niet of nauwelijks voor. Er bestonden in de vroegmoderne Hollandse steden geen formele belemmeringen voor ongehuwden om te gaan brouwen. Dat zij er bijna niet waren en al helemaal geen eigen brouwerijen opzetten, moet om andere redenen zijn geweest. Naast het missen van de extra arbeidskracht van een huwelijkspartner, konden ongehuwde vrouwen en mannen geen gebruik maken van het kapitaal van (de familie van) een echtgenoot of echtgenote. Het kopen van een brouwerij bleek al voor zeer weinigen te zijn weggelegd en ook indien het mogelijk was een brouwerij te huren was er veel geld nodig om de huur en de grondstoffen te betalen. Sommige getrouwde potentiële brouwers daarentegen hadden de mogelijkheid goedkoop geld te lenen van zowel hun eigen ouders als van hun schoonouders, om een brouwerij op te richten of over te nemen.²⁷⁹ Ongehuwde vrouwen en mannen die een eigen bedrijf ambieerden maar niet uit een brouwersfamilie afkomstig waren, kwamen bijna nooit voor het brouwersvak in aanmerking.

Getrouwde vrouwen

Een groot voordeel van het huwelijk was dat er met de partner in de onderneming samengewerkt kon worden. Maar niet alleen voor de extra arbeidskracht was een huwelijkspartner van belang. In Haarlem konden volgens de keur van 1407 alleen gehuwde brouwers gildelid worden. Een kleine eeuw later werd de regeling versoepeld: 'en zal nyemant binnen deser stede moegen brouwen [...], hij en zij gehylickt of gehylickt geweest, of hij en zij ten minsten xx jaer oudt'.²⁸⁰ In Rotterdam en Leiden kwam deze bepaling niet voor en ook niet in de latere Haarlemse keuren. Desondanks was het voor veel brouwers belangrijk om getrouwd te zijn.

Helaas is het niet eenvoudig om meewerkende vrouwen van ambachtslieden in de bronnen terug te vinden. Meestal werden zij niet als gildelid geregistreerd wanneer hun echtgenoot lid werd. Alleen wanneer zij na het overlijden van hun

---

²⁷⁷ Zij komt niet voor in de trouwboeken van Haarlem, maar ze kan buiten de stad zijn getrouwd.

²⁷⁸ Wijsenbeek, 'Van priseerstes en prostituées', 179.

²⁷⁹ Aerts, *Het bier van Lier*, 98-99.

²⁸⁰ Huizinga, *Rechtsbronnen*, 117, 198. Brouwerskeuren van 1407 en 1501.

man als weduwe het bedrijf voortzetten noteerde men hen als gildelid, zoals onder andere blijkt uit de Haarlemse brouwerslijsten en de betalingen aan het brouwersgilde.²⁸¹ In bronnen als bijvoorbeeld belastingregisters werden (bijna) uitsluitend hoofden van huishoudens geregistreerd, waardoor getrouwde vrouwen ook hierin niet aangetroffen worden. Toch zijn er wel bronnen die informatie verschaffen. Een enkele keer registreerde men in volkstellingen alle bewoners met hun beroep.²⁸² Ook in notariële akten werden de werkzaamheden van echtgenotes genoemd. Uit deze gegevens blijkt dat veel echtelieden samen werkten.²⁸³ De vrouwen traden op als de vervanger van hun echtgenoot bij ziekte of afwezigheid, boden hulp in de werkplaats en deden de administratie.²⁸⁴

Ook echtgenotes van brouwers komen in enkele (gilde)archieven voor. Op de Goudse gildelijst uit 1509 stonden alle brouwers die dat jaar brouwden samen met hun echtgenotes, dienstmeiden en knechten vermeld.²⁸⁵ Iedereen tekende de lijst met een kruisje of rondje bij het afleggen van de eed op het brouwen.²⁸⁶ Hieruit blijkt dus dat deze echtgenotes net als de knechten en dienstmeiden meewerkten in de brouwerij.²⁸⁷ In Haarlem legden echtgenotes van brouwers niet bij voorbaat een eed af. Dit wil echter niet zeggen dat zij dan ook niet brouwden, zoals blijkt uit een document van het Haarlemse brouwersgilde. Bij het controleren van de brouwsels in 1558 ontdekten de inspecteurs dat een deel van de brouwers in de afgelopen periode meer bier had geproduceerd dan ze oorspronkelijk had opgegeven. De inspecteurs sommeerden twaalf brouwers opnieuw de eed af te leggen en deze keer op het werkelijke aantal gemaakte brouwsels. Willem Jansz en Jacob Coninck bekenden echter niet zelf gebrouwen te hebben, maar het werk aan hun vrouw over te hebben gelaten. Brouwer Lou Bitter was zelf niet aan-

281 Brouwerslijsten; SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 2. Resolutieboek van het Brouwersgilde, 1642-1804.

282 Onder andere in de Volkstelling van 1749 in Leiden.

283 Dorren, 'Want noijt gebeurt', 139-140.

284 Zie onder andere de Rotterdamse brouwer Jan Pesser, die zijn vrouw Anna machtigde om de gang van zaken in de brouwerij waar te nemen tijdens zijn reis naar Frankrijk. GAR, ONA, inv. nr. 148, akte 509, p.797, 12/01/1631; Een verzoek tot voortzetting van het koffiehuis door de echtgenote tijdens de detentie van haar man, GAR, OSA, inv. nr. 1214d, fol. 4I-4IV, Rotterdam 1749; Een verzoek tot voortzetting van de brandewijnverkoop door de echtgenote tijdens de detentie van haar man, RAL, SA II, inv. nr. 2273, Leiden 1786; Davidoff en Hall, 'The 'hidden investment'', 252; Hufton, *Prospect before her*, 92; Schmidt, *Overleven*, 145; Werkstetter, *Frauen im Augsburger Zünfthandwerk*, 59-67, 139.

285 SAMH, OA Gouda, inv. nr. 290. Keurboek Gouda, 1507-1518.

286 Rollin Couquerque en Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen der stad Gouda*, 277.

287 Ook in andere ambachten en steden kwam dit voor. In de zestiende eeuw moesten de echtgenotes van Leidse ververs jaarlijks de eed afleggen. Schmidt, *Overleven*, 143.

wezig. Zijn vrouw stond de inspecteurs te woord en zij vertelde hen 'heur man van huys te syn ende bekent eens gebrou't te hebben'.²⁸⁸ In 1585 riep het Leidse gerecht Aefgen Pietersdochter, de vrouw van brouwer Jan Ysebouts, op om inzage te geven in de boeken van de brouwerij. Aefgen vertelde dat haar man op reis was gegaan nadat hij de boeken achter slot en grendel had gezet en haar had verboden er aan te komen. Zij zou niets met de brouwerijadministratie te maken hebben. Helaas voor Aefgen geloofde de aanklager haar niet. Bij controle bleek inderdaad dat Aefgen samen met haar man de administratie over de brouwerij voerde.²⁸⁹ De Rotterdamse brouwersvrouw Annetje van Souburch verving haar echtgenoot niet alleen tijdens zijn reizen, maar deed ook de administratie wanneer hij thuis was.²⁹⁰ Maria van der Camer was de echtgenote van Ysbrand Dicx, brouwer in 'De Pauw' in Rotterdam. Gedurende een aantal jaar voerde Maria de administratie van de brouwerij.²⁹¹

Annetje van Souburch en de vrouw van Lou Bitter traden op als zaakwaarnemer tijdens de afwezigheid van hun echtgenoten. Andere vrouwen voerden de administratie over de brouwerij en vervingen hun mannen bij ziekte of wanneer ze geen tijd hadden om te brouwen. In een enkel geval stond een man officieel als brouwer geregistreerd maar voerde hij in de praktijk een ander beroep uit en leidde zijn vrouw de brouwerij. Zo kwam in Rotterdam de combinatie arts en brouwster voor. Maria van Santen was de echtgenote van brouwer Willem Eeuwoutsz Prins.²⁹² Na zijn dood zette zij de brouwerij voort en ze hertrouwde na enige tijd met de arts Johan van Blenckvliet. Maria bleef verantwoordelijk voor de brouwerij, zoals blijkt uit verschillende documenten in het notarieel archief. Hierin werd de *brouwster* Maria van Santen in vorderingen die de brouwerij betroffen bijgestaan door haar man, de *arts* Johan van Blenckvliet. Hij was dus zelf geen brouwer en waarschijnlijk ook geen lid van het brouwersgilde, maar hij kon wel zijn vrouw in geval van nood bijstaan. In Haarlem was dit vanaf 1738 niet meer mogelijk. Op 9 december werd er een nieuw artikel toegevoegd aan de brouwerskeur. Mannen die met een brouwster trouwden, moesten vanaf dat moment ook de eed op het brouwen afleggen en gildelid worden. Indien zij dit weigerden was hun vrouw verplicht alleen met haar personeel het werk te doen en mocht haar echtgenoot geen taken in de brouwerij vervullen.²⁹³

---

288 NHA, Brouwersgilde, Loketkast 7-13-1-1.7, 15/01/1558.

289 RAL, ORA, inv. nr. 4 I, fol. 88v-89v. Leiden, 1585.

290 GAR, ONA, inv. nr. 164, akte 95, blz. 144, 09/07/1632.

291 GAR, ONA, inv. nr. 249, akte 48, blz. 105, 14/03/1659; GAR, ONA, inv. nr. 249, akte 51, blz. 109, 21/01/1661.

292 GAR, ONA, inv. nr. 149, akte 364, p.615, 25/10/1632.

293 NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 15.

Blijkbaar was het zo gebruikelijk dat huwelijkspartners samenwerkten, dat het bij de notaris vastgelegd moest worden wanneer een echtgenote juist niet meewerkte. Op 18 juli 1605 trouwden in Haarlem brouwer Jan Michielszoon de Wael en Agatha van Hoorn, de weduwe van kapitein de Leur. Hun beider goederen werden strikt gescheiden gehouden en in de huwelijkse voorwaarden stond dat Agatha niet in de brouwerij mee zou gaan werken. Zij zou ook geen aanspraken kunnen maken op eventuele winsten, of aansprakelijk zijn voor verliezen.²⁹⁴

Weduwen

Het voortzetten van de bedrijven door weduwen van ambachtslieden kwam in diverse beroepen voor.²⁹⁵ Al eerder kwam ter sprake dat een deel van de gilden voorwaarden opstelde waaraan weduwen moesten voldoen. Bij de brouwersgilden gebeurde dit niet, zij hanteerden geen speciale voorwaarden voor weduwen van gildeleden. Ook waren de weduwen niet verplicht hun gildelidmaatschap op te geven wanneer zij hertrouwden. In veel beroepen was het aantrekkelijker voor een weduwe om de onderneming al dan niet tijdelijk voort te zetten, in plaats van meteen te verkopen.²⁹⁶ Dit gold zeker voor de brouwersweduwen, omdat zij dan eerst orde op zaken konden stellen met de debiteuren van de brouwerij. Daarnaast moesten zij zonder onderbreking blijven brouwen als ze het bedrijf op een later tijdstip aan een zoon, dochter of ander familielid wilden overdoen. De afnemers bleven dan immers aan de brouwerij verbonden. Of brouwersweduwen om deze redenen vaker dan weduwen van mannen in andere ambachten de onderneming continueerden, valt niet met zekerheid te zeggen. Daarvoor zijn er van andere sectoren niet voldoende gegevens bekend en wisselden de percentages weduwen, ook binnen hetzelfde beroep, te sterk.²⁹⁷

De meeste weduwen van ambachtslieden die de bedrijven voortzetten bleven geruime tijd werkzaam, al bestond er een grote variatie in de perioden. In Augsburg varieerde de tijd dat weduwen zelfstandig werkten vanaf het overlijden van hun man tot de verkoop of overgave van het bedrijf tussen de veertien dagen en 21 jaar.²⁹⁸ Bij 271 van de 533 Haarlemse brouwers en brouwsters was het moge-

294 NHA, ONA, prot. 55, fol. 172.

295 Zie onder andere: Davis, 'Women in the crafts'; Schmidt, *Overleven*; Schmidt, 'Gilden en de toegang'; Schrover, 'De affaire wordt gecontinueerd'; Wensky, 'Women's guilds in Cologne'.

296 Werkstetter, *Frauen im Augsburger Zünfthandwerk*, 280.

297 Een voorbeeld van een gilde waarin het percentage weduwen sterk wisselde was het smidsgilde in Gouda. In de zeventiende eeuw telde het gilde gedurende een korte periode twintig procent smidsweduwen onder de leden, maar dit percentage nam al snel aanzienlijk af. Schmidt, 'Gilden en de toegang', 171-172.

298 Werkstetter, *Frauen im Augsburger Zünfthandwerk*, 253.

lijk de werkzame periode vast te stellen. De mannen onder hen brouwden gemiddeld tien jaar en zes maanden. De vrouwen brouwden gemiddeld zeven jaar en de brouwersweduwen zeven jaar en vijf maanden. De brouwersweduwen brouwden dus drie jaar korter dan de mannen. Hierbij moet echter in aanmerking worden genomen dat zij op het moment dat zij onder hun eigen naam begonnen te werken (waarschijnlijk) gemiddeld op een hogere leeftijd waren. Immers, pas wanneer hun echtgenoot overleed, werden zij als zelfstandig brouwster aangemerkt. Van 24 echtparen is zowel de brouwperiode van de brouwer als van zijn weduwe bekend. Deze brouwers werkten gemiddeld vijftien jaar en vier maanden voordat zij overleden. Dit was anderhalf keer zo lang als het gemiddelde van alle mannen samen, maar daarin zijn ook de brouwers opgenomen die al snel failliet gingen of stopten. De 24 weduwen brouwden gemiddeld ruim zeven jaar door, wat overeenkomt met het gemiddelde van alle brouwersweduwen. Eerder zagen we dat de meeste brouwers bij aanvang van hun bedrijf gehuwd waren en dat de echtgenotes meewerkten in de brouwerij. De hier genoemde 24 brouwersweduwen werkten in totaal dus gemiddeld bijna een kwart eeuw als brouwster.

2.6 Brouwerijpersoneel

Het personeel in brouwerijen kon bestaan uit familieleden van de brouwer, maar het waren ook vaak specifiek voor dit werk ingehuurd mannen en vrouwen. Voor zover het geen familie betrof, behoorden ze niet tot dezelfde sociale klasse als hun werkgevers.²⁹⁹ Ook maakten ze geen deel uit van het brouwersgilde. In een aantal steden verenigden de brouwersknechts zich in een eigen gilde; in Gouda al in de vijftiende eeuw en in Delft in de zestiende eeuw.³⁰⁰ Leiden kende in de achttiende eeuw een brouwersknechtsbos. Hiervan waren uitsluitend mannen lid.³⁰¹ Met uitzondering van weduwen van leden hadden vrouwen geen toegang tot het lidmaatschap van een knechtsbos.³⁰² Dat vrouwelijke leden ontbraken wil echter niet zeggen dat er in Leiden en de andere steden geen vrouwen in de brouwerijen werkten.

---

299 Yntema, *The brewing industry*, 189.

300 Database gilden. Met dank aan Piet Lourens en Jan Lucassen voor het ter beschikking stellen van de database.

301 RAL, Bibliotheek, sign. LB 61531. Beurs van de brouwersknechten, 1740; RAL, Bibliotheek, sign. LB 61532 portefeuille. Nieuwe ordonnantie van de brouwersknechten, 1767.

302 Bos, "*Uyt liefde tot malcander*", 24.

Aantallen personeelsleden

Het aantal benodigde personeelsleden in een brouwerij varieerde in de vroegmoderne periode van minimaal drie tot maximaal twintig personen. Bijna altijd waren er vrouwen onder hen.³⁰³ Over werknemers in de brouwerijen vóór de zestiende eeuw is weinig bekend, wel weten we dat het er niet meer dan drie of vier per brouwerij waren.³⁰⁴ Aan het begin van de vroegmoderne tijd werkten er in Haarlem meestal vijf en in Gouda tien of elf personen samen met de brouwer. In de meeste Goudse brouwerijen werkten een opperknecht en een moutmoleenaar, twee dienstmaagden, vier werksters, een stortster die het mout in de ketels stortte, een kuiper en een bommenaar (of spondensteker) die uiteindelijk de gevulde vaten afsloot.³⁰⁵ In kleine brouwerijen volstonden drie personen om een brouwsel te maken en de overige werkzaamheden te verrichten. In de loop van de zeventiende eeuw groeiden de brouwerijen in omvang en de brouwers namen meer personeelsleden in dienst. Het gemiddelde aantal personeelsleden verdriedvoudigde ongeveer ten opzichte van het aantal rond 1500, maar nog steeds werkten er in de grootste brouwerijen niet meer dan twintig personeelsleden.³⁰⁶ In kleinere brouwcentra groeide de hoeveelheid personeelsleden minder. Zo hadden de Leidse brouwers in de achttiende eeuw minimaal zes, maar nooit veel meer, knechten in dienst.³⁰⁷ Een Bredase brouwer beschikte in 1665 over een brouwersknecht, een dienstbode en een brouwersleerling. Anderhalve eeuw later, in 1816, hadden de Bredase brouwers slechts één tot twee arbeiders in vaste dienst.³⁰⁸ Ook in 's-Hertogenbosch werkten er in totaal zes knechten bij de zes brouwers die hier in 1806 actief waren.³⁰⁹

Over brouwerijpersoneel op het platteland van de Meierij heb ik geen gegevens kunnen vinden. In grotere brouwerijen werkten ongetwijfeld knechts mee en waarschijnlijk verrichtten zij ook andere werkzaamheden op de boerderij. In de stad Bergen op Zoom werkte Peter van der Heul in 1696 als brouwersknecht. Behalve het maken van het mout en het uitvoeren van andere voorkomende werkzaamheden, voedde en mestte hij de varkens, zorgde voor de paarden en haalde

303 Unger, *A history of brewing*, 159.

304 Yntema, *The brewing industry*, 187.

305 Stortster: stort het mout in de ketel, bommenaar of spondensteker: sluit de gevulde vaten af. Egmond, 'Strijd om het dagelijks bier', 175; verklaring van de Goudse brouwers voor de grote raad van Mechelen, 1507.

306 Yntema, *The brewing industry*, 177.

307 RAL, Gilden, inv. nr. 258, 02/07/1743. Memorie over achteruitgang van de brouwering.

308 Kappelhof, 'Bredase bierbrouwerijen', 39, 71.

309 Paul van Dun, *Acht eeuwen*, 59-60.

hij hooi en turf.³¹⁰ Peter was meer een algemene knecht in deze brouwerij, dan dat hij specifiek voor het brouwen was aangenomen.

Vrouwelijk personeel

Behalve als zelfstandig brouwster werkten vrouwen ook als werkneemsters in de brouwerijen. Onder het brouwerijpersoneel in de eerder genoemde Haarlemse rekeningen uit 1519 en 1550 waren een brouwster, twee wringsters en twee ‘joncwijffs’.³¹¹ Met ‘joncwijff’ werd een dienstmeid bedoeld die waarschijnlijk was aangenomen om mee te werken in het productieproces en niet (uitsluitend) in het huishouden. Dit blijkt ook uit hetgeen een Haarlemse notaris schreef over Yef Claesdochter en Kathryn Harmansdochter die voor hem een verklaring kwamen afleggen: ‘compareerden voir mij notaris [...] Yeff Claesdochter die brouster die al hair bier brout ende Kathryn Harmansdochter haer jonck wyff die al dat water put daer men dat bier off brout’.³¹² In de Leidse textielindustrie vervulden de ‘joncwijwen’ eenzelfde rol in het productieproces.³¹³

In de zestiende eeuw werd in de Haarlemse brouwerijen de wort samen met de hop door een brouwster gekookt.³¹⁴ Het was de cruciale fase in het brouwproces en de vrouw die het uitvoerde, de *brouwster*, vervulde de belangrijkste functie in de brouwerij. Dit kwam onder andere tot uiting in de hoogte van het loon van de brouwster. In 1519 betaalden de Haarlemse brouwerijen per brouwsel aan de brouwster vier stuivers, de beide wringsters ontvingen twee stuivers, de spondensteker 0,75 stuiver en de gister 1,5 stuiver. Ook in 1550 was het nog steeds de brouwster die het meeste betaald kreeg.³¹⁵ Eerder toonde ik aan dat het brouwerijpersoneel in 1550 gemiddeld bijna 104 gulden per persoon per jaar verdiende, maar de brouwster ontving een hoger loon. Een Leidse timmerman verdiende in 1580 ongeveer 100 gulden per jaar.³¹⁶ Hieruit blijkt dat vrouwen die in Haarlemse brouwerijen als brouwster werkten, meer verdienden dan een ambachtsman.

In de (late) middeleeuwen en aan het begin van de vroegmoderne tijd werkten de brouwsters dus in een beroep met een hoge status en voor een goede beloning. Hiermee vormden de brouwsters een positieve uitzondering op de meeste werkende vrouwen. Over het algemeen werkten vrouwen immers vooral in beroepen die in laag aanzien stonden en slecht werden betaald, zoals Merry Wiesner voor

310 BHIC, Raad van Brabant 1586-1811, inv. nr. 788.2705, 1696.

311 Wringster: roert het beslag, brouwster: kook het wort samen met de hop, gister: voegt gist toe aan het afgekoelde wort.

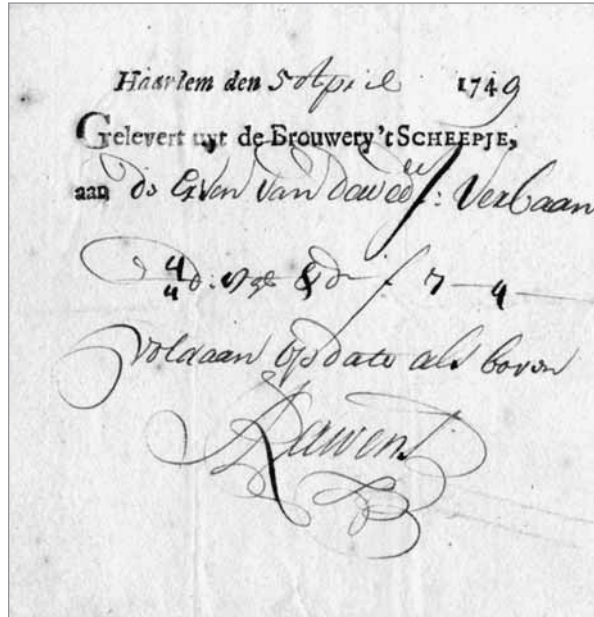
312 NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 2038, 06/06/1549.

313 Kloek, *Wie hij zij*, 60.

314 Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 29, bijlage I en II 131-134.

315 Van Loenen, *De Haarlemse brouwindustrie*, 125-128.

316 Schmidt en Sluijter, ‘Sociale verhoudingen’, 115.

Afbeelding 2.7 Leveringsbiljet van brouwerij 'Het Scheepje' in Haarlem, 5 april 1749.

vrouwenarbeid in het algemeen en Judith Bennett voor vrouwen in de brouwnijverheid in het bijzonder betoogden.³¹⁷

Comptoirmeiden

Aan het einde van de zestiende eeuw kwam er een gedeeltelijke verschuiving in de taken van vrouwelijke personeelsleden. Vrouwen bleven werkzaam in het brouwproces. Een voorbeeld hiervan is de eerder genoemde Rotterdamse Janetge Hogerwaard, die opperbrouwster was in de 'Eenhoorn'.³¹⁸ Daarnaast namen de brouwers vrouwelijke werknemers in dienst voor de administratie. Deze *comptoirmeiden* namen de boekhouding en de verkoop van het bier op zich.³¹⁹ Aanvankelijk was dit een taak van de brouwer zelf, maar met de groei van de brouwerijen ontstond er een verdere arbeidsdeling.³²⁰ Dit betekende niet dat de vrouwen werk

³¹⁷ Bennet, *Ale, beer and brewsters*; Wiesner, *Working women*.

³¹⁸ GAR, ONA, inv. nr. 223, akte 86, p.288, 14/II/1665.

³¹⁹ Dit werk werd niet alleen door vrouwen gedaan, er waren ook mannelijke comptoirbedienden. Comptoirmeiden werkten ook in sommige andere bedrijfstakken zoals zoutketen, maar het was toch vooral in de brouwnijverheid dat deze vrouwelijke administratieve krachten werden aangetroffen. Everard, 'Kolhorner keetmeiden', 56-57.

³²⁰ Unger, *A history of brewing*, 160.

Afbeelding 2.8 Comptoirmeiden aan het werk in een Leidse brouwerij. *De Bierbrouwerij* (detail). Hendrik Meijer, vermoedelijk 1772.

gingen doen dat in lager aanzien stond of waarvoor minder kennis vereist was. Integendeel zelfs, zij moesten immers kunnen lezen, schrijven en boekhouden. De comptoirmeiden schreven onder andere de laadbrieven voor de schepen en de biljetten voor de belastinggaarders. Daarbij moesten zij uitrekenen hoeveel belasting er over de verschillende soorten en hoeveelheden bier verschuldigd was. Ook hielden ze de uitstaande vorderingen bij en betaalden ze de leveranciers van grondstoffen. In de Republiek konden in de zeventiende eeuw relatief veel mannen en vrouwen lezen en schrijven, zowel op het platteland als in de steden. Desalniettemin kreeg niet iedereen de kans om onderwijs te volgen.³²¹ Bovendien moest er voor rekenonderwijs extra betaald worden.³²² Rekenen en vooral boekhouden waren daardoor vaardigheden die maar weinig mensen beheersten en die hoog in aanzien stonden.

---

³²¹ Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 72; Spufford, 'Alfabetisme, handel en godsdienst', 235.

³²² Bartjens, *De cijfferinghe*, 44.

Afbeelding 2.9 Comptoirmeid en brouwersknecht op de kade bij de Haarlemse brouwerij 'De Passer en de Valck'. Gezicht op de Bakenessergracht in Haarlem (detail). Job Berckheyde, ca. 1670.

Marya van Molenvliet, comptoirmeid in brouwerij 'De Vosch' in Rotterdam, verklaarde in 1649 dat schipper Jan Crijnen een halve last Gouds bier en ook nog andere bieren had geladen, zoals zij in de boeken had genoteerd.³²³ Ook werd geen enkel vat bier vanuit brouwerij 'De Pauw' van Rotterdam naar Den Haag verscheept zonder de verzendbrieven die comptoirmeid Trijntgen Lucasdochter opstelde voor de bierstalhouder en de pachter.³²⁴ De bierdragers die bij de brouwers bier haalden, kregen als eerste met de comptoirmeiden te maken. Wanneer bierdrager Jan Blauw bij brouwerij 'De Pauw' aankwam, ging comptoirmeid Jacomijntge Bosch onmiddellijk met hem naar de kelder om een vat bier aan te wijzen dat hij naar de klanten moest brengen.³²⁵ Ook in de achttiende eeuw bleven vrou-

³²³ GAR, ONA, inv. nr. 96, akte 184, p.303, 18/03/1649.

³²⁴ GAR, ONA, inv. nr. 142, akte 219, p.340, 16/09/1640.

³²⁵ GAR, ONA, inv. nr. 249, akte 94, p.188, 23/08/1668.

wen in brouwerijen werkzaam als comptoirmeiden. Daarnaast waren er in deze periode vrouwen die werkten als schoonmaakster of conciërge.³²⁶

Het is opvallend dat in de literatuur over brouwerijen comptoirmeiden als brouwerijpersoneel lang onopgemerkt zijn gebleven, terwijl zij al sinds de zeventiende eeuw een belangrijke functie in de brouwerijen vervulden. In haar boek over vrouwelijke kantoorbediendes geeft Francisca De Haan aan dat vrouwen al lange tijd administratief werk verrichtten, vaak als echtgenote of dochter van een zelfstandige ambachtsman of handelaar. Maar pas na 1860 zouden vrouwen die geen familie waren van de eigenaar van een bedrijf toegang krijgen tot betaald administratief werk.³²⁷ Myriam Everard merkte op dat deze datering veel te laat was, in de gehele achttiende eeuw vervulden vrouwen betaalde kantoorfuncties. Zij zouden dat zelfs al in de zeventiende eeuw hebben gedaan, getuige de opmerkingen van buitenlandse reizigers over 'die wonderbaarlijke Hollandse vrouwen die in rekenen en boekhouden niet voor mannen onderdeden'.³²⁸ De comptoirmeiden in de brouwerijen laten zien dat vrouwen inderdaad al in de zeventiende eeuw in dienst werden genomen voor dergelijk administratief werk.

Een goede positie

De door verschillende buitenlandse historici veronderstelde verslechtering van de positie van vrouwen op de arbeidsmarkt gold dus niet voor vrouwen in de Hollandse brouwerijen. Zowel de zelfstandige brouwsters als het vrouwelijk personeel bekleedden een goede positie binnen de brouwnijverheid en in vergelijking met vrouwen in andere bedrijfstakken. De gunstige situatie van vrouwelijk personeel in de brouwerijen kan ten dele het gevolg zijn geweest van de positie die vrouwen van oudsher innamen in deze bedrijfstak. Aanvankelijk waren het uitsluitend vrouwen die brouwden. Met het ontstaan van de commerciële brouwnijverheid kwamen er steeds meer mannelijke brouwers, maar de vrouwen verdwenen nooit geheel uit de brouwerijen. Er bestonden zelfs brouwerijen waarin alleen maar vrouwen werkten. De Haarlemse Catharina Cornelisdochter Patijn, weduwe van brouwer Pieter Bossu, exploiteerde met haar zus en compagnon Maria Pieter van der Meulensweduwe tussen 1681 en 1693 brouwerij 'De Aker'. Maria was alleen in naam brouwster en hield zich afzijdig van de dagelijkse gang van zaken. Catharina daarentegen brouwde zelf, samen met haar personeel dat uitsluitend uit 'dienstmaeghden' bestond.³²⁹

---

326 In ieder geval in Delft werkten vrouwen als schoonmaaksters en conciërges in brouwerijen. Wijsenbeek, 'Van priseersters en prostituées', 179.

327 De Haan, *Sekse op kantoor*, 32-39.

328 Everard, 'Kolhorner keetmeiden', 56.

329 NHA, SAH, Transportacten, prot. 476, fol. 335, 1681; *Ibidem*, SAH, Transportacten, prot. 476, fol. 339, 1693; NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 2, 1681.

Al eerder kwamen brouwerijen aan de orde die in de achttiende eeuw in handen waren van twee of meer compagnons. Eén of twee compagnons werkten daadwerkelijk in de brouwerij, terwijl de anderen toezicht hielden. Er waren ook vrouwelijke compagnons en in sommige gevallen werden zij als brouwster aangesteld, zoals gebeurde bij de Haarlemse Margaretha Fries. Zij ontving een jaarsalaris van duizend gulden en was daarmee zowel mede-eigenaar als betaald werknemer.³³⁰ Ook in de grote brouwerijen in de achttiende eeuw was het dus niet alleen niet ongewoon om een vrouw op de loonlijst te hebben, maar in bepaalde gevallen was zij zelfs de belangrijkste persoon in de brouwerij.

2.7 Besluit: leven in de brouwerij

Gedurende de hele vroegmoderne periode werkten vrouwen in de Hollandse steden als professionele brouwsters. In sommige jaren waren er meer of minder dan in andere jaren, maar gemiddeld genomen was ongeveer vijftien procent van de brouwerijen in handen van een vrouw. In perioden van economische groei en toename van nieuwe brouwerijen waren er minder brouwsters. Zodra het aantal brouwerijen stagneerde of zelfs afnam, steeg het percentage vrouwen. Dit laat zich verklaren uit het feit dat op een enkele uitzondering na alle brouwsters weduwen van brouwers waren. Deze vrouwen richtten geen nieuwe brouwerijen op, maar zetten bestaande bedrijven voort. In economisch voorspoedige tijden richtten voornamelijk echtparen nieuwe brouwerijen op. Hiervan werden alleen de mannen als brouwer geregistreerd. Pas na het overlijden van een man kwam zijn weduwe in beeld. Het percentage weduwen onder de eigenaren was hierdoor conjunctuurgevoelig. Bij een opgaande conjunctuur kwamen er méér nieuwe brouwerijen en daardoor relatief minder brouwersweduwen. Bij een neergaande conjunctuur verlieten meer mannen het vak en waren er relatief meer weduwen onder de brouwers.

Brouwersweduwen produceerden gemiddeld evenveel als hun mannelijke collega's. Er werden geen restricties aan hen opgelegd vanuit het brouwersgilde, zoals in andere gilden wel gebeurde. De vrouwen slaagden er in het productieniveau zonder hulp van hun echtgenoten te handhaven. Ook dit had te maken met het feit dat de weduwen bestaande bedrijven voortzetten. Zij brouwden voor afnemers die al aan het bedrijf verbonden waren. Nieuwe brouwers moesten zich eerst nog een klantenkring verwerven. Dit was extra moeilijk doordat klanten aan de brouwerijen gebonden waren. Het zorgde er echter ook voor dat weduwen niet snel minder brouwden dan hun echtgenoten voordien hadden gedaan. Zij moesten hun vaste afnemers van bier blijven voorzien. Tot een maand na het

---

³³⁰ NHA, SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 3, 1665; Yntema, *The brewing industry*, 213-214.

overlijden van een brouwer hadden de erfgenamen de tijd om te beslissen welke klanten zij wilden behouden en mochten deze niet zelf naar een andere brouwerij overstappen. Behalve wanneer een weduwe tijdelijk niet of niet genoeg brouwde, dan hadden de klanten het recht om naar een concurrent te gaan. De weduwe was in dat geval haar afnemers kwijt en zou deze niet snel meer terugkrijgen. Weduwen waren daarom belangrijk voor de brouwers; zij konden ervoor zorgen dat de ondernemingen binnen de familie bleven.

Brouwersweduwen mochten de bedrijven zonder beperkingen voortzetten en wanneer zij hertrouwden waren ze niet verplicht hun gildelidmaatschap op te geven. Bij belangrijke beslissingen werden ze geraadpleegd en weduwen hadden inspraak tijdens de vergaderingen. Op het eerste gezicht lijken vrouwelijke gildeleden dezelfde rechten en plichten te hebben als hun mannelijke collega's. Ze konden echter niet tot het gildebestuur toetreden en op de jaarlijkse gildemaaltijd die in Leiden drie dagen duurde, waren vrouwen op de eerste dag niet welkom. Dit terwijl juist op deze dag het stadsbestuur en andere mannen die invloed hadden op de brouwnijverheid aanwezig waren. Het actief bedrijven van politiek was in de regel voorbehouden aan mannen en dit was bij de brouwers niet anders.

De financiële verplichtingen aan het gilde waren dusdanig laag dat ze voor geen enkele brouwer een obstakel vormden. Het totale benodigde kapitaal was de grootste belemmering voor een potentiële brouwer. De aanschaf van een brouwerij was een zeer kostbare zaak en voor maar weinigen weggelegd. Nieuwe brouwerijen werden waarschijnlijk uitsluitend door echtparen opgericht. Zij konden beiden geld inbrengen om een bedrijf te kopen. Er was geen enkele vrouw die zelf een brouwerij oprichtte, maar ongehuwde mannen zullen er ook weinig of niet zijn geweest. Zelfs het huren van een brouwerij was voor de meeste mensen niet haalbaar. De grote kapitaalbehoefte van de brouwering had nog een ander effect; de regelgeving ten aanzien van de toetreding tot het gilde hóefde ook helemaal niet streng te zijn. De kapitaalbehoefte werkte al sterk regulerend. Burgers die niet rijk waren, konden geen nieuwe brouwerijen oprichten. Hierdoor kwamen nieuwe brouwers uitsluitend uit de stedelijke toplagen.

Ook voor de bedrijfsvoering bleef er veel geld nodig, omdat er van de brouwers verwacht werd dat zij bier op krediet leverden. Bij het overlijden van een brouwer kon er een boedel worden opgemaakt. De waarde van de vorderingen op afnemers oversteeg regelmatig de waarde van de rest van de boedel. Dit was een extra stimulans voor weduwen om door te gaan met het bedrijf, in ieder geval tot er orde op zaken was gesteld. Een hoge schuldenlast aan de brouwerij bemoeilijkte immers de verkoop en drukte de prijs; een nieuwe eigenaar moest de vorderingen aan de verkoper voldoen zonder dat hij wist of zijn afnemers uiteindelijk wel zouden betalen. Voor brouwersweduwen was het op momenten van economische achteruitgang dus gunstiger om de onderneming voort te zetten dan om te verkopen. Dit biedt een verklaring voor de (relatieve) stijging van de weduwen onder de brouwers, bij een gelijktijdige afname van het totaal aantal brouwers.

Op een enkele uitzondering na waren alle brouwers getrouwd of getrouwd geweest. De uitzonderingen werden gevormd door ongehuwde dochters of zonen die de brouwerijen van hun vader of moeder overnamen. Dit was echter tijdelijk. De ouder kwam weer terug of het kind trad in het huwelijk. Getrouwde vrouwen stonden hun echtgenoten bij in het werk en vervingen hen bij afwezigheid. Hierdoor hadden zij al kennis van de bedrijfsvoering op het moment dat hun man overleed en zij als weduwen de bedrijven zelfstandig voortzetten. Sommige brouwersweduwen trouwden met een man die geen brouwer was en dat ook niet wilde worden. De nieuwe echtgenoot was niet verplicht om gildelid te worden en hij kon zijn eigen beroep blijven uitoefenen. Deze situatie was uitzonderlijk voor een gildegebonden beroep. In de meeste gilden werd de nieuwe echtgenoot verplicht lid van het gilde van zijn vrouw als zij samen het bedrijf wilden voortzetten. Indien de man niet met de onderneming van zijn vrouw verder wilde, moest de vrouw haar gildelidmaatschap en dus haar bedrijf opgeven.

Vrouwen werkten in de vroegmoderne tijd niet alleen als zelfstandig brouwster, maar ook als personeel in de brouwerijen. Het betrof hierbij zowel familieleden als werknemers in loondienst. Voor de taken die de familie zelf niet kon uitvoeren, huurde de brouwer iemand in. In tegenstelling tot vrouwen in andere beroepen en ambachten vervulden zij in de brouwerijen geen marginale rol. In de zestiende eeuw was de brouwster de belangrijkste werknemer in de brouwerij en tevens degene met het hoogste loon. In de zeventiende eeuw verschoof het werk van vrouwen deels van fysieke arbeid naar de administratie. Comptoirmeiden hielden de boekhouding bij en regelden de verkoop van het bier. Zij vervulden een centrale functie in de brouwerij waarbij ze regelmatig samenwerkten met de echtgenote van de brouwer. Hun werk was belangrijk en hoewel zij geen specifieke opleiding hoefden te volgen voor het brouwersvak, waren ze geschoold. Ze moesten immers kunnen schrijven, rekenen en boekhouden. Vooral het laatste was een vaardigheid die maar weinig mensen beheersten. Vrouwen in deze bedrijfstak namen vanaf het ontstaan ervan een belangrijke plaats in en hun positie verslechterde in de loop van de vroegmoderne tijd niet.

De omvang van de totale brouwering, de grootte van de afzonderlijke bedrijven en het verschil in fabricage voor de lokale markt of de export blijken niet van invloed te zijn geweest op de aanwezigheid en mogelijkheden voor vrouwen. Zowel in Haarlem, Leiden als Rotterdam bedroeg het aandeel vrouwen onder de brouwers gemiddeld tussen de tien en twintig procent. Ook waren bijna alle vrouwen in de drie steden brouwersweduwen en hadden zij dezelfde toetredingsmogelijkheden tot het gilde. In de Meierij was de productie van bier anders georganiseerd dan in Holland. Alle brouwerijen waren veel kleiner en minder kapitaalintensief dan de Hollandse brouwerijen, ongeacht of het huis- of koopbrouwerijen betrof. Vaak werd het maken van bier gecombineerd met het bewerken van een stuk land of het houden van vee. Daarnaast waren er families die uitsluitend voor eigen gebruik brouwden. Sommige families uit de hogere kringen hadden een eigen

brouwinstallatie. Waarschijnlijk was het de echtgenote van de notabele die hiermee bier voor zichzelf en haar gezin maakte. Opvallend genoeg verschilde de aanwezigheid van vrouwen in de koop- en huisbrouwerijen niet veel van die in de Hollandse brouwerijen. Zowel bij de koop- als huisbrouwers waren er vrouwen die eigenaressen waren van de brouwerij. Deze brouwsters waren over het algemeen weduwen van brouwers, net als in de Hollandse steden. Als echtpaar hadden zij gezamenlijk in de brouwerijen gewerkt en na de dood van hun man zetten zij hun ondernemingen voort.

Hoofdstuk 3

Branden

De meningen zijn verdeeld over het precieze tijdstip waarop voor het eerst sterk alcoholhoudende drank uit wijn of graan werd gemaakt. Volgens sommige historici begon het distilleren in Italië in de vroege middeleeuwen.¹ Anderen houden het op een uitvinding van vóór het jaar duizend door de arabieren, die het proces tijdens hun veroveringstochten in Spanje en Frankrijk introduceerden.² Hoe het ook zij, het duurde nog vele eeuwen voordat er in Holland commerciële branderijen en distilleerderijen werden opgericht.³

Aan het einde van de vijftiende eeuw begon in Duitsland de opkomst van brandewijn en gedistilleerde dranken als consumptiegoed. Na korte tijd werd ook in Holland brandewijn steeds minder uitsluitend als medicijn gezien. De eerste gebrande wijnen die hier als genotsmiddel werden geconsumeerd, kwamen uit Frankrijk en Duitsland. Nadat de Amsterdamse vrouwen Jutte Hendriksdochter en Neel de Brandewijnmaakster in 1557 waren begonnen met branden, kwamen er al snel meer commerciële brandewijnbranders en -verkopers in andere Hollandse steden.⁴ In Leiden was in 1563 voor het eerst sprake van brandewijntappers en in Haarlem waren in 1593 zes branders werkzaam.⁵

---

1 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 10.

2 Van Riemsdijk, *Brandersbedrijf te Schiedam*, 5.

3 Onder branden worden twee verschillende processen verstaan. Het eerste proces is het verstoken van wijn van inferieure kwaliteit tot een sterk alcoholhoudende drank, die als 'gebrande wijn' gedronken kon worden. Het tweede is een proces waarbij gemout graan werd gekookt en vervolgens na een periode van vergisting drie maal gedistilleerd. Het product dat overbleef was *moutwijn*, welke nog geen consumptiemiddel was. De moutwijn moest eerst, na toevoeging van verschillende aromatische ingrediënten, nogmaals worden gedistilleerd. Bij toevoeging van jeneverbessen was het eindresultaat jenever. Indien andere ingrediënten werden toegevoegd sprak men van likeuren of gedistilleerde wateren. Het distilleren met kruiden deed de distillateur. Sommige branders waren tegelijkertijd distillateurs, maar de beroepen werden meestal afzonderlijk van elkaar gedaan.

4 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 18-19; Horsten en Spapens, *Tappen uit een geheim vaatje*, 7.

5 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 20-22.

Het is opvallend dat de twee Amsterdamse vrouwen misschien wel de eersten in Holland waren die brandewijn gingen stoken voor consumptieve doeleinden. Branden en distilleren waren geen werkzaamheden die vrouwen traditioneel uitvoerden of die in het verlengde lagen van huishoudelijke arbeid, zoals het brouwen van bier. Gedistilleerd kwam uit het buitenland, of werd door apothekers gemaakt. Tijdens pestepidemieën in de veertiende eeuw gebruikten de slachtoffers gedistilleerde drank als medicijn. Ook nadat de hevigste epidemieën waren uitgewoed, bleven de apothekers distilleren, maar dit was uitsluitend bedoeld als medicijn en niet als genotmiddel. Gedistilleerde dranken waren tot aan het begin van de vroegmoderne tijd niet buiten de apotheken te koop.⁶ Om apotheker te worden moest een examen afgelegd worden voor het *collegium medicum* of het *collegium pharmaceuticum*. Vrouwen werden in Leiden, maar waarschijnlijk ook in andere steden, niet tot de opleiding en het examen toegelaten. Hierdoor was het beroep van apotheker niet voor vrouwen toegankelijk, met uitzondering van enkele apothekersweduwen.⁷ Desondanks waren er vrouwen die gingen branden en distilleren, dus andere factoren dan traditie moeten hierbij een rol hebben gespeeld.

Een aantal auteurs veronderstelt dat vrouwen met name in de zeventiende eeuw brandewijn maakten als nevenactiviteit, terwijl hun mannen andere werkzaamheden uitvoerden.⁸ De vrouwen brandden op kleine schaal in een kelder of schuurtje achter het woonhuis.⁹ Zij konden aan huis werken en hoefden niet in een aparte bedrijfsruimte te investeren. Hierdoor zou dit beroep voor vrouwen beter toegankelijk zijn geweest dan andere beroepen. Dit is echter geen aanneemelijke verklaring voor de aanwezigheid van vrouwen. Hoewel er inderdaad branders voorkwamen die tevens een ander beroep hadden, was hun aantal niet heel groot. Daarnaast bleken de meeste branders, ook de vrouwen onder hen, al in de zeventiende eeuw in volwaardige bedrijven te werken in plaats van enkel incidenteel te branden.¹⁰

In zes Hollandse steden waar branderijen gevestigd waren, verenigden de branders zich in de zeventiende eeuw in gilden. Drie gilden werden pas aan het einde van deze eeuw opgericht, waaronder het Schiedamse gilde.¹¹ Dat was laat,

---

6 Van der Stel, *Drinken, drank en dronkenschap*, 44-45.

7 Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* II, 109. Keur voor het apothekersgilde, Haarlem 1692; Schmidt, *Overleven*, 147, 153.

8 Zie onder andere: Bijlsma, 'Oudrotterdamsche gebrandewijnbranders', 46; Van der Sloot, *Echte Schiedamse jeneverboek*, 63.

9 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 51.

10 Van Riemsdijk, *Brandersbedrijf te Schiedam*, 9.

11 Dit waren de volgende steden: Delft vóór 1615, Rotterdam vóór 1631, Weesp in 1644, Haarlem in 1674, Schiedam in 1690 en Dordrecht in 1691. Informatie afkomstig uit: Database Gilden.

de brouwersgilden bijvoorbeeld waren drie- tot vierhonderd jaar ouder. Of de late oprichting van het brandewijnbrandersgilde in Schiedam van invloed was op de positie van vrouwen komt in het tweede deel van dit hoofdstuk aan de orde. Daarna zal er gekeken worden naar de kapitaalbehoefte van het brandersbedrijf en de sociale klassen waartoe de branders behoorden, of deze in de loop van de tijd veranderden en in hoeverre dit van invloed was op het aandeel van vrouwen. Ook worden de burgerlijke staat en de levensloop van de brandsters geanalyseerd. Tot slot wordt er aandacht besteed aan het branderijpersoneel. Waren er in de branderijen, net als in de brouwerijen, ook vrouwen werkzaam? Welke taken verrichtten zij en veranderden hun werkzaamheden in de loop van de tijd?

In dit hoofdstuk krijgen de Schiedamse branderijen de meeste aandacht. Het brandersbedrijf was in Schiedam tijdens de achttiende eeuw veruit de belangrijkste nering. Het branden was hier van een dergelijk groot belang voor de stedelijke economie dat dit van invloed kan zijn geweest op de regelgeving en de mogelijkheden tot oprichting van een branderij. Daarbij was er geen groot aanbod van andere beroepen, wat ook de keuze voor het werken als brander beïnvloed kan hebben. Om te onderzoeken welke invloed deze factoren hadden, vergelijk ik in dit hoofdstuk de Schiedamse brandersnering met de branderijen in Haarlem, Leiden en Rotterdam.

3.1 Brandewijn, jenever en likeuren

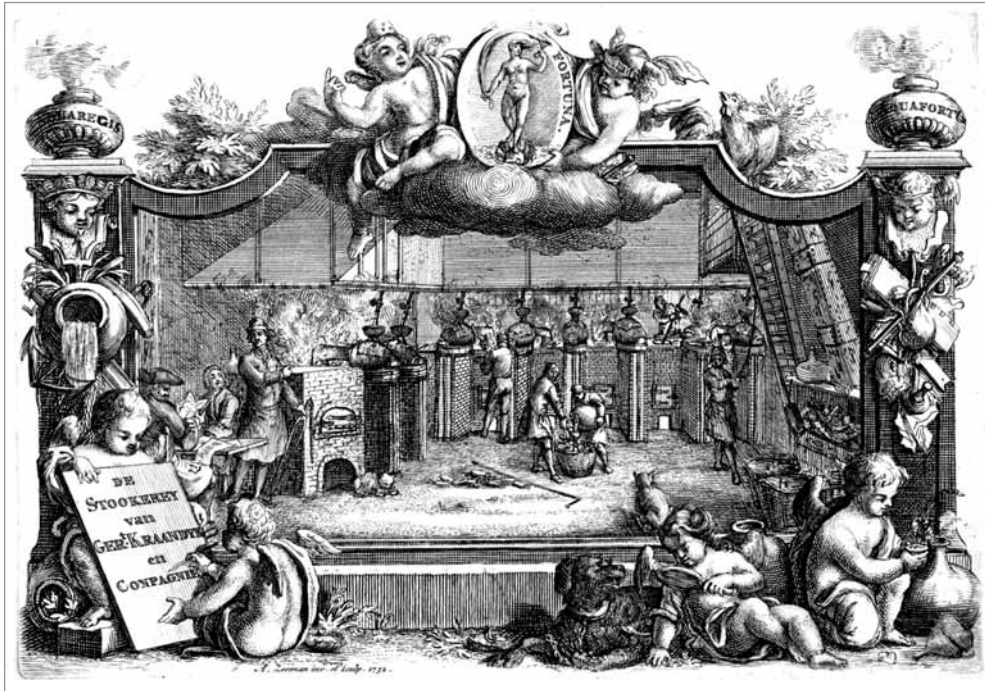
Aanvankelijk bestond brandewijn uit doorgestookte of *gebrande* wijn. Dit veranderde aan het einde van de zeventiende eeuw. Vanaf dat moment werd zowel in Holland als daarbuiten brandewijn over het algemeen van graan gemaakt.¹² Volgens sommigen miste graanbrandewijn de 'kracht en de deugd' van echte brandewijn, maar de smaak kwam zodanig overeen dat branders en gebruikers al snel de term *brandewijn* voor beide dranken hanteerden.¹³

Brandewijn uit wijn of graan

Voor brandewijn, ongeacht of het van wijn of graan werd gestookt, gebruikten de branders niet de beste grondstoffen. Gebrande wijn werd gestookt uit Franse of Duitse wijn van inferieure kwaliteit. Op deze manier kreeg ook minder goede wijn nog een bestemming. Ook in Holland gebruikten de meeste branders tot de jaren zeventig van de zeventiende eeuw inferieure wijn als grondstof. De tijdens de zestiende en zeventiende eeuw incidenteel voor brandewijn gebruikte granen

¹² Ook de Engelse gin is gemaakt van moutwijn.

¹³ Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 15.

Afbeelding 3.1 De stokerij van Gerrit Kraandyk. A. Zeeman, 1732.

waren vaak ongeschikt voor het bakken van brood, of het brouwen van bier.¹⁴ Pas vanaf de late zeventiende eeuw gingen de Hollandse branders mout van betere kwaliteit uit Engeland importeren. In 1671 verboden de Staten van Holland, vanwege de oorlog tegen Frankrijk, de invoer van Franse wijn.¹⁵ Dit betekende een krachtige stimulans voor de inländse productie. Hollandse brandewijn was goedkoper dan Franse, door het gebruik van graan in plaats van wijn. Ook hoefden er voor graan van eigen bodem geen invoerrechten betaald te worden. In de late zeventiende eeuw volgden er nog verschillende oorlogen met Frankrijk, waardoor er geen Franse wijn en brandewijn ingevoerd konden worden. Graanbrandewijn kreeg hierdoor in korte tijd een sterke positie in Holland. Aan het einde van de zeventiende eeuw was het definitief gedaan met het stoken van brandewijn uit

¹⁴ Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 17-18.

¹⁵ NA, Staten van Holland na 1572, 3.01.04.01, inv. nr. 104, 1671. Resolutie van de Staten van Holland van 9 oktober 1671 om het voorgenomen verbod op alle Franse wijnen, brandewijn, papieren, kastanjes, etc. binnen twee weken te publiceren en daarmee effectief te maken.

wijn. In Schiedam, op dat moment al de belangrijkste brandersstad van Holland, verbood het stadsbestuur in 1698 het branden van brandewijn uit enig andere grondstof dan rogge of mout.¹⁶

De uit wijn verkregen brandewijn kon meteen gedronken worden. Graanbrandewijn of moutwijn was echter niet direct geschikt voor consumptie. Het was de alcoholische grondstof waaruit de distillateur jenever stookte, door de moutwijn te distilleren met toevoeging van jeneverbessen.¹⁷ Likeuren werden gemaakt door aromatische ingrediënten als bijvoorbeeld anijs, sinaasappelschillen, kaneel of kardemom er in mee te distilleren. Een aantal branders distilleerde zelf, anderen verkochten de moutwijn aan distillateurs die hem verder bewerkten. Omdat uit de bronnen niet altijd duidelijk blijkt of iemand voornamelijk brander of distillateur of beide was, wordt er in dit boek geen onderscheid gemaakt tussen branders en distillateurs.

Verspreiding van branderijen en distilleerderijen

De in de tweede helft van de zestiende eeuw op kleine schaal ontstane brandersnijverheid ontwikkelde zich verder gedurende de zeventiende eeuw en kwam aan het einde van deze eeuw tot bloei. Aanvankelijk stonden veel branderijen in Weesp.¹⁸ Het stadje verloor echter al vóór het einde van de zeventiende eeuw haar vooraanstaande positie aan de steden in de Maasmonding. De Maassteden waren zeer geschikt voor de vestiging van branderijen door hun functie van stapelmarktplaatsen voor de benodigde grondstoffen. Gemoute granen en kolen uit Engeland kwamen in Rotterdam aan. De jenever diende vervolgens als retourlading of ging als proviand of vracht mee met schepen van de *voc*. Dat uiteindelijk Schiedam de belangrijkste brandersstad werd, kwam doordat het van alle Maassteden de beste vestigingsvoorwaarden en mogelijkheden voor het oprichten van branderijen bood.¹⁹

In het zich economisch snel ontwikkelende Rotterdam was de ruimte voor grote, nieuwe bedrijven beperkt. Daarnaast veroorzaakten de branderijen veel overlast in de vorm van afvalwater, vervuiling door bij de branderij gehouden varkens en de branden die vaak uitbraken als gevolg van het gebruik van open vuur. Vanaf het einde van de zeventiende eeuw mochten nieuwe branderijen alleen nog onder strenge voorwaarden aan de rand van de stad worden opgericht. Sommige branders besloot daarom uit te wijken naar Schiedam, waar de vestigingsvoorwaarden veel soepeler waren.

¹⁶ GAS, OAA, inv. nr. 328a, 1698.

¹⁷ Kramers, *Moutwijnindustrie te Schiedam*, 9.

¹⁸ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 381.

¹⁹ Kramers, *Moutwijnindustrie te Schiedam*, 134-135; De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 381-383.

De coulance van het Schiedamse stadsbestuur ten opzichte van nieuwe branderijen had verschillende oorzaken. Schiedam leefde tot het laatste kwart van de zeventiende eeuw voornamelijk van de haringvisserij. In 1622 was zelfs meer dan een derde van de mannen werkzaam in de visserij of een daarmee verbonden beroep. In de loop van de zeventiende eeuw liep de haringvisserij sterk terug. Het aanbod van werk nam af en pakhuizen en bedrijfsruimten kwamen leeg te staan.²⁰ Hoewel de situatie voor de visserij aan het einde van deze eeuw enigszins verbeterde, had de brandewijnering zich in de tussentijd een stevige plaats veroverd.²¹ Vooral het invoerverbod op wijn en brandewijn uit Frankrijk gedurende de Negenjarige oorlog (1688-1697), had het aantal korenbranderijen in Schiedam snel doen toenemen.²²

De branderijen in Schiedam produceerden bijna uitsluitend voor de export, zowel binnen als buiten de Noordelijke Nederlanden. Het was een industrie van enorme omvang in het kleine stadje. Bijna alle Schiedammers werkten in de brandewijnering of de beroepen en diensten die ermee samenhangen, zoals molenaars, kuipers en tappers. In 1705 was er één branderij op elke 117 inwoners, in 1748 al één op elke 88 inwoners en in 1796 één op elke 57 inwoners. Rotterdam telde tussen circa 1700 en 1750 gemiddeld één branderij op elke negenhonderd inwoners. Andere steden moesten het met veel minder branderijen doen. Leiden had in 1748 slechts één branderij per 7621 inwoners en in Haarlem waren er op dat moment helemaal geen branders meer.²³ De Hollanders hoefden echter door de grote hoeveelheid branderijen en distilleerderijen in met name Schiedam, maar ook Rotterdam en Delfshaven, niet bang te zijn dat ze zonder brandewijn en jenever zouden komen te zitten. Voor het jaar 1771 is berekend dat de productie van slechts vijftien procent van de aldaar gevestigde branderijen voldoende was om aan de gehele binnenlandse vraag te voldoen.²⁴

---

20 De Wit, 'Reders en Regels', 635, 642.

21 Volgens Van Bochove was het met de achteruitgang van de haringvisserij minder dramatisch gesteld dan De Wit aangeeft. Hij is het wel eens met haar conclusie dat de brandewijnering sterk gegroeid is ten opzichte van de haringvisserij aan het einde van de zeventiende eeuw. Van Bochove, 'De Hollandse haringvisserij', 8 (noot 18), 18.

22 De Wit, 'Reders en Regels', 642.

23 Voor inwonertallen: Lourens en Lucassen, *Inwonertallen*, 113-114, 116-118.

24 Hazewinkel, *Geschiedenis van Rotterdam* 111, 747.

3.2 Aantallen branders, brandsters en distillateurs

Geen brandsters in Haarlem

Haarlem telde het minste aantal branderijen van de vier onderzochte Hollandse steden. Aan het einde van de zestiende eeuw werkten er zes brandewijnbranders.²⁵ In 1625 waren er nog steeds zes en daarna nam hun getal alleen maar af. Veertig jaar later waren er nog maar vier branderijen.²⁶ Verder bronnenmateriaal ontbreekt tot aan 1742, wanneer brander Cornelis de Weert in het kohier van de Personele Quotisatie wordt genoemd.²⁷ In 1744 en 1745 vernieuwde Cornelis nog zijn eed op het branden. Het jaar daarop stond zijn naam niet meer in de eedboeken vermeld.²⁸

Tabel 3.1 Branders en distillateurs in Haarlem

	Mannen	Vrouwen
eind 16de eeuw	6	0
1625	6	0
1662	4	0
1742	1	0
1744	1	0
1745	1	0

Bronnen: NHA, SAH, Burgemeestersresoluties, 03/03/1593; NHA, SAH, Burgemeestersresoluties, 14/02/1624, 10/04/1625, 16/09/1662, 18/09/1662; Personele Quotisatie 1742, Haarlem.

In de bronnen worden geen vrouwelijke branders of distillateurs genoemd. Het is niet onmogelijk dat er wel vrouwen als brandster werkten. In de stadskeur voor de branders en distillateurs werden brandsters expliciet genoemd.²⁹ Ook in de ordonnantie van de brandewijnaccijns van 1662 was er sprake van zowel mannelijke als vrouwelijke branders; 'soo en sal niemant 't sy man ofte vrouw binnen deser stede ofte vryheyde van dien eenighe wijnen mogen branden van wat materie ofte specie 't selve soude mogen zijn ten sy sy-luyden (...) eedt doen in hande

²⁵ NHA, SAH, Burgemeestersresoluties, 03/03/1593.

²⁶ NHA, SAH, Burgemeestersresoluties, 14/02/1624, 10/04/1625, 16/09/1662, 18/09/1662.

²⁷ Personele Quotisatie 1742, Haarlem.

²⁸ Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 22, 34; NHA, SAH, Restant Enschedé, doos 39 xviii501. Eedboeken van branders en tappers van brandewijn en gedistilleerde wateren, 1744-1746.

²⁹ NHA, Bibliotheek, 43-008428 K, 1674. '[...] brandewijn-brander ofte brandewijn-branster binnen dese stadt willende distilleeren [...]'

van de burgemeesteren'.³⁰ Op 14 december 1749 vernieuwde het stadsbestuur de ordonnantie. Ook deze keer werden vrouwen genoemd als brandsters en niet als distillateurs.³¹ Het was echter niet meer nodig, want Cornelis de Weert was de laatste Haarlemse brander.

Branders en distillateurs in Leiden

In Leiden was de brandewijnnering beter vertegenwoordigd dan in Haarlem, al bleef ook hier de bedrijfstak gedurende de hele zeventiende en achttiende eeuw bescheiden van omvang. De eerste vermelding van Leidse branders komt uit het jaar 1610.³² Het is niet bekend hoeveel branders er op dat moment waren. In 1654 werkten er minimaal twee distillateurs in Leiden, dit waren de (ongehuwde) Sara Seyst en haar voormalige leerling Johannes Lourisz. Hij was haar nog leergeld schuldig, omdat zij hem 'heeft leeren disteleren ter sijns comparants contentemente alsmede alles bekent gemaakt ende hem geleert het disteleren van derthien soorten verscheyde wateren'.³³

Aan het eind van de zeventiende eeuw bloeide het brandersbedrijf op. In 1670 kregen Gideon Piaet en Pieter Dees toestemming voor het oprichten van een branderij met distilleerderij.³⁴ Een jaar later volgden nog eens elf verzoeken om een vergunning. Heijndrick Kerckmans was de enige die een distilleerderij wilde beginnen, de andere tien vroegen om een brandersvergunning. Opvallend is dat een drietal aanvragers al een ander beroep hadden. Nicolaes Kynil was arts, Willem van Herinckhuijsen wilde naast brouwen ook gaan branden en Isaack Marksmann Verveer vroeg toestemming om in zijn ververij een branderij te maken.³⁵ De combinatie brouwen en branden kwam wel vaker voor, maar de andere beroepen waren wellicht moeilijker te combineren. Het is heel goed mogelijk dat in deze twee branderijen vooral de echtgenotes actief waren.

Leiden telde in 1749 nog maar zes branderijen. Twee daarvan waren in handen van een weduwe. Waarschijnlijk hebben deze vrouwen, zoals ook bij de brouwers regelmatig voorkwam, de branderij na de dood van hun man zelfstandig voortge-

---

30 Bibliotheek NHA, 43-008421 K.

31 Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* 1, 57.

32 RAL, SA II, inv. nr. 146, fol. 106. Bartholomeus Cornelisz Schoemaeker is de pachter van de brandewijnaccijns en hij verzoekt om met de brandewijnbranders en -verkopers te mogen accorderen voor zijn termijn, 24/11/1610.

33 RAL, ONA, inv. nr. 631, 86. Schuldbekenenis van Johannes Lourisz aan Sara Seyst, 02/05/1654.

34 RAL, SA II, inv. nr. 82. Gerechtsdagboeken, 27/11/1670. Toegekende verzoeken om twee brandersvergunningen à fl. 5.-.

35 RAL, SA II, inv. nr. 83. Gerechtsdagboeken, 19/10/1671 t/m 19/12/1672. Toegekende verzoeken om tien brandersvergunningen à fl. 5.- en één distilleervergunning à fl. 2,50.

zet. De overige vier bedrijven waren eigendom van echtparen.³⁶ In 1772 werkte er ook een weduwe als zelfstandig brandster in Leiden. Johanna Marron zette na het overlijden van haar man Jan Carpentier hun branderij op de Oude Vest voort, waarin zij brandde tot de verkoop ervan in 1791.³⁷ Eén branderij stond onder leiding van de compagnons Cornelis en Pieter de Nooij, de andere drie branderijen waren eigendom van (getrouwde) mannen.³⁸ Alle vijf branderijen bleven in ieder geval tot aan het einde van de achttiende eeuw in bedrijf. Vier bedrijven kregen in de periode tussen 1772 en 1795 een nieuwe eigenaar. Alleen branderij 'De Gekroonde Star' van Joost van Waalwijk werd niet verkocht, omdat zijn weduwe Elisabeth Zoutmaat na zijn overlijden doorwerkte.³⁹

Tabel 3.2 Branders en distillateurs in Leiden

Jaar	Mannen	Ongehuwde vrouwen	Gehuwde vrouwen	Weduwen
1610	gd	gd	gd	gd
1654	1	1	gd	gd
1671	12	gd	gd	gd
1749	4	gd	gd	2
1772	4	gd	gd	1
1795	4	gd	gd	1

Bronnen: RAL, SAL, inv. nr. 146, fol. 106, 24/11/1610; *Ibidem*, inv. nr. 2261, 1771-1772; *Ibidem*, inv. nr. 82, 27/11/1670; *Ibidem*, inv. nr. 83, 19/10/1671 t/m 19/12/1672; RAL, ONA, inv. nr. 631, 86, 02/05/1654; Volkstelling 1749, Leiden; Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 127-128.

Branders en brandersweduwen in Rotterdam

In Rotterdam werkten tussen 1589 en 1621 minimaal zestien branders.⁴⁰ Ook hier zetten weduwen, soms samen met hun kinderen, het bedrijf voort na het overlijden van hun echtgenoot. Abraham de Heer droeg in 1634 zijn vrouw Baertgen en zijn kinderen Nyesgen en Jacob bij testament op de branderij na zijn dood gaande te houden en de brandewijn te verkopen.⁴¹ De eerste man van Elisabeth Dircx

³⁶ Volkstelling 1749, Leiden.

³⁷ Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 128.

³⁸ RAL, SA II, inv. nr. 2261. Stukken betreffende de uitvoering van de resoluties van de Staten van Holland d.d. 20 december 1771 en 18 maart 1772 over het stoken van koornbrandewijnen, 1771-1772.

³⁹ Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 127-128.

⁴⁰ In de klappers op het Oud Notarieel Archief staan de namen van zestien mannelijke branders vermeld. Bij twee van hen wordt ook een echtgenote genoemd.

⁴¹ GAR, ONA, inv. nr. 73, akte 105, p. 433. Testament van brandewijnbrander Abraham Joostenz de Heer, 14/10/1634.

was spekkoper, maar na zijn dood hertrouwde zij met de brander Jan Jansz van Cleeff. Elisabeth overleefde ook haar tweede echtgenoot, waarna zij zelfstandig het branden continueerde. Het ging goed met de branderij en in 1649 bepaalde Elisabeth in haar testament dat alle kinderen na haar overlijden een aanzienlijk geldbedrag zouden erven. Alleen de oudste dochter Grietge kreeg daarnaast het recht om de branderij voort te zetten: 'sij comparante te willen ende begeeren dat de voorn[oe]emde Grietge Groenrijs haer vrije keur ende obtie sal hebben [...] en het huis met de branderie ketels en gereedschappen'.⁴² In de loop van de zeventiende eeuw ging het steeds beter met de brandewijnering. Zowel het aantal branderijen als de omvang van de bedrijven groeide. Hillegond van Kempen, dochter van brander en distillateur Anthony van Kempen en weduwe van distillateur Gerryt van Loon, bezat in 1672 een vermogen van maar liefst 50.000 gulden.⁴³ Zij was op dat moment de rijkste Rotterdamse brandster. In het kohier van 1674 stonden 37 branderijen, twintig distilleerderijen en drie gemengde bedrijven vermeld.⁴⁴ Vier van deze bedrijven werden geleid door vrouwen, dit waren twee branderijen en twee distilleerderijen. De brandster Adriaentge Vinckesteijn was weduwe, net als de distillateur Elisabeth van Es. Van de andere twee vrouwen is de burgerlijke staat niet bekend.

Aan het begin van de achttiende eeuw nam het aantal branders en distillateurs in Rotterdam af door de toegenomen concurrentie uit Schiedam en aanscherping van de regels door het eigen stadsbestuur.⁴⁵ Pas in het tweede decennium van de achttiende eeuw kwamen er weer nieuwe bedrijven bij, waardoor Rotterdam in 1727 21 branderijen telde.⁴⁶ Hierin werkten 22 branders, want de heren Mostman en van der Gaegh waren vennoten in hetzelfde bedrijf. De enige brandster was de weduwe van Jan Bos. Vijftien jaar later werkte zij nog steeds en werd ze samen met 22 andere branders en zes distillateurs aangeslagen voor de Personele Quotisatie.⁴⁷ Onder de branders waren ook twee andere weduwen, de distillateurs waren allemaal mannen. In 1752 waren er 44 branders, van wie waarschijnlijk een deel samen in één bedrijf werkte.⁴⁸ In 1772 telde de stad tweeëntwintig branderijen. De branders Cornelis Terswaek en de weduwe de Vogel bezaten ieder twee branderijen. De weduwe de Vogel was op dat moment de enige vrouwelijke

---

42 GAR, ONA, inv. nr. 154, akte 160, p. 243. Testament van brandewijnbrandster Elisabeth Dircx, 07/01/1649.

43 Bijlsma, 'Oudrotterdamsche gebrandewijnbranders', 48.

44 Klein Familiegeld 1674, Rotterdam.

45 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 169.

46 GAR, OSA, inv. nr. 337. Rekestenboek, 1707-1733; GAR, OSA, inv. nr. 4984. Rekestenboek van de Fabricage, 05/12/1725-08/04/1735.

47 Personele Quotisatie 1742, Rotterdam.

48 Waarschijnlijk waren dit niet alleen branders, maar ook distillateurs.

brander. Pedro Klink werkte in 1742 in de branderij van de weduwe van Jan Bos, maar in 1772 was hij zelfstandig brander. Het is niet ondenkbaar dat hij de onderneming van zijn vroegere bazin had overgenomen.⁴⁹

Tabel 3.3 Branders en distillateurs in Rotterdam

Jaar of periode	Aantal mij bekende branders en/of distillateurs	Mannen	Vrouwen huwelijks staat onbekend	Ongehuwde vrouwen	Gehuwde vrouwen	Weduwen
1589-1621	16	16	0	0	0	0
na 1634	1*	gd	0	gd	gd	1
± 1649	1	gd	0	gd	gd	1
1672	1	gd	0	gd	gd	1
1674	60	54	2	gd	gd	2
1727	22	21	0	0	0	1
1742	29	26	0	0	0	3
1752	44	gd	gd	gd	gd	gd
1772	20	19	0	0	0	1

* Er waren zeer waarschijnlijk meer branders, maar alleen deze brandster is voor dit jaar bij mij bekend. Hetzelfde geldt voor de vermelding van één brander in ±1649 en 1672.

Bronnen: GAR, ONA, inv. nr. 73, akte 105, p. 433, 14/10/1634; *Ibidem*, inv. nr. 154, akte 160, p. 243, 07/01/1649; GAR, OSA, inv. nr. 337, 1707-1733; *Ibidem*, inv. nr. 4984, 05/12/1725-08/04/1735; Bijlsma, 'Oudrotterdamsche gebrandewijn-branders', 48; Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 169, 180-181; Klein Familiegeld 1674, Rotterdam; Personele Quotiesatie 1742, Rotterdam.

Een omvangrijke brandersgemeenschap in Schiedam

Schiedam was de stad waar zich vanaf het einde van de zeventiende eeuw de grootste concentratie van branderijen in Holland bevond. Tot aan het laatste kwart van deze eeuw werkten er maximaal tien branders in Schiedam.⁵⁰ Daarna begon de groei, die al snel in een stroomversnelling kwam. Waren er in 1695 nog maar 34 branders, vijfentwintig jaar later telde Schiedam al 98 branderijen. Tot aan de jaren negentig van de achttiende eeuw schommelde het aantal branderijen in Schiedam rond de honderd bedrijven. In 1791 kwam er een opleving in de vraag naar brandewijn en jenever, waardoor de prijs van moutwijn bijna verdubbelde. De oorzaak hiervan lag in de plotseling ontstane vraag vanuit Frankrijk naar Hollandse jenever.⁵¹ In zeer korte tijd kwamen er veel nieuwe branderijen bij en in 1796 stonden er 162 branderijen in Schiedam. In deze gehele periode werkten er ook vrouwen als brandster. Hun aandeel varieerde van slechts drie procent in

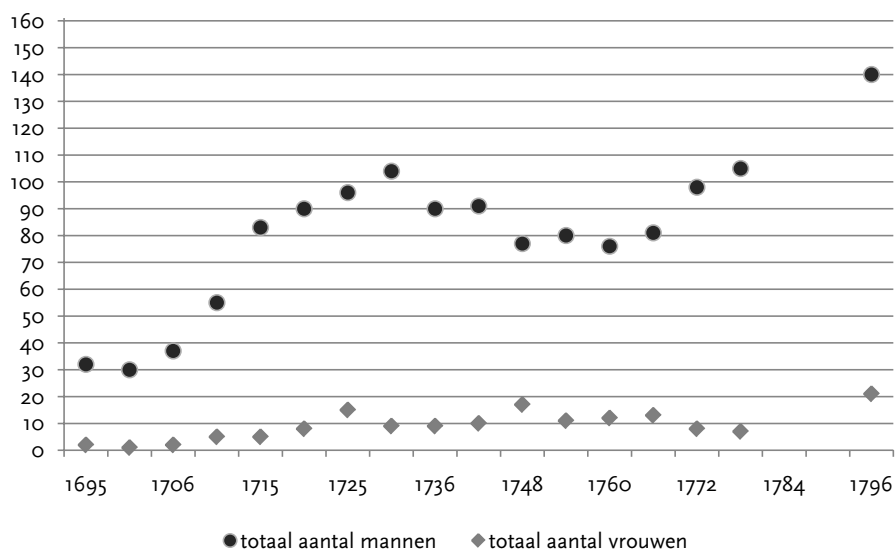
49 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 180-181.

50 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 68.

51 Kramers, *Moutwijnindustrie te Schiedam*, 144-145.

1700, tot achttien procent in 1748. Gemiddeld was op elke negen branderijen er één in handen van een vrouw (11%).

Figuur 3.1 Branderijen in Schiedam⁵²

Bronnen: GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3097, 3099-3100. Gaarboeken van het gildegeld 1695-1796.

3.3 Branders- en distillateursgilden

Rotterdam was de eerste van de hier onderzochte steden met een gilde voor branders en distillateurs. De exacte oprichtingsdatum is niet bekend. Het was in ieder geval in of voor 1631, omdat in dat jaar de gildeknecht in een boedelbeschrijving van een overleden brander werd genoemd.⁵³ Zowel branders als distillateurs waren verplicht lid te worden van het St. Antonius brandewijnbrandersgilde. In Haarlem werd in 1674 een distillateursgilde opgericht. Dit was uitsluitend voor

⁵² Het aantal branderijen, branders en brandsters is in de periode 1695-1730 voor elke vijf jaar weergegeven en in de periode 1736-1778 en in 1796 voor elke zes jaar, als gevolg van het ontbreken van gegevens over enkele jaren.

⁵³ Bijlsma, 'Oudrotterdamsche gebrandewijnbranders', 48; Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 49.

distillateurs en niet voor branders bedoeld.⁵⁴ De branders verenigden zich in Haarlem nooit in een gilde. Vrouwen kwamen in geen enkele keur van het Haarlemse distillateursgilde voor, men sprak uitsluitend van gildebroeders. Waarschijnlijk was het beroep niet toegankelijk voor vrouwen, of alleen voor weduwen van distillateurs. Deze werden echter nergens apart genoemd. Het gilde behoorde dus tot de categorie van gilden die alle vormen van vrouwenarbeid uitsloten, of tot de categorie van gilden met (impliciet) weduwerecht.⁵⁵ Schiedam kreeg pas op 8 maart 1690 een gilde voor de brandewijnbranders. Vanaf de oprichting van het gilde was voor alle branders het lidmaatschap verplicht.⁵⁶ De Leidse branders verenigden zich nooit in een gilde.

Alle Rotterdamse branders moesten lid worden van het gilde. Nieuwe branders betaalden zestig gulden inkomstgeld. Zonen en dochters van gildeleden betaalden de helft, ongeacht of hun vader of moeder lid was. Weduwen van branders mochten de bedrijven voortzetten zonder opnieuw inkomstgeld te betalen.⁵⁷ Alle vrouwen hadden toegang tot het Rotterdamse brandewijnbrandersgilde, zonder dat zij familie van een gildebroeder hoefden te zijn. Het Rotterdamse brandewijnbrandersgilde behoorde dus tot de gemengde gilden. Dit blijkt duidelijk uit de gildekeur van 1720, waarin staat dat; ‘en sullen voorts soo wel vrouwen als mans in het gilde werden geadmitteert en moeten de gilde-susters sig na dese ordonnantie in alles egalijk met de gilde-broeders reguleren’.⁵⁸ Hoewel het bovenstaande artikel in eerste instantie wèl de indruk wekt, waren de gildezusters toch níet helemaal ‘egalijk’ aan hun mannelijke collega’s. Zij kregen geen uitnodiging voor de jaarlijkse gildemaaltijd en konden ook niet toetreden tot het gildebestuur. Wel raadpleegden de hoofdlieden hen wanneer zij het noodzakelijk vonden bepaalde kwesties aan de gildeleden voor te leggen. Betreffende de praktische uitvoering van het werk waren mannen en vrouwen gelijk, maar de vrouwen hadden net als bij de brouwers geen politieke invloed.

Ook het Schiedamse brandewijnbrandersgilde maakte ten aanzien van het werk geen onderscheid tussen gildebroeders en gildezusters. Een belangrijk verschil met Rotterdam was dat de Schiedamse brandsters wèl welkom waren bij het jaarlijkse gildefeest. Het gildebestuur achtte het van groot belang dat alle branders en brandsters aanwezig waren:

54 Bibliotheek NHA, 43-008428 K. In de aanhef van de keur van het gilde wordt alleen over distillateurs gesproken: ‘Keure ende ordonnantie voor ende ten behoeve van de distillateurs van alderhande gedistilleerde wateren binnen de stad Haerlem.’

55 Schmidt, ‘Gilden en de toegang’, 165.

56 GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3091, 1690.

57 GAR, OSA, inv. nr. 512. Keur van het brandewijnbrandersgilde, Rotterdam 1720. Dit is de oudste bewaard gebleven keur van het gilde.

58 GAR, OSA, inv. nr. 512, artikel 9.

De gilde broeders ende zusters zullen alle jaaren eens te saamen verschynen, tot onderlinge vriendschap van den anderen, ende welstand van 't voorsz. gilde; mitsgaders om te nomineeren dubbelt getal van hoofdluiden, om by de heeren burgemeesteren één daar uit tot hoofdman gecommiteert te werden, ende zullen de jaarlykse 12 stuivers, hier vooren in 't 4 articul den gilde broeders ende zusters tot onderhoud van dit gilde gelast te contribueeren, op deze feest ende byeenkomst werden verteert.⁵⁹

Tijdens de gildemaaltijd vonden de nominaties van de nieuwe hoofdliden plaats. Ook de vrouwelijke leden brachten blijkbaar hierbij hun stem uit. Dit was bijzonder, want participatie van vrouwen in de gildenpolitiek, zowel passief als actief, kwam in andere gilden (bijna) niet voor.⁶⁰ Er was nog wel één verschil tussen mannelijke en vrouwelijke gildeleden; alleen de mannen konden gekozen worden in het gildebestuur. De vrouwen waren hiervan uitgesloten.

Een ander verschil tussen het Schiedamse en het Rotterdamse brandewijnbrandersgilde was de hoogte van het inkomstgeld. In Schiedam betaalden alle branders vier gulden inkomstgeld, ongeacht of zij nieuwe branders, brandersweduwen of -kinderen waren.⁶¹ In 1762 tekende de weduwe van Daniel van Leeuwen protest aan tegen het betalen van het inkomstgeld op het moment dat zij de branderij van haar overleden echtgenoot voortzette. Zij was immers niet alleen de plaatsvervanger van haar man in het bedrijf, maar ook binnen het gilde. Op 9 augustus 1762 stelden de hoofdliden haar in het gelijk, zodat zij 'van de inkoop van 't gilde geëxcuseert [zal zijn], wat gelijk ook alle de weduwen int toekomende daar van geëxcuseert sullen sijn'.⁶² In het Schiedamse gilde kwam een brandersweduwe, net als in andere gilden, in de eerste plaats binnen als de vervangster van haar man. Dat het gildebestuur haar daarna als zelfstandig ondernemster beschouwde, wordt duidelijk uit het tweede verzoek van de weduwe Van Leeuwen, dat betrekking had op de Schiedamse beurs.

Schiedamse moutwijn- en jeneverbeurs

Op 28 maart 1718 kwamen de branders in Schiedam overeen dat zij hun moutwijn, jenever en granen dagelijks tussen twaalf en één uur 's middags op een vastgestelde plaats zouden verhandelen. Vanaf dat moment konden de branders niet meer zonder medeweten van hun collega's mout en granen inkopen of moutwijn en jenever verkopen. Ook de jenevermakelaars verschenen verplicht tussen

59 GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3108, artikel 9. Kopie van de eerste brandewijnbrandersgildekeur uit 1690 met aanvullingen en verbeteringen, 1787.

60 Dorren, *Eenheid en verscheidenheid*, 97; Schmidt, *Overleven*, 121.

61 GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3108.

62 GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3091, 1762.

twaalf en één uur op de beurs. Zij mochten geen jenever of moutwijn buiten de beurs om kopen. Dagelijks stelden de deken en de hoofdlieden van het gilde een beursprijs vast, waaraan de branders en makelaars zich moesten houden. Na het sluiten van de koop gingen de brander en de makelaar naar het nabijgelegen koffiehuis. De kastelein van het koffiehuis maakte dezelfde dag nog een aantekening van de transactie.⁶³ De verplichte verkoop via de beurs gold uitsluitend voor producten die via makelaars werden verhandeld. Dit betrof dus niet de overzeese jeneverhandel, of de moutwijn die naar Amsterdam, naar het Noorderkwartier of buiten de provincie ging. Ook verkochten veel branders kleine hoeveelheden aan huis zonder tussenkomst van makelaars.⁶⁴ Sommige branders deden aan *voorloop*, wat wil zeggen dat een vaste afnemer hun moutwijn tegen een vaste prijs afnam waarbij ze geen gebruik maakten van de beurs.

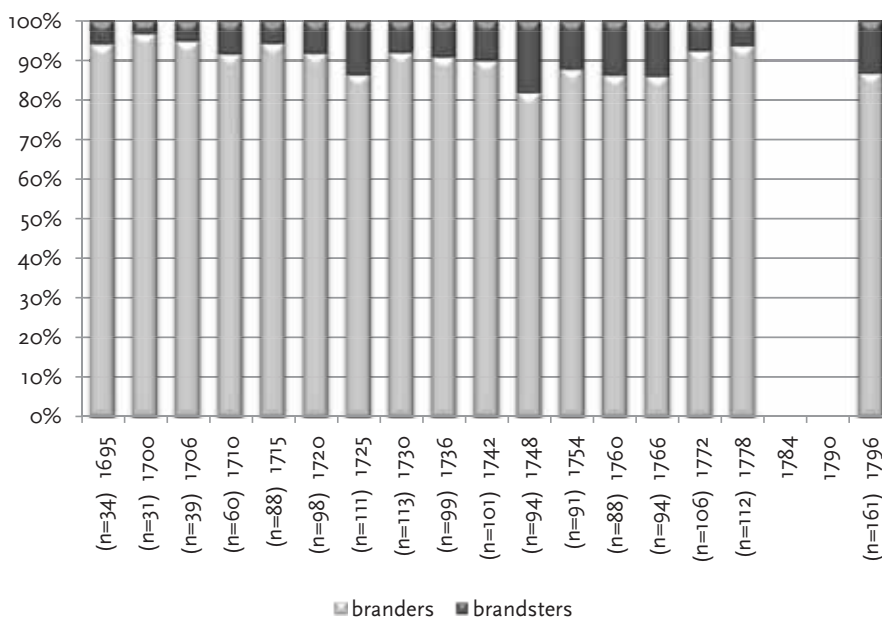
Om de bovenstaande gang van zaken te waarborgen, dienden alle gildeleden een beurscontract te tekenen. De branders waren, nadat ze het contract hadden ondertekend, verplicht zelf op de beurs te verschijnen of zich door iemand te laten vertegenwoordigen die geen makelaar of personeelslid was. Na wijzigingen in de contractvoorwaarden, bijvoorbeeld verruiming van de openingstijden van de beurs, moesten alle branders opnieuw tekenen.

Behalve kwijtschelding van het inkomstgeld, vroeg de weduwe van Daniel van Leeuwen om vrijstelling van het ondertekenen van het verplichte beurscontract. Hiervoor kreeg zij echter geen toestemming; ze moest het contract persoonlijk ondertekenen. Alle branders tekenden immers bij hun aanstelling als gildelid het contract met de beurs. Dat de hoofdlieden ook de weduwe van Leeuwen hier toe verplichtten, bevestigde feitelijk haar zelfstandige positie als brandster. Want hoewel zij in het vak en het gilde terecht kwam als plaatsvervangster van haar man, was zij vanaf het moment dat ze daadwerkelijk aan de slag ging zelfstandig ondernemster. Het was dan ook niet meer dan logisch dat de weduwe het beurscontract ondertekende, want hiermee was ze direct aansprakelijk in het geval van malversaties.

Niet alle branders waren blij met de beurs. Net als de weduwe van Leeuwen weigerde een deel van hen aanvankelijk het contract te tekenen. Uiteindelijk moesten zij wel toegeven, omdat ze anders hun gildelidmaatschap verloren. De verplichte handel via de beurs belemmerde de branders in hun vrijheid om zelf hun klanten uit te zoeken en prijzen te bepalen. Het gilde had bij de oprichting van de beurs echter het collectief belang voor ogen. In Rotterdam werden al in de zeventiende eeuw moutwijn en jenever op de algemene beurs verhandeld. De specifiek voor moutwijn opgerichte Schiedamse beurs bood de branders een aan-

63 GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3101. Beursboek, 02/08/1779 – 31/12/1781.

64 Van Riemsdijk, *Brandersbedrijfte Schiedam*, 105, 110.

Figuur 3.2 Percentage branders en brandsters in Schiedam

Bronnen: GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3097, 3099-3100. Gaarboeken van het gildegeld 1695-1796.

tal voordelen, maar diende vooral om de makelaars beter in de gaten te houden. De door hen geleverde grondstoffen werden meteen gecontroleerd. De deken en hoofdlieden van het gilde stelden de dagkoersen voor moutwijn en jenever vast en makelaars werd verboden onderling overeenkomsten over de prijs te sluiten. De makelaars kregen één etmaal de tijd om de door hen gekochte drank te controleren. Na 24 uur hoefden de branders en distillateurs geen controle meer toe te laten en verloren de makelaars het recht op korting indien de moutwijn niet goed was.⁶⁵ Branders die niet in de gelegenheid waren om zelf handel te drijven konden hun producten kwijt op de beurs. Nadat zij de moutwijn en jenever aan een makelaar hadden verkocht hoefden ze zich verder nergens zorgen over te maken. Na het sluiten van de koop waren de makelaars volledig verantwoordelijk voor het vervoer van de drank en het verder afhandelen van de transactie.

Dat de branders daadwerkelijk zelf naar de beurs kwamen om hun moutwijn te verkopen blijkt uit de beursboeken die bewaard zijn gebleven. Helaas zijn er alleen beursboeken van na 1779 en is de laatste gildeledenlijst uit 1778. Des-

⁶⁵ Van Riemsdijk, *Brandersbedrijf te Schiedam*, 125.

ondanks is een deel van de verkopende branders te identificeren als geldelig in 1778.⁶⁶ Ook brandsters zoals Sara van Daalhuijsen en de weduwe van der Most kwamen zelf naar de beurs.

De oprichting van de beurs zal in ieder geval voor een deel van de vrouwen positief van invloed zijn geweest op de beslissing om te gaan branden. De verkoop van hun producten was hierdoor sterk vereenvoudigd en kostte weinig tijd. De branders hoefden niet zelf contacten met afnemers te onderhouden, te onderhandelen, of het vervoer van de moutwijn en jenever naar klanten te verzorgen. In combinatie met het gegeven dat het fysieke werk waarschijnlijk door knechten werd gedaan, hoefde een brander of brandster niet veel tijd kwijt te zijn aan de branderij.⁶⁷ Voor bijvoorbeeld weduwen met een gezin of getrouwde vrouwen die wilden werken, kon branden dus een aantrekkelijke keuze zijn. De bovenstaande veronderstelling wordt bevestigd door een versterkte toename van het aantal brandsters vanaf het moment van oprichting van de beurs in 1718 (zie figuur 3.2). De aanwas van vrouwen hing niet samen met een toe- of afname van het totaal aantal branders. Deze vertoonde al vanaf het eerste decennium van de achttiende eeuw een sterke stijging en daalde vanaf de jaren dertig weer, zonder dat dit een significante invloed had op het aandeel van vrouwen.

3.4 Kapitaal en sociale status van de branders

Hoewel de spectaculaire groei van het aantal branderijen in Schiedam in de eerste decennia van de achttiende eeuw anders doet vermoeden, kon lang niet iedereen zich een branderij veroorloven.⁶⁸ In vergelijking met bijvoorbeeld een brouwerij was er voor een branderij geen enorm bedrag nodig, maar nieuwe branders moesten wel ketels, spoelingsbakken en grondstoffen kopen. Bovendien was een bedrijfsruimte noodzakelijk.⁶⁹ Een volwaardige branderij kostte hierdoor toch al snel honderden, tot enkele duizenden guldens.

⁶⁶ Niet alle namen zijn in de gildeledenlijst terug te vinden. Dit komt doordat de brander niet zelf op de beurs hoefde te verschijnen, maar zich ook kon laten vertegenwoordigen door een familielid. Bij de kopers staan zowel namen van branders-distillateurs die moutwijn van hun collega's kochten, als makelaars vermeld.

GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3101.

⁶⁷ Voor informatie over het branderijpersoneel, zie paragraaf 3.6.

⁶⁸ In 1700 waren er 31 branderijen, 60 in 1710, 98 in 1720 en 113 in 1730. Daarna nam het aantal wat af, om in de jaren zeventig weer sterk te gaan stijgen.

GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3099; *Ibidem*, inv. nr. 3100.

⁶⁹ In Haarlem werd in 1670 een brouwerij verkocht voor fl. 12.000 en in 1680 voor fl. 13.450. Yntema, *The brewing industry*, 196.

In Schiedam werden in 1670-1671 twee huizen met branderij en toebehoren verkocht voor respectievelijk duizend en 1210 gulden. Een branderij met winkel bracht in 1671 vierduizend gulden op. In 1725 werd een huis met erf en branderij voor 4600 gulden verkocht, in 1728 een ander huis met erf en branderij voor 4328 gulden en in 1731 een gelijk pand voor 4744 gulden. In Rotterdam waren de branderijen over het algemeen groter en duurder dan in Schiedam. In hetzelfde jaar 1671 betaalden twee Rotterdamse branders 3500 en 4025 gulden voor een branderij.⁷⁰ De prijzen voor branderijen in Rotterdam liepen in de achttiende eeuw nogal uiteen. De goedkoopste ging in 1756 voor vijftienhonderd gulden en de duurste in 1763 voor 28.500 gulden in andere handen over.⁷¹

Uiteindelijk kon slechts een beperkt deel van de bevolking het bedrag dat nodig was voor een volwaardige branderij opbrengen. Veel branders erfden een branderij, of kregen een flinke som geld uit een nalatenschap waarvan ze een branderij kochten. Anderen waren al brouwers, die tevens gingen branden.

De Personele Quotisatie van 1742 uit Schiedam vermeldde 295 hoofden van huishoudens.⁷² Bijna dertig procent (86) van alle personen in het kohier waren branders, waaronder vijf weduwen en vier ongetrouwde vrouwen. Zeventien van hen hadden nog een ander beroep naast het branden. De gildeledenlijst van hetzelfde jaar vermeldde 101 branders, dus vijftien meer dan in de Personele Quotisatie. Wanneer de namen van de branders echter met elkaar vergeleken worden, blijken er 22 branders waaronder drie weduwen wel in de gildeledenlijst maar niet in het belastingkohier voor te komen.⁷³ Dit kon verschillende oorzaken hebben; de branders hadden een onderneming die zo bescheiden van omvang was dat zij niet voor een aanslag in aanmerking kwamen, of ze werkten samen met een andere brander in één bedrijf en de ander kreeg de aanslag.

De branders en brandsters waren niet arm, maar zij waren dus ook niet noodzakelijkerwijs erg rijk, zoals dat voor de brouwers gold. De meeste branders behoorden tot de sociale middenklasse, op een enkele uitschieter naar boven of onder na. De vrouwen namen geen bijzondere positie in, zij behoorden tot dezelfde klasse als het merendeel van de branders. In tegenstelling tot de brouwers, behoorden de branders in de Hollandse steden niet tot de bestuurlijke elite. Zij speelden geen rol in de stadsbesturen, en vervulden geen andere openbare functies. De uitzondering hierop vormde Schiedam, omdat de branderij hier veruit de belangrijkste bedrijfstak was. Tot halverwege de achttiende eeuw werden de hoofdlieden van het brandewijnbrandersgilde vaak lid van de vroedschap.⁷⁴

---

70 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 67-68, 194-195.

71 Visser, *Verkeersindustrieën te Rotterdam*, 188-195.

72 GAR, OSA, inv. nr. 4168. Personele Quotisatie 1742, Schiedam.

73 GAS, OAA, brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3100, 1742.

74 Kramers, *Moutwijnindustrie te Schiedam*, 144.

Het stadsbestuur was in deze periode feitelijk een oligarchie, waarin slechts een klein aantal families participeerde. Aan het einde van de achttiende eeuw zetten de patriotten de familieregering aan de kant en installeerden een nieuw stadsbestuur. Maar dit had op de prominente rol van de branders weinig effect, ook het nieuwe bestuur telde een groot aantal leden van brandersfamilies.⁷⁵

Het is niet bekend of de echtgenotes van branders hun taken overnamen wanneer de mannen hun bestuursfuncties vervulden. Maar waarschijnlijk was dit niet echt noodzakelijk omdat, zeker in de grotere Schiedamse branderijen, knechten het fysieke werk deden. De branders zorgden voor de in- en verkoop en bezochten de beurs. Indien de bestuurders rekening hielden met de openingstijden van de beurs, konden de branders hun publieke taken waarschijnlijk prima met een bestuursfunctie combineren.

3.5 Burgerlijke staat en levensloop

Voor zover het niet uit de namen van de brandsters in de gildeledenlijsten bleek, was het mogelijk de burgerlijke staat van een aantal vrouwen te achterhalen via andere bronnen.⁷⁶ Hierdoor is het minimale aantal weduwen bekend (zie figuur 3.3). Het grootste deel van de Schiedamse brandsters was weduwe, maar het percentage lag lager dan in de andere steden waar in de achttiende eeuw (bijna) alle brandsters weduwen waren.

Vrouwen begonnen met branden tijdens verschillende perioden in hun leven en op diverse manieren. De meest voorkomende manier was het continueren van de branderij door de weduwe van de brander, wat net als bij de brouwers regelmatig gebeurde. Maar ook (ongetrouwde) brandersdochters of -zussen zetten soms het familiebedrijf voort. Enkele brandsters kwamen niet via een familielid in de nering terecht, maar besloten zelf op zeker moment te gaan branden. Dit konden ongehuwde vrouwen zijn of weduwen die niet met een brander getrouwd waren geweest. Een deel van de getrouwde vrouwen begon een eigen branderij, onafhankelijk van het beroep van hun echtgenoten.

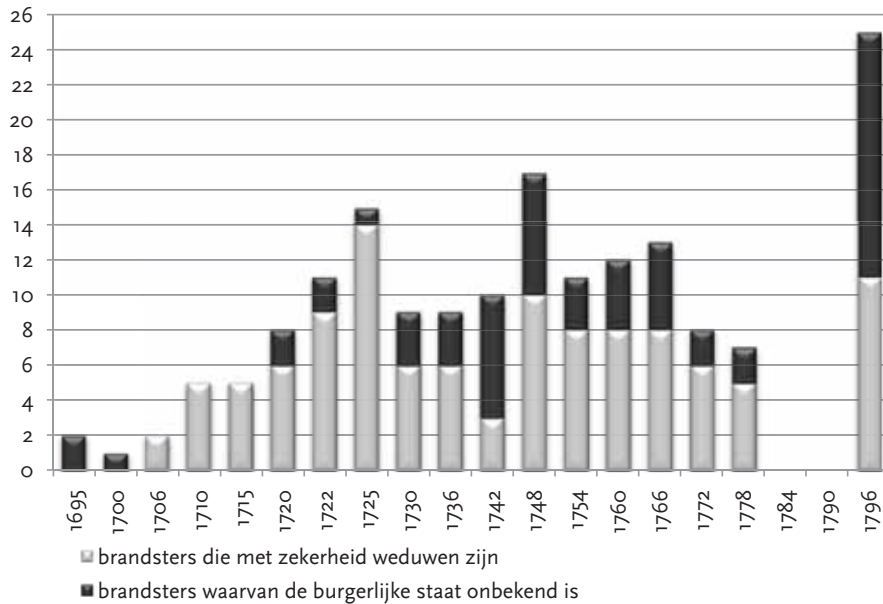
In de gildeledenlijst van 1742 stonden tien brandsters genoteerd die op verschillende manieren aan hun bedrijf waren gekomen.⁷⁷ Bij vier vrouwen viel het beroep van hun, al dan niet overleden, echtgenoot niet te achterhalen. Drie van hen waren brandersweduwen, één vrouw erfde de branderij van haar vader en waarschijnlijk werkte de echtgenoot van de weduwe Burgerhout tijdens zijn leven

⁷⁵ Van der Zee, *Oud-Schiedam*, 103, 116-117.

⁷⁶ Hierbij is gebruikt gemaakt van de doop-, trouw- en begraafregisters en het notariële archief van Schiedam.

⁷⁷ GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3100, 1742.

Figuur 3.3 Burgerlijke staat van brandsters in Schiedam

Bronnen: GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3097, 3099-3100. Gaarboeken van het gildegeld 1695-1796.

als knoopmaker.⁷⁸ De tiende brandster Elisabeth Rees was de weduwe van Frans van Unia. Hij werkte nooit als brander, maar had als majoor in het leger het land gediend.⁷⁹ Frans was al vóór 1720 overleden en Elisabeth begon in 1726 met branden.⁸⁰ In hetzelfde jaar tekende zij een schuldbekentenis aan koopman Barent Rees uit Rotterdam. Hij had haar vijfduizend gulden geleend, tegen een rente van vier procent. Als onderpand stelde Elisabeth haar branderij met toebehoren.⁸¹ Waarschijnlijk was het voor de aankoop van dezelfde branderij dat zij de vijfduizend gulden leende. Annetie van der Hoeven was getrouwd met de schipper

⁷⁸ GAS, OAA, inv. nr. 814, p. 553; *Ibidem*, inv. nr. 793, p. 597; *Ibidem*, inv. nr. 855, p. 1054.

⁷⁹ GAS, OAA, inv. nr. 815, p. 1053; *Ibidem*, inv. nr. 817, p. 389.

⁸⁰ Helaas is niet bekend wat Elisabeth in de tussentijd deed om een inkomen te vergaren, of dat zij leefde van het nagelaten geld van haar echtgenoot en een eventuele toelage.

⁸¹ GAS, OAA, inv. nr. 897, p. 577.

Klaas Backer. Hij overleed tussen 1697 en 1699. Tien jaar later betaalde Annetie inkomstgeld aan het brandewijnbrandersgilde.⁸²

Elisabeth en Annetie moesten, als weduwen, wel werken om in hun onderhoud te voorzien. Voor getrouwde vrouwen was dit niet altijd noodzakelijk. Toch waren er echtgenotes van niet-branders die een eigen branderij oprichtten. Machteld Bernouw was de echtgenote van Jacobus Ruijgert, meesterbakker in Schiedam. In 1743 overleed de moeder van Machteld en zij liet haar dochter diverse huizen en een flink geldbedrag na.⁸³ Machteld besloot met het geld uit de erfenis een eigen branderij te beginnen, al was dit uit financieel oogpunt waarschijnlijk niet nodig. Ten tijde van het overlijden van haar man in 1758 brandde zij al tenminste tien jaar in haar eigen onderneming.⁸⁴ Zij was uiteindelijk minimaal 24 jaar als brandster actief.⁸⁵

Ook de brandsters Catharina Bongaerts aan het einde van de zeventiende eeuw en Baertie van den Berg aan het begin van de achttiende eeuw, waren met een bakker getrouwd.⁸⁶ In 1713 verkocht Baertie, inmiddels weduwe geworden, haar huis en branderij met toebehoren en de bakkerij achter het huis.⁸⁷ Dat er minimaal drie bakkersvrouwen een eigen branderij begonnen, doet vermoeden dat zij op een handige manier gebruik maakten van de mogelijkheden om een inkomen te vergaren. Een groot deel van de benodigde grondstoffen, namelijk turf en graan, waren al in de onderneming van hun man aanwezig. Zij hadden enkel een paar ketels, een helm (speciale deksel) en een beslagbak nodig om hier brandewijn uit te stoken. Toch waren het niet alleen bakkersvrouwen die gingen branden. Raghel Casteleijn was theeverkoopster, samen met haar moeder.⁸⁸ Na haar huwelijk met Pieter Bosch besloot zij als brandster te gaan werken. Het beroep van haar man is niet bekend, maar hij was in ieder geval geen brander.⁸⁹

Naast de officieel als brandster geregistreerde vrouwen werkten echtgenotes vaak mee in de branderij, of hadden er zelfs de primaire verantwoordelijkheid voor. In het kohier van de Personele Quotisatie van Schiedam stonden 86 branders genoteerd.⁹⁰ Van hen hadden 25 mannen naast het branden nog een ander

82 GAS, ONA, inv. nr. 815, p. 617; *Ibidem*, inv. nr. 794, p. 829; GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3099. Ook van Annetie is niet bekend waar zij in de tussentijd haar geld vandaan haalde.

83 GAS, ONA, inv. nr. 838, p. 846.

84 Overlijden Jacobus Ruijgert, 30/10/1758, doop-, trouw- en begraafboeken Schiedam.

85 GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3100. 1748-1772, wellicht iets langer.

86 GAS, ONA, inv. nr. 773, p. 172; *Ibidem*, inv. nr. 779, p. 981.

87 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 194.

88 GAS, ONA, inv. nr. 830, p. 691; *Ibidem*, inv. nr. 835, p. 1257.

89 GAS, ONA, inv. nr. 905, p. 476.

90 Personele Quotisatie 1742, Schiedam.

beroep. De drie brouwers konden heel goed zelf toezicht houden op het branden. Maar voor de schippers, de timmermannen en de chirurgijns was dit een stuk lastiger. Waarschijnlijk werkten hun echtgenotes in de branderij terwijl zij hun andere beroep uitvoerden.

Het waren dus niet (bijna) uitsluitend brandersweduwen of een enkele dochter die de onderneming van een echtgenoot of vader voortzetten, zoals bij de brouwers wel gebeurde. Doordat er minder geld nodig was voor investeringen was de brandersnering voor meer mensen bereikbaar.

3.6 Leerlingen en branderijpersoneel

Branders en distillateurs werkten samen met hun leerlingen en knechten. De leerlingen werkten mee in het brand- en distillatieproces en deden hun kennis in de praktijk op, onder leiding van de brander of distillateur. De Leidse ongehuwde Sara Seyst leerde halverwege de zeventiende eeuw Johannes Lourisz distilleren.⁹¹ In dezelfde stad woonde de brander en distillateur Hermanus Stuurman, die voogd was van Klaas Overveld. Hij stelde de toekomst van de jongen zeker door hem te onderwijzen in de 'konst van brandewijn en gedistilleerde wateren te stoocken'.⁹² Wanneer Klaas meerderjarig werd, zou Hermanus de leiding over de branderij aan hem overdragen. In Rotterdam sloot wijnkoper en brander Daniel van Flierden in 1641 een leerlingcontract met Matijs Evertsz. Hij nam de jongen gedurende twee jaar als knecht aan en leerde hem in deze periode distilleren.⁹³

Van Flierden nam een paar dagen na Matijs Evertsz ook de meesterknecht Jan Cornelisse van Delfgau in dienst. Zij kwamen overeen dat Jan gedurende twee jaar het toezicht over het brandproces zou houden, van 1 mei 1641 tot 1 mei 1643.⁹⁴ De branderij waar hij kwam te werken was een nieuwe onderneming van Daniel van Flierden, die al enige jaren een andere branderij bezat. Van Flierden kon niet in twee bedrijven tegelijk aanwezig zijn, daarom stelde hij Jan als zijn plaatsvervanger in de nieuwe branderij aan. Het kwam vaker voor dat branders meer dan één bedrijf bezaten, maar het is niet duidelijk waarom dit zo was. Waarschijnlijk konden zij de bestaande branderij niet uitbreiden, of was dat alleen onder strenge voorwaarden toegestaan. Daarnaast kon het voordeliger zijn om een bestaande branderij over te nemen, dan een geheel nieuwe op te richten. Ook de Schiedamse Trijntje Gillis breidde haar bezit op deze wijze uit. Aanvankelijk zette ze na de dood van haar man alleen zijn branderij voort. In de jaren daarna

---

91 RAL, ONA, inv. nr. 631, 86, 02/05/1654.

92 RAL, SA II, inv. nr. 97, 13v, 04/03/1706.

93 GAR, ONA, inv. nr. 145, akte nr. 251, p. 531, 11/02/1641.

94 GAR, ONA, inv. nr. 145, akte nr. 252, p. 532, 15/02/1641.

kocht ze een tweede en in 1671 haar derde branderij.⁹⁵ Ook in deze branderijen ging het werk door, zonder de voortdurende aanwezigheid van de brandster.

Een vrouw als eigenaresse van de branderij was heel gewoon, maar het branderijpersoneel bestond uitsluitend uit mannen. In de eerste gildekeur van Schiedam uit 1690 kwamen nog wel dienstmeiden voor:

Den eenen gilde broeder ofte gilde zuster, en zal des anderen gilde broeders ofte gilde zusters knegt nog dienstmaagd niet mogen onderhuuren [...dan] wanneer die te huuren knegt ofte meid met contantement van zyn meester ofte vrouwe zal komen te scheiden.⁹⁶

In de hier op volgende gewijzigde keuren werden de dienstmeiden niet meer genoemd.⁹⁷ Welke werkzaamheden zij in de branderijen precies uitvoerden is niet bekend. Het is goed mogelijk dat zij voor de branderijvarkens zorgden. Per ruwketel mochten de branders maximaal dertig varkens houden, die ze vetmesten met de spoeling uit de ketels.⁹⁸ De uitwerpselen van de varkens belandden in de sloten en grachten en door de groei van de bedrijfstak ontstond er al snel een onhoudbare situatie. In 1710 telde Schiedam zestig branderijen. Bij een gemiddelde van twee ruwketels per branderij en het maximum aantal van dertig varkens per ketel, waren er op dat moment (maximaal) 3600 varkens in de stad. In 1711 besloot de Schiedamse vroedschap daarom een einde te maken aan het houden van vee binnen de stadsmuren.⁹⁹ Met de varkens verdwenen logischerwijs ook hun verzorgers of verzorgsters uit de branderijen.

Een deel van de branders zal het werk aanvankelijk alleen hebben gedaan, maar zodra er genoeg werk was personeel hebben ingehuurd. In Schiedam werkten in de achttiende eeuw in iedere branderij van enige omvang minimaal drie knechten; de meesterknecht, de onderknecht en de pomper. De meesterknecht hield toezicht op het brandproces, de pomper deed het zwaarste werk. In de zogenaamde 'dubbele branderijen', waarin vier in plaats van twee ruwketels aanwezig waren, werkte maximaal het dubbele aantal personeelsleden.¹⁰⁰ Aan het eind van de achttiende eeuw kwam driekwart van alle knechten uit het buitenland, waarvan de meeste uit de Duitse gebieden. Het waren over het algemeen jonge, onge-

95 Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 67-68. Ook na haar hertrouwen met meesterkleermaker François van Oor bleef Trijntje Gillis als brandster actief.

96 GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3091, 1691.

97 GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3108, 18de eeuw.

98 De spoeling is het residu van mout en granen dat overblijft nadat de moutwijn is afgestookt. Dit is een zeer voedzaam mengsel wat als veevoeder werd gebruikt, of verkocht.

99 Van Riemsdijk, *Brandersbedrijfte Schiedam*, 51-52.

100 GAS, OAA, Ordonnantien, inv. nr. 62, 1723-1725.

huwde mannen die in de Schiedamse branderijen werkten.¹⁰¹ Vrouwen kwamen klaarblijkelijk niet in aanmerking als brandersknecht.¹⁰²

De comptoirmeiden en comptoirknechten die in de brouwerijen werkten, trof ik niet aan in de branderijen. Het is zeer aannemelijk dat de branders de administratie en verkoop zelf deden. In Schiedam werkte de organisatie van de bedrijfstak dit ook sterk in de hand. In de branderijen namen de drie (of meer) knechten het productieproces volledig voor hun rekening, de brander was hierbij niet nodig. Op de beurs moesten de branders zelf verschijnen of zij konden een vertegenwoordiger sturen, die echter *niet* bij hen in dienst mocht zijn.¹⁰³ Alle inkoop van grondstoffen en het grootste deel van de verkoop van moutwijn en jenever verliep echter via de beurs. Het had dus weinig zin een kantoorbediende aan te nemen die zich vervolgens niet op de beurs mocht vertonen en dus eigenlijk zijn of haar werk niet kon doen.

Een enkele brander die niet zelf de administratie en het beursbezoek voor zijn rekening kon of wilde nemen, moest naar de notaris om een vertegenwoordiger aan te stellen. Zo machtigden de gezusters Maartje en Jacomina Schieveen, brandsters uit Schiedam, hun zwager Johannes Dorrepaal in 1790 om uit hun naam alle handelingen te verrichten die bij de branderij hoorden. Hij mocht alle beurstransacties doen, lonen uitbetalen, personeel aannemen en ontslaan en zelfs de eed voor hen afleggen.¹⁰⁴ Het is mogelijk dat Johannes Dorrepaal alle administratieve handelingen voor zijn rekening nam, terwijl de zusters in de branderij werkten en zich hiermee een knecht bespaarden. Het ligt echter meer voor de hand dat de Maartje en Jacomina zich geheel hadden teruggetrokken uit de branderij. Zij waren dan wel brandsters in naam, maar niet in de praktijk. Deze situatie kwam echter niet vaak voor; de meeste branders waren wel degelijk persoonlijk bij hun branderij betrokken.

3.7 Brandewijnwinkels en vennootschappen

De branders, die dus alleen met de zakelijke kant van de branderij waren belast, hielden tijd over voor andere activiteiten. Dit kon bijvoorbeeld de zorg voor een gezin zijn, een bestuursfunctie of een winkel, waar de jenever en het gedistilleerd werden verkocht. Verschillende branders bleken er een eigen drankwinkel op na

---

101 Dobbelaar, 'Beroepsstatistiek van Schiedam', 630-631.

102 GAS, Handschriften, inv. nr. 823. Contributieboek van de brandersknechtsbus, 22/08/1723-19/08/1725. Hierin komen geen vrouwen voor.

103 GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3101. Beursboek, 02/08/1779 - 31/12/1781.

104 GAS, ONA, inv. nr. 1023, p. 536, 24/09/1790.

te houden. In 1664 maakte de Rotterdamse distillateur Johannes van Duijnen zijn gehele bezit waaronder zijn 'winckelgoederen' tot onderpand voor zijn schulden aan Henrick Cornelisz.¹⁰⁵ De Schiedamse Trijntje Oosterhuijs, weduwe van brander Maerten Raesse, verkocht in 1671 haar huis, branderij en 'item alle de winckelvaten, pinten, kannen kitte maten, thoonbanck met alle andere lege vaten bijde branderie en winckel sijnde'.¹⁰⁶ De eveneens Schiedamse weduwe Reusens verkocht in 1660 haar huis en branderij met gereedschappen en alle planken in de winkel en de bottelarij aan haar collega Jan Joosten van Helleputte.¹⁰⁷ Sommige rijke branders hielden er nog andere activiteiten op na. Brandersweduwe Heyndricktgen Dircx uit Rotterdam ging na het overlijden van haar man door met het werk als brandster, maar bovenal was ze koopvrouw in brandewijn.¹⁰⁸

Aan het einde van de achttiende eeuw besloten enkele branders samen met anderen geld bij elkaar te leggen en zich te verenigen in een 'branderscompagnie'. Op deze manier hoefden ze per persoon minder geld in te leggen en spreidden ze het risico. Andere branderscompagnieën of -vennootschappen ontstonden door overerving van de branderijen. Alle kinderen van branders erfden een gelijk deel en zij werden vennoten. In 1796 waren 33 branderijen in handen van meer dan één persoon, ruim twintig procent van het totaal.¹⁰⁹ Al deze vennoten waren verplicht lid van het brandewijnbrandersgilde.¹¹⁰ Dit betekende echter niet dat zij ook allemaal betrokken waren bij de bedrijfsvoering. Meestal was slechts één van hen belast met de administratie en met de in- en verkoop, net als bij de brouwers. De anderen hielden toezicht en kwamen alleen in actie wanneer zij een belangrijke beslissing moesten nemen.

Onder de 47 branders die in 1796 een branderij in vennootschap bezaten, waren (minimaal) tien vrouwen, ruim één op elke vijf compagnons.¹¹¹ Bij de 129 branders die alleen werkten waren vijftien vrouwen, ruim één op elke tien branders. Dus twee keer zoveel vrouwen maakten deel uit van een vennootschap, als het aantal vrouwen dat zelfstandig een branderij beheerde. Eén van de vrouwe-

¹⁰⁵ GAR, ONA, inv. nr. 236, akte nr. 178, p. 322, 27/07/1664.

¹⁰⁶ GAS, ONA, inv. nr. 763, 1017, 30/11/1671.

¹⁰⁷ Dobbelaar, *Branderijen in Holland*, 68.

¹⁰⁸ Zie onder andere: GAR, ONA, inv. nr. 236, akte nr. 85, p. 161, 18/12/1663; *Ibidem*, akte nr. 143, p. 262, 05/05/1664; *Ibidem*, akte nr. 204, p. 371, 30/09/1664; inv. nr. 237, akte nr. 31, p. 54, 18/04/1665.

¹⁰⁹ GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3097, 1796. Van de 161 Schiedamse branderijen waren er 33 (20,5%) in eigendom van twee of meer personen.

¹¹⁰ Van Riemsdijk, *Branderbedrijf te Schiedam*, 24.

¹¹¹ Niet alle namen van de vennoten staan in de branderslijst. Bij elf branderijen staat één naam, met de toevoeging '& comp.'. Het totale aantal compagnons is hierdoor niet precies bekend en het is mogelijk dat er meer vrouwen bij waren.

lijke vennoten was Anna Maria Wolterbeek, de echtgenote van predikant Jacobus van Marienhoff. Samen met haar zwager Henricus van Marienhoff kocht zij in 1794 een korenwijnbranderij. Met de opbrengsten van de branderij verzekerde Anna Maria zich van een aanvulling op de toelage van haar echtgenoot en van een bron van inkomsten na zijn overlijden.¹¹² Op 1 januari 1797 hadden Henricus en Anna Maria aan alle voorwaarden voldaan en werden zij lid van het brandewijnbrandersgilde.¹¹³ In een contract legden zij hun beider rechten en plichten vast. Henricus hield de boekhouding bij, deed de in- en verkoop en bezocht de beurs. Anna Maria keurde alleen de jaarlijkse balans goed en bemoeide zich verder niet met de gang van zaken. Zij kon wel bezwaar maken indien Henricus de zaken niet naar behoren afhandelde. De winsten en verliezen werden gedeeld, beide compagnons kregen of betaalden de helft.¹¹⁴ Henricus was dus in feite de echte brander, hij voerde alle werkzaamheden uit die de knechten niet deden. Anna Maria droeg wel voor de helft het bedrijfsrisico van de branderij en controleerde de boekhouding, maar verder nam zij niet deel aan de dagelijkse werkzaamheden.

Tabel 3.4 Weduwen in de Schiedamse brandewijnbrandersgildelijst, 1796

Branderslijst 1796	Minimaal aantal weduwen	
Totaal aantal brandsters	25	11
Aantal zelfstandige brandsters	15	10
Aantal brandsters-vennoten	10	1

Bronnen: GAS, OAA, Brandewijnbrandersgilde, inv. nr. 3100, 1796.

Het is niet bekend of andere vrouwen die vennoot waren in een branderij zich net als Anna Maria niet met de dagelijkse gang van zaken bezig hielden en of zij dus wel of geen echte brandsters waren. Wel steeg het aantal als brandster geregistreerd staande vrouwen als gevolg van de toename van de vennootschappen. Dit betekende dus dat meer vrouwen een inkomen kregen uit de branderijen. De meeste brandstervennoten waren geen weduwen van branders (zie tabel 3.5). Voor de brandersweduwen die zelfstandig werkten, was de branderij hun primaire en vaak enige bron van inkomsten. Voor een deel van de brandstervennoten gold dit waarschijnlijk ook, maar voor een ander deel was een vennootschap in een brande-

¹¹² Het verschilde van stad tot stad, maar over het algemeen waren de toelagen (traktementen) van voorgangers niet erg hoog. Na de dood van hun man kregen zij vaak een, al dan niet tijdelijke, toelage. Deze was echter over het algemeen niet genoeg om van te leven. Schmidt, *Overleven*, 196-203.

¹¹³ GAS, OAA, inv. nr. 1001, p. 67.

¹¹⁴ GAS, OAA, inv. nr. 1004, p. 81.

rij vooral een relatief eenvoudige manier om geld te verdienen. Bovendien was het niet nodig het gehele bedrag dat nodig was voor een branderij alleen op te brengen. Voor degenen die niet genoeg kapitaal hadden om een hele branderij aan te schaffen bood het inkopen in een bestaande onderneming een goed alternatief.

3.8 Besluit: leven in de branderij

In de tweede helft van de zestiende eeuw kwamen er commerciële brandewijnbranderijen in Holland. Vanaf het begin waren er vrouwen onder de branders. Dit bleef zo gedurende de hele vroegmoderne periode. Haarlem telde weinig branderijen en in de branderijen waarvan informatie is overgebleven werkten uitsluitend mannen. Vrouwen werden in de branderskeur wel als brandsters genoemd, dus het beroep stond in principe voor hen open. Leiden telde meer branderijen en het is zeker dat er vrouwen in deze bedrijfstak werkten. Dit waren zowel weduwen die de bedrijven van hun echtgenoten voortzetten, als ongehuwde vrouwen die zelfstandig brandden of distilleerden. In de Rotterdamse branderijen waren er niet alleen weduwen die de bedrijven voortzetten, maar ook brandersdochters die de leiding op zich namen. Schiedam telde het grootste aantal branderijen in Holland. Gemiddeld was ruim één op de tien branderijen in handen van een vrouw. De meesten waren brandersweduwen, maar ook weduwen van niet-branders, ongehuwde vrouwen en getrouwde vrouwen begonnen een branderij. Een deel van de bakkersvrouwen speelde handig in op de mogelijkheden die de bakkerij bood. De bedrijfsruimte en grondstoffen waren al aanwezig. Het enige wat zij aan hoefden te schaffen waren gereedschappen en twee ketels.

Een deel van de brandsters begon een eigen bedrijf zonder familie van een brander te zijn. Hieruit blijkt dat een familieband met een brander niet noodzakelijk was om gildelig te kunnen worden en het beroep uit te voeren. Vrouwen konden zelfstandig lid van het gilde worden en er waren geen belemmerende voorschriften voor hen, zoals een verplichte leertijd of examen. In Rotterdam stonden vrouwelijke gildeleden expliciet in de keur genoemd. Volgens de voorschriften hadden zij dezelfde rechten als hun mannelijke collega's. Ze waren echter gelijk aan de mannen op één punt na; vrouwen hadden geen inspraak in de gildepolitiek ook al waren ze volwaardig lid. Dit was echter niet speciaal voor het Rotterdamse brandewijnbrandersgilde, in (bijna) geen enkel gilde namen vrouwelijke leden deel aan de gildepolitiek. De uitzondering hierop vormde het Schiedamse brandewijnbrandersgilde. Hier werden alle leden, mannen en vrouwen, geacht tijdens de jaarlijkse maaltijd aanwezig te zijn op straffe van een boete bij afwezigheid. Tijdens de maaltijd kozen de leden het nieuwe bestuur en de vrouwen stemden mee, maar ook hier konden zij zelf niet verkozen worden.

Het blijkt dat de aan- of afwezigheid van een gilde en het tijdstip van oprichting niet of nauwelijks van invloed is geweest op de mogelijkheden voor vrouwen

binnen het beroep. In alle steden werkten vrouwen als brandster en dat waren zowel ongehuwde, als gehuwde vrouwen en weduwen. Dat er in Schiedam meer brandsters werkten was voornamelijk het gevolg van de economische omstandigheden en niet van het standpunt dat het gildebestuur innam ten aanzien van vrouwen.

Ook de ruimhartige houding van het Schiedamse stadsbestuur tegenover nieuwe branders in het algemeen en vrouwelijke branders in het bijzonder, kwam voort uit de economische ontwikkelingen. Lange tijd was de visserij de belangrijkste bedrijfstak, maar met de terugloop van de visserij steeg de werkloosheid snel. Het stadsbestuur verwelkomde daarom de brandewijnnering en zorgde voor een ruimhartig vestigingsbeleid voor iedereen die een branderij wilde beginnen, ongeacht of dit een man of vrouw betrof. Iedere branderij verschaftte immers, behalve aan de brander zelf, aan minimaal drie mannen werk. Vrouwen werkten niet als personeelsleden in branderijen van anderen. Zij vormden hierdoor geen bedreiging voor de werkgelegenheid van mannen, maar creëerden met elke nieuwe branderij juist arbeidsplaatsen. Ook vanaf het moment dat een groot deel van de knechten uit immigranten bestond, was er geen reden voor het stadsbestuur of het gilde om vrouwen als brandster te weigeren. Alle brandsters bleven welkom en bleven een bijdrage leveren aan de welvaart van Schiedam.

In Schiedam was niet alleen het vestigingsklimaat voor branderijen zeer gunstig. Het was ook de enige stad met een speciale beurs voor moutwijn en jenever. Hoewel de beurs voornamelijk ingesteld was om de makelaars beter te kunnen controleren, had het ook een positief effect voor de brandsters. Weduwen en getrouwde vrouwen met een gezin die niet veel tijd over hadden, hoefden niet zelf zorg te dragen voor de inkoop van grondstoffen en de verkoop van moutwijn en jenever. Op de beurs waren ze binnen een uur klaar. Zodra de transactie voltooid was, waren het de makelaars die zorg droegen voor de verdere afhandeling van de koop en het transport van de producten. De instelling van de beurs was zodanig positief voor vrouwen, dat hun relatieve aandeel toe nam.

Vrouwen en mannen die wilden profiteren van het succes van de brandewijnnering zonder zelf grote inspanningen te hoeven leveren, konden zich als vennoot inkopen in een branderij. Zij stonden als brander of brandster bij het gilde ingeschreven, maar bemoeiden zich niet of nauwelijks met de bedrijfsvoering. Onder de vennoten waren naar verhouding twee maal zoveel vrouwen als onder de branders die alleen werkten. De vennoten kregen allen een deel van de opbrengst. Dit was wellicht niet genoeg om een gezin van te onderhouden, maar vormde wel een goede aanvulling op het gezinsinkomen. Ook op deze manier maakten vrouwen gebruik van de mogelijkheden die de brandewijnnering hen bood.

Het wekt enige verbazing dat er toch niet meer vrouwen als zelfstandig brandster werkten, ondanks de ruimhartige houding van het gildebestuur en de stedelijke overheid en de voordelen die het werk als brander bood. De kosten die verbonden waren aan de oprichting van een branderij vormden kennelijk voor

velen een te groot obstakel. Voor de meeste ongehuwde vrouwen was het financieel niet haalbaar om een branderij te kopen. Voor veel weduwen gold hetzelfde, op enkele uitzonderingen na zoals Elisabeth van Rees, die het geld van een familielid kon lenen. Er waren ook niet veel getrouwde vrouwen die een branderij oprichtten, behalve wanneer zij, zoals de bakkersvrouwen, in bijzondere omstandigheden verkeerden.

Hoofdstuk 4

Bedienen

Om de bevolking in de vroegmoderne tijd van hun dagelijks bier, wijn en brandewijn te voorzien, waren er vele drankwinkels, tapperijen en herbergen. Volgens De Vries en Van der Woude bevond zich op het platteland van de Veluwe, Overijssel, de Zeeuwse eilanden en het Noorderkwartier minimaal één verkoper, tapper of herbergier op elke vijfhonderd inwoners.¹ In de Hollandse steden waren er nog meer. Zo werkte er in Leiden aan het begin van de achttiende eeuw één drankhandelaar op elke honderd inwoners.²

Er waren vooral veel bierverkopers en -tapperijen, wat kwam door de zeer beperkte houdbaarheid van het product. Zodra een vat werd aangeslagen moest het bier binnen een paar dagen geconsumeerd worden, omdat het anders verzuurde. De brouwers in Haarlem werd het vanaf 1677 door het stadsbestuur verboden om bier per half of kwart vat aan particuliere klanten te verkopen.³ Binnen één huishouden werd nooit zoveel gedronken dat zelfs maar een kwart vat op tijd leeg zou zijn.⁴ De inwoners haalden daarom het bier per kan bij de tappers en verkopers. Dit gebeurde vaak zelfs meer dan één keer per dag. Daarnaast gold ook voor de bierverkopers dat zij geen grote voorraad konden aanhouden, in verband

---

1 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 594.

2 Het aantal inwoners van Leiden was in 1732 ongeveer 70.000 (Lourens en Lucassen, *Inwonertallen*, 114). In 1703 zijn er 10 biertapperijen, 131 drieguldenbierverkopers en 284 brandewijnverkopers. Het aantal dunbierverkopers in dit jaar is onbekend. In de jaren 1761-1800 waren er echter evenveel nieuwe brandewijnverkopers (290) als dunbierverkopers (281). Hierdoor mogen we aannemen dat er in 1703 ongeveer evenveel verkopers van beide soorten drank waren. Zonder de herbergiers komt het totaal dan op 709 drankhandelaars, wat betekende dat er één verkoper of tapper per 100 inwoners was.

RAL, SA II, inv. nr. 2264; *Ibidem*, inv. nr. 2266; *Ibidem*, inv. nr. 2270; *Ibidem*, inv. nr. 2272; *Ibidem*, inv. nr. 2275.

3 NHA, SAH, rood 466, nr. 34. De inhoud van een vat bier varieerde in tijd en plaats, maar lag rond de 150 liter. Verhoeff, *Oude Nederlandse maten*, 32.

4 RAL, Gilden, inv. nr. 205. Rekest van de herbergiers om de vaantjeshouders het verkopen van beste-bieren te verbieden, 1671-1679.

met verzuring van het bier. Ze hadden slechts een beperkte voorraad en een klein verzorgingsgebied, wat er toe leidde dat er veel verkooppunten nodig waren.⁵

Hoeveel mannen en vrouwen er in de hier onderzochte Hollandse steden in de drankhandel werkten, is de eerste vraag die in dit hoofdstuk wordt beantwoord. De nadruk ligt daarbij vooral op Leiden, omdat in deze stad de registratie van de drankhandelaren het meest volledig was. Waar mogelijk zijn ook gegevens uit Haarlem en Rotterdam in de analyse meegenomen.⁶ Daarna wordt er gekeken naar de verschillende factoren die van invloed kunnen zijn geweest op het aantal drankhandelaarsters. Zo werd het werk in de herbergen geassocieerd met de huishoudelijke bezigheden van vrouwen. Hier konden de gasten rekenen op een maaltijd en overnachtingsmogelijkheden. Huishoudelijke activiteiten als koken en het verzorgen van gasten werden over het algemeen beschouwd als behorend tot het takenpakket van vrouwen.⁷ Andere factoren die konden bijdragen aan de aanwezigheid van vrouwen in deze bedrijfstak zijn van meer praktische aard. Drankhandelaren die geen herberg of grote tapperij hielden, hadden relatief weinig geld nodig om een bedrijf te beginnen. Daarnaast waren er voor de verkoop van drank geen speciale vaardigheden vereist. Dit kon van positieve invloed zijn op de mogelijkheden voor vrouwen in deze beroepen.

Drankhandelaren kwamen in alle lagen van de bevolking voor. Er waren bijvoorbeeld arme dunbiervkopers die niet meer dan een emmer bier in voorraad hadden. Aan de andere kant stonden de rijke herbergiers die onderdak, voedsel en drank boden aan tientallen gasten tegelijk. Wat waren de verschillen tussen hen en welke factoren waren hierop van invloed? In hoeverre was de burgerlijke staat van betekenis bij de keuze voor een beroep? Bleven de drankhandelaren altijd in dezelfde handel werkzaam of gingen ze een ander beroepen uitvoeren wanneer ze in het huwelijk traden, hun echtgenoot verloren, of andere nieuwe situaties zich voordeden?

---

5 Ondanks de ruime verkrijgbaarheid van alcoholische dranken werd openbare dronkenschap niet geaccepteerd. Mensen werden geacht zichzelf in de hand te kunnen houden. Voor degenen die daar niet toe in staat bleken, bestonden er uitgebreide regels en bijbehorende straffen. Lynn Martin, 'Old people, alcohol and identity', 120.

6 Het personeel van de drankhandelaren ontbreekt in dit hoofdstuk. Omdat zij op geen enkele manier verenigd waren en te weinig verdienden om in belastingkohieren voor te komen, is er niet voldoende bronnenmateriaal beschikbaar om gefundeerde uitspraken over hen te kunnen doen.

7 Hundsichler, 'Gasthäuser und Pfarrhöfe', 194; Peyer, 'Diskussionsbeiträge', 248; Veth en Muller, *Albrecht Dürers Niederländische Reise*, 27.

4.1 Drankhandelaren in soorten en maten

In de vroegmoderne tijd waren er verschillende soorten drankhandelaren. Twee daarvan komen hier niet aan de orde, namelijk wijnhandelaren en likeurverkopers die tevens chirurgijn of apotheker waren. Wijnhandelaren handelden in het groot, met vooral Franse en Duitse exporteurs van wijnen. Zij verkochten hun product aan herbergen, wijntapperijen en wijnhuizen. Particulieren konden bij deze laatste bedrijven terecht. De wijnhandelaren mochten zelf geen wijn schenken, wel konden zij een wijntapper in dienst nemen.⁸ Likeurmakers en -verkopers waren vaak chirurgijns of apothekers en zij behoorden tot het *collegium medicum* of *collegium pharmaceuticum*.⁹ De apothekers waren de voornaamste producenten en verkopers van likeuren. Een apothekers- of chirurgijnsdiploma was niet verplicht, ook sommige parfumverkopers maakten en verkochten likeur.¹⁰ Omdat het verkopen van likeur echter zowel voor de chirurgijns, de apothekers als de parfumverkopers maar een klein deel van hun werkzaamheden vormde, worden ze buiten dit onderzoek gelaten.

Voor de overige drankhandelaren die hier wel aan de orde komen, waren in de diverse steden verschillende namen in gebruik. Het onderscheid zat in de drank die zij verkochten en in de grootte van de voorraden die ze mochten aanhouden. Zo waren er in Leiden brandewijnverkopers die voorraden per fles of per vat mochten hebben. De laatsten verkochten grotere hoeveelheden en verdienden dus meer, maar zij betaalden ook een veel hoger bedrag aan gildeinkomstgeld.¹¹

In tabel 4.1 staan de drankhandelaren weergegeven zoals ze genoemd worden in de hier gebruikte bronnen uit Haarlem, Leiden en Rotterdam. Ze zijn in drie categorieën ingedeeld: verkopers, tappers en herbergiers. De drankhandelaren die hier als *verkopers* worden aangeduid verkochten in principe alleen bier, wijn of sterke drank, die de klanten in glazen of haalkannen mee naar huis namen. Zij hadden een winkel aan huis, wat in bepaalde gevallen niet meer was dan een fles op een plank en in andere gevallen een complete slijterij. Het was de verkopers verboden om 'gelagen te zetten', dat wil zeggen de gelegenheid te geven aan één of meer personen om bij de verkopers ter plaatse de drank te consumeren.¹² Er zijn wel gevallen bekend waarbij op de stoep van een verkoper door een paar

8 Klein, *Voor eigghen gebruyck*, 61.

9 Uiteraard waren er ook distillateurs die likeuren maakten. Zij zijn in het vorige hoofdstuk over de branders al aan de orde gekomen en worden niet tot de verkopers gerekend.

10 GAR, OSA, inv. nr. 324, f. 284. Rekest van Anthonie Chupaux om parfums en likeuren te mogen verkopen, Rotterdam 1771.

11 In 1652 betaalden brandewijnverkopers vanuit de fles 6 stuivers inkomstgeld en brandewijnverkopers vanuit het vat 25 stuivers.

12 UvA, UBM: O 99-440 (1). Order op het halen van de dunbieren, Leiden 1639.

Tabel 4.1 Verschillende soorten drankhandelaren

	Verkopers	Tappers	Herbergiers*
	verkopen alcoholhoudende dranken, in een (kleine) winkel aan huis	verkopen en bieden mogelijkheid tot consumptie van alcoholhoudende dranken	verkopen en bieden mogelijkheid tot consumptie van alcoholhoudende dranken, maaltijden en overnachtingen
Haarlem	kuyt- of scheynbierverkoper drieguldenbierverkoper brandewijnverkoper flessier slijter grossier	brandewijntapper wijntapper stadsbiertapper tapper kastelein	herbergier droge gasterijhouder
Leiden	dun- of kleinbierverkoper drieguldenbierverkoper verkoper brandewijn vanuit fles verkoper brandewijn vanuit vat	vaantjeshouder vrij wijnhuishouder kroeghouder tavernier kastelein	herbergier vrij verblijfhouder
Rotterdam	tapper voor haalkannen bierverkoper soopjeverkoper flessiaan slijter	biertapper brandewijntapper wijntapper kastelein	herbergier droge gasterijhouder

* Droge gasterijhouders en vrij verblijfhouders verschaften hun gasten in principe geen drank of maaltijden. Zij boden meer overnachtingsplekken, dan dat het echte horecagelegenheden waren. Omdat het onderscheid soms niet duidelijk is, staan zij hier volledigheidshalve genoemd.

mensen wat gedronken werd, maar dit was officieel niet toegestaan. In Leiden mochten de brandewijnverkopers volgens de ordonnanties geen gelagen zetten van wijn of bier. Dit doet vermoeden dat klanten wel ter plekke brandewijn mochten drinken, maar de ordonnantie is hierin niet duidelijk. Omdat de Leidenaren zelf de brandewijnverkopers als *verkopers* aanduiden, worden ze hier in deze categorie geplaatst. Tot de verkopers behoorden ook de flessiers en de grossiers. Flessiers verkochten brandewijn en ander gedistilleerd aan particulieren. Ook hen was het ten strengste verboden om de dranken in hun winkel te laten opdrinken. Daarnaast mochten zij niet meer dan maximaal een halve pint tegelijk verkopen.¹³ Grossiers waren groothandelaren; zij kochten direct in bij de branders en verkochten aan tappers en herbergiers en soms aan particulieren. Grossiers mochten een eigen tapperij houden. In Haarlem gebeurde dit ook regelmatig,

¹³ Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* 1, 301.

maar in de andere steden hadden de meesten van hen alleen een groothandel in drank.

Bij de *tappers* konden klanten bier, wijn of brandewijn afhalen, net als bij de verkopers. Daarnaast boden de tappers de gelegenheid om drank te consumeren. Hiervoor was een deel van hun huis ingericht met tafels en stoelen of krukken en meestal een haard. Naast drank konden gasten vaak een pijp met tabak krijgen, of iets eenvoudigs eten. De waard of waardin noteerde de verteringen op een schrijfbord. Dit bord hing voor iedereen duidelijk zichtbaar aan de wand en in boedelbeschrijvingen van tapperijen, taveernes en herbergen komt altijd minimaal één schrijfbord voor.¹⁴ Het is niet geheel duidelijk wat voor drankhandelaren de Leidse *vaantjeshouders* waren. Officieel behoorden de vaantjeshouders tot de verkopers en mochten zij klanten geen gelegenheid geven om de drank bij hen op te drinken.¹⁵ In de praktijk echter gebeurde dit bij bijna elk vaantje en werden er regelmatig vergaderingen van ambachtsknechten gehouden, die door enkele tientallen knechten tegelijk bijgewoond werden.¹⁶ Daarom worden de vaantjeshouders door mij tot de tappers gerekend.

Bij de *herbergiers* kon de bevolking zowel drank afhalen, als deze in de herberg opdrinken. Daarnaast boden de herbergiers maaltijden en overnachtingen aan. Herbergen waren primair bedoeld voor reizigers. In Leiden mochten volgens de voorschriften alleen mensen die van buiten de stad kwamen er een slaapplek krijgen. Leidenaren moesten ergens anders onderdak zien te vinden.¹⁷

In dit hoofdstuk zullen de bedrijven die in één van de drie categorieën vallen zoveel mogelijk met de eenduidige categorienaam aangeduid worden, ook al deden tijdgenoten het soms anders. Indien nodig wordt hierbij een onderscheid naar de verschillende dranksoorten gemaakt.¹⁸

¹⁴ Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 167-168.

¹⁵ RAL, Gilden, inv. nr. 205. Rekest van de herbergiers om de vaantjeshouders het verkopen van beste-bieren te verbieden, 1671-1679; RAL, SA II, inv. nr. 2271. Vergunning voor Louis Jacob Colster om bier te verkopen, 5 november 1710. Hij mag bier gaan verkopen maar moet wel een vaantje uithangen en mag hierbij geen klanten bij hem in huis laten drinken.

¹⁶ Dekker, 'Arbeidsconflicten', 72-73; Tjalsma, 'Karakterisering van Leiden', 29.

¹⁷ RAL, SA II, inv. nr. 2277. Register van de herbergiers in Leiden, 1736-1800.

¹⁸ Zie onder andere over problemen met en verschillen in juridische, regionale en linguïstische terminologie: Kumin en Tlusty, 'World of the tavern', 6; Hunter, 'English inns', 65-68.

4.2 Verkopers, tappers en herbergiers

Verkopers van 'bier en een soopje'

In 1662 en 1663 stuurden de brandewijnverkopers van Haarlem rekesten aan het stadsbestuur. Hierin protesteerden zij tegen de verhoging van de belasting op brandewijn en gedistilleerde wateren. Het eerste rekest werd door alle 65 verkopers ondertekend.¹⁹ De tweede keer ondertekenden alleen de 29, volgens eigen zeggen, belangrijkste verkopers.²⁰ Beide verzoeken werden ook door vijf vrouwelijke brandewijnverkopers ondertekend. Onder hen waren in 1662 drie en in 1663 twee weduwen. De impost en accijns van de brandewijn vormde in de achttiende eeuw een belangrijke inkomstenbron voor het Haarlemse stadsbestuur. Om deze reden werd er in 1703 een voorlopige inventarisatie gemaakt van de te ontvangen brandewijnaccijns over de periode oktober 1703 tot en met maart 1704.²¹ Men noteerde het aantal verkochte stopen en de hoogte van het bedrag dat de 47 verkopers en tappers moesten betalen.²² Onder hen waren zeven vrouwen die allemaal weduwen waren en 39 mannen. In één geval werd alleen de naam van het bedrijf vermeld. Bijna tien jaar later waren er in Haarlem 25 verkopers van wijn en brandewijn, waaronder twee weduwen en drie (waarschijnlijk) ongehuwde vrouwen.²³

Behalve verkopers van brandewijn, waren er in Haarlem uiteraard ook bierverkopers. Van hen zijn alleen twee registers van drieguldenbierverkopers uit het einde van de achttiende eeuw bewaard gebleven.²⁴ In deze registers werd gedurende de periode 1773 tot 1811 jaarlijks opgeschreven wie de verkopers waren. In de jaren zeventig van de achttiende eeuw waren er ongeveer 130 verkopers, daarna nam hun getal af en in 1811 waren er nog maar 37 overgebleven. Het aan-

---

19 NHA, SAH, rood 464, nr. 103, 1662.

20 NHA, SAH, rood 465, nr. 19. Rekest van de principaelste uijtslijters en vercoopers van de brandewijnen en gedistilleerde wateren binnen deser stadt Haerlem, 1663.

21 NHA, SAH, Loketkast 7-1-7-12, 1703. Iedereen die brandewijn verkocht moest accijns betalen, dus stonden zowel verkopers als tappers op deze lijst. Helaas is er geen onderscheid gemaakt, de verdeling tussen verkopers en tappers is dus niet duidelijk.

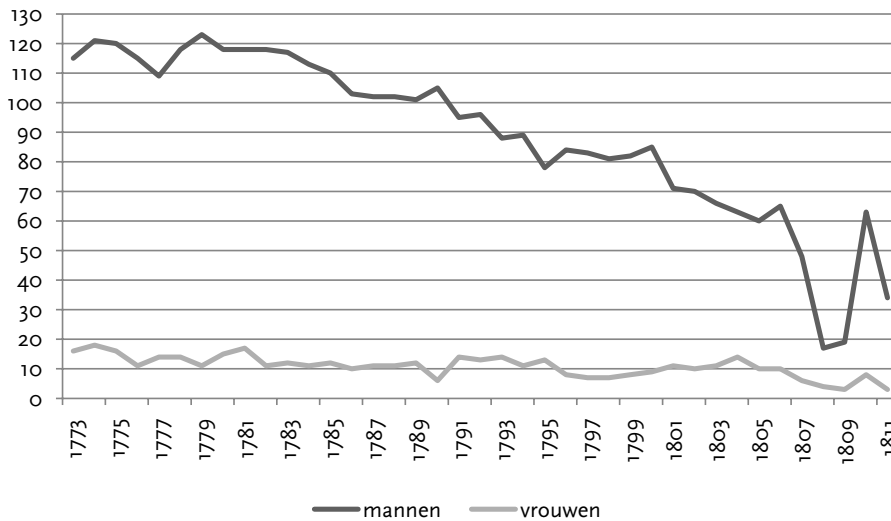
22 De inhoudsmaat van een Haarlemse stoop is ongeveer 2,4 liter. Er werden gemiddeld 326 stopen verkocht, dat was (326 x 2,4) 782,4 liter.

23 NHA, SAH, rood 468, nr. 43, 1712. De drie vrouwen die geen weduwen waren komen niet in het trouwregister van Haarlem voor. Zij kunnen dus ongehuwd zijn geweest, of in een andere plaats zijn getrouwd.

24 NHA, SAH, kast 18, inv. nr. 267-268, 1773-1811. Register van drieguldenbierverkopers die hun jaarlijkse bijdrage hebben betaald. De kwaliteit en de daarbij behorende prijs van het bier kwam tot uiting in de naam. *Guldenbier* kostte één gulden per vat, *drieguldenbier* kostte drie gulden per vat, etc.

tal vrouwen schommelde lange tijd tussen de tien en de twintig, om vanaf 1806 echt af te nemen. Het aantal mannen was toen al gehalveerd (zie figuur 4.1).

Figuur 4.1 Aantal mannelijke en vrouwelijke drieguldenbierverkopers in Haarlem, 1773-1811

Bron: NHA, SAH, kast 18, inv. nr. 267-268, 1773-1811.

In een Haarlemse lijst uit de achttiende eeuw staan 26 flessiers en 79 grossiers genoteerd.²⁵ Bijna tien procent van de grossiers bestond uit vrouwen. Dit kwam overeen met het percentage vrouwen in de accijnsregisters van grossiers en tappers uit de periode 1769 tot en met 1798.²⁶ Helaas is niet bekend wie grossier of tapper was, of beide beroepen uitvoerde. Het totale aantal tappers en grossiers per jaar varieerde tussen de 42 en 57. In het laatste register van de grossiers dat werd bijgehouden tussen 1800 en 1811, kwamen meer vrouwen voor.²⁷ Onder de 108 grossiers die in deze periode werkten waren 89 mannen en vijftien vrouwen

²⁵ NHA, SAH, gilden, inv. nr. 312, 18de eeuw. Lijst van flessiers en grossiers in een omslag met meerdere lijsten. Het is niet duidelijk precies wanneer of waarom de lijst is opgesteld. Daardoor is het ook niet zeker of het de namen van alle flessiers en grossiers bevat. Het handschrift is uit de achttiende eeuw.

²⁶ NHA, SAH, kast 18, inv. nr. 118-144, 1769-1798. Lijst van grossiers en tappers die een rekening courant hielden bij de collecteurs van de accijns. Niet alle grossiers staan hierop vermeld en de jaren 1772-1773 en 1796 ontbreken.

²⁷ NHA, SAH, kast 13-574, 1800-1811.

waaronder acht weduwen. Vier personen werden alleen met een voorletter en achternaam geregistreerd.

Tabel 4.2 Aantallen verkopers in Haarlem

Soort verkoper	Jaar of periode	Totaal	Mannen	Vrouwen	Minimaal aantal weduwen
Brandewijnverkoper	1662	65	60	5	3
Brandewijnverkoper	1663	29	24	5	2
Brandewijnverkoper	1703-1704	47*	39	7	7
Brandewijnverkoper	1712	25	20	5	2
Drieguldenbierverkoper	1773-1800	115 (gemiddeld)	103 (gemiddeld)	12 (gemiddeld)	4 (gemiddeld)
Flessier	18 ^e eeuw	26	17	9	gd
Grossier	18 ^e eeuw	79	72	7	gd
Grossier en tapper	1769-1798	45,6 (gemiddeld)	41,1 (gemiddeld)	4,4 (gemiddeld)	3,3 (gemiddeld)
Grossier	1800-1811	108	89	15	8

* Eén brandewijnverkoper staat onder de winkelnaam geregistreerd.

Bronnen: NHA, SAH, rood 464, nr. 103, 1662; *Ibidem*, rood 465, nr. 19, 1663; *Ibidem*, Loketkast 7-1-7-12, 1703; *Ibidem*, rood 468, nr. 43, 1712; *Ibidem*, kast 18, inv. nr. 267-268, 1773-1811; *Ibidem*, gilden, inv. nr. 312, 18de eeuw; *Ibidem*, kast 18, inv. nr. 118-144, 1769-1798; *Ibidem*, kast 13-574, 1800-1811.

In Leiden moest iedereen die drank wilde verkopen bij het stadsbestuur om toestemming vragen. De klerken van het stadhuis noteerden de volledige verzoeken in de gerechtsdagboeken, samen met het antwoord van de stadsbestuurders. Dezen honoreerden ongeveer de helft van de verzoeken, waarbij geen onderscheid werd gemaakt tussen mannelijke en vrouwelijke aanvragers. Degenen die toestemming kregen konden hun handel beginnen zodra zij de eed hadden afgelegd van de verkopers, tappers en herbergiers.

Het weigeren van een vergunning werd altijd zonder opgaaf van redenen gedaan. Uit de apostilles bij de verzoeken blijkt dat de kans op een succesvolle afloop van het verzoek groter was wanneer de aanvragers al op de één of andere manier in relatie stonden tot de drankhandel. Burgers die blijkbaar voldoende op de hoogte waren van de gang van zaken bij de toewijzing van de vergunningen, anticipeerden hierop. Zo kocht Denijs Bastiaensz in 1598 eerst een huis waarin hij een herberg kon houden, voordat hij om een herbergiersvergunning verzocht.²⁸ In 1624 bewandelde Adriaentgen Andriesdochter dezelfde weg. Haar man was buiten de stad en bleef nog minstens zes weken van huis, waardoor zij zonder

²⁸ RAL, SA II, GDB 48, f. 34IV, 1598.

inkomsten zat. Adriaentgen kreeg een aanbod om de tapperij 'De Vergulde Cater' te huren. Ze nam eerst het aanbod aan en vroeg pas daarna om de eed af te mogen leggen.²⁹ Pieter Willemsz van Tongeren was als zoon van een herbergiersecht-paar van jongsaf aan bekend met de werkzaamheden. Nu hij zelf 'belast wesende met wijff en[de] een huijs vol kinderen' graag de kost wilde verdienen als herbergier, vroeg hij toestemming aan de stadsbestuurders.³⁰ De uit Utrecht afkomstige herbergierster Hillegont Theunisdochter wilde graag haar oude beroep in Leiden weer oppakken. Zij kreeg net als de anderen toestemming om de eed af te leggen, op voorwaarde dat ook haar man het poorterschap aanvroeg.³¹

In de loop van de zeventiende eeuw werden de verzoeken steeds minder volledig uitgeschreven. In plaats daarvan kwamen er lijsten achter in de gerechtsdagboeken, met de namen van degenen die een vergunning kregen. Aanvankelijk gold dit alleen voor de (bier)verkopers, later ook voor de anderen. Uiteindelijk werden vanaf ongeveer het laatste kwart van de zeventiende eeuw aparte registers opgesteld van drankhandelaren die de eed aflegden en een vergunning kregen.

De oudste lijsten in de gerechtsdagboeken zijn van de dunbierverskopers en betreffen de periode van 1613 tot en met 1618.³² In deze zes jaar vroegen 228 verkopers een vergunning aan. Bij bijna alle mannen werd tevens een ander beroep vermeld. Het waren over het algemeen ambachtslieden zoals saaiwerkers, fustijnwerkers, stoeldraaiers, droogscheerders en vettewariers. Met de verkoop van dunbier zagen zij, maar vermoedelijk vooral hun echtgenotes, een mogelijkheid om geld te verdienen. Bij de aanvragers waren ook 24 vrouwen en bij geen van hen stond een vermelding van een ander beroep.³³ De bierverkoop was naar alle waarschijnlijkheid hun enige broodwinning.

In 1652 werd het herbergiers- en tappersgilde opgericht. Iedereen die vanaf dat moment drankhandelaar wilde worden diende een schriftelijk verzoek in. Na het toekennen van de vergunning werd de naam van de aanvrager in een specifiek voor dat beroep aangelegd register genoteerd. In het register van de dunbierverskopers, dat liep van 11 maart 1688 tot en met 19 januari 1713, gebeurde dit wekelijks en soms zelfs dagelijks.³⁴ Gezien de enorme hoeveelheden geregistreerde dunbierverskopers in de jaren 1688-1690, is het aannemelijk dat in deze periode ook iedereen werd opgeschreven die al over een vergunning beschikte. Tussen 1706

---

29 RAL, SA II, GDB 55, f. 59v, 1624.

30 RAL, SA II, GDB 54, f. 314, 1623.

31 RAL, SA II, GDB 55, f. 314v, 1625.

32 RAL, SA II, GDB 52, f. 372-380. Kleinbierverskopers, 1613-1618.

33 In Leiden werd in de lijsten van drankhandelaren nauwkeurig melding gemaakt van de burgerlijke staat van de vrouwen en in dit geval stonden er geen gehuwde vrouwen of weduwen bij vermeld.

34 RAL, SA II, inv. nr. 2269, 1688-1713.

Johanna de Vois huys-
 wijf, van Jan van den
 Heuvel, verzoekt een
 Dunbier alken, woont op
 De Lange Bragt op de hoek
 van de Spekberg

Afbeelding 4.1 Verzoek-
 briefje van Johanna de
 Vois, echtgenote van Jan
 van den Heuvel, om een
 dunbierverkopersvergun-
 ning. Leiden, 18de eeuw.

en 1710 kwamen er bijna geen nieuwe verkopers bij. Het totaal aantal dunbierverkopers in het register bedroeg 494. Ruim een kwart van hen was vrouw. De meeste vrouwen waren ongehuwd en de anderen waren, op twee gehuwde vrouwen na, weduwen.

In het tweede kwart van de zeventiende eeuw verschenen er ook lijsten van guldenbierverkopers achterin de gerechtsdagboeken.³⁵ De guldenbierverkopers hadden er geen ander beroep naast, in tegenstelling tot de dunbierverkopers. Blijkbaar bracht de verkoop van het duurdere bier genoeg op om van te leven en eventueel een gezin van te onderhouden.

Uit de achttiende eeuw zijn geen gegevens bekend over guldenbierverkopers, maar wel van *drieguldenbierverkopers*. In 1703 werden alle op dat moment werkzame drieguldenbierverkopers geïnventariseerd. In dat jaar waren er 131 in Leiden. Onder hen waren 26 (20%) vrouwen, waarvan het grootste deel ongehuwd was. De daarop volgende jaren noteerde men in het register tot en met 1733 alle nieuwe drieguldenbierverkopers.³⁶ Van deze in totaal 259 nieuwe verkopers bestond meer dan vijftig procent uit vrouwen en daarvan was de helft getrouwd.

In het vorige hoofdstuk kwam de in de tweede helft van de zeventiende eeuw snel stijgende populariteit van brandewijn al aan de orde. Het aantal brandewijnverkopers steeg navenant. In de periode tussen 1655 en 1669 legden per jaar gemiddeld twintig nieuwe brandewijnverkopers de eed af.³⁷ Bij een inventarisatie

35 RAL, SA II, GDB 55-57, 60-61, 64. Nieuwe guldenbierverkopers 1624-1643, met uitzondering van de jaren 1628, 1632-1634 en 1639-1641.

36 RAL, SA II, inv. nr. 2266, 1704-1733.

37 RAL, SA II, inv. nr. 2264, 1655-1669. Tussen oktober 1655 tot en met maart 1667 legden 76 personen de eed af om brandewijn uit de fles te mogen verkopen, zo'n kleine zeven per jaar. Daarnaast waren er tussen 1660 en 1669 129 nieuwe verkopers van brandewijn uit

Tabel 4.3 Aantallen verkopers in Leiden

Soort verkoper	Jaar of Periode	Totaal	Mannen	Vrouwen totaal	Ongehuwde vrouwen	Gehuwde vrouwen	Weduwen
Dunbier	1613-1618	228	204	24	24(?)	0	0
Dunbier	1688-1713	494	360	134	103	2	29
Guldenbier	1624-1643	59	45	14	gd	gd	gd
Drieguldenbier	1703	131	105	26	20	1	5
Drieguldenbier	1704-1733	259	123	136	13	69	54
Nieuwe brandewijnverkopers uit de fles	1655-1667	76	71	5	4	1	0
Nieuwe brandewijnverkopers uit het vat	1660-1669	127	120	7	4	0	3
Alle brandewijnverkopers	1687	295	275	20	4	2	14
Alle brandewijnverkopers	1703	340	284	56	36	6	14
Nieuwe brandewijnverkopers uit de fles(?)	1704-1730	457	200	257	gd	gd	gd
Nieuwe brandewijnverkopers uit het vat	1741-1800	484	245	239	55	191	53
Klein brandewijnverkopers uit de fles	1761-1800	360	146	214	44	117	9
Grossier	1750-1800	103	62	41	13	15	13

Bronnen: RAL, SA II, GDB 52, f. 372-380, 1613-1618; *Ibidem*, inv. nr. 2269, 1688-1713; *Ibidem*, GDB 55-57, 60-61, 64, 1624-1643; *Ibidem*, inv. nr. 2266, 1704-1733; *Ibidem*, inv. nr. 2264, 1655-1669; *Ibidem*, SA II, inv. nr. 2272, 1735-1750.

in het jaar 1687 bleken er maar liefst 295 brandewijnverkopers in Leiden te zijn. Het percentage vrouwen onder de brandewijnverkopers lag in deze periode laag, het bedroeg zes à zeven procent.³⁸ Zestien jaar later volgde een nieuwe inventarisatie van alle brandewijnverkopers.³⁹ Het totale aantal bleek nagenoeg gelijk te zijn aan dat van 1687, maar het percentage vrouwen was sterk toegenomen. Van de 284 brandewijnverkopers was in 1703 twintig procent vrouw. Daarna kwamen er jaarlijks beduidend meer vrouwelijke, dan mannelijke nieuwe verkopers bij. Het aandeel van vrouwen onder de nieuwe verkopers steeg tot zelfs zestig procent in de periode 1741-1750. Deze verhouding bleef bij de brandewijnverkopers uit de fles tot het einde van de achttiende eeuw bestaan. Bij de verkopers van brandewijn

het vat bijgekomen, gemiddeld dertien per jaar. Samen kwam dat op een gemiddelde van twintig verkopers per jaar.

³⁸ Bij de brandewijnverkopers uit de fles bedroeg het percentage vrouwen 6,6%, vanuit het vat 5,8% en van alle verkopers in 1687 6,8%.

³⁹ RAL, SA II, inv. nr. 2264, 1655-1669; *Ibidem*, SA II, inv. nr. 2272, 1735-1750.

Afbeelding 4.2 De likeurwinkel. Quiringh Gerritszoon van Brekelenkam, 1660.*

* Quiringh van Brekelenkam was, behalve kunstschilder, vanaf omstreeks 1656 zelf ook drankverkoper. www.rijksmuseum.nl/aria/aria_artists/00017398?lang=nl.

uit het vat waren de aantallen mannen en vrouwen precies gelijk. De grossiers tot slot kenden een verdeling van zestig procent mannen en veertig procent vrouwen in de periode 1750-1800. Dit verschilde nogal van het aandeel vrouwelijke grossiers in Haarlem, dat in dezelfde periode tussen de tien en veertien procent bedroeg.

Met betrekking tot de drankverkopers binnen de stadsmuren van Rotterdam zijn alleen gegevens bekend van de slijters. Hun winkels zijn te vergelijken met de huidige slijterijen. Ze verkochten geen bier maar wel wijn, brandewijn en gedistilleerd in flessen. Hun klantenkring bestond uit particulieren, flessiers en kleintappers.

In 1750 deed een groep van tien mannelijke slijters een verzoek aan het stadsbestuur.⁴⁰ Ruim veertig jaar later werd er opnieuw een rekest verzonden en deze keer waren er onder de negentien slijters ook drie vrouwen. In het laatste rekest vroegen de slijters om regulering van de verkoop van wijn en sterke drank. Daarnaast deden de slijters een suggestie tot sancties op overtredingen. In het voorstel liep een slijter bij de tweede overtreding het risico 'op verbeurte van desselfs akte als slijter zonder dat hij of desselfs weduwe ooit wederom daar toe zal worden geadmitteerd'.⁴¹ Uit dit voorstel blijkt dat het niet ongebruikelijk was dat weduwen de slijterij na de dood van hun man voortzetten.

Buiten de stadspoorten van Rotterdam bevonden zich naar verhouding meer drankwinkels, tapperijen en herbergen dan binnen de stad.⁴² In 1715 en 1719 werkte maar liefst een derde van alle neringdoenden in het buitengebied als drankhandelaar.⁴³ Zij betaalden minder impost en het was hen toegestaan om zowel bier als gedistilleerd te verkopen, een combinatie die binnen de stad verboden was.⁴⁴ Velen verkochten dan ook 'bier en een soopje' (brandewijn). In totaal werkten er 51 verkopers in 1715 en vier jaar later 46. De meesten hadden slechts een kleine winkel of tapperij. Hoewel rijk en arm in de gehele stad door elkaar woonden, vestigden relatief veel armen zich aan de buitenrand van de westelijke en oostelijke landstad.⁴⁵

Tabel 4.4 Aantallen verkopers in Rotterdam

Soort verkoper	Jaar	Totaal	Mannen	Vrouwen totaal	Ongehuwde vrouwen	Gehuwde vrouwen	Weduwen
Buiten de stadsmuur	1715	51	36	15	13	0	2
Buiten de stadsmuur	1719	46	31	15	13	0	2
Slijters	1750	10	10	0	0	0	0
Slijters	1791	19	16	3	1	0	2

Bronnen: GAR, OSA, inv. nr. 2129, 1715 en 1719; *Ibidem*, inv. nr. 339, 1750; *Ibidem*, inv. nr. 681, 1791.

40 GAR, OSA, inv. nr. 339, 1750.

41 GAR, OSA, inv. nr. 681, 1791.

42 Dit buitengebied viel wel binnen de jurisdictie van de stad, maar bevond zich buiten de stadsmuren.

43 GAR, OSA, inv. nr. 2129. Neringen buiten de stadspoorten, 1715 en 1719.

44 GAR, OSA, inv. nr. 512. Ordonnantie op het tappersgilde, 1720.

45 Van der Schoor, *Stad in aanwas*, 331.

Tappers mogen 'ghelagen setten'

In 1752 beweerde een aantal Haarlemse tappers in een rekest aan het stadsbestuur dat tappen 'een neering [was], die in vroeger en beter tijden alleen door vrouwen geëxerceerd werd, terwijl de mans hun handwerk waarnamen'.⁴⁶ Wanneer 'vroeger' precies was en of er toen helemaal geen mannelijke tappers waren, vermeldden zij er niet bij. In ieder geval moet het ruim voor de oprichting van het gilde aan het begin van de zeventiende eeuw zijn geweest.⁴⁷ In 1609 vroegen 19 tappers om de oprichting van een gilde. Onder hen waren slechts drie vrouwen. Bij de 96 zwaarbierappers die in hetzelfde jaar geregistreerd werden, was ook slechts één op de zes tappers een vrouw. Alleen bij de dunbierappers waren er in 1611 twee vrouwen op elke vijf mannen. Het is mogelijk dat dit alle dunbierappers waren, maar waarschijnlijk waren het alleen de *nieuwe* dunbierappers van dat jaar. Ook was er een opgave van de 24 mannelijke en één vrouwelijke tapper die tussen 8 november 1610 en 14 februari 1611 bier inkochten. De laatste lijst uit de zeventiende eeuw bevatte de namen van de tappers in de Haarlemmer Hout. Dit was een bos dat dicht tegen de stad aan lag, waar de bevolking ging jagen en andere ontspanning zocht. In het bos woonden in 1687-1688 vijftien tappers.⁴⁸ Onder hen was één vrouw en zij was weduwe.

In het register van de stadsbierappers werd gedurende één jaar, van 1 augustus 1708 tot en met 31 juli 1709, dagelijks aangetekend hoeveel bier welke tapper bij welke brouwerij inkocht.⁴⁹ De maanden augustus van het jaar 1708 en januari en juni van het jaar 1709, zijn door mij geanalyseerd. In januari werd het minste bier gedronken, in juni het meeste. In augustus vond een iets hoger dan gemiddelde bierconsumptie plaats.⁵⁰ In deze maand zijn er 82 tappers geweest die bier haalden bij één van de brouwerijen in de stad. Onder hen waren 69 mannen en 13 vrouwen. Onder de vrouwen waren elf weduwen en de andere twee waren (waarschijnlijk) ongehuwd.⁵¹ In januari, wanneer het minste bier werd gebrou-

46 NHA, SAH, Restant Enschedé, doos 39, xviii1501. Rekest van enkele flessiers of tappers, 1752.

47 NHA, SAH, Gilden, inv. nr. 310, 1610.

48 NHA, SAH, Restant Enschedé, delen 0-263. Tappers in de Hout, 1678-1688.

49 NHA, SAH, Restant Enschedé, inv. nr. E-0279 xviii 806, 1708-1709.

50 In augustus 134,25 vaten, in januari 85 vaten en in juni 162,5 vaten. Gemiddeld over het hele jaar 119 vaten.

51 Zij werden aangeduid als 'juffrouw Brouwers' en 'juffrouw Schrijvers'. Meestal werden hier ongehuwde vrouwen mee bedoeld, maar een enkele keer noemde men ook weduwen 'juffrouw'. Zie ook de Leidse brouwster Deliana de Munt, de weduwe van Dionijs van Kruijskercke. Zij werd aangeduid als 'juffrouw de Munt'. Klein Familiegeld 1674, Leiden; RAL, Gilden, inv. nr. 713. Adhesiebetuiging van de bakkers en de brouwers, ten aanzien van de buitenverkopers van graan, 1677.

wen en gedronken, waren er slechts 66 verkopers. Het percentage vrouwen bleef nagenoeg gelijk. In juni werd er tweemaal zoveel bier verkocht als in januari en er kwamen twintig verkopers bij, in verhouding evenveel mannen als vrouwen. Ongeacht het totale aantal tappers bleef het aandeel vrouwen dus stabiel op vijftien procent.

In dezelfde periode werkten er veel meer wijn- en brandewijntappers dan stadsbiertappers. In het jaar 1712 betaalden maar liefst 138 tappers van wijn en brandewijn de recognitie van zes gulden.⁵² Onder hen waren minder vrouwen dan bij de stadsbiertappers, één op de tien was vrouw. Ook het grootste deel van deze tapsters had hun man verloren, bijna drie kwart van de vrouwen waren weduwen. Onder de 65 tappers die het stadsbestuur in 1718 taxeerde en toestemming verleende om hun bedrijf voort te zetten was één vrouw op elke tien mannen, net als zes jaar eerder.⁵³ Tot slot is er een register van de rekening courant van alle grossiers en tappers die in de periode 1769-1798 in Haarlem werkten, waarbij de

Tabel 4.5 Aantallen tappers in Haarlem

Soort tapper	Jaar of periode	Totaal	Man of vrouw onbekend	Mannen	Vrouwen burgerlijke staat onbekend	Ongehuwde vrouwen	Gehuwde vrouwen	Weduwen
Tappers	1609	19	1	15	3	gd	gd	gd
Zwaarbiertappers	1610	96	1	82	13	gd	gd	1
Dunbiertappers	1611	34	0	24	10	10	0	0
Tappers	1610-1611	26	0	25	1	1	gd	gd
Tappers in de Hout	1687-1688	15	0	14	1	0	0	1
Stadsbiertappers	aug. 1708	82	0	69	13	2	0	11
Stadsbiertappers	jan. 1709	66	0	55	11	2	0	9
Stadsbiertappers	juni 1709	86	0	71	15	3	0	12
Wijn en brandewijn, 6 gld. recognitie	1712	138	0	124	14	gd	gd	10
Wijnverkopers en tappers 12 gld. recognitie	1712	25	0	20	5	gd	gd	2
Tappers	1718	65	0	58	7	0	0	7
Grossiers en tappers	1769-1798	1231	0	1111	120	gd	gd	89

Bronnen: NHA, SAH, gilden, inv. nr. 310, 1610; *Ibidem*, Restant Enschedé, delen 0-263, 1678-1688; *Ibidem*, Restant Enschedé, inv. nr. E-0279 XVIII 806, 1708-1709; *Ibidem*, rood 468, nr. 43, 1712; *Ibidem*, Restant Enschedé, doos 39 XVIII 501, 1718; *Ibidem*, kast 18, inv. nr. 118-144, 1769-1798.

52 NHA, SAH, rood 468, nr. 43, 1712. Lijst van wijn- en brandewijntappers die voor het jaar 1712 de recognitie van zes gulden hebben betaald.

53 NHA, SAH, Restant Enschedé, doos 39 XVIII 501, 1718. Lijst van wijn- en brandewijntappers die voor 1718 zijn geaccordeerd en nu voor 1719 zijn getaxeerd.

Afbeelding 4.3 De Sint-Antonieswaag op de Nieuwmarkt in Amsterdam, gezien vanuit de Bloedstraat. Hermanus Petrus Schouten, 1789.

collecteurs geen onderscheid maakten tussen de twee beroepen.⁵⁴ Het totale aantal tappers en grossiers per jaar varieerde van 42 tot 57, wat veel minder was dan aan het begin van de achttiende eeuw. In 1712 waren er nog 138 tappers van wijn en brandewijn en aan het eind van de eeuw bleef daar nog maar een derde van over, inclusief de grossiers.

Er waren veel minder tappers dan verkopers in Leiden.⁵⁵ In 1703, het jaar waarin alle drankhandelaren werden geïnventariseerd, telde de sleutelstad slechts tien tapperijen.⁵⁶ Dit lijkt erg weinig, maar het valt niet uit te sluiten dat de klanten van de vaantjeshouders en de brandewijnverkopers hun brandewijn of jenever ook ter plekke opdronken. Bovendien bevonden er zich veel herbergen in Leiden. Deze boden onderdak aan reizigers, maar hadden ook stedelingen als klant. Na 1703 openden er meer tapperijen hun deuren. Tussen 1736 en 1740 vestigden zich de meeste tappers, er werden in vijf jaar 43 vergunningen uitgegeven. Daarna nam het aantal nieuwe tapperijen weer af. Naast deze tappers waren er in Leiden ook wijnhuishouders.⁵⁷ Bij hen konden de klanten uitsluitend wijn krijgen. In de wijnhuizen kwamen over het algemeen klanten uit de hogere klassen. Er waren er niet veel van, over de gehele periode van 1735 tot 1815 slechts twintig. De helft van de wijnhuizen werd gedreven door mannen. Van de andere helft waren er vijf in handen van getrouwde vrouwen, drie van ongetrouwde vrouwen en twee van weduwen.

De oudste Rotterdamse tapperslijst is van de wijntappers en werd opgesteld op 4 december 1677.⁵⁸ Alle 52 wijntappers die op dat moment werkten, moesten zich op het stadhuis melden om de eed af te leggen. Twee jaar later waren de 39 tappers die jaarlijks minder dan negen oxhoofden wijn of vijftig vaten bier verkochten aan de beurt.⁵⁹ Indien de tappers van wijn of brandewijn aan het eind van het jaar meer hadden verkocht dan de afgesproken hoeveelheid, kregen ze een extra

54 NHA, SAH, kast 18, inv. nr. 118-144, 1769-1798. De jaren 1772-1773 en 1796 ontbreken.

55 Degenen die klanten ter plaatse mochten laten drinken en dus hier tappers genoemd worden, werden door de Leidenaren zelf in de zeventiende eeuw *tappers* en in de achttiende eeuw *taveernehouders* of *vaantjeshouders* genoemd.

56 RAL, SA II, inv. nr. 2275, 1703-1817. Tussen 1707 en 1800 kregen er in totaal 401 tappers een vergunning, dit waren er gemiddeld vijf per jaar. De jaren 1777, 1780, 1782, 1785-1794 en 1797-1799 ontbreken in het register.

57 RAL, SA II, inv. nr. 2276, 1735-1815.

58 GAR, ORA, inv. nr. I. Eedlijst van de wijntappers, 1677.

59 GAR, ORA, inv. nr. I. Eedlijst van de tappers en tevens tabakverkopers, 1679.

In Rotterdam is één oxhoofd 230,4 liter. Negen oxhoofden is dan 2073,6 liter. Ervan uitgaande dat de inhoud van een vat 150 liter bedroeg, mochten de tappers dus niet meer dan (50 x 150 l.) 7500 liter bier per jaar verkopen. Verhoeff, *Oude Nederlandse maten*, 68.

Tabel 4.6 Aantallen tappers in Leiden

Soort tapper	Jaar of periode	Totaal	Mannen	Ongehuwde vrouwen	Gehuwde vrouwen	Weduwen
Tappers	1703	10	7	0	2	1
Tappers	1704-1800	402	190	17	144	51
Vrij wijnhuishouders	1735-1815	20	10	3	5	2

Bronnen: RAL, SA II, inv. nr. 2275, 1703-1817; *Ibidem*, RAL, SA II, inv. nr. 2276, 1735-1815.

Tabel 4.7 Aantallen tappers in Rotterdam

Soort tapper	Jaar of periode	Totaal	Mannen	Vrouwen totaal	Ongehuwde vrouwen	Gehuwde vrouwen	Weduwen
Wijntappers	1677	52	45	8	2	4	2
Tappers	1679	39	22	17	0	11	6
Wijn- en brandewijntappers	1713-1716	103	57	46	gd	gd	8
Tappers buiten de stad	1715	7	5	2	1	0	1
Tappers buiten de stad	1719	15	12	3	0	0	3

Bronnen: GAR, ORA, inv. nr. 1, 1677 en 1679; GAR, OSA, inv. nr. 280, 1713-1716; *Ibidem*, inv. nr. 2129, 1715 en 1719.

aanslag. In de periode 1713-1716 waren er zestig tapperijen waar jaarlijks meer werd geschonken dan de vooraf overeengekomen negen oxhoofden wijn of acht amen brandewijn.⁶⁰ Hier werkten in totaal totaal 57 mannen en 46 vrouwen, waarvan er zestien in hun eentje taptten, 42 werkten er met z'n tweeën samen en er was één drietal.

Ook buiten de stadspoorten van Rotterdam waren er tapperijen, zeven in 1715 en vijftien in 1719.⁶¹ Een derde hiervan was in handen van een vrouw. De meeste tapperijen waren klein van omvang, maar ook de weduwe Perveen die in de lijst van veel verkopende wijntappers van 1713-1716 voorkwam, had haar bedrijf buiten de stadspoort.

Herbergiers bieden onderdak 'voor de reysende man'

Van de herbergiers in Haarlem zijn nauwelijks bronnen bewaard gebleven. In 1677 stuurden dertien herbergiers een rekest aan het stadsbestuur.⁶² Het waren allemaal mannen en waarschijnlijk alle herbergiers van dat moment. Aan het

⁶⁰ GAR, OSA, inv. nr. 280. Tappers van wijn, of brandewijn en gedistilleerd, die meer verkochten dan negen oxhoofden per jaar, 1713-1716. Eén aam is 153,26 liter. Acht aam is dan 1228,8 liter. Verhoeff, *Oude Nederlandse maten*, 68.

⁶¹ GAR, OSA, inv. nr. 2129. Neringen buiten de stadspoorten, 1715 en 1719.

⁶² NHA, SAH, rood 466, nr. 33. Rekest van de herbergiers aan het stadsbestuur, 1677.

Afbeelding 4.4 Herberg met rustende jagers. Ludolf de Jongh, 1658.

einde van de zeventiende eeuw verzonden ze opnieuw een rekest.⁶³ Alle zestien op dat moment werkzame herbergiers vroegen om een eigen gilde. Ook deze keer ondertekenden hun eventuele echtgenotes het rekest niet. Marij Jans was de enige vrouw van wie bekend is dat zij als herbergierster werkte. In 1682 werd zij samen met haar man Bartholomeus Coornhart veroordeeld wegens diefstal en heling.⁶⁴ Bartholomeus had zelf tijdens een gevecht in hun herberg een klant ernstig verwond door hem met een tinnen wijnkan op zijn hoofd te slaan.⁶⁵

In Leiden konden reizigers behalve in herbergen ook bij 'vrij verblijfhouders' onderdak krijgen. Zij boden beperktere faciliteiten dan de herbergiers. Gasten kregen er een slaapplek en een eenvoudige maaltijd. In de regel maakten min-

63 NHA, SAH, loketkas 7-4-5-1. Rekest van de herbergiers aan het stadsbestuur, (waarschijnlijk) 1698.

64 Bartholomeus Coornhart komt niet voor in het rekest van 1677.

65 NHA, SAH, H/RECH/index/2 (RA inv. nr. 55-1), fol. 130v, 131v, 1682.

Tabel 4.8 Aantallen herbergiers in Haarlem

Jaar	Totaal	Mannen	Vrouwen
1677	13	13	0
1698(?)	16	16	0

Bronnen: NHA, SAH, rood 466, nr. 33, 1677; *Ibidem*, loketkas 7-4-5-1, (waarschijnlijk) 1698.

Tabel 4.9 Aantallen herbergiers in Leiden

Soort herbergier	Jaar of periode	Totaal	Mannen	Vrouwen	Ongehuwde vrouwen	Gehuwde vrouwen	Weduwen
Nieuwe vrij verblijfhouders	1736-1738 1765-1778	39	14	25	0	5	3
Nieuwe herbergiers	1736-1800	483	274	209	23	118	68

Bronnen: RAL, SA II, inv. nr. 2277-2278. Register van herbergiers in Leiden, 1736-1800 en tevens register van vrij verblijfhouders in Leiden, 1736-1738 en 1765-1778.

der kapitaalkrachtige passanten gebruik van vrij verblijfhouders en namen meer gefortuneerde reizigers hun intrek in een herberg.⁶⁶ Er waren veel minder vrij verblijfhouders dan herbergiers. In de loop van zeventien jaar werden er 39 akten uitgegeven.⁶⁷

Hetzelfde register als waar de vrij verblijfhouders in werden genoteerd bevatte ook de namen van de nieuwe herbergiers tussen 1736 en 1800.⁶⁸ Het aantal nieuwe herbergiers varieerde nogal gedurende de achttiende eeuw. In de eerste tien jaar kwamen er 26 bij en in het tweede decennium 91. In het derde kwart van de achttiende eeuw brak er een moeilijke periode aan voor alle drankhandelaren. De grondstoffen voor brandewijn werden schaarser en duurder en de afzet van bier leed onder de toenemende consumptie van koffie en thee. Daarnaast bereikten de economische omstandigheden in Leiden, die al vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw in een neerwaartse spiraal verkeerden, na 1750 een absoluut dieptepunt. Vanaf 1776 verbeterde echter de economische situatie, nadat de stad een contract met de voc over textielleveringen sloot.⁶⁹ Dit zorgde voor meer bedrijvigheid in de stad en de aanvragen voor een herbergiersakte namen toe.

66 RAL, SA II, inv. nr. 2279. Order en akten van de vrij verblijfhouders voor de reizende man, Leiden 1736.

67 RAL, SA II, inv. nr. 2277. Register van herbergiers in Leiden, 1736-1800 en tevens register van vrij verblijfhouders in Leiden, 1736-1738 en 1765-1778.

68 RAL, SA II, inv. nr. 2277 en 2278. Registers van herbergiers in Leiden, 1736-1800.

69 De Vries, e.a., 'Economisch leven', 92-93.

Van de Rotterdamse herbergiers zijn vrijwel geen gegevens overgebleven. Alleen in het Kohier van het Klein Familiegeld uit 1674 staan 26 herbergiers vermeld.⁷⁰ Onder hen waren 21 mannen en vijf weduwen.⁷¹

4.3 Gilden en vergunningen

Iedere handelaar een eigen vergunning

De drankhandelaren moesten aan verscheidene voorwaarden voldoen voordat zij met hun handel konden beginnen. In alle steden dienden ze poorters of burgers te zijn. In Leiden was er een extra voorwaarde; nieuwe vergunninghouders mochten niet het Rooms Katholieke geloof aanhangen.⁷² In de tweede plaats was een vergunning verplicht. Deze konden de drankhandelaren bij het stadsbestuur aanvragen en jaarlijks vernieuwen.⁷³ Het verkopen van bier, wijn of brandewijn was in principe alleen toegestaan aan degene die vergunning kreeg en niet aan andere gezinsleden. Dat het in de praktijk vaak anders ging, kwam doordat getrouwde vrouwen in Haarlem en Rotterdam geen eigen vergunning kregen maar onder de naam van hun man werkten. Eerder kwam al aan de orde dat er in Leiden geen onderscheid werd gemaakt tussen mannelijke en vrouwelijk aanvragers. Getrouwde vrouwen schreven zich hier onder hun eigen naam in en de vergunninghouders waren over het algemeen ook echt degenen die het werk uitvoerden. Uit een rapport over alle drankhandelaren die er in 1735 in Leiden waren, blijkt dat er van de 286 brandewijntappers achttien geen eigen vergunning hadden. Onder hen waren slechts vijf vrouwen die op de vergunning van hun man werkten. Vier van de 59 herbergiers en één van 149 vaantjeshouders lieten iemand anders op hun vergunning werken. Dit betrof echter geen echtgenote of ander gezinslid, maar iemand die in ruil voor het werk woonruimte en een bescheiden loon van vijf tot zeven stuivers per week ontving.⁷⁴

Na het overlijden van een getrouwde vrouw moest haar weduwnaar eerst de vergunning op zijn naam over laten schrijven, voordat hij de verkoop mocht

⁷⁰ Klein Familiegeld 1674, Rotterdam.

⁷¹ Opvallend is dat bij de mannen als beroepsaanduiding *herbergier* staat en bij de vrouwen *houdt herberg* of *doet herberg*. Waarom dit verschillend werd genoteerd, is niet duidelijk.

⁷² RAL, SA II, inv. nr. 2277. Register van herbergiers in Leiden, 1735-1800.

⁷³ Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* I, 75-76; Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* II, 301; GAR, OSA, inv. nr. 495; RAL, bibliotheek, LB 59574.

⁷⁴ RAL, SA II, inv. nr. 2277. Rapport over de herbergiers, tappers en vaantjesluiden, 1735.

voortzetten. Voor weduwen gold hetzelfde, zij moesten eerst een vergunning op hun eigen naam hebben alvorens de werkzaamheden te mogen continueren. In Rotterdam kostte dit overschrijven niets. In Leiden werd de vergunning voor half geld overgezet op naam van de weduwe of weduwnaar.⁷⁵ Dit moest binnen zes weken gebeuren. Wachtte men te lang met het overzetten van de vergunning dan werd deze ingenomen, de drankhandelaar kreeg een boete en hij of zij mocht geen drank meer verkopen.⁷⁶ De verkopers, tappers en herbergiers hielden zich over het algemeen goed aan deze bepaling. In de Leidse registers stonden regelmatig weduwen en weduwnaars vermeld die de vergunning van hun overleden echtgenoot overnamen. Bij de controle in 1735 werkte van alle brandewijnverkopers slechts één weduwe op de vergunning van haar overleden man.⁷⁷

Gilden

Behalve een vergunning was ook het lidmaatschap van het gilde verplicht. De gilden van de tappers, taveernehouders en herbergiers zijn in alledrie de steden in de zeventiende eeuw opgericht. De tappers in Leiden kregen in 1652 een eigen gilde en hun Rotterdamse collega's in 1655.⁷⁸ In Haarlem was er al in 1610 een biertappersgilde.⁷⁹ Binnen dit gilde waren alleen de tappers van klein- en zwaarbier verenigd. Om fraude te voorkomen was het niet toegestaan beide soorten bier te verkopen, de tappers moesten een keuze maken. De reden hiervoor was dat de tappers over het zwaarbier meer belasting moesten betalen. Als ze dan ook dunbier in huis mochten hebben, kwamen ze wellicht eerder in de gelegenheid het zwaarbier aan te lengen met dunbier. De Haarlemse drankhandelaren verenigden zich in 1677 uiteindelijk in een gilde voor alle tappers, herbergiers, taveernehouders en verkopers van wijn, brandewijn en gedistilleerd.⁸⁰

75 GAR, OSA, inv. nr. 495.

76 RAL, SA II, inv. nr. 2282. Nieuwe gildebrieff voor de herbergiers en brandewijnverkopers, 1743. Uit Haarlem is een dergelijke bepaling niet bekend.

77 RAL, SA II, inv. nr. 2277. Rapport over de herbergiers, tappers en vaantjesluiden, 1735.

78 RAL, bibliotheek, LB 59574. Gildebrieff van de herbergiers, taverniers en brandewijnverkopers, Leiden 1652; GAR, OSA, inv. nr. 495. Keur en ordonnantie voor al degenen die herberg wil houden, droge gasterije of gelagen wil zetten, of wijn, bier, brandewijn of alsemwijn voor geld wil tappen of per kleine maat verkopen, Rotterdam 1655.

79 NHA, SAH, loketkas 7-4-5-1. Keur en ordonnantie van het biertappersgilde, Haarlem 1610.

80 NHA, SAH, rood 466, nr. 34. Rekest tot het oprichten van een gilde voor de tappers, herbergiers, taveernehouders, wijnverkopers en verkopers van brandewijn en gedistilleerde wateren van de kleine maat, 1677.

In ruil voor de inkomstgelden en jaarlijkse bijdragen werden in alle steden de gildeleden vertegenwoordigd door het gildebestuur bij geschillen en problemen met het stadsbestuur of collega's. Er was echter geen gildemaaltijd, uitkering bij ziekte of andere ondersteuning vanuit het gilde. Alleen in Rotterdam was er een tegemoetkoming indien een gildelid te ziek was om te werken. Om dit mogelijk te maken betaalden alle drankhandelaren elke maand een stuiver. De Rotterdammers hadden recht op dertig stuivers per week indien zij door ziekte geen inkomsten hadden.⁸¹ Wanneer ze stopten met hun handel of overleden, moest dit worden aangegeven bij het bestuur, onder betaling van 25 stuivers. De drankhandelaren in Haarlem en Leiden betaalden niets voor het uitschrijven uit het gilde.

De belangrijkste functie van de drankhandelsgilden was het vertegenwoordigen van de leden naar de buitenwereld. Bij onderhandelingen met het stadsbestuur en geschillen met andere partijen stonden zij sterker doordat ze in gildeverband georganiseerd waren. Binnen het gilde bemoeiden de overlieden zich weinig met hun leden. In tegenstelling tot de meeste andere gilden vaardigden de bestuurders weinig of geen voorschriften uit die betrekking hadden op de bedrijfsvoering. De enige voorschriften die er waren, betroffen de hoeveelheid drank die hun leden verkochten en met wat voor soort vaatwerk ze mochten in- of verkopen. Ook bepaalde het gilde of het was toegestaan dat er verschillende soorten drank in combinatie met elkaar werden verkocht.

Speciale vaardigheden niet vereist

Vanuit de gilden bestond er geen opleiding voor de drankhandelaren en er waren geen knechten, leerlingen of meesterproeven. Specifieke (technische) kennis was niet nodig en er werd ook niet naar gevraagd.⁸² De verkopers mochten de dranken alleen uitslijten en niet zelf brouwen of branden. Productkennis was nauwelijks vereist. Tappers en herbergiers moesten over huishoudelijke vaardigheden als koken en schoonmaken beschikken. Het is dan ook niet vreemd dat een aanzienlijk deel van de tappers en herbergiers uit vrouwen bestond. Over het algemeen vormden huishoudelijke vaardigheden een belangrijk deel van de opvoeding van meisjes. Hierdoor waren zij waarschijnlijk beter voorbereid op de werkzaamheden in een herberg dan de meeste mannen. Rijke families en vorstenhuizen hadden wel mannelijke koks in dienst die een speciale opleiding hadden gevolgd. Maar bij de middenklasse, de lagere burgerij en alle andere bevolkingsgroepen, bereidden de huisvrouwen zelf of hun dienstmeiden de dagelijkse maaltijden zonder voorafgaande officiële opleiding.⁸³ Lezen en schrijven was een vaardig-

---

81 GAR, OSA, inv. nr. 495. Rotterdam 1655.

82 Ook in andere landen bestond er geen opleiding voor drankhandelaren. Kumin, *Drinking matters*, 51.

83 Sarti, *Thuis in Europa*, 210, 212.

heid die alleen de herbergiers in Leiden moesten beheersen, of iemand anders moest dit voor hen kunnen doen. Herbergiers en anderen die logies verschaften, waren verplicht 's avonds de namen van de gasten op een biljet te schrijven en deze bij het raadhuis af te geven.⁸⁴ Het kunnen lezen en schrijven werd echter bij de aanvraag van een vergunning niet als eis gesteld.

Inkomstgeld, jaarlijkse bijdrage en recognitiegeld

De in de drankhandel veel voorkomende combinatie van een laag gilde inkomstgeld, weinig (financiële) investeringen en het ontbreken van een opleiding en meesterproef was voor een groot aantal mensen gunstig. Voor vrouwen kon dit zelfs nog interessanter zijn dan voor mannen, omdat zij vaak uitgesloten waren van een officiële opleiding voor een beroep. Het is inmiddels bekend dat er (relatief) veel vrouwen als drankhandelaarster werkten. In deze paragraaf komt de vraag aan de orde in hoeverre de beperkte uitgaven voor het gilde en de bedrijfsuitrusting hebben bijgedragen aan de mogelijkheden voor vrouwen in de drankhandel.

Om te beginnen heb ik een inventarisatie gemaakt van de verschillende bedragen die de drankhandelaren bij inkomst in het gilde en daarna jaarlijks betaalden. De inkomstgelden van de gilden verschilden per stad en per soort drankhandelaar, maar bedroegen in de zeventiende eeuw ten hoogste enkele guldens. Een eeuw later moesten sommige drankhandelaren, zoals de brandewijnverkopers in Leiden, hogere bedragen betalen voor een lidmaatschap. In Rotterdam steeg het inkomstgeld van twee gulden en tien stuivers in 1655, tot 13 gulden in 1720.⁸⁵ Naast het inkomstgeld betaalden de leden ook periodieke bedragen. Het jaargeld van het Haarlemse biertappersgilde bedroeg zes stuivers in 1610.⁸⁶ Vanaf 1701 waren in Haarlem zowel de brandewijnverkopers als de herbergiers verplicht jaarlijks zes gulden voor het 'arme kindershuis' te betalen. In 1723 werden bijdragen voor het 'oude mannenhuis' hier aan toegevoegd. Degenen die brandewijn en bier verkochten, betaalden jaarlijks vijf gulden en vier stuivers.⁸⁷ In Leiden betaalden brandewijnverkopers vanuit de fles twee stuivers, de verkopers van bier of brandewijn vanuit het vat vier stuivers en wijn- en biertappers acht stuivers per jaar.⁸⁸ Leidse zwaarbiertappers, brandewijnverkopers en herbergiers die brandewijn schonken, waren het duurste uit. Zij betaalden in 1735 een jaarlijkse recognitie aan de stad van maar liefst honderd gulden, naast de gebruikelijke kosten van

84 RAL, SA II, inv. nr. 12. Keurboek Leiden, 1658.

85 GAR, OSA, inv. nr. 512. Ordonnantie op het tappersgilde, 1720.

86 NHA, SAH, loketkas 7-4-5-1. Keur en ordonnantie van het biertappersgilde, 1610.

87 Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* 1, 74, 80.

88 RAL, bibliotheek, LB 59574. Gildebrief van de herbergiers, taverniers en brandewijnverkopers, 1652.

Tabel 4.10 Inkomstgeld, jaarlijks gildegeld en recognitiegeld

Verkopers	Stad	17e eeuw	Inkomstgeld gilde	Jaarlijks gildegeld	18de eeuw	Inkomstgeld gilde	Jaarlijks gildegeld en/of akte	Recognitiegeld
Dunbier	Haarlem						3 gld.	
Drieguldenbier	Haarlem						6 gld.	
Brandewijn	Haarlem							12 gld. (1701)
Flessier	Haarlem				1752	8 gld. poorter 16 gld. niet-poorter	10 st. + 6 gld. 6 st. akte	
Grossier	Haarlem				1752	16 gld. poorter 32 gld. niet-poorter	1 gld. + 12 gld. 12 st. akte	5 gld. 4 st. (1723)
Dunbier	Leiden	1652	1 gld. 5 st.	4 st.	1742	1 gld. 8 st.	6 st.	
Drieguldenbier	Leiden	1652	2 gld. 10 st.	8 st.	1742	1 gld. 8 st.	6 st.	
Brandewijn vanuit fles	Leiden	1652	6 st.	2 st.	1743	2 gld. 1 st.	9 st.	
Brandewijn vanuit vat	Leiden	1652	1 gld. 5 st.	4 st.	1743	2 gld. 1 st.	9 st.	100 gld. (1735)
Tapper voor haalkannen	Rotterdam	1655	2 gld. 10 st.	1 gld.	1720	13 gld.		
Bier	Rotterdam	1655	2 gld. 10 st.	1 gld.	1720	13 gld.		
Flessiaan	Rotterdam	1655	2 gld. 10 st.	1 gld.	1720	13 gld.		
Brandewijn	Haarlem						2 gld. 8 st.	6 gld. (1701)
Tapper	Haarlem				1752	8 gld. poorter 16 gld. niet-poorter	2 gld. 8 st.	
Vaantjeshouder	Leiden				1742	1 gld. 8 st.	9 st. akte	
Bier of wijn	Rotterdam	1655	2 gld. 10 st.	1 gld.	1720	13 gld.		
Herbergiers	Haarlem						5 gld. 4 st.	6 gld. (1701)
Droge gasterijhouders	Haarlem						5 gld. 4 st.	
Herbergiers	Leiden				1743	4 gld. 2 st.	1 gld. 8 st.	50 gld. en 100 gld. voor brandewijn (1735)
Herbergiers	Rotterdam	1655	2 gld. 10 st.	1 gld.	1720	13 gld.		
Droge gasterijhouders	Rotterdam	1655	2 gld. 10 st.	1 gld.	1720	13 gld.		

Bronnen: GAR, OSA, inv. nr. 512, 1720; NHA, SAH, loketkas 7-4-5-1, 1610; RAL, SA II, inv. nr. 2277, 1735; RAL, Bibliotheek, LB 59574, 1652; *Ibidem*, LB 59577, 1743; Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* I, 74, 80.

vergunning en gildelidmaatschap.⁸⁹ Dit was een derde van het jaarinkomen van een ongeschoolde arbeider en zijn gezin.⁹⁰ Het stadsbestuur sloeg herbergiers die geen brandewijn verkochten aan voor vijftig gulden per jaar. Voor het tappen van dunbier waren zij geen recognitiegeld verschuldigd.⁹¹ De financiële bijdragen aan het gilde waren voor de herbergiers iets hoger dan voor de verkopers en tappers. Het inkomstgeld van het Leidse herbergiersgilde bedroeg in 1743 vijftig stuivers en de jaarlijkse bijdrage 20 stuivers. Dit was echter een miniem bedrag in verhouding tot het recognitiegeld.⁹²

Het is niet duidelijk waarom het recognitiegeld zo hoog was. Een verklaring kan zijn dat het stadsbestuur potentiële brandewijnverkopers wilde ontmoedigen, zonder een maximum aan de hoeveelheid verkopers te hoeven stellen. Dit bracht namelijk moeizame discussies met de gildebesturen met zich mee. In het rapport over de herbergiers, tappers en vaantjeshouders uit 1735 werd inderdaad gesproken over het invoeren van een maximum aantal van 250 brandewijnverkopers, dus het stadsbestuur speelde wel met de gedachte. Ik heb er echter geen bewijs van gevonden dat deze maatregel ooit is ingevoerd, of dat het hoge recognitiegeld inderdaad tot doel had het aantal verkopers te beperken.

4.4 Kapitaal en sociale status: van arme dunbierverkoper tot rijke herbergier

Inrichting van de drankwinkels, tapperijen en herbergen

Nadat nieuwe drankhandelaren de betalingen voor hun vergunning, het gildelidmaatschap en het recognitiegeld hadden voldaan, volgden de overige investeringen. Verkopers konden volstaan met een voorraad bier, wijn of brandewijn. De armsten onder hen verkochten dunbier, of brandewijn uit de fles. Anderen taptten zwaarbier, of brandewijn vanuit het vat. De dunbierverkopers haalden hun bier dagelijks met open vaten en emmers bij de stadsbrouwers. Verkopers van duur-

89 RAL, SA II, inv. nr. 2277. Rapport over de herbergiers, tappers en vaantjesluiden, 1735. Recognitiegeld: een (periodieke) betaling waardoor men verlof krijgt om iets te genieten of te doen. (WNT) Het is niet bekend of de bedragen die aan recognitiegeld betaald moesten worden in de jaren na 1735 toe- of afnamen.

90 Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie', 54; De Vries en van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 715. Het maximale jaarinkomen van een ongeschoolde arbeider en zijn gezinsleden bedroeg ongeveer 320 gulden in de periode 1730-1739. Dit is het jaarinkomen van een mannelijke ongeschoolde arbeider, vermeerderd met 20% voor overig gezinsinkomen.

91 RAL, SA II, inv. nr. 2277. Rapport over de herbergiers, tappers en vaantjesluiden, 1735.

92 RAL, Bibliotheek, LB 59577, 1743.

der en beter houdbaar (import)bier konden en mochten een grotere voorraad aanhouden.⁹³ De klanten van de verkopers brachten hun eigen emmers, kannen of glazen mee. De totale investeringen van de verkopers bestonden dus uit de drank die ze inkochten en de accijns die ze erover betaalden.

Tappers konden hun zaak inrichten zoals ze wilden, maar ze moesten wel meer investeren dan de verkopers. De tappers hadden, behalve de benodigde drankvoorraad, minimaal één kamer nodig voor gasten. Deze ruimte hoefde niet groot te zijn. Cora Laan, die onderzoek verrichtte naar de inventarissen van tapperijen en herbergen in Vlaardingen, vermoedt dat kleine tapperijen zich vooral in de voorkamers van particulieren bevonden alwaar ze bier, brandewijn of wijn schonken.⁹⁴ Echter, hoe bescheiden ook, in elke gelagkamer diende 'alle 't gene tot de bierneeringe is behorende: namentlyk, kannen, glazen, tafels, ende bieren', aanwezig te zijn. Daarnaast waren er een schrijfbord en stoelen of krukken nodig, maar ook bijvoorbeeld hout of turf om de ruimte met een haardvuur te kunnen verwarmen.⁹⁵ Terwijl haar man op zee was, verdiende de Rotterdamse Sara Pietersdochter de kost met een bescheiden tapperij. Zij beschikte hiertoe over diverse tinnen kannen en schotels en enig aardewerk.⁹⁶ In een kleine bier-tapperij in Maassluis waren in 1710 vijftig bierkannen en een paar glazen aanwezig.⁹⁷ In sommige grotere tapperijen konden de gasten een pijp met tabak en iets eenvoudigs als brood met kaas of vlees te eten krijgen.⁹⁸ Hiervoor waren onder andere tabakspotten, borden en messen nodig. De Maassluisse vissersweduwe Jannetje Gillesz van Duijff schonk in 1678 niet alleen brandewijn, zij had ook vijf tinnen wijnkannen en 22 bierkannen in huis. De gasten die alleen voor brandewijn kwamen moesten deze op een bank in het voorhuis opdrinken. Daarnaast was in de keuken op krukken, stoelen en banken plaats voor nog zo'n vijftien personen. Boven was de achterkamer waar zes gasten tegelijk een maaltijd konden gebruiken.⁹⁹ De weduwe Maertje Jansdochter trouwde in 1679 opnieuw, met Hendrick van Rijn. Haar inbreng in hun huwelijk bestond uit haar persoonlijke bezittingen en haar tapperij in Overschie. De tapperij met de gehele inboedel was 3900 gulden waard, het in de kelder aanwezige bier 66 gulden en de wijn twintig

---

93 UVA, UBM: O 99-440. Order op het halen en brengen van de dunbieren uit de brouwerijen, Leiden 5 april 1639.

94 Laan, *Drank en drinkgerei*, 22.

95 RAL, Bibliotheek, LB 59580. Gildebrief van de bierverkopers, anders genaamd vaantjesluiden, 1742.

96 GAR, ONA, inv. nr. 94, 147/258. Attestatie van de tapster Sara Pietersdochter, Rotterdam 1637.

97 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 147.

98 Stokhuyzen, *Leydse bier-huys*, 7.

99 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 167.

Afbeelding 4.6 Interieur van een tapperij of herberg met een waardin die uit het drankorgel tapt. Anoniem, 18de eeuw.

gulden.¹⁰⁰ Het betrof hier een grote tapperij. De boedel van een bescheiden bierhuis in Amsterdam vertegenwoordigde in 1717 slechts een waarde van 971 gulden en 13 cent.¹⁰¹ Het Vlaardingse ‘Schippershuis’ van de weduwe Ariaantje van Vliet telde één kamer voor de gasten. Dit was wel een grote ruimte, want in 1792 bevonden zich daar een bank, zes tafels en dertig stoelen. Ook waren er tinnen maatbekers, kannen en rekjes met glazen aanwezig. De drank werd geserveerd vanuit het ‘drankorgel’, een stellage van verschillende vaten met koperen kranen eraan.¹⁰²

Tapper Jan van Olen uit Maassluis kon zijn gasten van bijna alles voorzien. Hij schonk jenever, bier en wijn en serveerde in de keuken, behalve maaltijden, ook

¹⁰⁰ GAR, ONA/DLFS, inv. nr. 3851, akte 4, p. 36, 27/04/1679.

¹⁰¹ Schama, *Overvloed en onbehagen*, 617.

¹⁰² Laan, *Drank en drinkgerei*, 30-31.

thee. Rokers konden een pijp opsteken en voor het vermaak waren er verschillende spellen en vier violen aanwezig.¹⁰³

De herbergiers vormden van de drankhandelaren in de regel de meest kapitaalcrachtige groep. Ze hadden vaak personeel in dienst en deze ontvingen uiteraad loon. Daarnaast beschikten ze over een pand met daarin verschillende verblijfsruimtes en gastenkamers. Alle ruimtes moesten voorzien worden van serviesgoed, tafels, stoelen of bedden. In de herberg van de Leidse waardin Trijn Pietersdochter waren in 1573 vele kannen en flessen aanwezig. Een volledig uitgeruste keuken met borden voor 28 personen, zes tafels met verschillende stoelen en zeven bedden maakten de inrichting compleet.¹⁰⁴ De 'Moriaen', een grote en luxe herberg in Maassluis waar gasten verbleven alvorens met de boot over te steken naar Engeland, beschikte in 1750 over vijftien slaappleatsen. Voor alle gasten was eet- en drinkgerei en een flinke drankvoorraad aanwezig. In de kelders van de herberg 'Hof Gelria' in Doesburg lag in 1793 voor zesduizend gulden aan wijn opgeslagen.¹⁰⁵ Herbergen waren ook over het algemeen in veel grotere panden gevestigd dan tapperijen. In twee Vlaardingse herbergen waren zes kamers, een keuken en een kelder aanwezig. Een derde had zeven kamers. Bovendien had men hier in de stal ook nog slaappleatsen ingericht, vermoedelijk sliepen daar de verzorgers van de paarden.¹⁰⁶

Kapitaal

Boedelbeschrijvingen geven een beeld van de noodzakelijke uitrusting en bijbehorende investeringen voor grotere tapperijen en herbergen. Bij kleinere ondernemingen blijkt echter niet altijd duidelijk uit de boedelbeschrijvingen wat het verschil is tussen een goed uitgerust particulier huishouden, danwel een kleine tapperij, herberg of drankverkoper.¹⁰⁷ Daarom heb ik, naast de boedelbeschrijvingen, gebruik gemaakt van de verschillende belastingkohieren om te onderzoeken uit welke sociale groepen de verschillende drankhandelaren afkomstig waren.¹⁰⁸ Ook uit deze gegevens blijkt dat er een groot verschil was in welstand tussen verkopers, tappers en herbergiers.

---

103 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 168.

104 Prinsen, 'Inventaris van een Leidse herberg', 122-125. De inventaris is gemaakt door notaris Jan van Hout. Dit ten behoeve van het opstellen van een huurcontract, waarbij het huis met de gehele inboedel door Trijn Pietersdochter aan Claes Maertensz de Zwart voor veertig gulden per jaar werd verhuurd.

105 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 169-170.

106 Laan, *Drank en drinkgerei*, 27-28, 31, 45, 49.

107 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 166.

108 De hiervoor gebruikte kohieren zijn: Klein Familiegeld 1674, Leiden en Rotterdam; Personele Quotisatie 1742, Haarlem, Leiden en Rotterdam; Volkstelling 1749, Leiden.

Allereerst kwamen er weinig bierverkopers in de kohieren voor. Geen enkele bierverkoopster stond in het Leidse kohier van het Klein Familiegeld uit 1674 vermeld. In Rotterdam waren het er slechts vijftien, waarvan er vijf tegelijkertijd bier en brandewijn verkochten. Dit was niet veel, maar de bierverkopers behoren hiermee wel tot het grootste deel van de bevolking. Immers, slechts één op de zeven hoofden van huishoudens werd in het Leidse kohier opgenomen.¹⁰⁹ De verkopers die wel in de kohieren voorkwamen waren (bijna) allemaal wijn- en brandewijnverkopers. Zij behoorden tot dezelfde sociale groepen als de ambachtsknechten en ambachtlieden met geen of weinig personeel, zoals brouwers- en timmermansknechten en bakkers, droogscheerders en kuipers. Tappers stonden gemiddeld hoger op de sociale ladder dan verkopers. De 51 tappers in het Rotterdamse kohier van het Klein Familiegeld bevonden zich niet zoals de verkopers in het gezelschap van knechten en kleine ambachtlieden, maar van winkeliers en rijkere ambachtsmeesters.¹¹⁰ De 26 herbergiers in Rotterdam en 33 herbergiers in Leiden waren weliswaar niet armlastig, maar zij behoorden ook niet tot de toplaag van de bevolking. Wel werden ze gemiddeld hoger aangeslagen dan de tappers. De herbergiers in het kohier maakten deel uit van dezelfde sociale categorie als onder andere apothekers, chirurgijns en makelaars. Het ging hier dus om de gegoede burgerij, met een enkele uitschieter naar boven van een rijke herbergier met een grote herberg.

Een kleine vijftig jaar later stonden er ook in de kohieren van de Personele Quotisatie weinig bierverkopers vermeld. De wijn- en brandewijnverkopers die er wel in voorkwamen vielen in de laagste belastingcategorie.¹¹¹ Dit is niet verwonderlijk, aangezien de grens voor opname in dit kohier lag op zeshonderd gulden per jaar aan inkomen of vermogen. In Haarlem haalden slechts zes verkopers de inkomensgrens en dit waren geen gewone verkopers van bier of brandewijn, maar vijf grossiers en één wijnverkoopster. In het Leidse kohier stonden 38 verkopers vermeld, onder wie vijf bierverkopers. Het Rotterdamse kohier bevatte in het geheel geen bierverkopers en slechts achttien verkopers van wijn of brandewijn. In alle steden betrof het een fractie van de totale populatie van verkopers.¹¹² De verkopers die wel in de kohieren van de Personele Quotisatie voorkwamen,

---

109 Peltjes, *Leidse lasten*, 10-11.

110 Dit waren niet alle Rotterdamse tappers van dat moment, want in 1677 waren er alleen al 52 wijntappers en daar kwamen de tappers van bier en brandewijn nog bij. Helaas staan in het kohier de drank(en) die de tappers verkopen er meestal niet bij, met uitzondering van de wijntappers (9 personen). Klein Familiegeld 1674, Rotterdam.

111 Personele Quotisatie 1742, Haarlem, Leiden en Rotterdam.

112 In Leiden, waar zeer veel verkopers werkten, gingen in 1735 zelfs stemmen op om het huidige aantal brandewijnverkopers van 286 tot 250 te laten uitsterven. RAL, SA II, inv. nr. 2277. Rapport van de herbergiers, taverniers en vaantjesluiden, 1735.

bevonden zich bijna allemaal in de laagste belastingcategorie. Ditzelfde gold ook voor de tappers, maar hiervan waren er wel meer in de kohieren opgenomen; dertien in Haarlem, dertig in Leiden en 58 in Rotterdam.

Haarlem telde in 1742 negen en Leiden achttien herbergiers met voldoende vermogen of inkomsten voor opname in het kohier. Waarschijnlijk waren dit niet alle herbergen, aangezien Haarlem er nog zestien telde in 1698 en Leiden 59 in 1735.¹¹³ Net als in 1674 behoorden de herbergiers tot het meer gegoede deel van de stedelijke bevolking. Het is vreemd dat in het Rotterdamse kohier geen herbergiers zijn opgenomen. Wel staan er twee kasteleins in, waarmee wellicht herbergiers bedoeld werden. Er moeten echter meer dan twee herbergen in Rotterdam zijn geweest. Waarom zij in dit kohier ontbreken is niet duidelijk.

Eenzelfde geval doet zich voor bij de herbergiers in het Leidse kohier van de Volkstelling van 1749. Hierin is slechts sprake van één herbergierster, terwijl er in dat jaar 24 herbergen in Leiden geweest zouden zijn.¹¹⁴ In het Rotterdamse kohier is het in theorie nog mogelijk dat de herbergiers wegens een te laag inkomen niet in het kohier voorkwamen, maar in de Volkstelling zou de gehele bevolking van Leiden opgenomen moeten zijn. Echter, in Leiden fungeerden veel herbergen in de praktijk als tapperijen of vaantjes. Het is aannemelijk dat men deze in het kohier aanduidde met hun werkelijke functie en dat er niet gevraagd werd naar de precieze vergunning van de eigenaar.

De reden van het wel bezitten maar niet volledig als zodanig gebruiken van een herbergiersvergunning, lag in de speelruimte die deze vergunning bood. Herbergiers hadden veel uitgebreidere mogelijkheden dan andere drankhandelaren, terwijl de kosten voor een vergunning niet veel hoger waren. Herbergiers die geen brandewijn schonken, betaalden 25 stuivers meer aan gilde-inkomstgeld en een paar stuivers meer voor het jaarlijkse gildegeld dan verkopers en tappers van bier. Daarentegen betaalde iedereen die brandewijn verkocht, hetzij als brandewijnverkoper of als herbergier, honderd gulden recognitiegeld per jaar aan de stad. De hogere bedragen die de herbergiers aan het gilde moesten betalen, waren dus te verwaarlozen ten opzichte van het recognitiegeld voor de brandewijnverkopers.¹¹⁵ Herbergiers die geen brandewijn of gedistilleerd schonken, konden volstaan met

---

113 NHA, SAH, loketkas 7-4-5-1. Rekest van de herbergiers aan het stadsbestuur, (waarschijnlijk) 1698; RAL, SA II, inv. nr. 2277. Rapport van de herbergiers, taverniers en vaantjesluiden, 1735.

114 Tjalsma, 'Karakterisering van Leiden', 29.

115 Herbergiers betaalden 50 stuivers inkomstgeld en 20 stuivers gildegeld per jaar. Brandewijnverkopers betaalden 25 stuivers inkomstgeld en 9 stuivers jaarlijks. Vaantjeshouders betaalden 20 stuivers inkomstgeld en 6 stuivers per jaar indien ze alleen bier aan huis verkochten, of 9 stuivers voor het bij hen thuis laten opdrinken. RAL, SA II, inv. nr. 2277 en 2282.

vijftig gulden recognitiegeld. In ruil daarvoor mochten zij, in tegenstelling tot de brandewijnverkopers en biertappers die uitsluitend brandewijn, jenever en gedistilleerd of stadstappersbier mochten schenken, alle soorten dranken verkopen. Dat bracht meer op dan de verkoop van één soort drank. Daarbij mochten de biertappers uitsluitend door de stadsbrouwers gebrouwen goedkopere tappersbieren uitslijten. Door de toenemende populariteit van koffie en thee waren tappersbieren steeds minder gewild. Herbergiers schonken naast de tappersbieren ook dure bieren uit andere steden, of zelfs uit het buitenland.¹¹⁶ De interesse in kwalitatief goede en dure bieren nam veel minder snel af omdat deze niet als dagelijkse dorstlesser, maar als genotsmiddel werden gebruikt.

In de zeventiende eeuw was het voor een relatief groot deel van de bevolking financieel mogelijk om een drankhandel te beginnen. Immers, de inrichting van hun winkel of tapperij konden ze zo kostbaar maken als ze zelf wilden. Voor minder kapitaalkrachtige burgers waren de benodigde investeringen vaak te hoog voor een tapperij van enige omvang, laat staan voor een herberg. Alleen het verkopen van dunbier of van brandewijn uit de fles was voor hen mogelijk. In de literatuur is wel gesteld dat vooral ongehuwde vrouwen en weduwen als dunbiervkoopster zouden hebben gewerkt, omdat ze weinig hoefden te investeren in een vergunning en uitrusting.¹¹⁷ Brandewijnverkopers uit het vat in Leiden waren, in ieder geval vanaf 1735, honderd gulden per jaar aan recognitiegeld kwijt. Het is dan ook te verwachten dat onder hen weinig ongehuwde vrouwen waren. Herbergen en tapperijen zouden, vanwege de werkzaamheden maar ook vanwege de hoge (start)kosten, vooral door echtparen zijn gedreven.¹¹⁸ In hoeverre de bovenstaande veronderstellingen uit de literatuur overeenkomen met de werkelijkheid, wordt in de volgende paragraaf duidelijk.

4.5 Burgerlijke staat en levensloop

Bij de brouwsters was het moment waarop zij zelfstandig gingen brouwen sterk verbonden met de levensfase waarin zij verkeerden en voor de brandsters gold hetzelfde. Bij de drankhandelaren lag dit anders. Ongehuwde en gehuwde vrouwen en mannen in alle verschillende levensfasen werkten als verkopers, tappers en herbergiers. Zij waren echter niet evenredig verdeeld over de verschillende

---

¹¹⁶ RAL, Gilden, inv. nr. 205; Rekest van herbergiers om vaantjeslieden het verkopen van beste bieren te verbieden, met contra-memorie, Leiden ca. 1671-1679.

¹¹⁷ Zie onder andere: Visser, *Utrechtse herbergiersters en dunbiertapsters*, 50; Wijsenbeek, 'Van priseersters en prostituées', 197.

¹¹⁸ Zie onder andere: Davidoff en Hall, 'The 'hidden investment'', 269-272; Earle, 'Female labour market', 131, 134; Ogilvie, *A bitter living*, 244-245.

beroepen. In deze paragraaf wordt onderzocht in hoeverre de burgerlijke staat en de fase in de levensloop van de handelaren van belang was bij het beginnen van een onderneming. De drankhandelaren zijn onderverdeeld naar hun burgerlijke staat; allereerst komen de ongetrouwde vrouwen aan bod, dan de echtparen en getrouwde vrouwen en tot slot de weduwen.

Ongetrouwde vrouwen

Zoals ik in de inleiding al schreef, was de groep al dan niet tijdelijk ongehuwde vrouwen in de Hollandse steden groot. Zij konden geen gebruik maken van het inkomen van een echtgenoot en moesten zelf in hun onderhoud voorzien. De drankhandel was één van de sectoren waarin ongehuwde vrouwen werk vonden. Helaas is het voor Haarlem en Rotterdam moeilijk om ongehuwde drankhandelaarsters terug te vinden, omdat hun burgerlijke staat vaak niet met zekerheid valt vast te stellen. Van de negen brandewijnverkoopsters die in 1662-1663 in Haarlem werkten, werden er vier als weduwen aangeduid.¹¹⁹ Twee vrouwen trouwden waarschijnlijk kort nadat zij geregistreerd waren en de andere drie zijn niet in de trouwboeken terug te vinden.¹²⁰ Dit hoeft echter niet te betekenen dat zij ongehuwd waren, zij kunnen immers buiten de stad zijn getrouwd. In het register van de Haarlemse stadsbiertappers kwamen in de hier onderzochte maanden slechts drie vrouwen voor waarbij er geen 'weduwe' achter hun naam stond.¹²¹ Het waren de juffrouwen Schrijvers en Brouwers en Heertie Deckers. Het is mogelijk dat deze 'juffrouwen' weduwen waren omdat in de vroegmoderne periode deze aanspreektitel ook voor weduwen werd gebruikt. Heertie Deckers komt niet in het trouwregister voor, maar kan in een andere stad dan Haarlem zijn getrouwd.

Ook in Rotterdam is de burgerlijke staat van de drankhandelaarsters vaak onduidelijk. Van de drankhandelaren die buiten de stadsmuren woonden, was een derde vrouw.¹²² Acht van hen waren weduwen, in ieder geval één vrouw was

---

119 NHA, SAH, rood 464, nr. 103. Rekest van de brandewijnverkopers aan het stadsbestuur van Haarlem, 1662; *Ibidem*, SAH, rood 465, nr. 19. Rekest van de belangrijkste brandewijnverkopers aan het stadsbestuur van Haarlem, 1663.

120 Cathrina Bartels trouwde op 21/10/1663 met Pieter Cornelisz, Susanneke Dingemans op 10/04/1662 met Christiaan Jansz. Waarschijnlijk waren deze twee vrouwen de hier bedoelde brandewijnverkoopsters. Omdat een beroepsvermelding in de trouwboeken ontbreekt, is dit echter niet geheel zeker. Bij andere vrouwen die een veelvoorkomende naam hebben, zoals de in 1712 werkende wijn- en brandewijnstapsters Marijtje van den Berg en Margarita Schoutten, kan helemaal niet met zekerheid gesteld worden of zij degenen waren die in de trouwboeken staan vermeld. NHA, DTB, Haarlem Trouwboeken.

121 NHA, SAH, Restant Enschedé, inv. nr. E-0279 XVIII 806. Register van de stadsbiertappers, 1708-1709.

122 GAR, OSA, inv. nr. 2129. Neringen buiten de stadspoorten, 1715 en 1719.

getrouwd en van de andere 21 vrouwen is de burgerlijke staat niet goed vast te stellen.¹²³ Alleen de maker van de lijsten van wijn- en brandewijntappers uit 1677 en 1679 heeft de burgerlijke staat van de tapsters genoteerd.¹²⁴ In 1677 bevonden zich onder de 52 wijntappers acht vrouwen, van wie er twee ongetrouwd waren. Bij de 39 tappers die in 1679 werkten was één vrouw niet gehuwd.

In Leiden werd de burgerlijke staat van de vrouwelijke vergunninghouders genoteerd bij het toekennen van de vergunningen en bij de inventarisaties in 1687 en 1703. Bij mannen was dit niet gebruikelijk, behalve wanneer een man de vergunning van zijn overleden vrouw op zijn naam liet overschrijven. Uit de lijsten van vergunninghouders blijkt inderdaad dat een aanzienlijk deel van de drankhandel in handen was van ongehuwde vrouwen (zie figuur 4.2). In de zeventiende eeuw waren de meeste nieuwe verkoopsters niet getrouwd. Echter, bij de inventarisatie van alle brandewijnverkopers in 1687 bleek slechts twintig procent van de vrouwen ongehuwd te zijn. De verklaring hiervoor is dat een deel van de ongehuwde brandewijnverkoopters op termijn toch in het huwelijk trad. Zij werden dan wel als ongehuwd geregistreerd op het moment dat ze een vergunning aanvraagden, maar bij de inventarisatie van alle brandewijnverkopers werden ze als gehuwd aangemerkt of werkten ze inmiddels niet meer als drankverkoopster.

Figuur 4.2 laat zien dat ongehuwde vrouwen voornamelijk als verkoopsters en in veel geringere mate als tapsters of herbergiersters werkten. Het benodigde kapitaal was hiervoor de bepalende factor. De verkopers van dunbier hadden maar heel weinig geld nodig om een handel te beginnen. Het gildeinkomstgeld van dunbierverkopers bedroeg in de zeventiende eeuw één gulden en vijf stuivers. Dit was de helft van het inkomstgeld van drieguldenbierverskopers en evenveel als de brandewijnverkopers uit het vat betaalden.¹²⁵ De brandewijnverkopers uit de fles betaalden in de zeventiende eeuw zelfs maar zes stuivers (zie tabel 4.10). Omdat ze de dranken uitsluitend in zeer kleine hoeveelheden mochten inkopen, hadden ze ook verder weinig investeringskapitaal nodig.¹²⁶ Daarbij was de accijns die de

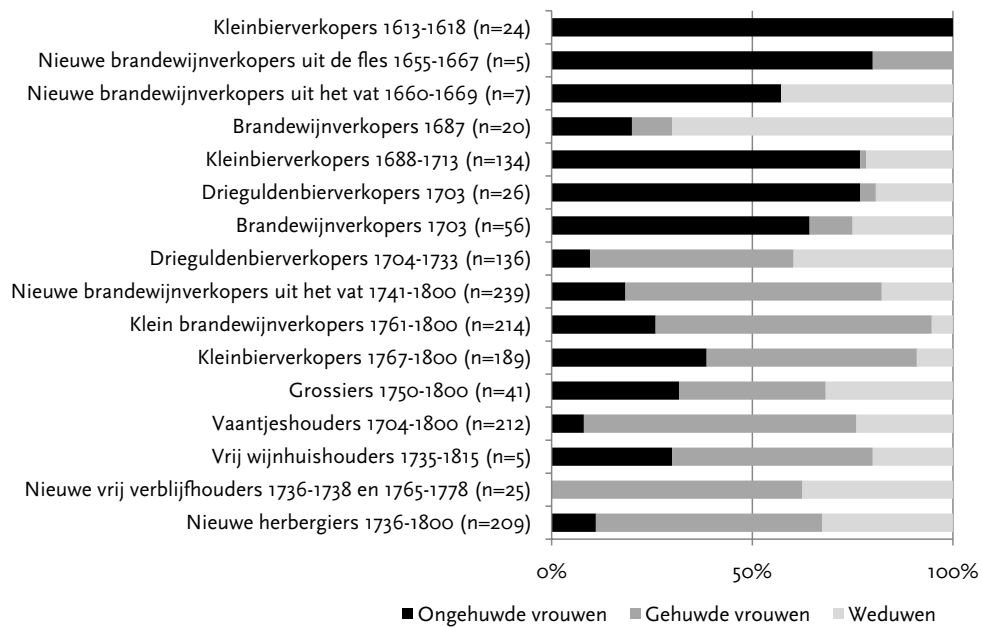
123 Maria de Ridder trouwde op 31/10/1713 met Lieve Louwe van Batenburg. In 1715 stond zij vermeld als soopjeverkoopster, in 1719 stond haar man in het register als verkoper van bier en soopje. GAR, DTB, Rotterdam Trouw gereformeerd, index nummer 009, 1713.

124 GAR, ORA, inv. nr. I. Eedsljst van de wijntappers uit 1677 en eedsljst van de tappers en tevens tabakverkopers uit 1679.

125 De brandewijnverkopers uit het vat betaalden in ieder geval vanaf 1735 maar wellicht al eerder, 100 gulden recognitiegeld per jaar naast het gilde- en vergunningsgeld. Het is niet bekend of dit bedrag in de jaren erna hoger of lager werd.

126 Dunbier kostte aan het einde van de zeventiende eeuw één gulden per vat. De verkopers mochten het bier echter uitsluitend in open emmers bij de brouwers halen. Deze emmers konden niet erg groot zijn (en waren in ieder geval veel kleiner dan een vat). Dit kwam ten eerste doordat de verkopers ze zelf moesten tillen zonder ze af te mogen sluiten

Figuur 4.2 Burgerlijke staat van vrouwelijke drankhandelaren in Leiden

Bronnen: registers van de drankhandelaren in Leiden, 1613-1800.

verkopers betaalden op deze dranken lager dan op alle andere.¹²⁷ In de achttiende eeuw werkten in verhouding minder ongehuwde vrouwen als brandewijnver-

(rollen of slepen ging dus niet) en ten tweede omdat bier in open emmers zeer snel verzuurde. RAL, SA II, inv. nr. 2269. Register van kleinbiervverkopers, 1688-1690; UvA, UBM: O 99-440 (1). Order op het halen en brengen van de dunnebieren uit de brouwerijen, Leiden 5 april 1639; RAL, SA II, inv. nr. 2263.

De brandewijnverkopers uit de fles mochten echt niet meer dan een enkele fles in voorraad houden. Een vat was vele malen groter dan een fles en de brandewijnverkopers uit het vat hadden dan ook veel meer geld nodig om een vat te kopen. Kleinbrandewijnverkopersakte van Jannetgen Clock, met de fles inslaan en een tinnen muddetge uithangen, 06/05/1653.

¹²⁷ De prijs van bier werd grotendeels bepaald door de verhouding tussen graan en water. Hoe meer graan in een brouwsel ging, hoe duurder het bier werd. De hoogte van de accijns die over het bier betaald moest worden stond hiermee in verband en nam exponentieel toe. Hoe meer graan er in een brouwsel ging, des te hoger de accijns werd en des te groter werd het aandeel van de accijns in de totale kostprijs van een vat bier. Unger, *A history of brewing*, 316-318.

koopster dan in de zeventiende eeuw. Dit werd veroorzaakt door een absolute toename van het aantal getrouwde vrouwen, weduwen en mannen. In alle decennia tussen 1711 en 1800 waren er gemiddeld tien nieuwe ongetrouwde verkoopsters, in 1751-1760 was hun aantal met zeven het kleinste en in 1711-1720 en 1741-1750 met zestien het grootste.¹²⁸ Aan het einde van de zeventiende eeuw telde Leiden nog enige honderden dunbiervkopers, waarbij het aandeel vrouwen 28% bedroeg.¹²⁹ In de tweede helft van de achttiende eeuw was het aantal dunbiervkopers sterk afgenomen. Onder degenen die overbleven, waren de vrouwen met 76% veruit in de meerderheid.¹³⁰ De afname van het aantal dunbiervkopers werd veroorzaakt doordat de bevolking steeds meer koffie en thee als dagelijkse drank gebruikte. De mannen zagen, voor zover mogelijk, om naar ander werk. In het laatste kwart van de achttiende eeuw waren het vooral ongehuwde vrouwen die hun vrijgekomen plaatsen innamen.

Echtparen en getrouwde vrouwen

Bij de drankhandelaren kwam het zowel voor dat alle leden van een huishouden samenwerkten in hetzelfde bedrijf, als dat één van de gezinsleden er een eigen drankhandel op na hield. Tapperijen en herbergen werden vaak door echtparen gedreven. In de Vlaardingse herberg 'De Visscher' bleek de herbergier meestal in de voorkamer te werken, waar hij de dranken uitschonk. Zijn vrouw serveerde koffie, thee en maaltijden in het achterste deel van het huis.¹³¹ Deze taakverdeling was niet voorbehouden aan de herbergiers in de Hollandse steden. Diverse buitenlandse historici beschreven de samenwerking tussen echtgenoten in herbergen en Barbara Hanawalt omschreef de gebruikelijke werkverdeling als volgt: 'the wife oversaw the running of the house and management of household servants, while the husband supervised the guests and provisioned the establishment'.¹³²

Het grootste deel van de wijn- en brandewijntappers die in de periode van 1713-1716 in Rotterdam taptten, deed het werk niet alleen.¹³³ Van de zestig tapperijen

---

128 Gegevens over de periode 1731-1740 ontbreken. RAL, SA II, inv. nr. 2264, 2272-2275. Nieuwe brandewijnverkopers in Leiden, 1704-1800.

129 In de periode van 11 maart 1688 tot en met 12 september 1690 werkten er 345 kleinbiervkopers. RAL, SA II, inv. nr. 2269. Register van de kleinbiervkopers in Leiden, 1688-1690.

130 RAL, SA II, inv. nr. 2270. Register van de kleinbiervkopers in Leiden, 1750-1800.

131 Laan, *Drank en drinkerei*, 46.

132 Zie onder andere: Davidoff en Hall, 'The 'hidden investment'', 269; Hanawalt, *Good and ill repute*, 107; Kümin, *Drinking matters*, passim; Ogilvie, *A bitter living*, 244.

133 GAR, OSA, inv. nr. 280. Tappers van wijn, of brandewijn en gedistilleerde wateren die meer verkochten dan negen oxhoofden per jaar, 1713-1715 en 1715-1716.

bestond slechts een kwart uit eenpersoonsbedrijven. De meeste tappers werkten met zijn tweeën, in één geval waren ze zelfs met drie personen.¹³⁴ Driekwart van de eenpersoonsbedrijven was het eigendom van een man, de overige tapperijen werden door weduwen geleid. Van één van de weduwen is bekend dat zij haar man officieel als tapster opvolgde. Het is zeer aannemelijk dat zij voor zijn dood al samen in de tapperij werkten. Het grootste deel van de tappersparen bestond uit echtgenoten, maar er kwamen ook andere combinaties voor, zoals ouders met kinderen, of broers en zussen.

Tabel 4.11 Verwantschappen tussen tappers van wijn of brandewijn in meerpersoonsbedrijven, Rotterdam 1713-1716¹³⁵

Verwantschap	Aantal (n=42)
Echtpaar	30
Moeder en zoon	2
Vader en dochter	1
Twee zussen	1
Broer en zus (?)	2
Onbekend	6

Bronnen: GAR, OSA, inv. nr. 280, 1713-1715 en 1715-1716; GAR, DTB, Rotterdam.

Uit de bovenstaande tabel blijkt dat een groot deel van de tapperijen door echtparen werden gedreven. Andere bronnen, zoals gildeledenlijsten, geven vaak een vertekend beeld. Bijvoorbeeld in de gildelijst van wijntappers uit 1677 stonden maar acht vrouwen vermeld, van wie er vier uit naam van hun echtgenoot handelden.¹³⁶ De vrouw van schipper Muijs legde voor hem de eed af, omdat hij op dat moment aan het varen was. Net als op veel andere plaatsen werd in Rotterdam uitsluitend de man als gidelid ingeschreven, ook wanneer een echtpaar samenwerkte. Dit gebeurde zelfs wanneer de echtgenoot het tappen geheel aan zijn vrouw overliet, zoals bij de echtgenote van schipper Muijs.

In Leiden waren er veel gehuwde vrouwen met een eigen drankhandel waarin zij onafhankelijk van hun man werkten. In de achttiende eeuw was het grootste deel van alle vrouwelijke drankhandelaren getrouwd, waarbij hun mannen een eigen (of soms geen) beroep uitvoerden (zie figuur 4.2). Het betrof hierbij voornamelijk echtgenotes van ongeschoolde arbeiders, meesterknechten en kleine ambachtslieden. In de zeventiende eeuw zullen zij vooral werk hebben gevonden

¹³⁴ Dirk Brithouwer en zijn vrouw Elisabeth van der Laen werkten in de periode 1713-1715 met de weduwe Roffius samen.

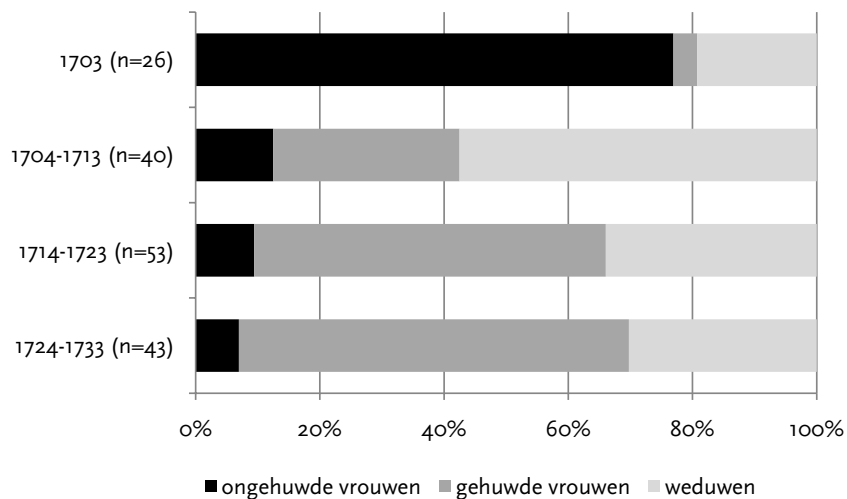
¹³⁵ GAR, OSA, inv. nr. 280; GAR, DTB, Rotterdam.

¹³⁶ GAR, ORA, inv. nr. I. Eedsljst van de wijntappers, 1677.

in de textielnijverheid, aangezien dit de belangrijkste economische sector was in Leiden. Vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw liep de textielproductie echter sterk terug en het nam in de achttiende eeuw nog verder af.¹³⁷ Het is aannemelijk dat een deel van de getrouwde vrouwen die in de zeventiende eeuw een inkomen hadden uit de textielnijverheid, in de achttiende eeuw in andere beroepen zijn gaan werken. Drankverkoopster, tapster of herbergierster worden, behoorde dan tot de mogelijkheden.

Bij de drieguldenbiervkopers is de verschuiving van mannen naar vrouwen waarschijnlijk het gevolg geweest van de terugloop van werkgelegenheid in de textielindustrie. Van de 131 verkopers van drieguldenbier die in 1703 werkten, was tachtig procent man en twintig procent vrouw.¹³⁸ De verhoudingen tussen de nieuwe drieguldenbiervkopers veranderde echter in de eerste decennia van de achttiende eeuw. Tot 1723 was de verhouding tussen nieuwe mannelijke en vrouwelijke drieguldenbiervkopers precies gelijk. In de tien jaar daarna bestond de meerderheid uit vrouwen (55%). Dit werd veroorzaakt doordat veel getrouwde vrouwen het beroep oppakten. In 1703 was er maar één getrouwde drieguldenbiervkoopster. In de jaren daarna vormden zij echter al snel het grootste deel van de nieuwe vrouwelijke verkoopsters (zie figuur 4.3).

Figuur 4.3 Burgerlijke staat van nieuwe drieguldenbiervkoopsters, Leiden 1703-1733

Bron: RAL, SA II, inv. nr. 2266, 1703-1733.

137 Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 80-81, 209-210.

138 RAL, SA II, inv. nr. 2266. Register van de drieguldenbiervkopers, Leiden 1703-1733.

In de Leidse Volkstelling van 1749 werden alle inwoners met een beroep vermeld. Getrouwde vrouwen met een eigen drankhandel stonden hier dus ook in. Onder de 208 drankhandelaren waren 103 echtparen waarbij twee beroepen vermeld werden. Een enkele keer hielden de beide beroepen verband met elkaar, zoals de brandewijnbrandersknecht die brandewijn verkocht of de bierdrager die een tapperij had. Maar in de meeste gevallen had het tweede beroep niets met de drankhandel te maken. Onder andere timmermans- en metselaarsknechten, droogscheerders, wevers, schippers en een knoopmaker hadden tevens een drankwinkel of tapperij, waarvan het zeer aannemelijk is dat deze door hun echtgenotes werd gedreven.

Niet alleen in de bierverkoop vonden veel vrouwen werk, maar ook in de verkoop van brandewijn. Tot halverwege de achttiende eeuw vroegen jaarlijks meer vrouwen dan mannen een brandewijnverkopersvergunning aan.¹³⁹ Daarna kwam de hele beroepsgroep onder druk te staan en het aantal nieuwe vergunninghouders nam af tot slechts een kwart van de voorgaande periode. Verschillende oorzaken lagen hieraan ten grondslag. Allereerst steeg de prijs van brandewijn, doordat de grondstoffen mout en graan duurder werden. Dit kwam door de stagnerende aanvoer, als gevolg van de oorlogen die in de tweede helft van de achttiende eeuw in Europa woedden. Daarnaast voerde Engeland steeds minder mout uit omdat de Britten het zelf gingen gebruiken. Graan werd schaarser en de prijs ervan werd meer dan tweeënhalve keer zo hoog.¹⁴⁰ Het Leidse stadsbestuur voorzag problemen met de voedselvoorziening en nam maatregelen om het gebruik van graan anders dan voor brood aan banden te leggen. Onder andere de Leidse brandewijnbranders werden hiervan de dupe. Ze moesten opgeven hoeveel graan ze normaal per maand gebruikten en mochten vanaf 1771 nog maar de helft van dit volume verstoken.¹⁴¹ Ten tweede was de bevolking van de stad rond het midden van de achttiende eeuw bijna gehalveerd ten opzichte van het einde van de zeventiende eeuw. In 1674 lag het inwonertal rond 62.000 en in 1750 was het tot iets meer dan 38.000 afgenomen. Aan het einde van de eeuw waren er nog maar dertigduizend inwoners over.¹⁴² De graanschaarste werd hierdoor minder nijpend, maar er bleef nog steeds niet genoeg graan over om de branderijen weer volledig van graan te

---

139 RAL, SA II, inv. nrs. 2264, 2272, 2273, 2274 en 2275. De periode 1731-1740 ontbreekt.

140 Unger, *A history of brewing*, 265, 268.

141 RAL, SA II, inv. nr. 2261. Plakkaat over het stoken van korenbrandewijn en de reacties van de branders, 1771-1772.

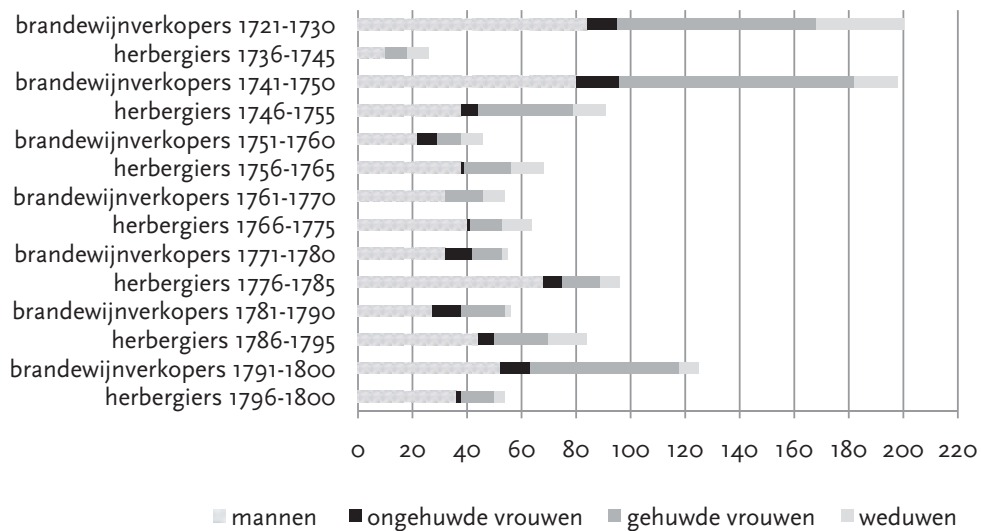
142 Volgens Lourens en Lucassen zou Leiden in 1732 ongeveer 70.000 inwoners tellen. Dit is volgens Diederiks te hoog ingeschat, gezien het aantal van ongeveer 53.000 in 1700 en 38.000 in 1750. Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie', 45; Lourens en Lucassen, *Inwonertallen*, 114.

voorzien en de prijs ervan te laten zakken. Enerzijds hadden de brandewijnverkopers dus hogere kosten, anderzijds verkleinde hun afzetmarkt.

Niet alleen nam het aantal verkopers af, ook de verhouding tussen mannen en vrouwen verschoof van bijna zestig procent naar bijna veertig procent vrouwen. Vooral gehuwde vrouwen kozen er voor om niet langer als brandewijnverkoopster te werken. In het laatste kwart van de achttiende eeuw gold dit ook voor steeds meer weduwen. Het verkopen van brandewijn bracht voor deze vrouwen blijkbaar niet meer genoeg op en indien mogelijk stapten zij over naar het tappers- of herbergiersvak (zie figuur 4.4).¹⁴³ Dit was arbeidsintensiever, maar ook lucratiever dan de brandewijnverkoop. Degenen die het extra werk aankonden, benutten deze mogelijkheid om hun (gezins)inkomen te verhogen. De hoeveelheid geld die met een beroep verdiend kon worden, was dus voor (een deel van) de getrouwde vrouwen en weduwen van groter belang dan de werklast die het met zich mee bracht.

Dat een aanzienlijk deel van de getrouwde vrouwen en weduwen onder de bier- en brandewijnverkopers daadwerkelijk overstapte naar het meer aantrekkelijke

Figuur 4.4 Aantallen nieuwe brandewijnverkopers en herbergiers, 1721-1800

Bronnen: RAL, SA II, inv. nr. 2275, 2277-2278, 1721-1800.

¹⁴³ RAL, SA II, inv. nr. 2275, 2277, 2278. Dit blijkt uit de registers van tappers en herbergiers. Hierin werd vermeld of men een brandewijnverkopersakte inruilde voor die van tapper of herbergier.

herbergiersvak, blijkt onder andere uit een klacht van de bierverkopers aan het stadsbestuur. In 1783 telde het bierverkopersgilde nog maar achttien leden, omdat in de afgelopen decennia steeds meer bierverkopers herbergen gingen houden.¹⁴⁴ Dit wordt bevestigd door de aantekeningen in de herbergiersregisters.¹⁴⁵ Tussen 1736 en 1745 ruilden zeven tappers en brandewijnverkopers hun akte in voor een herbergiersakte. In de tien jaar die hierop volgden, waren dit er maar liefst vijftig.¹⁴⁶ Van degenen die overstapten bestond een derde uit mannen en de anderen waren vrouwen, van wie de meeste getrouwd. Van alle 58 getrouwde vrouwen die tussen 1736 en 1760 een herbergiersakte kregen, werkte twee derde daarvoor al in de drankhandel. Voor de overstap naar het herbergiersvak moesten ze meer investeren, maar zij konden hiermee actief hun economische positie verbeteren.

Opmerkelijk genoeg lijkt het erop dat een aanzienlijk deel van de getrouwde vrouwen in het register *niet* samen met hun echtgenoten de herbergen dreven. Een aanwijzing hiervoor is het percentage akten dat bij overlijden van de vergunninghouder overging op de achterblijvende echtgenoot. Na het overlijden van een herbergier zetten zeven van de tien weduwen de herberg voort, na het overlijden van een herbergierster gingen slechts vier van de tien weduwnaars alleen verder.¹⁴⁷ Blijkbaar hadden in de meeste gevallen echtgenoten van herbergiersters een ander beroep. Nadat hun vrouw overleed gingen zij hiermee door, in plaats van de herberg voort te zetten.

Het bovenstaande lijkt in tegenspraak met de bewering dat herbergen over het algemeen door echtparen werden gedreven. Echter, al eerder bleek dat in Leiden herbergen veelal dezelfde rol vervulden als tapperijen in andere steden. Het aantal herbergen in Leiden was hierdoor ook veel groter dan bijvoorbeeld in Rotterdam of Haarlem.¹⁴⁸ In 1735 waren er 59 herbergiers met een vergunning. Hoewel

---

144 RAL, Gilden, inv. nr. 59. Verzoek van de deken en hoofdliden van het bierverkopersgilde om herbergiers verplicht lid te laten worden van hun gilde, 1783.

145 RAL, SA II, inv. nr. 2277 en 2278. Registers van de herbergiers, Leiden 1736-1800.

146 Voor de periode 1736-1760 heb ik geïnventariseerd hoelang de herbergiers werkten, of ze daarvoor ook als drankhandelaar werkten en wat de reden was om te stoppen met de herberg. Van de 91 herbergiers die in de periode 1746-1755 begonnen, waren er dus 50 overgestapt van tappen of brandewijnverkopen.

147 Bij 25 van de 66 mannen is bekend dat zij stopten met herberg houden omdat ze kwamen te overlijden. Drie van hen waren reeds weduwnaars, zij waren op de akte van hun echtgenote verder gegaan. Er waren dus maximaal 22 getrouwde mannen. Hiervan waren er vijftien van wie de weduwe de herberg voortzette (68%).

148 Voor Haarlem en Rotterdam zijn alleen cijfers uit de late zeventiende eeuw bekend. Deze worden hier gebruikt ter vergelijking. In Haarlem waren er 16 herbergen in 1698 en 45.000 inwoners in 1732, dus er was ruwweg één herberg op elke 2800 inwoners. In het kohier van het Klein Familiegeld van Rotterdam uit 1674 staan 26 herbergiers,

er door de universiteit meer dan gemiddeld vraag was naar overnachtingplaatsen, kan dat nooit zoveel zijn geweest dat er 59 volwaardige herbergen voor nodig waren. Een aanzienlijk deel van de Leidse herbergen zal geen echte overnachtingsmogelijkheden hebben gehad, ook al waren volgens de keur alle herbergiers verplicht reizigers van buiten de stad een maaltijd en onderdak te verschaffen indien zij hier om vroegen.¹⁴⁹

Weduwen

Weduwen van drankhandelaren probeerden na de dood van hun man in eerste instantie hun economische positie te handhaven. Een aanzienlijk deel van hen koos er voor verder te gaan in de drankhandel. Hiervoor moesten zij de akte van hun man binnen een bepaalde periode op hun eigen naam laten overschrijven. Dit kon vaak gratis, of tegen een gereduceerd tarief. De weduwen hadden nu de mogelijkheid om hun inkomen veilig te stellen en zij hoefden niet op zoek naar andere bronnen van inkomsten. In Haarlem was de weduwe van Daniel Breems een vrouw die de tapperij direct voortzette. Op 7 juni haalde Daniel voor het laatst bier bij brouwerij 'Het Wapen'.¹⁵⁰ Kort hierna overleed hij en twee weken later kwam zijn weduwe naar de brouwerij voor een nieuwe voorraad bier.

De Haarlemse brouwersweduwen produceerden gemiddeld net zo veel als hun mannelijke collega's. Om te onderzoeken of de weduwen van drankhandelaren even grote bedrijven hadden als de mannelijke handelaren, moeten we weten hoeveel zij verkochten. Van de 47 Haarlemse verkopers en tappers die tussen oktober 1703 en maart 1704 brandewijn verkochten, zijn de verkoopgegevens bekend.¹⁵¹ Het gemiddelde van de veertig mannen bedroeg 751 liter.¹⁵² Degene

---

waarschijnlijk waren ze dit allemaal. In 1665 telde Rotterdam ongeveer 40.000 inwoners. Gemiddeld was er dus één herberg op iedere ruim 1500 inwoners. Leiden telde 59 herbergen in 1735, op een inwonertal van 47.000 in 1725. Dat is één herberg per kleine achthonderd inwoners. NHA, SAH, loketkas 7-4-5-1. Rekest herbergiers Haarlem, 1698; Klein Familiegeld 1674, Rotterdam; RAL, SA II, inv. nr. 2277. Register van herbergiers in Leiden, 1735-1800; Lourens en Lucassen, *Inwonertallen*, 62, 117; Diederiks, 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie', 45.

¹⁴⁹ RAL, SA II, inv. nr. 12, p.224. Keurboek Leiden, 1658.

¹⁵⁰ NHA, SAH, Restant Enschedé, inv. nr. E-0279 XVIII 806. Stadsbiertappers, 1708-1709.

¹⁵¹ NHA, SAH, Loketkast 7-1-7-12. Iedereen die brandewijn verkocht moest accijns betalen, dus stonden zowel verkopers als tappers op deze lijst. Helaas is er geen onderscheid gemaakt, de verdeling tussen verkopers en tappers is dus niet duidelijk.

¹⁵² De opgave van de hoeveelheid brandewijn was in stopen. De inhoudsmaat van een Haarlemse stoop is ongeveer 2,4 liter. Er werd dus gemiddeld (313 x 2,4) 751,2 liter verkocht.

die met 2808 liter veruit het meeste verkocht, was de weduwe van Pieter Noppen. Alle weduwen tezamen deden het met gemiddeld 962 liter veel beter dan de mannen. De verklaring hiervoor was dat ze net als de brouwersweduwen bestaande bedrijven voortzetten, waardoor zij zich niet eerst een klantenkring hoefden te verwerven. Hierdoor hadden zij gemiddeld grotere bedrijven dan de mannen, onder wie ook startende ondernemers met een nog klein bedrijf waren. Zolang een weduwe niet hertrouwde, mocht ze lid blijven van het gilde en brandewijn verkopen of tappen. Bij hertrouwen werd de nieuwe echtgenoot van een weduwe, indien hij ook brandewijn ging verkopen, verplicht lid van het gilde en verdween zijn vrouw uit de lijst.¹⁵³

Er waren acht weduwen onder de 108 grossiers die tussen 1800 en 1811 in Haarlem werkten.¹⁵⁴ De mannen werkten in deze periode gemiddeld vijf jaar en twee maanden. De niet-weduwen gemiddeld vier jaar en acht maanden, maar de weduwen nog geen drie jaar. Dit zal enerzijds zijn veroorzaakt doordat de weduwen vaak al op een hogere leeftijd waren op het moment dat zij als grossierster werden geregistreerd. Anderzijds verdwenen zij uit het register op het moment dat ze hertrouwden, ook al werkten ze gewoon door. Bij twee van de acht weduwen stond op een zeker moment aangetekend dat zij met hun werk als grossierster ophielden en dat hun nieuwe echtgenoot het bedrijf voortzette. Het is niet logisch te veronderstellen dat de hertrouwende weduwen zich na hun nieuwe huwelijk uit de onderneming terugtrokken. Indien een weduwe een grossier huwde, zullen zij samen de onderneming hebben voortgezet. Als de man zelf geen grossier was, moest zijn vrouw hem het vak leren.¹⁵⁵

In Leiden werkten de weduwen onder de drankhandelaren minder in de beroepen die tot de lagere sociale klassen behoorden, zoals dunbiervkoopster en brandewijnverkoopster uit de fles. Grossierster, drieguldenbiervkoopster en herbergierster waren de kapitaalintensievere beroepen waarin de meeste weduwen terechtkwamen. Een aantal oorzaken lag hier aan ten grondslag. Ten eerste was een aanzienlijk deel van de weduwen niet nieuw in het vak, maar zetten zij een al bestaand bedrijf voort. Zo nam iets meer dan de helft van de 23 Leidse weduwen die tussen 1736 en 1760 een herbergiersakte kregen de akte van hun overleden man over.¹⁵⁶ De weduwen die wel nieuw waren konden, indien aanwezig, de erfenis van hun echtgenoten gebruiken om een bedrijf te beginnen.

---

153 Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* I, 300.

154 NHA, SAH, kast 13-574. Register van de grossiers in Haarlem, 1800-1811.

155 Ook bij de brouwers en bijvoorbeeld in de saainijverheid (textiel) kwam het voor dat weduwen hertrouwden en zelf hun nieuwe echtgenoot opleidden in hun ambacht. Schmidt, *Overleven*, 163-164.

156 RAL, SA II, inv. nr. 2277 en 2278. Registers van de herbergiers, Leiden 1736-1800.

Hun uitgangspositie was dus beter dan die van de andere alleenstaande vrouwen, degenen die nooit getrouwd waren geweest.

Ook de weduwen onder de drankhandelaren verbeterden, net als de mannen en getrouwde vrouwen, hun economische positie wanneer zij daartoe in staat waren. Maar liefst driekwart van de elf weduwen die tussen 1736 en 1760 nieuw waren in het herbergiersvak werkten daarvoor ook al in de drankhandel. Vijf van hen waren voordien werkzaam als brandewijnverkoopster en de andere drie hadden eerst een tapperij.

4.6 Besluit: verkopen, tappen of herberg houden

Met de verkoop van drank of het houden van een tapperij of herberg verdienden veel vrouwen een eigen inkomen. Zowel ongehuwde vrouwen, als gehuwde vrouwen en weduwen werkten in de drankhandel. Op het eerste gezicht lijkt hun aandeel in Leiden groter te zijn geweest dan in Haarlem en Rotterdam. Bij nadere beschouwing lag dit echter vooral aan de wijze van registratie. Gehuwde vrouwen werden in Haarlem en Rotterdam niet in de gildeledenlijsten opgenomen. Ongehuwde vrouwen en weduwen die (her)trouwden werden in deze steden niet langer als drankhandelaar geregistreerd, ook al bleven ze als zodanig werkzaam. Na uitgebreide bestudering van andere bronnen dan de gildeledenlijsten, bleken uiteindelijk toch in alle drie de steden vrouwen ruim vertegenwoordigd te zijn in deze beroepsgroep.

Verskillende oorzaken lagen ten grondslag aan het grote aandeel van vrouwen in de drankhandel. Allereerst was er geen opleiding of toelatingsexamen vereist. Eenieder die een vergunning aanvraag, had gelijke kansen deze toegewezen te krijgen, al hielp het in Leiden aanvankelijk wel indien de aanvrager een connectie had met de drankhandel. Ten tweede was er, in ieder geval voor de meeste verkopers, weinig investeringskapitaal nodig om een drankhandeltje te beginnen. Dit zou met name ongehuwde vrouwen die de financiële steun van een echtgenoot ontbeerden een goede mogelijkheid hebben geboden om in hun eigen onderhoud te voorzien. Deze veronderstelling wordt bevestigd door de gegevens over de verkopers van dunbier en brandewijn uit de fles. Dit waren twee beroepen die een minimaal investeringskapitaal vergden en waarin veel ongehuwde vrouwen werk vonden. Het komt overeen met hetgeen Laura van Aert constateerde voor de vrouwelijke handelaren in Antwerpen. Ook zij maakten op grote schaal gebruik van de gunstige combinatie van een laag inkomstgeld, weinig investeringen en het ontbreken van een meesterproef.¹⁵⁷

¹⁵⁷ Van Aert, *Tot 'leven of overleven'*, 83, 186.

Onder de herbergiers, de rijkste drankhandelaren, bevonden zich juist erg weinig ongehuwde vrouwen. De meeste herbergen werden door echtparen gedreven. Zij konden beide geld inbrengen voor de noodzakelijke investeringen en hadden dus een groter startkapitaal. Er waren ook weduwen die de tapperijen en herbergen na de dood van hun echtgenoten alleen voortzetten. Het is opvallend dat onder de nieuwe verkopers van de goedkope producten weinig weduwen waren.¹⁵⁸ De reden hiervoor is onduidelijk. Mogelijk waren de investeringen voor weduwen van niet-drankverkopers alsnog te hoog. Of was het juist andersom en konden zij het gezamenlijk kapitaal van henzelf en hun overleden echtgenoot gebruiken om in te stappen in een beroep dat meer investeringen vereiste, maar ook hoger op de sociale ladder stond.

Het is evident dat ongehuwde vrouwen en weduwen moesten werken om in hun onderhoud te voorzien. Maar er waren ook veel gehuwde vrouwen die onafhankelijk van hun echtgenoot een eigen drankhandel hadden. Samen met hun mannen en eventuele werkende kinderen zorgden zij voor het gezinsinkomen. Het is opvallend dat in Leiden in de achttiende eeuw een aanzienlijk deel van de gehuwde vrouwen en weduwen overstapte van de drankverkoop naar het tappen of herberg houden. Hiervoor moesten zij investeringen doen en het was (veel) arbeidsintensiever. De overstap naar arbeidsintensiever werk lijkt niet logisch voor gehuwde vrouwen en weduwen met een gezin en een huishouden dat tijd en aandacht vereiste. Het houden van een tapperij of herberg leverde echter ook meer op dan alleen het verkopen van drank. Hieruit blijkt dat de opbrengst zwaarder woog dan de hoeveelheid werk dat een beroep met zich mee bracht. Ook laat het zien dat de vrouwen actief bezig waren met het verbeteren van hun economische positie. De opengevallen plaatsen die de gehuwde vrouwen en weduwen achterlieten, werden in vergelijking met de eerdere periode vaker ingenomen door ongetrouwde vrouwen. Zij kwamen niet in aanmerking voor de kapitaalintensievere beroepen, maar profiteerden hierdoor indirect wel van de sociale stijging van hun getrouwde collega's.

---

¹⁵⁸ Dit waren dus weduwen die niet met een drankhandelaar getrouwd zijn geweest.

Hoofdstuk 5

Brouwen en bedienen in Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden

In de voorgaande hoofdstukken zijn de resultaten van mijn onderzoek naar de mogelijkheden van arbeidsdeelname en de positie van vrouwen in brouwerijen, branderijen en de drankhandel in de Noordelijke Nederlanden weergegeven. Regelgeving en kapitaal waren de meest invloedrijke factoren ten aanzien van de mogelijkheden voor vrouwen binnen deze beroepen. In dit hoofdstuk onderzoek ik de arbeidspositie van vrouwen in de brouwerijen en de drankhandel in Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden. Hieruit zal blijken welke factoren in deze landen van invloed waren op de mogelijkheden voor vrouwen en of deze anders waren dan de factoren in Holland. Daarnaast vergelijk ik arbeidsdeelname van Hollandse vrouwen met die van hun vakgenoten in het buitenland. Na analyse van de uitkomsten zal duidelijk worden of de Hollandse vrouwen nu werkelijk in een bijzondere situatie verkeerden, of dat hun positie vergelijkbaar was met vrouwen in de omringende landen.

De opbouw van dit hoofdstuk is vergelijkbaar met de voorgaande hoofdstukken. Op basis van bestaande literatuur inventariseer ik het aandeel van mannen en vrouwen in de betreffende beroepen en in hoeverre de verschillende factoren van belang waren voor de arbeidsdeelname van vrouwen. Aan de hand van deze gegevens worden de verschillen en overeenkomsten met de brouwsters en drankhandelaarsters in de Noordelijke Nederlanden geanalyseerd en voor zover mogelijk verklaard. Als eerste komen de brouwsters in Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden aan bod. Daarna volgen de vrouwen die werkten in de drankhandel.

5.1 Brouwen

Ale- en hopbierbrouwerijen in Engeland

De Engelse koning Hendrik III bepaalde in 1267 waaraan voor de verkoop gebrouwen bier moest voldoen. De ingrediënten en hun verhoudingen, prijs en kwaliteit stonden vanaf dat moment voor alle professionele brouwers in zijn rijk vast.¹

---

¹ Unger, *Beer in the middle ages*, 41. Dit was de *Assize of Bread and Ale*, ofwel de brood- en bierzetting. Hierin werd de prijs bepaald, maar ook welke ingrediënten in welke hoeveelheden het brood en bier moest bevatten.

Engeland kende in de middeleeuwen echter maar weinig grootschalige brouwerijen waarin continu werd gebrouwen. Bijna al het bier kwam van alebrouwsters. Dit waren vrouwen die zelf ale brouwden en aan huis verkochten.²

In 1996 publiceerde historica Judith Bennett een uitgebreide studie over de alebrouwsters die in Engeland werkten gedurende de middeleeuwen en de zestiende eeuw.³ Haar verbazing over de alomtegenwoordige aanwezigheid van alebrouwsters tijdens de middeleeuwen en de daarop volgende verdwijning van deze vrouwen in de vroegmoderne tijd vormde de aanleiding voor haar onderzoek. Aan de radicale ommekeer lagen volgens Bennett verschillende factoren ten grondslag, die verderop in dit hoofdstuk worden besproken. Gedurende bijna een decennium volgde er weinig verder onderzoek naar alebrouwsters en hun verdwijning uit de Engelse samenleving. Pas in 2005 plaatste Marjorie McIntosh een aantal kritische kanttekeningen bij de conclusies van Bennett.⁴ Zij vroeg zich bijvoorbeeld af of alebrouwsters altijd tot de laagste klassen behoorden, wat door Bennett wordt betoogd. In dit hoofdstuk zal ik een aantal beweringen en conclusies van Bennett problematiseren. Onder andere de veronderstelde verdringing van brouwsters wordt door mij getoetst. Daarnaast bespreek ik in aansluiting op McIntosh waarom volgens Bennett alebrouwsters in Engeland tot degenen hoorden die laag in aanzien stonden en slecht werden betaald, terwijl in Holland de brouwers – en ook de vrouwen onder hen – deel uitmaken van de meest aanzienlijke en rijkste bevolkingsgroepen.

De Engelse alebrouwsters brouwden tot het einde van de zestiende eeuw voor de verkoop op kleine schaal en over het algemeen op incidentele basis. Soms brouwden zij wekelijks, maar vaker maandelijks of slechts een paar keer per jaar. Dit blijkt ook uit het grote percentage brouwers op het platteland, in de meeste dorpen stond gedurende de veertiende eeuw in één tot twee derde van alle huishoudens een vrouw als brouwster geregistreerd. In de steden waren er naar verhouding minder brouwsters dan in de dorpen. Hun aantal lag echter ook hier hoog, er was gemiddeld één (ale)brouwer op elke vijftien inwoners.⁵

---

2 Bennett, *Ale, beer and brewsters*, 4; McIntosh, *Working women*, 146. Ale is bier waaraan geen hop is toegevoegd. Ongehopt bier bestond ook in de Noordelijke Nederlanden, maar vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw bevatten hier de meeste bieren hop. In Engeland duurde het veel langer voordat het hobbier algemeen geproduceerd en geconsumeerd werd. Omdat hobbier meestal niet door vrouwen werd gebrouwen is het onderscheid hier van belang. Om verwarring te voorkomen zal het ongehopte Engelse bier hier als *ale* worden aangeduid en het gehopte bier als *(hop)bier*.

3 Zie: Bennett, *Ale, beer and brewsters*.

4 Zie: McIntosh, *Working women*.

5 Bennett, *Ale, beer and brewsters*, 18-19.

Pas aan het einde van de middeleeuwen werd het vanuit Holland en de Duitse gebieden geïntroduceerde hobbier op grotere schaal geproduceerd en gedronken. Londen was de eerste stad waar hobbierbrouwers zich aan het begin van de vijftiende eeuw vestigden. In de vroege zestiende eeuw kwamen hobbierbrouwerijen voornamelijk voor in grotere steden zoals Londen en Canterbury. Vanuit deze steden was het eenvoudig om het hobbier naar andere gebieden te transporteren. De bierconsumptie verschoof in deze periode van ale naar hobbier en het totale aantal alebrouwers daalde aanzienlijk.⁶ Ook in andere Engelse steden en plattelandsgebieden nam in de zestiende eeuw de consumptie van hobbier toe en die van ale af.⁷ De belangrijkste reden hiervoor was de betere houdbaarheid van hobbier, waardoor het over veel langere afstanden vervoerd kon worden. In de tweede helft van de zestiende en in de zeventiende eeuw werd Engels hobbier zelfs in grote hoeveelheden naar Duitsland en de Nederlanden geëxporteerd.⁸ Bovendien konden hobbierbrouwers door de betere houdbaarheid op regelmatige basis brouwen en voorraden aanleggen. Hierdoor was het voor hen ook mogelijk te brouwen buiten de momenten dat er een directe vraag was naar bier. Hobbierbrouwerijen werden hierdoor continu producerende bedrijven, met werknemers in vaste dienst.

In de hobbierbrouwerijen was het goed mogelijk om ale te maken zonder de ingrediënten, ketels en gereedschappen aan te hoeven passen. Klanten die ale boven hobbier prefereerden, konden hierdoor meestal nog steeds bij de hobbierbrouwers terecht. Andersom was dit niet mogelijk, alebrouwers waren niet in staat met dezelfde grondstoffen en gereedschappen hobbier te brouwen.⁹ Het belangrijkste verschil tussen het brouwen van ale en hobbier was dat ale slechts één keer werd gekookt. Bij hobbier ging er nog een tweede kookproces overheen, waarna het bier snel in open kuipen afgekoeld moest worden. Het tweede kookproces en het afkoelen staken erg nauw en konden gauw mis gaan. Bovendien waren de afkoelkuipen (gijlkuipen) erg groot en niet goedkoop. De hobbierbrouwers waren dus geen alebrouwers die iets extra's aan hun bestaande assortiment toevoegden, maar kapitaalkrachtige ondernemers die een nieuw product op de markt brachten.

Omdat de hobbierbrouwers een veel ruimere afzetmarkt hadden dan alebrouwers, lag hun productievolume een stuk hoger. Voor deze grootschalige bedrijven was veel geld nodig. De meeste mensen konden, net als in de Hollandse steden, de investeringen voor een hobbierbrouwerij niet opbrengen. Ook de op kleine schaal producerende alebrouwers, en in het bijzonder de (ongehuwde) vrouwen onder hen, hadden geen toegang tot voldoende kapitaal om een hobbierbrouwe-

---

6 Mathias, *Brewing industry*, 3.

7 McIntosh, *Working women*, 151.

8 Unger, *Beer in the middle ages*, 107-108.

9 McIntosh, *Working women*, 164-165.

rij op te zetten. De enige vrouwen die in de vroegmoderne tijd als zelfstandige hobbierbrouwsters werkten, waren weduwen van brouwers.¹⁰ Hun aandeel was echter erg klein en in sommige perioden zelfs nihil. Daarnaast bleven vrouwen in het grootste deel van de zestiende eeuw actief als alebrouwsters. Dit waren er echter veel minder dan tijdens de middeleeuwen. Vanaf de zeventiende eeuw waren er in de Engelse steden geen vrouwen meer te vinden die ale brouwden voor de verkoop.¹¹

Op het platteland bleven er in de zeventiende en achttiende eeuw nog wel vrouwen geld verdienen met brouwen. Dit waren zowel ongehuwde vrouwen als weduwen. Zij werkten echter niet meer met hun eigen gereedschappen in hun eigen huis. In sommige grote boerderijen en landhuizen fungeerde een dienstmeid als brouwster. Wanneer het nodig was, brouwde ze hobbier, ale of beide. Wanneer er niet gebrouwen werd behoorde de brouwster tot het dienstpersoneel en verrichtte zij andere taken.¹² Buiten de steden waren er ook rondtrekkende brouwsters die hun diensten aanboden aan kloosters en landhuizen. Zij maakten één of meer brouwsels en kregen in ruil hiervoor loon en tijdelijk onderdak. Daarna trokken de brouwsters weer verder.¹³ Ze verdienden hiermee zelfstandig een inkomen, maar dat was niet hoog. Bovendien was het erg zwaar werk. Een brouwster die zich beklaagde over haar zware leven was Mary Collier. Om in haar onderhoud te kunnen voorzien werkte zij in de achttiende eeuw als wasvrouw, poetsvrouw en brouwster in huizen van anderen.¹⁴

Gedurende de hele vroegmoderne tijd bleven veel families voor eigen gebruik brouwen, zowel in de steden als op het platteland. Aan het einde van de zeventiende eeuw werd in Engeland nog steeds twee derde van al het bier thuis gemaakt. In de achttiende eeuw zette een langzame afname van het thuisbrouwen in.¹⁵ In 1800 brouwden de Engelsen echter nog steeds de helft van al hun bier zelf.¹⁶ Brouwen was en bleef nog lange tijd een vanzelfsprekend onderdeel van de dage-

---

10 Ook zullen in een aantal brouwerijen de echtgenotes en dochters van brouwers hebben meegewerkt.

11 Clark, *Working life*, 229.

12 Burnett, *Liquid pleasures*, 112; Clark, *Working life*, 229-230.

13 Het is niet bekend hoe vaak de brouwsters langskwamen. Het type bier en de buitentemperatuur bepaalden de grootte van de aan te leggen voorraad en hiermee de frequentie waarmee de brouwsters de landhuizen en kloosters aandeden. Zij konden zowel ale als hobbier brouwen. Hobbier was langer houdbaar dan ale en in de winter gebrouwen bier bleef langer goed dan zomerbier.

14 Mary Collier was tevens dichteres en in haar gedichten schreef zij over haar moeizame leven. Hill, 'Women's history', 6.

15 Burnett, *Liquid pleasures*, 114-115; Mathias, *Brewing industry*, 376-377.

16 Burnett, *Liquid pleasures*, 115.

lijkse voedselbereiding, zelfs in zoverre dat in de jaren twintig van de negentiende eeuw de schrijver William Cobbett zich beklagde over de vermindering van het thuisbrouwen.

In former times, to set about to show to Englishmen that it was good for them to brew beer in their houses would have been as impertinent as gravely to insist, that they ought to endeavour not to lose their breath; for, in those times (only forty years ago [ca. 1780, MvD]), to have a house and not to brew was a rare thing indeed.¹⁷

Een belangrijke reden voor het veelvuldig voorkomen van thuisbrouwen is dat het vrijgesteld van belasting en daardoor veel voordeliger was.¹⁸ In de middeleeuwen brouwden veel huisvrouwen hun eigen ale, maar er was ook een zeer grote groep die het bij anderen kocht. Blijkbaar woog in deze periode lang niet voor iedereen het financiële voordeel van zelf brouwen op tegen het gemak van kopen bij anderen. Vanaf de zestiende eeuw moesten commerciële alebrouwers echter aan steeds meer regels voldoen, terwijl hun afzetmarkt kleiner werd ten gunste van de hobbierbrouwers. Het aantal alebrouwers daalde sterk en meer mensen gingen er toe over thuis ale te brouwen. In de achttiende eeuw werd de afname van het thuisbrouwen enerzijds veroorzaakt door het toegenomen gebruik om overdag thee te drinken in plaats van bier. Anderzijds werd er een hoge belasting op gerst ingevoerd zodra er mout van werd gemaakt, zelfs als dit bestemd was voor het thuis brouwen van bier.¹⁹ Desondanks bleven er nog steeds veel huisvrouwen zelf brouwen. Vrouwen speelden in de vroegmoderne tijd dus geen rol meer in de (hobbier)brouwerijen, maar ze droegen wel nog steeds het meeste bij aan de totale bier- en aleproductie.

Grote aantallen brouwerijen met een kleine productie in Duitsland

Een verbod op thuisbrouwen voor eigen gebruik is er in Duitsland nooit geweest en het thuisbrouwen bleef in de hele vroegmoderne tijd gangbaar.²⁰ Het platteland kende geen beroepsbrouwers, daar brouwden de boerenfamilies hun eigen bier. In de steden kwamen vanaf de middeleeuwen steeds meer professionele brouwerijen, maar in bijvoorbeeld Frankfurt brouwden vrouwen tot en met 1790 nog veelvuldig voor privégebruik.²¹

17 Cobbett, *Cottage economy*, 20.

18 Burnett, *Liquid pleasures*, 115.

19 Cobbett, *Cottage economy*, 20, 23.

20 Wiesner, *Working women*, 129.

21 Herborn, 'Römerbier – Grutbier – Hopfenbier', 205; Hoffmann, *5000 Jahre Bier*, 95.

Commercieel brouwen begon in Noord-Duitsland vóór de veertiende eeuw en werd in de steden vanaf de vijftiende eeuw algemener. Hamburg was op dat moment al tientallen decennia de belangrijkste brouwersstad in Duitsland. Vanaf omstreeks het jaar 1300 exporteerden de Hamburgse brouwers het lang houdbare hophier naar onder andere Holland. De Hamburgse brouwerijen waren relatief grootschalige bedrijven, waarin voornamelijk voor de export werd gebrouwen. Daarnaast kende Hamburg voor de bierconsumptie binnen de stad kleine tapperijen, waar de tappers zelf hun bier brouwden.²² Een deel van hen bestond uit vrouwen. Of er onder de exportbrouwers ook vrouwen waren, is niet bekend.²³ In 1540 en 1549 telde Hamburg in totaal 531 brouwerijen. Op een bevolkingsaantal van circa 29.000 personen betekende dit dat er één brouwerij was op elke 55 inwoners.²⁴ Sommige andere steden telden in de vijftiende eeuw ook grote aantallen brouwerijen, zoals bijvoorbeeld Einbeck met 700 en Göttingen met 390 brouwerijen (zie tabel 5.1). Het betrof hier echter bijna zonder uitzondering kleine huisbrouwerijen, waarbij brouwen niet het hoofdberoep van de eigenaar was. Dit blijkt ook uit de gemiddelde productie, de brouwers in Göttingen produceerden in de tweede helft van de vijftiende eeuw gemiddeld 66 hl. per jaar, terwijl in Hamburg de gemiddelde productie per brouwerij in deze periode 481 hl. per jaar bedroeg. Dit was echter nog steeds slechts een fractie van de productie in de Hollandse brouwerijen. De Haarlemse brouwers brouwden in 1518 gemiddeld maar liefst 3.902 hl. bier.²⁵

In Midden- en Zuid-Duitsland zette de transitie van brouwen voor eigen gebruik naar commercieel brouwen later in dan in het noorden en het verliep langzamer.²⁶ De bevolking dronk in deze gebieden in de eerste plaats wijn, maar door het stijgen van de wijnprijzen in de zestiende eeuw kreeg ook bier langzamerhand een vaste plaats in de dagelijkse voeding. Frankfurt vormde hierop een uitzondering en kende juist een snelle groei van de brouwnijverheid. Dit kwam doordat zich hier aan het einde van de zestiende eeuw brouwers vestigden die om hun geloof uit de Zuidelijke Nederlanden gevlucht waren. In Frankfurt aangekomen benutten zij de mogelijkheid om hun beroep weer uit te gaan oefenen.²⁷ Pas halverwege de zeventiende eeuw kwam in de andere Midden- en Zuid-Duitse

---

22 Bing, 'Hamburgs Bierbrauerei', 262.

23 Rogge, *Zwischen moral und Handelsgeist*, 101.

24 De Vries, *European Urbanization*, bijlage 1, 273.

25 Huntemann, *Bierproduktion und Bierverbrauch*, 17, 80. NHA, SAH, kast 19.98. Brouwboekjes Haarlem, 1518. Hierbij is uitgegaan van 35 vaten in een brouwsel en 150 liter in een vat. De Haarlemse brouwers maakten zestig keer zoveel bier als de collega's in Göttingen en acht keer zoveel als de brouwers in Hamburg.

26 Huntemann, *Bierproduktion und Bierverbrauch*, 12-13.

27 Hoffmann, *5000 Jahre Bier*, 96.

Tabel 5.1 Aantallen brouwerijen in Duitse steden

Stad	Jaar of periode	Aantal
Bremen	15de eeuw	ca. 300
Einbeck	15de eeuw	ca. 700
Frankfurt	15de eeuw	ca. 10
Göttingen	15de eeuw	ca. 390
Hamburg	1375	457
	15de eeuw	ca. 520
	1540	531
	1549	531
Keulen	1438	20
Leipzig	15de eeuw	ca. 200
Lübeck	15de eeuw	ca. 180
München	1500	ca. 40
	1800	55
Neurenberg	1402	56
	1579	42
Wismar	15de eeuw	ca. 200
Zerbst	15de eeuw	ca. 550

Bronnen: Bing, 'Hamburgs Bierbrauerei', 278; Hoffmann, *5000 Jahre Bier*, 97-98; Huntemann, *Bierproduktion und Bierverbrauch*, 17-19, 80; Schultheiss, *Brauwesen und Braurechte*, 37.

steden de commerciële en grootschalige fabricage van bier goed op gang. Het zou echter nooit dezelfde positie krijgen in het dagelijks voedingspatroon als in het noorden en westen van Europa. Niet alleen produceerden de individuele brouwers minder, ook de totale productie van alle brouwerijen samen lag veel lager dan in Holland. In München bijvoorbeeld produceerden de brouwers aan het begin van de vroegmoderne tijd minder dan 5000 hl. in totaal en 6500 hl. rond 1600.²⁸ Dit was een fractie van de productie in Haarlem, in 1518 bedroeg deze 316.050 hl. en in 1623 167.318 hl.²⁹

Naast de vrouwen die gedurende de vroegmoderne tijd voor eigen gebruik brouwden, kende Duitsland ook professionele brouwsters. Helaas zijn de precieze aantallen niet bekend. De vrouwen met een eigen commerciële brouwerij

²⁸ Huntemann, *Bierproduktion und Bierverbrauch*, 19; Unger, *Beer in the middle ages*, 119.

²⁹ NHA, SAH, kast 19.98. Brouwboekjes Haarlem, 1518; SAH, Brouwersgilde, inv. nr. 36G, 1623-1644. Hierbij is uitgegaan van 35 vaten in een brouwsel en 150 liter in een vat. Haarlem was ook in vergelijking met andere Hollandse steden een stad met een zeer hoge bierproductie, maar ook in de andere steden werd veel meer gebrouwen dan in München.

waren ook in Duitsland bijna allemaal brouwersweduwen, die de bedrijven van hun echtgenoten continueerden. In Hildesheim was het brouwersweduwen toegestaan de brouwerij voort te zetten, maar het is onduidelijk of en hoeveel weduwen dit daadwerkelijk deden.³⁰ In München leidde in de zestiende en zeventiende eeuw een aantal brouwersweduwen op succesvolle wijze hun eigen brouwerij. In Neurenberg werkten in 1579 op een totaal van 49 brouwers zeven brouwersweduwen (14%) en in de eeuwen erna zetten behalve weduwen ook verschillende brouwersdochters de bedrijven van hun ouders voort.³¹

Late opkomst van de brouwnijverheid in de Zuidelijke Nederlanden

In de middeleeuwen bestond er geen omvangrijke commerciële brouwnijverheid in de Zuidelijke Nederlanden. Dit had verschillende oorzaken. De belangrijkste hiervan was dat in Vlaanderen weinig geschikt (niet verzilt) brouwwater voorhanden was, waardoor vooral de Vlamingen op importbier uit vanuit Duitsland en de Noordelijke Nederlanden waren aangewezen. Daarnaast dronken de hogere sociale klassen voornamelijk wijn en brouwden bewoners van het platteland hun eigen bier.³² Pas in de zestiende eeuw ontstond er een grootschalige en professionele brouwnijverheid in de Zuid-Nederlandse steden. De stedelijke overheden bepaalden met het oog op de belastingen dat brouwen op het platteland voortaan alleen nog voor eigen gebruik was toegestaan en niet meer voor de verkoop. Daarnaast nam het thuisbrouwen voor eigen gebruik in de steden steeds verder af.³³ In Gent maakte het thuisgebrouwen bier aan het eind van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw nog maar zes tot zeven procent van het totaal uit en vanaf 1622 kwam het in het geheel niet meer voor.³⁴

De opkomst van de stedelijke brouwindustrie in Antwerpen en andere steden in de tweede helft van de zestiende eeuw, valt niet toevallig samen met de achteruitgang van de brouwexport vanuit Haarlem, Delft en Gouda.³⁵ Tot die tijd dronken de inwoners van Antwerpen bijna uitsluitend Hollands bier. Gentena-

30 Lesemann, *Arbeit, Ehre, Geschlechterbeziehungen*, 54.

31 Wiesner, *Working women*, 128-129.

32 De Commer, 'De brouwindustrie te Gent' (1), 82, 87.

33 Unger, *Beer in the middle ages*, 203. Overigens werkte het verbod op het plattelandsbrouwen meestal niet erg goed. Bier werd illegaal de stad binnengesmokkeld en verkocht, of burgers gingen de stad uit om te drinken. In het laatste kwart van de zeventiende eeuw ondervonden de brouwers in Antwerpen grote concurrentie van de plattelandsbrouwerijen en in 1685 volgde een verbod op buitenneringen binnen drie mijl vanaf de stadsgrenzen. Ook dit (hernieuwde) verbod had weinig effect. Eykens, 'Brouwindustrie te Antwerpen', 91.

34 De Commer, 'De brouwindustrie te Gent' (2), 116, 122.

35 M.J. Eykens, 'Brouwindustrie te Antwerpen', 81.

ren haalden het meeste bier bij hun eigen brouwers, maar ook hier was van de importbieren een zeer groot deel afkomstig uit Holland.³⁶ Het aantal brouwerijen in de Vlaamse steden bleef redelijk stabiel gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw. Vanaf de tweede helft van de zeventiende en in de achttiende eeuw nam in de meeste steden de hoeveelheid brouwerijen weer af (zie tabel 5.2).

Tabel 5.2 Aantallen brouwerijen in Zuid-Nederlandse steden

Stad	Jaar of periode	Aantal
Antwerpen	ca. 1550	22-23
	1578	38
	ca. 1650	31-35
	1794	14
Gent	1575-1600	ca. 60
Hoogstraten	1550	25
	1648	3
Menen	1524	104
	1750	4
Mechelen	1472	111
	18de eeuw	28
Lier	1600	6
	1625	10
	1650	14
	1678	15
	1700	17
	1725	17
	1750	14
	1775	11
	1800	11
Leuven	1476	61
	1798	40

Bronnen: Aerts, *Bier van Lier*, bijlage op microfiche, tabel xxiv. Van bijna alle jaren in de periode 1599-1820 zijn de aantallen brouwerijen genoteerd, ik heb de aantallen weergegeven met intervallen van 25 jaar; Baetens, 'Bierbrouwerijen en stokerijen, 108; De Commer, 'Brouwindustrie te Gent' (2), 144-145; Unger, *Beer*, 121; Van Uytven, 'Bier und brauer', 228.

De meeste brouwers in de steden, met uitzondering van Antwerpen, hadden een bedrijf van bescheiden omvang. Net als veel dorpsbrouwers brouwden zij gemid-

³⁶ De Commer, 'De brouwindustrie te Gent' (2), 132-133, 144, 150-151 bijlagen 2d en 2e. In de periode 1505-1542 werd 15,2% van het totale bierverbruik geïmporteerd. Het betrof bijna uitsluitend kuitbier (94,7%) en was geheel afkomstig uit Gouda en Delft.

deld minder dan één keer per week. In de loop van de zeventiende eeuw kwam hierin verandering in; kleine brouwers verdwenen of werden overgenomen door meer kapitaalkrachtige vakgenoten. De gemiddelde productie per brouwerij steeg, terwijl het totale aantal brouwerijen daalde. Een eeuw eerder vond hetzelfde proces in de Hollandse steden plaats. Ook daar nam het productievolume toe, bij een afname van het aantal brouwerijen.

In alle steden hadden brouwersweduwen de mogelijkheid de brouwerijen voort te zetten na het overlijden van hun echtgenoot. Het was niet ongevoerd dat deze brouwersweduwen aan het hoofd stonden van omvangrijke bedrijven. De Leuvense weduwe Hannart en Anna Janssens uit Antwerpen behoorden tot de grootste brouwers in hun steden.³⁷ In Lier werd in de zeventiende en achttiende eeuw twintig procent van de brouwerijen door een vrouw geleid.³⁸ Dit waren vooral brouwersweduwen, maar ook dochters zetten de bedrijven voort. In de zestiende en zeventiende eeuw volgden in totaal zes brouwersdochteren hun vader of broer op.³⁹

5.2 Corporatieve organisaties en leertijd

Brouwersgilde in Londen

In Londen was er al in de veertiende eeuw een brouwersbroederschap.⁴⁰ In 1438 erkende koning Hendrik vi deze broederschap als zelfstandig ambachtsgilde van zowel ale- als hopbierbrouwers.⁴¹ Na de erkenning groeide het gilde uit tot een sterke organisatie, waarvan het bestuur de brouwers als groep naar buiten toe vertegenwoordigde. Het gildelidmaatschap was niet verplicht, totdat in 1579 koningin Elisabeth I bepaalde dat alle brouwers in Londen en de omliggende gebieden onder het Londense gilde vielen.⁴² In de anderhalve eeuw ervoor waren veel brouwers al lid geworden. Zij moesten zich aan strikte regels houden, maar genoten in ruil daarvoor bescherming vanuit het gilde. Ook degenen die het lidmaatschap weigerden, konden niet langer ongestoord hun gang gaan. Veel regels en voorschriften die aanvankelijk alleen voor gildeleden golden, werden al snel door het stadsbestuur voor alle brouwers verplicht gesteld.

---

37 Unger, *Beer in the middle ages*, 227; Van Uytven, 'Leuvense bierindustrie', 225.

38 Het totaal aantal brouwers in Lier bedroeg tussen 1600 en 1800 ca. 150-155. Onder hen waren dertig vrouwen. Met dank aan Erik Aerts voor het ter beschikking stellen van deze informatie.

39 Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 496.

40 Over brouwersgilden in andere Engelse steden is niet voldoende literatuur beschikbaar, daarom gaat deze paragraaf voornamelijk over het Londense brouwersgilde.

41 Bennett, *Ale, beer, and brewsters*, 62.

42 Unger, *Beer in the middle ages*, 211.

In het eerste kwart van de vijftiende eeuw bestond meer dan een derde van de gildeleden uit vrouwen. Ongeveer tien procent van de brouwerijen was eigendom van een vrouw alleen. De meesten van hen waren brouwersweduwen, maar ook enkele ongehuwde vrouwen werkten als brouwster. Twee van elke drie vrouwelijke leden was getrouwd met een brouwer. Het Londense brouwersgilde kende dus een dubbellidmaatschap voor echtparen. De vrouwen werkten samen met hun echtgenoten en konden het lidmaatschap houden wanneer zij als weduwen de brouwerij voortzetten.⁴³ Het was niet gebruikelijk voor ambachtsgilden in Londen om echtgenotes van leden het gidelidmaatschap te verlenen.⁴⁴ Dat het bij de brouwers wel gebeurde, kan erop duiden dat deze echtgenotes in werkelijkheid de leiding over de brouwerij hadden. In andere ambachtsgilden was, net als bij de Hollandse brouwers, alleen de man lid van het gilde, ook al werkte hij samen met zijn echtgenote. Indien zij na zijn overlijden het bedrijf kon voortzetten ging het lidmaatschap op haar over, maar het was in Holland pas op dat moment dat het gilde haar officieel erkende als brouwster.⁴⁵

In de loop van de vijftiende eeuw nam het aantal vrouwelijke gildeleden in Londen aanzienlijk af. Net als in andere ambachtsgilden konden echtgenotes van leden voortaan niet meer zelfstandig lid worden. Waarschijnlijk werd ook ongerouwde vrouwen voortaan het lidmaatschap ontzegd.⁴⁶ In ieder geval werden zij geen gidelid meer. Hierdoor telde het gilde in 1500 nog maar zeven procent vrouwelijke leden en dit waren uitsluitend weduwen.⁴⁷ Brouwersweduwen kregen wel toestemming om lid te worden, omdat ze hoofd van het huishouden waren en als plaatsvervanger van hun man optraden. Dit betekende echter ook dat wanneer een weduwe hertrouwde en de brouwerij wilde aanhouden, haar nieuwe echtgenoot het gidelidmaatschap moest overnemen of dat zij het aan een volwassen

---

43 Ook in Engeland was het niet ongebruikelijk dat getrouwde vrouwen in de werkplaats samen met hun echtgenoten werkten. Zie onder andere: Hanawalt, *The wealth of wives*, 165-166, 174.

44 Bennett, *Ale, beer, and brewsters*, 64, 72-73.

45 Zie de paragraaf 2.3 over gildevoorschriften van de brouwersgilden.

46 Het is niet zeker of dit het geval was, maar volgens Bennett lijkt het er wel op. In ieder geval kwamen ongehuwde brouwsters in Londen in de vroegmoderne tijd niet voor. Ook in Oxford waren er in deze periode waarschijnlijk nauwelijks of geen ongehuwde vrouwelijke leden van het brouwersgilde. De enige bekende ongehuwde brouwster was Elizabeth Keit, die halverwege de zeventiende eeuw toestemming kreeg om haar vader gedurende een paar maanden op te volgen. Het was voor ongehuwde vrouwen in Oxford niet verboden om te brouwen. Echter, degenen die brouwden hadden meestal een dusdanig kleine productie dat zij niet opvielen en ook niet geregistreerd werden als brouwsters. Bennett, *Ale, beer, and brewsters*, 64-65, 73, 117-118.

47 Bennett, *Ale, beer and brewsters*, 62-64, 73; Unger, *Beer in the middle ages*, 225.

zoon moest overdragen.⁴⁸ Zij was nu immers niet meer het hoofd van het huishouden en daarmee, voor het gilde, niet meer de vertegenwoordiger van de brouwerij. Het lidmaatschap was uitsluitend voor de brouwer persoonlijk bedoeld, familieleden of personeel maakten geen deel uit van het gilde.

De terugloop van brouwsters in het Londense brouwersgilde tot aan het begin van de vroegmoderne tijd is bij nadere beschouwing niet erg groot. Aan het begin van de vijftiende eeuw bestond ongeveer tien procent van de gildeleden uit vrouwen die zelfstandig lid waren. De anderen waren getrouwd met een brouwer. Aan het begin van de zestiende eeuw bedroeg het aandeel (zelfstandige) vrouwelijke gildeleden zeven procent. Dit waren echter alleen nog maar de weduwen, en hun aandeel was van dezelfde orde van grootte als aan het begin van de vijftiende eeuw. Door het afschaffen van het lidmaatschap voor gehuwde vrouwen is deze groep brouwsters niet meer zichtbaar, maar dat hoeft niet te betekenen dat er minder vrouwen in de brouwerij van hun man meewerkten. De vrouwen die in deze periode als zelfstandig hopbierbrouwster werkten, waren net als de meeste brouwsters in de Noordelijke Nederlanden weduwen van brouwers. Haarlem telde in de jaren twintig van de zestiende eeuw ook gemiddeld tien procent brouwsters. In de periode daarna nam het aandeel vrouwen onder de brouwers in Haarlem echter flink toe, tot ongeveer dertig procent tegen het midden van de eeuw. Het Londense gilde telde gedurende de gehele zestiende eeuw slechts een paar brouwsters en in sommige jaren zelfs geen enkele vrouw. Een tweede verschil met de Hollandse brouwsters was dat ongehuwde vrouwen in Londen niet meer werkten als brouwster, en waarschijnlijk geen toestemming meer kregen om gildelid te worden. Zij konden echter tot 1579 nog altijd brouwen zonder lid te zijn, iets wat in de Hollandse steden niet mogelijk was.

Hoewel het brouwersgilde in Londen in de zestiende eeuw weinig of soms helemaal geen vrouwelijke leden telde, brouwden er dus niet alleen maar mannen. Alebrouwsters die op onregelmatige basis produceerden, lieten zich meestal niet als gildelid registreren. Omdat zij zo weinig brouwden, wogen de kosten voor het lidmaatschap niet op tegen de opbrengst van hun brouwerij. Ook hoefden ze, als ze geen lid waren van het gilde, hun brouwerij niet aan hun man of kind over te dragen wanneer zij (her)trouwden. Dit was wel verplicht in Oxford en waarschijnlijk ook in Londen voor brouwersweduwen die gildelid waren.⁴⁹ Na 1579 bleven er door het verplichte gildelidmaatschap weinig tot geen vrouwen over die een zelfstandige brouwerij leidden. Wel waren er verschillende tappers en herbergiers die tot 1637 brouwden, onder wie enkele vrouwen waren. In dat jaar werd het tappers, herbergiers, koks en verkopers van levensmiddelen bij koninklijk besluit verboden zelf te brouwen. Alleen officieel geregistreerde brouwers mochten nog

---

48 Bennett, *Ale, beer, and brewsters*, 96-97, 117.

49 Bennett, *Ale, beer, and brewsters*, 64, 117.

op commerciële basis werken, omdat zij veel eenvoudiger te controleren waren. De regels werden verder aangescherpt en vanaf 1700 werden er geen vrouwen meer geregistreerd als *common brewers*.⁵⁰

Het is van belang op te merken dat de brouwers in Londen en andere Engelse steden zich in een uitzonderlijke situatie bevonden. Londen mag niet als representatief voor heel Engeland worden beschouwd, omdat het een groot geürbaniseerd gebied betrof. Rond het jaar 1700 woonde tien procent van de totale bevolking in Londen.⁵¹ Engeland bestond voor het overgrote deel echter vooral uit platteland, met verspreid liggende dorpen en kleine steden.⁵² Uit de vorige paragraaf bleek al dat op het platteland vrouwen gedurende de hele vroegmoderne tijd bleven brouwen, voor eigen gebruik of om er geld mee te verdienen.

Gilden in Duitsland

In Duitsland scherpten stadsbesturen en gilden in de zestiende eeuw de regelgeving ten opzichte van ambachtelijke beroepen aan. De nieuwe of strengere regelgeving kon leiden tot vermindering van de mogelijkheden of zelfs volledige uitsluiting van vrouwen uit de ambachten. Weduwen kregen meestal wel de mogelijkheid om de onderneming van hun overleden echtgenoten voort te zetten, maar ook zij moesten in de loop van de zestiende eeuw aan strengere voorwaarden voldoen. Ze konden hun bedrijven niet meer onbeperkt continueren maar alleen nog voor afgebakende periodes, die in de loop van de tijd steeds korter werden. Tevens werden zij beperkt in het opleiden van leerlingen en in het aannemen van knechten en meesterknechten.

Ook binnen de brouwering werden de regels in de zestiende eeuw aangescherpt.⁵³ Zo wilde het stadsbestuur van München een betere greep krijgen op de brouwnijverheid en stelde het in de zestiende eeuw strenge voorwaarden op voor nieuwe brouwerijen. Voortaan moesten alle brouwers door middel van een leerbrief aantonen dat zij een twee jaar durende opleiding als brouwersleerling hadden gevolgd. Ook mochten zij alleen met hun eigen installatie brouwen, waardoor het niet meer mogelijk was een brouwerij te huren of verhuren. In 1493 bepaalde landsheer Albrecht van Beieren al dat alle nieuwe brouwers drie jaar in de leer moesten zijn geweest, brouwerszonen waren daarvan uitgezonderd. Tot 1561 werd hier niet streng op gelet, maar vanaf dat jaar leidden de aangescherpte regels en de bijbehorende strenge controle tot uitsluiting van een ieder die geen officiële opleiding had genoten. Brouwersdochteren en vrouwen zonder brouwende echtgenoot konden niet bij een brouwer in de leer en werden op deze wijze formeel uit-

50 Wilson, *Food and drink in Britain*, 343.

51 Ågren en Erickson, 'Introduction', 5.

52 Hill, 'Women's work', 9.

53 Unger, *Beer in the middle ages*, 109.

gesloten van de brouwnijverheid. Alleen brouwersweduwen mochten hun bedrijf na het overlijden van hun man onbeperkt voortzetten en daarbij het handwerk aan ervaren knechten overlaten.⁵⁴ Het is niet met zekerheid te zeggen of zij ook leerlingen mochten opleiden, maar waarschijnlijk was het niet toegestaan.⁵⁵

Merry Wiesner schreef het terugdringen van vrouwen uit de ambachtelijke beroepen in de zestiende eeuw toe aan een aantal factoren. Allereerst was er sprake van een algemene tendens tot professionalisering. Hiervoor was specifieke scholing nodig. Nieuwe gildeleden werd gevraagd een leertijd te doorlopen en een examen af te leggen. Doorgaans hadden vrouwen geen toegang tot een officiële leertijd, waardoor zij ook geen examen konden afleggen. Dit was een beproefde methode om vrouwen van bepaalde beroepen uit te sluiten. Ten tweede speelde volgens Wiesner bezorgdheid van de autoriteiten over het morele welzijn van ongehuwde vrouwen een rol. Omdat zij niet onder toezicht van een man stonden, waren ze vrij om te werken wanneer zij dat wilden en vrij om te gaan waar zij wilden. Deze vrijheid werd gezien als een bedreiging voor de samenleving en de openbare orde. Tevens beschouwde men over het algemeen het werk van vrouwen als inferieur aan dat van mannen. Het was niet van belang of deze argumenten op waarheid berustten, het doel was dat vrouwen geen of moeilijk toegang kregen tot (ambachtelijk) werk. Ten vierde was er in veel steden een voortdurende machtsstrijd gaande tussen de stadsbesturen en de gilden. Deze strijd om de economische macht in de stad had een direct effect op de positie van vrouwen. De stadsbesturen namen verschillende maatregelen om de arbeidsmogelijkheden van vrouwen te beperken. Als gevolg hiervan konden de gildemeesters geen gebruik meer maken van de (gratis) arbeidskracht van hun vrouwelijke gezinsleden. Bovendien werd erfopvolging binnen de ambachten moeilijker wanneer weduwen de bedrijven niet mochten voortzetten. De vrouwen om wie het ging konden zich moeilijk verdedigen, zij waren niet georganiseerd en hadden geen politieke invloed. Bestuurders maakten hier dankbaar gebruik van; 'governing bodies could freely fight with each other without interference from the workers themselves'.⁵⁶ De vijfde factor betrof het verzet van meesterknechten (gezellen) tegen vrouwen in de werkplaats.⁵⁷ De mogelijkheden voor gezellen om zelf meester te worden, namen in de zestiende eeuw sterk af. Meesterknechten verenigden zich in eigen gilden, die geen deel uitmaakten van de gilden van hun meesters.

---

54 Schlosser, *Braurechte*, 21-22, 24, 93 (bijlage 11, brief van landsheer Albrecht over de brouwers, 14/11/1493).

55 Wiesner, *Working women*, 158.

56 Wiesner, *Working women*, 157-158, 189-193.

57 Gezellen zijn de belangrijkste knechten in een werkplaats en niet zelden waren zij degenen die de dagelijkse leiding over de werkplaats voerden. Een andere benaming voor hen is 'meesterknechten'.

Hiermee creëerden zij een machtspositie ten opzichte van hun werkgevers. Eén van de belangrijkste punten van het verzet van de gezellen was gericht tegen de meestersvrouwen en -dochters in de werkplaats. Bij afwezigheid van meewerkende familieleden bleven er immers meer arbeidsplaatsen over voor de knechten. Daarnaast hadden veel mannelijke werknemers er moeite mee indien de leiding in handen was van een vrouw, ook al was zij de echtgenote of weduwe van de meester. Tot slot behoorden echtgenotes, dochters en dienstmeiden tot het huishouden van de meester. Door het werk van deze vrouwen te laten verbieden, behaalden de gezellen een morele overwinning op hun meesters. Het was immers de ondergeschikte die hierdoor bepaalde wie de meester aan het werk mocht zetten, zelfs al waren dat de eigen familieleden.⁵⁸

De verdringing van vrouwen uit de ambachten werd volgens Wiesner vooral veroorzaakt door het verzet van de gezellen. Christine Werkstetter zag in enkele door haar in Augsburg onderzochte ambachten ook verzet van de knechten, maar dit was veel meer gericht tegen concurrentie in het algemeen dan tegen vrouwen in het bijzonder.⁵⁹ Zij constateerde dat er geen duidelijke verdringing van vrouwen plaatsvond in de vroegmoderne periode. Als het al gebeurde was het in veel mindere mate dan Wiesner betoogde en had het andere oorzaken. Zo ondervonden meestersweduwen in Augsburg geen beperkingen wanneer zij de werkplaatsen zonder hun echtgenoten voort wilden zetten. Zij mochten echter geen leerlingen of knechten opleiden, omdat ze zelf nooit een officieel examen hadden afgelegd. Hierdoor was het voor sommige weduwen moeilijker om voldoende personeel voor de werkplaats te vinden, ook al werden er in de praktijk regelmatig uitzonderingen op deze regel gemaakt.⁶⁰ Het verbod tot opleiden kan dus de mogelijkheden van vrouwen om een werkplaats te leiden hebben bemoeilijkt, maar het was absoluut niet onmogelijk, zoals ook de brouwersweduwen laten zien.

In de literatuur over de brouwnijverheid in de Duitse gebieden heb ik geen informatie aangetroffen over verzet van gezellen tegen vrouwen in de brouwerijen, gezinsleden van de brouwer danwel vrouwelijk personeel. Het is mogelijk dat er geen verzet was, zoals het bij de ambachten in Augsburg ook nauwelijks voorkwam. Een andere mogelijkheid is dat het te maken had met de strenge opleidingseisen waardoor dochters en niet-brouwersvrouwen bij voorbaat uitgesloten waren. Verzet was alleen nog mogelijk tegen de brouwersweduwen die de bedrijven voortzetten. Voor de gezellen was het echter zeer nadelig indien dit de weduwen onmogelijk werd gemaakt. Brouwersweduwen mochten alleen met voldoende gekwalificeerd personeel doorwerken, wat werkgelegenheid voor de knechten opleverde. Indien een weduwe haar bedrijf moest verkopen was de kans

58 Wiesner, *Working women*, 33, 163-165, 192-193.

59 Werkstetter, *Frauen im Augsburger Zunft Handwerk*, 312-313.

60 Werkstetter, *Frauen im Augsburger Zunft Handwerk*, 156, 169, 274-275.

aanzienlijk dat zij geen koper kon vinden. De brouwerij werd dan opgeheven en het personeel kwam op straat te staan. Het was moeilijk om een koper te vinden. Weinig mannen voldeden aan de gestelde eisen voor nieuwe brouwers en hadden daarnaast voldoende geld om een brouwerij aan te schaffen. Gezellen waren vaak de enigen die de benodigde opleiding hadden genoten, maar zij waren over het algemeen niet in staat een brouwerij te kopen. Al waren de brouwerijen in München en andere Duitse steden kleiner dan in Holland, brouwersgezellen verdienden nooit voldoende voor de aankoop van een brouwerij. Een huwelijk met een brouwersweduwe was voor hen de enige manier om zelfstandig brouwer te worden.⁶¹ Het was dus tegen het belang van de gezellen indien brouwersweduwen hun bedrijven moesten opgeven na de dood van hun echtgenoot.

Ook Merry Wiesner onderkende dat het in veel gevallen tegen de economische belangen van de gezellen zelf inging, wanneer het weduwen verboden was de bedrijven voort te zetten. Volgens haar woog echter de machtsverhouding tussen de gildemeesters en de gezellen zwaarder dan het economisch belang. Voor de gezellen was het essentieel om het aantal personen waarover de gildemeester zeggenschap had zoveel mogelijk te beperken, waardoor zijn machtsbasis kleiner werd.⁶² De gezellen kregen hierdoor een exclusieve aanwezigheid in de werkplaats en dit versterkte hun positie. Binnen de brouwnijverheid is echter geen sprake geweest van uitsluiting van brouwersweduwen die de brouwerijen voortzetten en ook niet van vrouwelijke werknemers (zie paragraaf 5.4). Het is mogelijk dat de brouwersgezellen een uitzondering vormden binnen de ambachtsgilden, maar hier is geen duidelijke reden voor aan te wijzen. Ook Christine Werkstetter constateerde in Augsburg geen verdringing van vrouwen uit de ambachten gedurende de vroegmoderne periode.⁶³

Het voortzetten van de brouwerij bood weduwen de mogelijkheid een inkomen te vergaren, voor zichzelf en hun (eventuele) kinderen. Hierdoor werden zij niet afhankelijk van financiële ondersteuning door het gilde, of van andere vormen van armenzorg. Waarschijnlijk werden onder andere om deze reden de meeste brouwersweduwen niet gehinderd bij het voortzetten van hun bedrijven. In de zeventiende eeuw waren er verschillende brouwersweduwen die succesvolle bedrijven leidden. Er is slechts één geval bekend waarin de brouwers in München er aan het eind van de zestiende eeuw in slaagden om een brouwersweduwe buiten het beroep te houden, met als argument dat zij ongeschoold was in het vak.⁶⁴ Het valt niet uit te sluiten dat deze weduwe echt onbekend was met de brouwerij, bijvoorbeeld omdat haar man kort na hun huwelijk overleed.

---

⁶¹ Schlosser, *Braurechte*, 23.

⁶² Wiesner, *Working women*, 165.

⁶³ Werkstetter, *Frauen im Augsburger Zunfthandwerk*, 495-496.

⁶⁴ Wiesner, *Working women*, 33, 128-129, 190-191.

Afbeelding 5.1 Die Brauerin. Martin Engelbrecht, ca. 1700.

In Neurenberg was de brouwnijverheid anders georganiseerd dan in de andere hier besproken Duitse steden. Een gilde was er niet en brouwen viel onder de min of meer 'handwerkgerelateerde' beroepen. De brouwers zagen zichzelf niet als ambachtslieden die iets produceerden, maar vooral als handelaren in bier. Dit kwam door de specifiek Neurenbergse situatie dat brouwers zelf niet het vak hoefden te beheersen. Stadsbrouwmeesters en hun knechten deden het werk in de brouwerijen en tot 1700 hadden de brouwers geen eigen personeel in dienst. In de in dat jaar opnieuw uitgebrachte brouwordonnantie stond dat de brouwers eigen personeel mochten aannemen. De stadsbrouwers konden zij niet ontslaan, maar ze moesten wachten op een natuurlijk verloop. In 1719 verordonneerde het stadsbestuur dat niemand brouwer mocht worden die niet met het vak bekend was, of die niet bij een brouwer in de leer was geweest. De brouwers protesteerden fel tegen deze nieuwe maatregel. Zij stelden dat het de brouwers altijd goed was gegaan, hoewel zij zich nooit in een gilde hadden verenigd en iedereen altijd zonder voorafgaande leertijd mocht brouwen. Uiteindelijk wisten zij het stadsbestuur met hun argumenten te overtuigen. De brouwers in Neurenberg bleven hierdoor in de praktijk vooral handelaren, die het handwerk uitbesteedden aan hun personeel.

Neurenberg kende dus geen beperkende voorschriften vanuit het gilde ten aanzien van nieuwe brouwers. Ook weduwen en dochters van brouwers en alle anderen die wilden brouwen, hoefden het vak niet zelf te beheersen. Dit bood brouwersdochters en brouwersweduwen de mogelijkheid om het familiebedrijf voort te zetten.⁶⁵ In 1579 was veertien procent van de brouwers in deze stad een brouwersweduwe. Dit komt overeen met het percentage brouwersweduwen in de Hollandse steden. Ook in de zeventiende eeuw zetten verschillende weduwen de brouwerijen van hun mannen voort, hoeveel is niet bekend. Daarnaast kwamen er in de brouwerslijsten vrouwen voor die geen weduwen waren en ook niet gehuwd waren. Dit waren dus ongehuwde brouwersdochters die zelfstandig een brouwerij leidden, of vrouwen die zelf een brouwerij opzetten, zonder familie te zijn van een brouwer.⁶⁶

De Hollandse brouwersgilden en stadsbesturen hanteerden geen toegangsbeperkende maatregelen, behalve dat ieder gildelid poorter moest zijn. Dit was meestal geen probleem voor wie het geld ervoor had. De aankoop- en exploitatiekosten van een brouwerij waren in Holland zodanig hoog, dat alleen de allerrijksten het zich konden permitteren een brouwerij te kopen. In München en andere Duitse steden waren de brouwerijen in de zestiende eeuw veel kleiner en dus beter toegankelijk voor minder vermogenden. Rond 1500 telde München ongeveer

---

⁶⁵ Schultheiss, *Brauwesen und Braurechte*, 37.

⁶⁶ Wiesner, *Working women*, 128.

veertig brouwers, die gemiddeld minder dan 125 hl. bier per jaar maakten.⁶⁷ Hun Haarlemse collega's brouwden in 1518 ruim dertig keer zoveel. Dit betekent niet dat de investeringen ook dertig keer zo hoog waren, maar de brouwers in München hadden wel minder kapitaal nodig dan die in Haarlem. Ook in de loop van de zestiende eeuw bleef het verschil tussen de brouwers in München en Haarlem bestaan. In 1610 viel slechts 17% van de brouwers in München in de hoogste belastingcategorie, het grootste deel bevond zich in de middencategorie en er was zelfs een arme brouwer.⁶⁸ In Holland behoorden de brouwers vrijwel zonder uitzondering tot de hoogste categorie en arme brouwers kwamen hier niet voor.

Vlaamse brouwers die gevlucht waren voor onderdrukking en vervolging door de Spanjaarden, vestigden zich aan het einde van de zestiende eeuw in de Duitse steden. Onder de vluchtelingen waren er verschillende die genoeg geld hadden om een brouwerij te kopen.⁶⁹ Deze en andere immigranten vormden een bedreiging voor de bestaande brouwgemeenschappen. Maar zolang de nieuwkomers geen leerbrief konden overleggen en niet op een andere manier konden bewijzen dat zij twee jaar als brouwersknecht hadden gewerkt, kregen ze geen toestemming voor het oprichten van een brouwerij. Voor de meeste vluchtelingen en vreemdelingen zal het moeilijk en vaak zelfs onmogelijk zijn geweest om aan deze voorwaarden te voldoen, waardoor het een doeltreffend middel was om hen te weren. Met de verplichte leerbrief konden de brouwers zich vrijwaren van de concurrentie van onkundigen, vreemdelingen en avonturiers. Dit woog blijkbaar zwaarder dan de bijkomstigheid dat de brouwers hiermee hun eigen dochters en andere vrouwen de officiële toegang tot het beroep ontzegden.⁷⁰

'Meester oft meestersse' in de Zuidelijke Nederlanden

Omdat de georganiseerde brouwnijverheid in de Zuidelijke Nederlanden later tot stand kwam dan in de andere gebieden, ontstond ook de behoefte aan afscherming en regulering pas op een later moment. De Antwerpse brouwers verenigden zich in 1581 in een 'natie' en de Hoegaardse brouwers kregen toestemming voor een eigen natie in 1615.⁷¹ Een natie kwam tot op zekere hoogte overeen met een gilde. Alle brouwers waren verplicht lid en er was sprake van 'meesterschap'. Ook moesten alle nieuwe leden poorters zijn en inkomstgeld betalen. Vanaf 1668

67 Huntemann, *Bierproduktion und Bierverbrauch*, 19.

68 Unger, *Beer in the middle ages*, 182.

69 Hoffmann, *5000 Jahre Bier*, 96.

70 Wellicht kregen sommige dochters alsnog de mogelijkheid de brouwerij van hun ouders voort te zetten op basis van het weduwenrecht. In Holland kwam het in een enkel geval voor dat dochters op hun verzoek op dezelfde gronden als weduwen toegelaten werden tot een beroep. Schmidt, *Overleven*, 156-157.

71 Van Uytven, 'Bier und Brauer', 228.

waren de Lierse brouwers verenigd in een natie, daarvoor kenden ze geen officiële vertegenwoordiging. De voorwaarden om lid te mogen worden van de natie vormden voor het gros van de Lierse brouwers geen groot obstakel. Nog geen twee decennia later werd de brouwersnatie in Lier vervangen door een echt gilde. De voorwaarden voor het lidmaatschap van het in 1685 opgerichte gilde waren veel strenger dan die voor de natie, de inkomstgelden waren hoger en er kwam een verplichte leertijd. Brouwers in Lier betaalden 24 gulden aan inkomstgeld voor de natie en 50 gulden vanaf de oprichting van het gilde, als zij geen directe familie van een brouwer waren. Kinderen van brouwers en weduwen betaalden voor het lidmaatschap van de natie de helft en voor het gilde een kwart.⁷² In Antwerpen was het inkomstgeld veel hoger, buitenstaanders betaalden in 1596 al 72 gulden en 120 gulden in 1610.⁷³ Zonen van brouwers werden voor de helft van deze bedragen lid. Vanaf 1618 kwam er voor beide groepen 50 gulden bij, zodat buitenstaanders 170 gulden en brouwerszonen 110 gulden moesten opbrengen.⁷⁴ De Leuvense brouwers spanden de kroon, vanaf 1718 bedroeg het inkomstgeld maar liefst duizend gulden. Brouwerszonen waren hiervan vrijgesteld en betaalden niets. De hoge inkomstgelden hadden tot doel het ambacht vrijwel ontoegankelijk te maken voor nieuwkomers. Dat het een effectief middel was blijkt uit de gildeledenlijst van de Leuvense brouwers. Tussen 1695 en 1704 kwamen er 89 nieuwe brouwers bij, waarvan bijna een derde (29%) geen brouwerszoon was. In de periode 1770-1779, toen het inkomstgeld voor niet-brouwerszonen duizend gulden bedroeg en voor brouwerszonen niets, was het aandeel niet-brouwerszonen onder de nieuwe brouwers afgenomen tot vijf procent.⁷⁵

Naast betaling van het inkomstgeld was het voor nieuwe brouwers in veel steden verplicht een periode als leerling te werken. In sommige steden volgde na de leertijd een meesterproef.⁷⁶ In Lier, Leuven, Luik, Brugge en Brussel duurde de

---

72 Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 452, 455, 466.

73 Het ging om grote bedragen, maar vergeleken met andere gilden was het niet excessief. In sommige ambachtsgilden was het inkomstgeld laag, maar moest de aankomende meester bijvoorbeeld een duur examen afleggen, of een maaltijd betalen voor de gildebestuurders tijdens de meesterproef.

74 Eykens, 'Brouwindustrie te Antwerpen', 84-85. In Holland lagen de inkomstgelden veel lager, maar betaalden de brouwers ook nog een variabel bedrag gebaseerd op de productie. Voor de inkomstgelden in Hollandse steden, zie tabel 2.7.

75 Van Uytven, 'Leuvense bierindustrie', 223-224. Aantal nieuwe brouwers in 1695-1704: totaal 89, waarvan brouwerszonen 63 (71%) en niet-brouwerszonen 26 (29%). Aantal nieuwe brouwers in 1770-1779: totaal 94, waarvan meesterszonen 89 (95%) en niet-brouwerszonen 5 (5%).

76 Onder andere Brugge en Rijsel (Lille) kenden een meesterproef voor brouwers, Lier niet.

leertijd twee jaar, andere steden hanteerden periodes van één tot zeven jaar. Kinderen en weduwen van brouwers werden in Lier, Leuven en (waarschijnlijk) ook in andere steden vrijgesteld van de leertijd. In Leuven kregen alleen zonen dispensatie, in Lier ook dochters. Tevens werden in de laatste stad (nieuwe) echtgenoten van brouwersweduwen en brouwersdochters vrijgesteld.⁷⁷ Lier kende daarnaast nog een aantal uitzonderingen waarbij nieuwe brouwers niet eerst als leerling hoefden te werken. Het betrof brouwers die een failliete brouwerij opkochten en weer winstgevend maakten, brouwers die brouwersechtbaar dat stopte met brouwen uitkochten, personen die een brouwerij erfden en brouwers die een geheel nieuwe brouwerij met een vastgestelde minimumomvang oprichtten. De laatste twee betaalden naast het volledige inkomstgeld 150 gulden extra, de eerste twee 30 gulden.

Het gildebestuur noemde nergens expliciet de redenen voor vrijstelling van bepaalde groepen. Het is echter mogelijk om tussen de regels door in de voorschriften een aantal redenen te lezen. De eerste overweging van het gildebestuur was dat brouwerszonen en brouwersdochters die zelfstandig gingen brouwen al in de brouwerij van hun ouders waren opgeleid, waardoor ze dus geen aparte opleiding meer hoefden te volgen. Brouwerskinderen kwamen namelijk alleen onder de verplichte leertijd uit als hun ouders daadwerkelijk twee jaar onafgebroken zelf brouwden, direct voorafgaand aan het moment dat de kinderen zelfstandig gingen werken. Indien dit niet was gebeurd, door bijvoorbeeld ziekte, afwezigheid of omdat de ouders andere werkzaamheden hadden, kregen hun zoons en dochters geen vrijstelling. Voor brouwersweduwen met bijna volwassen kinderen kon dit een extra stimulans zijn om zelf verder te brouwen. Immers, als zij de brouwerij verkochten of het werk door een zaakwaarnemer lieten verrichten, waren de kinderen hun privileges kwijt. Tevens blijkt uit deze vrijstellingen dat het gildebestuur voldoende vertrouwen in de vakbekwaamheid van een brouwersdochter of -weduwe stelde. Immers, een potentiële brouwer die met een dochter of weduwe trouwde, hoefde zelf geen opleiding te volgen. Schoonzonen werden door hun huwelijk lid van de brouwersfamilie. Dit verschafte hen het bijzondere privilege automatisch toegang te krijgen tot het gilde, omdat volgens de gildevoorschriften alle leden van het huisgezin van een meester hiertoe behoorden.⁷⁸ Bij de doorstart van een failliete brouwerij, de bedrijfsovername van een ermee gestopt brouwersechtbaar, of het legateren aan niet-brouwers, moet het behoud van de brouwerij voor het gildebestuur zwaarder hebben gewogen dan een afgeronde opleiding.⁷⁹ Het gildebestuur haalde graag kapitaalcrachtige nieuwe brouwers binnen als lid. Degenen die het aandurfdën een failliete brouwerij door te starten, of een nieuwe

77 Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 466.

78 Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 465.

79 Ook in Leiden probeerden de brouwers sluiting van brouwerijen te voorkomen.

brouwerij met minimaal twee ketels met een inhoud van 3100 liter op te zetten, waren in ieder geval vermogend.⁸⁰ Indien het gildebestuur hen ertoe verplichtte eerst een leertijd te volbrengen, zonder loon en onder betaling van leer- en kostgeld in de brouwerij van een collega, zal er een grote kans zijn geweest dat de rijke potentiële brouwer een andere vestigingsplaats koos.⁸¹

Door alle uitzonderingen was de groep nieuwe brouwers die aan de opleidingseisen moest voldoen beperkt. De indruk die hierdoor ontstaat is dat vakinhoudelijke kennis niet van belang zou zijn voor de brouwers. Toch is dit niet het geval. Degenen die vrijgesteld werden van de leertijd waren allemaal al vertrouwd met het brouwersvak, of ze raakten ermee bekend op het moment dat ze een brouwersdochter trouwden. De enige uitzondering hierop vormden de nieuwe brouwers die een groot bedrijf door- of opstartten. Degenen die een failliet bedrijf overnamen konden met het ervaren personeel doorwerken. De anderen hadden voor de exploitatie van een grote brouwerij met twee ketels minimaal vijf of zes brouwersknechten nodig, waardoor de kennis van het brouwen al door het personeel gewaarborgd was. De opleidingseisen golden uiteindelijk alleen voor degenen die een kleine brouwerij wilden beginnen, zonder dat zij een directe familierelatie hadden met een Lierse brouwer. Zij konden geen gebruik maken van de kennis van een familielid en hoefden ook geen of weinig personeel met verstand van zaken in dienst te hebben. Het is dus begrijpelijk dat voor deze groep een opleiding verplicht was. In Holland werd aan geen enkele nieuwe brouwer een opleidingseis gesteld. Dit lijkt vreemd, omdat brouwen wel degelijk vakkennis vereiste. Met name vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw waren de brouwerijen echter zo groot, dat er altijd knechten nodig waren. Indien een brouwer zelf niet over de nodige brouwvaardigheid beschikte nam hij een opperbrouwer met voldoende kennis en ervaring in dienst.

Ook al hadden ze zelf nooit een officiële opleiding tot brouwer genoten, in Lier mocht elke 'vrijen meester oft meestersse' één leerjongen in dienst hebben.⁸² Vrouwelijke brouwers werden dus niet beperkt in de mogelijkheid om leerlingen in hun bedrijven aan te nemen. Waarschijnlijk gold dit ook voor weduwen van gildemeesters in andere Zuid-Nederlandse steden. De Hollandse ambachtsgilden

---

80 Het brouwen in minimaal twee ketels van minimaal 20 amen inhoud (ongeveer 3100 liter) was een voorwaarde voor het mogen overslaan van de leertijd. In de zestiende eeuw was de gemiddelde inhoud van de ketels in Lier 2400 tot 2500 liter. Veel brouwers hadden niet meer dan één ketel. Unger, *Beer in the middle ages*, 176.

81 Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 466-468, 496; Aerts, *Het bier van Lier*, 113.

82 Het maximum aantal van één leerjongen per brouwerij gold ook in enkele andere steden. Ook in veel andere beroepen konden meesters slechts één leerjongen tegelijk in dienst nemen. Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 112, 464; De Munck, *Leerpraktijken*, 180.

kenden eveneens geen beperkingen voor weduwen ten aanzien van het aannemen van leerlingen. In de voorwaarden waaraan vrouwelijke gildeleden moesten voldoen, kwamen leerlingen meestal niet ter sprake.⁸³ Kwamen zij dat een enkele keer wel, dan was het juist om te vermelden dat er geen specifieke beperkingen werden gesteld aan vrouwelijke gildemeesters met betrekking tot het aannemen van leerlingen.⁸⁴ Soms werden in de regels ten aanzien van leerlingen zowel mannelijke gildemeesters als zelfstandige meestersweduwen genoemd, die dan aan dezelfde voorwaarden moesten voldoen.⁸⁵ Hoewel de gilden over het tewerkstellen van leerlingen door weduwen van meesters dus niet moeilijk deden, is daar niet mee gezegd dat de vrouwen zelf de opleiding verzorgden. Indien zij verplicht waren een meesterknecht in dienst te hebben, was het waarschijnlijk meestal deze meesterknecht die de andere knechten en leerlingen opleidde.⁸⁶ In andere gevallen was het uitsluitend aan de gildemeester zelf toegestaan de opleidingen te verzorgen. Kuipersweduwen in Antwerpen bijvoorbeeld mochten de werkplaats voortzetten, maar geen leerlingen onderwijzen. Zij hadden immers zelf nooit een officiële opleiding gevolgd en daarom konden de leerlingen bij hen geen erkende leertijd doorlopen. Knechten die ten tijde van het overlijden van de gildemeester nog in opleiding waren, mochten zonder enig voorbehoud op zoek naar een andere betrekking.⁸⁷ De leerlingen waren niet verplicht te vertrekken, maar er zullen er in de praktijk weinig zijn geweest die in een kuiperij bleven waar ze hun opleiding niet konden afmaken.

In Leuven, waar officieel alleen brouwerszonen het voorrecht van vrijstelling van het inkomstgeld kenden, konden ook brouwersweduwen brouwerijen voortzetten. Niet zelden behoorden weduwen tot de grote brouwers, zoals de Leuvense weduwe Hannart en Anna Janssens uit Antwerpen, die in het tweede kwart van

---

83 Zie onder andere: Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* I en II, passim; Schmidt, 'Gilden en de toegang', 165-167; Schmidt over het weduwenrecht in Leidse ambachtsgilden: 'Bepalingen of beperkingen ten aanzien van het aantal leerjongens of knechten dat zij in dienst mochten nemen, ontbreken in de ambachtsbrieven', Schmidt, *Overleven*, 148.

84 Zie onder andere: Keur voor het apothekersgilde, Haarlem 1692. Artikel 21: 'De weduwen der overleedene apothekers zullen haare winkels (...) vermogen te continueeren (en...) een leer-jongen te zetten, tot zo lang het haar zal gelieven'. Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* II, 109.

85 Zie onder andere: Keur voor het tingietersgilde, Haarlem 1750. Artikel 11: 'Zal ook geen meester of weduwe een knecht of leerling te werk mogen stellen voor en alear dat dezelve op 't gilde-boek zyn aangetekend'. Enschedé en Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem* II, 311.

86 Schmidt, *Overleven*, 148.

87 Willems, "For members only", 35.

de zestiende eeuw de drie brouwerijen van haar man voortzette. In 1563 kocht ze er een vierde brouwerij bij en tien jaar later de vijfde.⁸⁸ In Lier, de stad waar vrouwen in principe evenveel mogelijkheden hadden als mannen om brouwer te worden, stond in de zeventiende en achttiende eeuw in twintig procent van de brouwerijen een vrouw aan het hoofd.⁸⁹ Drie weduwen kochten een nieuwe brouwerij en 21 brouwersweduwen continueerden het bedrijf na de dood van hun echtgenoot. Ook brouwersdochters lieten zich niet onbetuigd. Margriet, de dochter van brouwer Gielijs Dyx, leidde in de vijftiende eeuw haar eigen brouwerij. In de twee eeuwen daarna volgden nog eens zes brouwersdochters hun vader of broer op.⁹⁰

Doordat brouwerskinderen in de Zuidelijke Nederlanden waren vrijgesteld van de verplichte leertijd en de hoge inkomstgelden die golden voor nieuwkomers werd het brouwambacht in hoge mate erfelijk.⁹¹ Dit was een verschil met de brouwersgilden in de Noordelijke Nederlanden die aan niemand eisen van vakbekwaamheid stelden en waar de inkomstgelden veel lager waren. In de Hollandse steden werd wel onderscheid gemaakt ten aanzien van het inkomstgeld tussen poorters en niet-poorters, maar het ging daarbij om enkele guldens. Echter, in het noorden werd de instroom van nieuwe brouwers grotendeels beperkt door de enorme investeringen die verbonden waren aan het kopen van een brouwerij. Hoewel de omstandigheden varieerden, was de uitkomst uiteindelijk dezelfde; de hoge investeringskosten in de Noordelijke en de combinatie van een verplichte leertijd en de hoge inkomstbedragen in de Zuidelijke Nederlanden, maakten van de brouwnijverheid een nagenoeg gesloten beroep. Alleen degenen die het konden betalen waren als nieuwelingen welkom binnen het ambacht. Dit waren er echter weinig, waardoor uiteindelijk een zeer klein aantal families de gehele brouwnijverheid beheerste.

5.3 Kapitaal en sociale status

In Holland was het oprichten of overnemen van een brouwerij een behoorlijk kostbare zaak. In de zestiende eeuw kostte een brouwerij al snel enkele honderden guldens en in de zeventiende en achttiende eeuw maar liefst dertig tot zestig keer zoveel.⁹² Prijzen van twintigduizend gulden of meer waren niet uitzonder-

---

88 Unger, *Beer in the middle ages*, 227; Van Uytven, 'Leuvense bierindustrie', 225.

89 Het totaal aantal brouwers in Lier bedroeg tussen 1600 en 1800 ca. 150-155 en onder hen waren dertig vrouwen.

90 Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 496.

91 Van Uytven, 'Leuvense bierindustrie', 223-225.

92 Voor verkoopprijzen van brouwerijen in Holland zie tabel 2.8.

lijk. De brouwers in de Hollandse steden behoorden dan ook tot de kleine groep bijzonder rijke inwoners van de stad. Ook in Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden was de aankoop van een grote brouwerij slechts voor een zeer klein aantal brouwers weggelegd. De groep van grote brouwers was hierdoor in deze gebieden, net als in Holland, zo goed als gesloten. Een belangrijk verschil was dat er in Holland uitsluitend grote brouwerijen waren. Bovendien was het vaak verplicht om de brouwerij in eigendom te hebben, huren was niet in alle steden toegestaan. Hierdoor kregen minder kapitaalkrachtigen niet de kans om met brouwen hun geld te verdienen. In Engeland en Duitsland waren er wel manieren om zelfstandig te brouwen zonder veel te hoeven investeren. In de Zuidelijke Nederlanden waren de brouwerijen kleiner dan in Holland, met uitzondering van die in Antwerpen. Toch waren er ook in deze landen nog steeds aanzienlijke bedragen gemoeid met de aanschaf en exploitatie van een brouwerij, waardoor dit voor de meeste mensen niet haalbaar was.

Arme alebrouwsters en zeer rijke hopbierbrouwers in Engeland

Tot halverwege de veertiende eeuw brouwden in Engeland met name ongehuwde vrouwen ale. Zij brouwden over het algemeen incidenteel en op kleine schaal, waardoor hun investeringen laag waren. Als gevolg hiervan verdienden ze ook weinig en behoorden ze meestal tot de armere lagen van de bevolking. Wel konden ze hiermee in hun onderhoud voorzien en waren ze vaak beter af dan (alleenstaande) vrouwen in andere beroepen. Vanaf de tweede helft van de veertiende eeuw stegen de prijzen van materiaal en grondstoffen. Ongehuwde vrouwen konden de hogere kosten niet meer opbrengen en gehuwde vrouwen bleven als alebrouwsters over. Zij konden een beroep doen op hun echtgenoten om bij te dragen in de investeringen.⁹³ Dit was het moment dat (een deel van) de alebrouwsters de lagere sociale klassen ontsteeg. Marjorie McIntosh constateerde dat in Chester en omgeving brouwsters deel uitmaakten van de middengroepen of zelfs hogere sociale klassen en dat onder andere veel echtgenotes van ambachtslieden ale brouwden.⁹⁴ Volgens Judith Bennett hoorde alebrouwen tot de typische vrouwenberoepen, het was een beroep van 'low skill, poorly remunerated and low status.'⁹⁵ Maar dit veranderde dus tegen het einde van de middeleeuwen voor in ieder geval een deel van de alebrouwsters. Het werk gaf vrouwen een zekere status binnen de gemeenschap. Vrouwen konden niet voor anderen borg staan in de rechtbank, maar sommige brouwsters mochten wel een andere vrouw borg voor hen laten staan. Ook stelde de overheid op verschillende plaatsen brouwsters aan als aleproevers, die toezicht hielden op de brouwnijverheid. Alebrouwsters wisten zich lang niet in heel Enge-

93 Bennett, *Ale, beer and brewsters*, 27; McIntosh, *Working women*, 146.

94 McIntosh, *Working women*, 147.

95 Bennett, *Ale, beer and brewsters*, 7, 18-19, 33.

land een betere positie te verwerven via hun werk, maar de hier genoemde voorbeelden wekken wel de indruk dat de vakkennis en vaardigheden van brouwsters werden erkend door de samenleving.⁹⁶

In de zeventiende eeuw was het niet meer toegestaan ale te brouwen zonder lid te zijn van het brouwersgilde. Omdat de opbrengsten van de kleine incidentele alebrouwers te laag waren ten opzichte van de bedragen die het gilde voor het lidmaatschap vroeg, verdwenen de kleine alebrouwerijen. In de steden bleven vanaf het einde van de zestiende eeuw alleen alebrouwerijen met een doorlopende productie over. Niet alle brouwers begonnen meteen met een groot bedrijf waarvoor veel kapitaal nodig was. Sommigen huurden een bedrijfsruimte, of gingen zelf brouwen voor de verkoop in hun herberg of drankhandel. Aan gereedschappen waren zij in de achttiende eeuw ongeveer tweehonderd pond kwijt en als ze geluk hadden kregen ze de grondstoffen op krediet. Peter Mathias geeft aan dat op deze manier ook in de vroegmoderne periode minder kapitaalkrachtigen toegang hadden tot de brouwering.⁹⁷ Dit gold zeker voor een deel van de herbergiers en drankhandelaren die al een goed lopend bedrijf bezaten. Maar de meeste mensen kwamen nooit aan een investeringskapitaal van een paar honderd pond. Een ambachtsman verdiende in de eerste helft van de achttiende eeuw ongeveer twintig pennies per dag en rond de eeuwwisseling tien pennies meer. Het daginkomen van ongeschoolde arbeiders en boeren bedroeg iets minder dan twee derde van het loon van een ambachtsman.⁹⁸ Er waren dus 1600 tot ruim 2400 daglonen nodig voor de investeringen in een kleine brouwerij.⁹⁹

Het bezitten van een eigen brouwerij, hetzij klein of groot, was dus net als in Holland maar voor een beperkte groep weggelegd. In kleinere steden waren de brouwers vaak de rijkste inwoners. Dankzij hun rijkdom behoorden de brouwers ook in sociaal opzicht tot de hoogste klassen en zij vervulden verscheidene publieke en politieke functies.¹⁰⁰ In de grote steden kwamen brouwers zowel onder de middengroepen als onder de toplaag van de bevolking voor. In het laatste geval ging het om grote brouwerijen met een ruime afzetmarkt en exportmogelijkheden. Tot de middenklasse behoorden herbergiers en drankhandelaren die hun eigen bier produceerden. Verschillende leden van de grote brouwersfamilies in Londen streefden ook een maatschappelijke carrière na. Zij maakten deel uit de bestuurlijke elite en een aantal van hen nam zitting in het parlement.¹⁰¹

---

96 Bennett, *Ale, beer and brewsters*, 35-36.

97 Mathias, *Brewing industry*, 253-254.

98 Database Lonen en Prijzen in Engeland, 1209-1914.

99 Eén pond is 240 pennies. Tweehonderd pond is 48.000 pennies. $48.000/30$ (pennies per dag) = 1600. $48.000/20$ (pennies per dag) = 2400.

100 Mathias, *Brewing industry*, 322.

101 Mathias, *Brewing industry*, 259, 330-331.

Van middengroep tot hogere klasse; brouwers in Duitsland

In Duitsland waren de brouwerijen over het algemeen kleiner dan in Holland. Een deel van de brouwers werkte op onregelmatige basis en brouwde uitsluitend als bijverdiensite. Ondanks het incidentele karakter van hun brouwactiviteiten, behoorden zij tot de middengroepen van de stedelijke bevolking. Rond 1500 telde München ongeveer veertig brouwers, die gemiddeld minder dan 125 hl. bier per jaar maakten.¹⁰² In 1610 viel slechts 17% van de brouwers in München in de hoogste belastingcategorie, het grootste deel bevond zich in de middencategorie en er was zelfs een arme brouwer.¹⁰³ Brouwers die een grote commerciële brouwerij met bierhuis bezaten, maakten deel uit van de rijkste bevolkingsgroep.¹⁰⁴ Zij behoorden tot de hogere sociale klassen en hadden toegang tot politieke en publieke functies. In Neurenberg zat al in 1370 een brouwer in het stadsbestuur en brouwers bleven er gedurende de gehele vroegmoderne periode deel van uitmaken. Brouwers vervulden tevens in andere steden verschillende functies binnen de stadsbesturen.¹⁰⁵ In Holland behoorden de brouwers vrijwel zonder uitzondering tot de stedelijke topgroepen, arme brouwers kwamen er niet voor.

Van middengroep tot elite; brouwers in de Zuidelijke Nederlanden

Bijna overal in de Zuidelijke Nederlanden behoorden de brouwers tot de gegoede middenklasse, of zelfs tot de rijkste burgers. In Brabant werden door overheidsdienaars in 1692 en 1702 de brouwers tot de kapitaalkrachtigste dorpsbewoners gerekend. Zij waren drie tot vier keer rijker dan de handwerkslieden. De stedelijke brouwers deden het nog veel beter; alle 32 brouwers die in Antwerpen in 1667 werkten, behoorden tot groep van vijf procent inwoners die de beste huizen bewoonden. In 1814 waren er onder de vijftien rijkste burgers van Lier zes brouwers en dit was de helft van het totale aantal brouwers.¹⁰⁶

Al eerder is geconstateerd dat ook in de Zuidelijke Nederlanden er veel kapitaal nodig was voor de aankoop en exploitatie van een brouwerij. De koopsom van een gemiddeld bedrijf bedroeg minimaal enkele duizenden guldens.¹⁰⁷ De gemiddelde verkoopwaarde van een Lierse brouwerij was vijfduizend gulden. Grote brouwerijen kostten in de achttiende eeuw acht- tot vijftienduizend gulden, een

---

102 Huntemann, *Bierproduktion und Bierverbrauch*, 19. Ter vergelijking: Haarlemse brouwers brouwden in 1518 ruim dertig keer zoveel.

103 Unger, *Beer in the middle ages*, 182.

104 Herborn, 'Römerbier - Grutbier - Hopfenbier', 97; Huntemann, *Bierproduktion und Bierverbrauch*, 159-160.

105 Hoffmann, *5000 Jahre Bier*, 98; Schultheiss, *Brauwesen und Braurechte*, 28-29.

106 In 1811 en 1818 waren er 13 brouwerijen in Lier. Aerts, *Het bier van Lier*, bijlagen, tabel xxiv; Van Uytven, 'Bier und Brauer', 231.

107 Van Uytven, 'Bier und Brauer', 229.

kleine brouwerij twee- à drieduizend. Antwerpse brouwers moesten in de tweede helft van de zestiende eeuw tussen de zeven- en negenduizend gulden neertellen voor een bedrijf.¹⁰⁸ Had men eenmaal een brouwerij in bezit, dan bleven ook daarna de kosten aanzienlijk. De Antwerpse brouwer van brouwerij 'De Swaen' gaf in 1618-1619 in dertien maanden tijd ruim dertigduizend gulden uit aan grond- en hulpstoffen en personeelskosten. De grondstoffen waren zijn grootste kostenpost, zij maakten ruim tachtig procent uit van het totale budget. Daarnaast betaalde hij bijna vierduizend gulden aan loon en maaltijden voor de werknemers.¹⁰⁹ De opbrengsten waren er echter ook naar; zijn netto winst bedroeg een kleine negenduizend gulden. Dit was bijna een derde van de totale kosten.¹¹⁰

Naast alle investeringen die gedaan moesten worden voor het maken van een brouwsel leverden de brouwers het meeste bier op krediet, net als hun Hollandse vakgenoten. Zij deden dit zowel aan tappers en eventuele particuliere klanten binnen hun eigen stad, als aan afnemers daarbuiten.¹¹¹ Ook hier waren met de kredieten zeer grote bedragen gemoeid. Al in 1557 verklaarden de Antwerpse brouwers dat eenieder van hen twee- tot drieduizend gulden aan vorderingen op afnemers had uitstaan. De grote brouwers konden deze bedragen wel opbrengen, maar voor de kleinere brouwers was het veel moeilijker. Vooral op de momenten dat de grondstofprijzen stegen, gingen de kleine brouwers failliet. Vervolgens namen de meer kapitaalkrachtige brouwers hun bedrijven over en kwamen de kleine brouwers vaak als personeel bij de grote in dienst.¹¹²

Uiteindelijk bleven er nog maar twee soorten brouwerijen over; grote brouwerskartels die voornamelijk voor de export produceerden en tappers die hun eigen bier brouwden en dit uitsluitend aan particuliere klanten verkochten. Particulieren konden bij de grote brouwerijen niet goed terecht, aangezien deze alleen per vat (ca. 130 tot 160 liter) mochten verkopen.¹¹³ Hoewel het op de totale productie nooit veel geweest kan zijn, ondervonden de grote brouwers op de lokale markt wel concurrentie van de zelf brouwende tappers. De grote brouwers waren hen liever kwijt dan rijk. Brouwer-tappers waren geen lid van het brouwersgilde en door de voorschriften die aan het lidmaatschap verbonden waren konden zij ook nooit 'echte' brouwers worden. Uiteindelijk werd het in de achttiende eeuw voor de brouwer-tappers door de stijgende productiekosten steeds minder rendabel om zelf te brouwen. Zij ontmantelden hun brouwinstallaties en legden zich

---

108 Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 421-422.

109 Bijna 7,5% van het totale budget ging op aan overige kosten als vervanging en reparatie van de gereedschappen, verlichting en verwarming, onderhoud van de paarden, etc.

110 Eykens, 'Brouwindustrie te Antwerpen', 99.

111 Van Uytven, 'Leuvense bierindustrie', 222.

112 Van Uytven, 'Bier und Brauer', 230.

113 Van Uytven, 'Bier und Brauer', 202.

uitsluitend toe op de verkoop. De productie van de grote brouwerijen nam door de weggevallen concurrentie toe.¹¹⁴

Nadat eerder is vastgesteld dat brouwers zowel in Holland, Engeland als Duitsland actief waren in publieke en politieke functies, is het niet verbazingwekkend dat dit ook in de Zuidelijke Nederlanden het geval was. Veel brouwers maakten op enig moment deel uit van het bestuur van hun stad, of bekleedden een andere publieke functie.¹¹⁵ Vaak ontbrak het de bestuurders aan tijd om zich daarnaast met de dagelijkse gang van zaken in de bedrijven bezig te houden. Een gezel of meesterknecht nam hun taken over. In Lier trof het gilde zelfs een speciale regeling voor de brouwers die niet zelf de tijd meer hadden om te brouwen; tegen betaling van 2½ gulden per jaar mochten zij gildelid blijven. Op elk gewenst moment konden deze 'ledichganghers' ervoor kiezen weer zelf te gaan brouwen en werden zij weer normaal lid. Voor hun familieleden waren de consequenties van de onderbreking echter groot; echtgenotes en kinderen konden niet langer aanspraak maken op de voorrechten die zij normaal als directe familie van een brouwer genoten. Pas wanneer de brouwer na de onderbreking minimaal twee jaar zelf de dagelijkse leiding over de brouwerij had gevoerd, kregen zijn vrouw en kinderen opnieuw recht op vrijstelling van de leertijd en op reductie van het inkomstgeld.¹¹⁶

5.4 Brouwerijpersoneel

Brouwers die incidenteel en op kleine schaal brouwden deden het werk alleen, of samen met hun al dan niet betaalde familieleden. In de meeste brouwerijen waar op regelmatige basis werd gebrouwen was betaald personeel aanwezig. Het aantal personeelsleden was niet heel groot; in de hele vroegmoderne tijd lag het tussen de drie en twaalf personen per brouwerij. Opvallend is dat dit voor de brouwerijen in alle hier onderzochte landen gold. De enige uitzondering vormen de zeer grote brouwerijen in Engeland in de achttiende eeuw. Maar ook hier waren niet veel personeelsleden bij de daadwerkelijke bierproductie betrokken.¹¹⁷ Blijkbaar zat er een duidelijke grens aan het getal van personen dat tegelijkertijd aan een brouwsel kon werken. Zelfs nadat het productievolume was toegenomen door het ver-

¹¹⁴ Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 468.

¹¹⁵ Dambruyn, 'Guilds, social mobility', 68 (noot 90); Van Uytven, 'Bier und Brauer', 231.

¹¹⁶ Aerts, *Het bier van Lier*, 468.

¹¹⁷ De meeste personeelsleden waren slechts zijdelings bij de bierproductie betrokken en werkten als klerken, kuipers, slepers, paardenverzorgers, etc. Mathias, *Brewing industry*, 36.

groten van de ketels en het opvoeren van de brouwfrequentie, kwamen er weinig of geen personeelsleden bij.¹¹⁸

Verdwijnen van vrouwelijk brouwerijpersoneel in Engeland

In de veertiende eeuw werd het meeste ale door vrouwen thuis gebrouwen, zonder hulp van ingehuurd personeelsleden. In de grotere brouwerijen was echter wel brouwerijpersoneel aanwezig en ook ongehuwde vrouwen en weduwen maakten hier deel van uit. De vrouwen waren bij verschillende werkzaamheden betrokken. Ze werkten als tapster bij de brouwerij, als biersleper, of namen gespecialiseerde taken in het brouwproces waar. Aan het eind van de vijftiende en in de zestiende eeuw nam het aantal vrouwelijke personeelsleden snel af. Degenen die overbleven beperkten zich tot werkzaamheden waarvoor geen opleiding nodig was. Zij voerden alleen nog de taken met het minste aanzien uit. In de grote hopbierbrouwerijen die vooral in de loop van de zeventiende eeuw werden gevestigd, werkten helemaal geen vrouwen meer.¹¹⁹

In Engeland stonden grote brouwerijen in de achttiende eeuw onder de dagelijkse leiding van de brouwer of zijn plaatsvervanger, het hoofd van de klerken. Hij stuurde de zes tot tien klerken, het brouwerijpersoneel en de kuipers aan. De klerken genoten een hoog aanzien. Degene die de leiding had, verdiende een salaris gelijk aan dat van advocaten en artsen. Eén of twee personeelsleden (de 'brouwers') selecteerden de grondstoffen en leidden het daadwerkelijke brouwproces. Zij waren cruciaal voor het succes van de brouwerij en stonden in aanzien en beloning op gelijke hoogte met de klerken. Van degenen die niet tot de klerken of de brouwers behoorden is weinig bekend. Zij hoefden geen specifieke opleiding te volgen om hun werk te doen, met uitzondering van de kuipers. Het totale aantal personeelsleden lag veel hoger dan in de Hollandse brouwerijen. In de brouwerij van Barclay Perkins werkten in 1791 behalve de klerken en brouwers 42 personeelsleden, waaronder kuipers, stokers, gisters, bierslepers en losse arbeiders. Zes jaar later was hun aantal gestegen naar 59 personen. Er waren in deze periode geen vrouwen onder de personeelsleden bij Barclay Perkins.¹²⁰ Of er op andere momenten en in andere grote brouwerijen ook geen vrouwen werkten is niet bekend, maar waarschijnlijk was ook daar alleen mannelijk personeel aanwezig. De comptoirmeiden die in de Hollandse brouwerijen werkten, kwamen in de grote Engelse brouwerijen niet voor. Hun werk werd door mannelijke klerken gedaan. Voor fysieke arbeid werden vrouwen in de zestiende en zeventiende eeuw niet door de brouwers aangenomen en er is geen reden om aan te nemen dat dit in de achttiende eeuw veranderde.

¹¹⁸ Unger, *Beer in the middle ages*, 221.

¹¹⁹ Bennett, *Ale, beer and brewsters*, 56.

¹²⁰ Mathias, *Brewing industry*, 31-36.

Afbeelding 5.2 Vrouw, jongen en mannen werkzaam in een kleine brouwerij. William Pyne, ca. 1800.

Herbergiers hadden meestal één of meer vrouwen in dienst die in de bediening werkten. Het is niet onwaarschijnlijk dat zij ook meehielpen wanneer er door de herbergier zelf werd gebrouwen. William Pyne publiceerde in 1806 zijn boek met afbeeldingen van een groot aantal beroepen. Op één van de prenten beeldde hij een vrouw af die in een kleine brouwerij het vuur onder de ketel opstookte, terwijl de mannen het beslag roerden (afbeelding 5.2). De vrouw nam hier misschien niet deel aan het daadwerkelijke brouwproces, maar verrichtte wel werkzaamheden in de brouwerij.

De meeste hopbierbrouwers in Engeland waren niet afkomstig uit de lokale gemeenschappen, maar kwamen als immigranten uit Duitsland en de Nederlanden.¹²¹ Het personeel kwam ook vaak van het vasteland en niet zelden uit dezelfde streek als de brouwer. De herkomst van het personeel had een belangrijke consequentie voor de aanwezigheid van vrouwen in Engelse hopbierbrouwerijen. Minder vrouwen dan mannen emigreerden naar Engeland. Bovendien waren er onder hen geen vrouwen die werk zochten in brouwerijen.¹²² De brouwers waren dus niet gewend aan vrouwelijke medewerkers. Hierdoor waren zij er niet snel toe geneigd vrouwen in hun brouwerijen aan te stellen, zelfs niet wanneer de stroom personeel vanuit hun thuisland ophield. In de grote hopbierbrouwerijen hadden brouwers vaak hun eigen kuipers, molenaars, staljongens, bierslepers en bierdragers in dienst. Dit waren beroepen die in andere landen zelden of nooit door vrouwen werden uitgevoerd en ook in Engeland kwamen vrouwen hier niet

¹²¹ De herkomst is terug te zien in de namen van de brouwers, bijvoorbeeld bij Peter van Duren, die in 1571 in Southwark brouwde.

¹²² Mathias, *Brewing industry*, 4-5, 28-37.

in terecht. Dit alles droeg er toe bij dat er (vrijwel) geen vrouwen onder het hophierbrouwerijpersoneel voorkwamen.¹²³

Ook in de Hollandse brouwerijen verdween aan het einde van de zestiende eeuw vrouwelijk personeel uit het daadwerkelijke brouwproces. Brouwsters en wringsters waren er in de zeventiende eeuw (waarschijnlijk) niet meer. Het verschil hierbij is dat er wel vrouwen bleven werken in de Hollandse brouwerijen, maar dat hun activiteiten verschoven van fysieke naar administratieve arbeid. In de grote Engelse brouwerijen werkten geen vrouwen in de administratie, dit werd uitsluitend door mannen gedaan. Een tweede verschil is dat Engeland in de veertiende eeuw alleen alebrouwerijen kende, waarin de betrokkenheid van vrouwen groot was. In de zestiende eeuw daalde het aantal alebrouwerijen sterk en de enigen die nog op grote schaal produceerden en personeel in dienst hadden, waren hophierbrouwers. De hophierbrouwerijen waren echter nieuwe bedrijven met een ander personeelsbeleid, waarin vrouwen vanaf het eerste begin niet of nauwelijks een rol speelden.

Vrouwelijk brouwerijpersoneel en meewerkende echtgenotes in Duitsland

De inwoners van Duitse steden haalden bier bij de stadsbrouwerij waar het personeel in dienst van de stad was, of ze kochten het rechtstreeks bij de commerciële brouwers.¹²⁴ Alle brouwers hadden om deze reden een bierhuis bij hun brouwerij. Aanvankelijk mocht in sommige steden alleen de brouwer persoonlijk het bier verkopen, maar vanaf de vijftiende eeuw huurden ze er apart personeel voor in. Ook kwamen er tapperijen die niet tot een specifieke brouwerij behoorden. Hier konden de klanten tevens andere biersoorten kopen, die niet binnen de stad gebrouwen waren.¹²⁵ De vestiging van tapperijen met diverse biersoorten van verschillende herkomst bracht een ingewikkeld belastingsysteem en veel mogelijkheden tot belastingontduiking met zich mee. Daarom besloot het stadsbestuur van Keulen al in 1456 de tapperijen te verbieden. Bier werd in de Domstad vanaf dat moment alleen nog maar in de brouwersbierhuizen verkocht en alle brouwers moesten daartoe wederom over een eigen bierhuis beschikken.¹²⁶

Onder het brouwerijpersoneel waren behalve mannelijke knechten vaak ook vrouwen te vinden. Over het algemeen hadden brouwers in de vijftiende en zestiende eeuw in Duitsland een meesterknecht, een paar gewone knechten en twee of drie vrouwen voor hen werken, net als hun vakgenoten in de Noordelijke Nederlanden. Brouwers in Hamburg mochten in de zestiende eeuw maximaal

---

123 Unger, *Beer in the middle ages*, 222-223.

124 Schultheiss, *Brauwesen und Braurechte*, 94.

125 Huntemann, *Bierproduktion und Bierverbrauch*, 24; Schultheiss, *Brauwesen und Braurechte*, 76.

126 Herborn, 'Römerbier - Grutbier - Hopfenbier', 217.

vier knechten en één of twee vrouwen in dienst nemen. Een in Wismar in 1570 uitgevaardigde ordonnantie bepaalde dat in de brouwerijen een meesterknecht en vijf personeelsleden moesten werken, waaronder twee vrouwen.¹²⁷ Neurenberg, waar het meeste bier uit de stadsbrouwerijen kwam, kende waarschijnlijk geen vrouwelijk personeel in de stadsbrouwerijen. Er werkten hier wel vrouwen in de speciale witbierbrouwerijen. In de stad waren vanaf 1541 enkele witbierbrouwers gevestigd. Zij maakten geen gebruik van de stadsbrouwlieden maar hadden hun eigen personeel in dienst; twee knechten en een meid.¹²⁸ Vanaf de achttiende eeuw namen de andere brouwers ook meiden in dienst. Zij verdienden de helft van het loon van de slepersknecht en een derde van het loon van de meesterknecht. Welke werkzaamheden de knechten en meiden precies uitvoerden is niet bekend.¹²⁹

In de Noordelijke Nederlanden stonden veel vrouwen van ambachtslieden hun mannen bij in het werk door de administratie en de in- en verkoop op zich te nemen.¹³⁰ In de Duitse steden was dit niet anders.¹³¹ Indien de echtgenote en kinderen van de brouwer meewerkten, ontvingen zij daarvoor geen loon, maar vaak wel een vergoeding. Deze werd als aparte kostenpost in de begroting van de brouwerij opgevoerd.¹³²

Knechten, dienstboden en dienstmeiden in de Zuidelijke Nederlanden

Het aantal personeelsleden in de Zuid-Nederlandse brouwerijen was over het algemeen kleiner dan in de meeste Hollandse brouwerijen. Alleen de Antwerpse

---

127 Unger, *Beer in the middle ages*, 221.

128 Schultheiss, *Brauwesen und Braurechte*, 84, 87.

129 Engelsing, *Analphabetentum*, 32; Schultheiss, *Brauwesen und Braurechte*, 72.

130 Voor dochters van ambachtslieden werd het belangrijk geacht te kunnen lezen, schrijven en rekenen. De meesten van hen gingen naar de in veel steden speciaal daarvoor opgerichte 'winkelscholen'. Braunschweig bijvoorbeeld telde in 1673 39 winkelscholen met in totaal zeshonderd leerlingen, op ongeveer 16.000 inwoners. Van zeven scholen is de verdeling van het leerlingenaantal bekend, in totaal zeventig meisjes en 33 jongens volgden er handelsonderwijs. In de bijna twee eeuwen durende periode van 1623 tot en met 1812 was de verhouding tussen jongens en meisjes op de Duitse scholen in Augsburg vrijwel gelijk. In Wildberg varieerde het aandeel van meisjes in het laatste kwart van de zeventiende tot het laatste kwart van de achttiende eeuw tussen een derde en twee derde van het totaal aantal leerlingen. Ogilvie, *A bitter living*, 80-83, 86-87; De Vries, *European Urbanization*, bijlage 1, 272; Werkstetter, *Frauen im Augsburger Zunfthandwerk*, 283; Wunder, "Er ist die Sonn", 124.

131 Zie onder andere: Ogilvie, *A bitter living*, 164; Werkstetter, *Frauen im Augsburger Zunfthandwerk*, 71-72.

132 Schultheiss, *Brauwesen und Braurechte*, 42-43. Specificatie van de algemene kosten van een brouwerij, 18de eeuw.

brouwers hadden gemiddeld evenveel personeelsleden in dienst. Tussen 1500 en 1700 werkten er in de meeste Antwerpse brouwerijen acht knechten en twee of drie meiden.¹³³ In Brussel werkten de brouwers samen met ongeveer zes knechten. De Lierse brouwers hadden in het begin van de achttiende eeuw gemiddeld drie knechten en één of twee meiden aan het werk, tegen het einde van de eeuw was er één knecht per brouwerij minder.¹³⁴

Het was gebruikelijk dat er in de brouwerijen zowel mannelijke als vrouwelijke personeelsleden werkten. Het mannelijke personeel bestond uit gewone knechten of gezellen. Ook mochten de brouwers een leerling opleiden. Deze kreeg vaak geen loon, maar werkte wel mee in het brouwproces. Het vrouwelijk personeel bestond uit dienstboden en dienstmeiden.¹³⁵ Waarschijnlijk werkten de dienstboden vooral in het huis van de brouwer en werden de dienstmeiden daadwerkelijk in de brouwerij ingezet. Zij zijn te vergelijken met de ‘joncwijven’ die in de Hollandse brouwerijen werkten. Dat de dienstboden in Lier wel officieel deel uitmaakten van het brouwerijpersoneel, blijkt uit het feit dat alle personeelsleden van een brouwer de eed op het brouwen aflegden. Deze verplichting gold ook voor zijn vrouw en andere gezinsleden.¹³⁶ Het is niet geheel zeker of alle personen die in een brouwerij woonden of werkten ook daadwerkelijk betrokken waren bij het brouwproces, maar in ieder geval moest iedereen verantwoording kunnen afleggen over de bedrijfsvoering.

5.5 Bedienen

De Italiaanse kardinaal Luigi d’Aragona bezocht aan het begin van de zestiende eeuw een groot aantal Europese landen. In zijn gevolg bevond zich de schrijver Antonio de Beatis, die een verslag maakte van de reis. De Italiaan beschreef de Noord- en Zuid-Nederlandse herbergen als de beste van heel Europa. Hier trof hij de mooiste meubels, het beste bier en de meest zelfstandige vrouwen aan. De Beatis schreef dat herbergiersters de leiding over de herbergen hadden en alle voorkomende werkzaamheden verrichtten, al dan niet samen met hun echtgenoten.¹³⁷ De herbergiersters en hun dienstmeiden kwamen soms bij de gasten

---

133 Van Uytven, ‘Bier und Brauer’, 230.

134 Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 427.

135 Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 428-429, 464.

136 Aerts, *Bier, brouwers en brouwerijen*, 465, bijlage v 1143, ‘Eedt der Brouweren ende henne Huijsvrouwen.’

137 Veth en Muller, *Albrecht Dürers Niederländische Reise*, 24.

aan tafel zitten om een praatje te maken, wat door de Italiaanse bezoekers als erg prettig werd ervaren.¹³⁸

Niet alleen in de Noordelijke Nederlanden maar ook in de omringende landen was het gebruikelijk dat vrouwen als drankverkoopsters werkten. Zij konden eigenaar van een drankwinkel, tapperij of herberg zijn, of ze waren in dienst bij een tapper of herbergier. Er is weinig literatuur voorhanden over de economische en sociale positie van vrouwelijke drankhandelaren in Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden. Over tapperijen en herbergen in het algemeen is wel meer bekend. In deze paragraaf komt eerst de afname van vrouwen in Engelse tapperijen en herbergen aan de orde. Daarna worden hun beroepsgenoten in Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden besproken. De tot nu toe gebruikelijke paragraafindeling wordt hierbij zoveel mogelijk aangehouden.

Afname van tapsters en herbergiersters in Engeland

Engelse alebrouwsters brouwden en verkochten zelf hun bier.¹³⁹ In de middeleeuwen waren het bijna uitsluitend vrouwen die ale taptten. Rond het jaar 1500 was nog steeds negentig procent of meer van de ale tapperijen in handen van vrouwen. In de zestiende eeuw vond er een verschuiving plaats van vrouwelijke naar mannelijke tappers. Aan het eind van deze eeuw waren de verhoudingen omgedraaid, al varieerde het per periode en plaats. In Shrewsbury was omstreeks 1630 meer dan een derde van de tappers een vrouw, terwijl in Manchester en omgeving in dezelfde periode het aandeel vrouwelijke tappers ongeveer twintig procent bedroeg.¹⁴⁰ Volgens Anne Laurence was na de zestiende eeuw gemiddeld in heel Engeland nog maar één op de vier tapperijen in handen van een vrouw.¹⁴¹ Marjorie McIntosh heeft het zelfs over nog maar één op de tien, ondanks een toename van het totale aantal tapperijen in de steden. De overgebleven tapsters waren meestal weduwen met kleine bedrijven. Wel waren er meer vrouwen bijgekomen die ale op straat verkochten, als ventster of in stalletjes. Omdat het ook hier gebruikelijk was dat de brouwerijen het bier op krediet leverden, was dit een goede manier voor arme vrouwen (en mannen) om geld te verdienen.¹⁴² De straatverkopers hoefden niet te investeren in een tapperij of winkelruimte en pas nadat zij het bier verkochten hoefden ze de brouwer te betalen. Bovendien hadden ze voor de straatverkoop geen vergunning nodig.

¹³⁸ Mączak, *De ontdekking van het reizen*, 203.

¹³⁹ Het lijkt erop dat er in Engeland geen strikte scheiding bestond tussen verkopers en tappers.

¹⁴⁰ Kümin, *Drinking matters*, 62.

¹⁴¹ Laurence, *Women in England*, 150-151.

¹⁴² McIntosh, *Working women*, 156-157, 161, 172-173; Unger, *Beer in the middle ages*, 227.

Tegen het einde van de zestiende eeuw was de verhouding dus volledig tegenovergesteld aan de verhouding aan het einde van de middeleeuwen. De afgenomen vraag naar ale is te verklaren door de toegenomen populariteit van zoete wijn en hobbier. De reden voor de verschuiving van vooral vrouwelijke naar vooral mannelijke drankverkopers is minder duidelijk. Het is mogelijk dat er een wijziging in de manier van registratie van de verkopers heeft plaatsgevonden, die de wisseling van vooral vrouwen naar vooral mannen veroorzaakte. Dit is echter niet erg waarschijnlijk.¹⁴³ Er moet dus een daadwerkelijke verschuiving hebben plaatsgevonden van vrouwelijke naar mannelijke tappers. De veranderende moraal ten aanzien van drankverkopende vrouwen en de moeizame toegang van vrouwen tot kapitaal zullen hierbij de meest invloedrijke factoren zijn geweest. De veranderende moraal kwam tot uiting in de toenemende bezorgdheid van de overheid met betrekking tot de orde en fatsoenlijk gedrag in tapperijen en herbergen. In 1495 vaardigde het parlement een wet uit waarin lokale ordebewaarders werd opgedragen toezicht te houden op het goede gedrag van tappers. Zonodig konden zij bedrijven sluiten.¹⁴⁴ Dit had vooral gevolgen voor vrouwelijke tappers en herbergiers. Vrouwen waren volgens de bestuurders minder goed in staat orde te houden en makkelijker te bedreigen, wanneer er problemen ontstonden in hun bedrijven. Ook had de overheid moeite met het overnachten van mannen bij ongehuwde of verweduwd vrouwen. De lokale bestuurders waren bevreesd voor een mogelijke aantasting van de zedelijkheid van de vrouwen, wanneer er mannen bij hen bleven slapen.¹⁴⁵ Of de vrees van de lokale overheid terecht was valt niet meer te achterhalen, maar het had ongetwijfeld invloed op hun bereidheid vrouwen een tapvergunning te verschaffen.¹⁴⁶ Vanaf 1552 werden tapvergunningen verplicht en, hoewel nergens officieel stond geschreven dat vrouwen er niet

---

¹⁴³ Bij de registratie van een tapperij of herberg werd tot het einde van de vijftiende eeuw alleen de naam van het hoofd van het huishouden opgeschreven. Ten tijde van de eeuwwisseling ontstonden er steeds meer (sociale) problemen rond tapperijen en herbergen. Om grip te krijgen op de problemen was een precieze registratie noodzakelijk van degene die de tapperij of herberg bezat en er de dagelijkse leiding over voerde. Uit deze registratie bleek dat negen van de tien bedrijven onder dagelijkse leiding stond van een vrouw. Het is mogelijk dat enige jaren later de manier van registreren weer veranderde en dat daardoor op papier de vrouwen verdwenen. Het terugdraaien van de wijze van administratie zou echter zeer onverstandig zijn, aangezien de registratie juist gewijzigd was om een betere grip op de bedrijfstak te krijgen. Dit werd dan alsnog teniet gedaan. Ook McIntosh acht dit onwaarschijnlijk. McIntosh, *Working women*, 172-173, 178.

¹⁴⁴ Hunter, 'English inns', 66.

¹⁴⁵ Hanawalt, 'Good and ill repute', III; McIntosh, *Working women*, 158, 160.

¹⁴⁶ McIntosh, *Working women*, 179.

voor in aanmerking kwamen, werden ze bij voorkeur verstrekt aan ‘men of ‘trust’, honest conversation and suitability for keeping an alehouse’.¹⁴⁷

Daarnaast waren vooral herbergen maar ook veel tapperijen in de vroegmoderne tijd groter van omvang dan in de middeleeuwen. Tevens waren de dranken die er werden geschonken, bier en zoete wijn, duurder dan ale.¹⁴⁸ Het is al eerder aan de orde gekomen dat vrouwen zonder man minder goed toegang hadden tot kapitaal dan gehuwden en hierdoor dus moeilijker een eigen tapperij of herberg konden kopen.¹⁴⁹ De meeste mannelijke tappers en herbergiers waren getrouwd, waardoor zij samen met hun echtgenote konden investeren in het bedrijf.

De bovenstaande oorzaken bieden een afdoende verklaring voor de algemene verschuiving van vrouwelijke naar mannelijke tappers en herbergiers. Hiermee is echter nog steeds niet duidelijk waarom juist de kleine aletapperijen van vrouwen verdwenen. Ook in de literatuur wordt hier niet nader op ingegaan. De meest voor de hand liggende verklaring is dat de verdwijning van aletapsters samenhang met de verdwijning van alebrouwsters. De vrouwen die in de middeleeuwen ale verkochten, brouwden het voor het merendeel zelf. Maar aan het einde van de zestiende eeuw was de vraag naar ale en daarmee het aantal alebrouwerijen, sterk afgenomen. Ook was er in de steden geen vrouw meer die zelf brouwde, op een enkele weduwe na. Het verkopen van zelf gebrouwen ale hield dus op en daarmee verdwenen blijkbaar niet alleen de alebrouwsters, maar ook de aleverkoopsters.

Dat er nog wel een aantal weduwen als tapster of herbergierster werkte, kwam doordat in sommige grotere gemeenschappen oudere vrouwen en weduwen zonder problemen een vergunning kregen. In Chester mochten zowel gehuwde als ongehuwde vrouwen en weduwen drank verkopen, behalve dat ‘no woman between the age of xiii & xl yeares shall kepe any taverne or alehowse’.¹⁵⁰ Volgens de lokale bestuurders was de kans kleiner bij oudere vrouwen dan bij jonge en ongehuwde vrouwen dat zij naast drank ook seksuele diensten aanboden, waardoor de zedelijkheid minder in gevaar kwam.¹⁵¹ Daarnaast werd tappen steeds meer beschouwd als passend werk voor gebrekkigen en weduwen, omdat zij hierdoor minder vaak een beroep hoefden te doen op de armenzorg.¹⁵²

In de zeventiende eeuw werd gin (jenever) snel populair. Londen telde in 1621 al tweehonderd distilleerderijen. Gin was eenvoudig te maken, zeker in vergelijking tot bier en de kosten waren laag. De accijns was minimaal, slechts twee pen-

---

147 Hunter, ‘English inns’, 67.

148 McIntosh, *Working women*, 202.

149 Zie ook: Van Aert, *Tot ‘leven of overleven’*, 525; Unger, *Beer in the middle ages*, 228.

150 Clark, *Working life*, 232.

151 McIntosh, *Working women*, 157.

152 Clark, *Working life*, 230-231. Er waren natuurlijk ook jonge weduwen, waarbij het risico op ongewenst gedrag bleef bestaan. Hen werd een vergunning waarschijnlijk geweigerd.

nies per gallon (ca. 4,5 liter) en een vergunning was niet nodig. Hierdoor nam het aantal gintappers snel toe en telde Londen er maar liefst 6.187 in 1725. Onder hen waren relatief veel vrouwelijke verkopers, een kwart tot een derde van de ginvverkopers in de achttiende eeuw waren vrouwen. Tijdgenoten schreven dat vooral veel dienstbodes en echtgenotes van arbeiders een drankhandeltje dreven.¹⁵³ Waarschijnlijk verkochten de vrouwen de gin zonder er een zitmogelijkheid bij te bieden. Klanten moesten de drank dus wel mee naar huis nemen, waardoor het geen ordeproblemen of gevaar voor de openbare zeden met zich meebracht.

Geen gildelidmaatschap, wel vergunningsplichtig

Tappers en herbergiers moesten in Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden (meestal) over een vergunning beschikken, net als in de Noordelijke Nederlanden. Hierboven bleek al dat het voor vrouwen in Engeland niet eenvoudig was om een vergunning te krijgen. Ook in Duitsland was het voor vrouwen zonder man niet eenvoudig om een herberg of tapperij te beginnen, waardoor het aandeel van zelfstandige vrouwen beperkt was.¹⁵⁴ Daarnaast waren in de Noordelijke Nederlanden alle groepen drankverkopers in een algemeen drankverkopersgilde verenigd, of ze hadden zelfs een eigen gilde.¹⁵⁵ De andere hier onderzochte landen kenden geen drankverkopersgilden. Een uitzondering vormden de brandewijnstokers en -verkopers in Antwerpen.¹⁵⁶ Dit waren winkeliers die hun zelfgestookte brandewijn verkochten. In hun winkels was geen gelegenheid om de drank ter plaatse te nuttigen. Ze vielen onder het Antwerpse meerseniersgilde (kleinhandelsgilde) en vrouwen konden ook lid worden, net als bij de andere kleinhandelsgilden.¹⁵⁷ Zij hoefden hiervoor geen leertijd te doorlopen of aan andere voorwaarden te voldoen.¹⁵⁸ Het percentage vrouwen onder de brandewijnverkopers was hoog, maar het totaal aantal verkopers laag. In 1636 telde het beroep evenveel mannelijke als vrouwelijke beoefenaars. Dit waren er in

153 Burnett, *Liquid pleasures*, 161-163.

154 Ogilvie, *Bitter living*, 245.

155 Ook moesten in de Noordelijke Nederlanden alle drankverkopers over een vergunning beschikken.

156 En misschien ook drankverkopers in andere Zuid-Nederlandse steden met een winkel waar niet getapt werd, maar daarover zijn mij geen gegevens bekend.

157 De vrouwen die op de ledenlijsten stonden waren ongehuwd, of weduwen. Gehuwde vrouwen kwamen er niet op voor. Of zij ook niet in deze beroepen werkten is niet met zekerheid te zeggen, maar waarschijnlijker is dat zij onder de naam van hun man geregistreerd werden, ook al deden de vrouwen het werk.

158 Voor een klein aantal nijverheidsberoepen die ook onder het meerseniersgilde vielen moest wel een leertijd doorlopen worden, maar brandewijnstoken hoorde daar niet bij. Van Aert, *Tot 'leven of overleven'*, 67-69.

totaal zes; drie mannen en drie weduwen. In 1681 waren er vier mannen en drie weduwen. Vanaf 1690 werkte geen enkele vrouw meer als brandewijnverkoopster in Antwerpen.¹⁵⁹ De totale aantallen brandewijnverkopers zijn erg klein en het is niet bekend of de weduwen de winkel na het overlijden van hun echtgenoot hebben voortgezet, of dat zij nooit met een brandewijnverkoper getrouwd zijn geweest. Wel kan vastgesteld worden dat vrouwen brandewijn mochten stoken en verkopen, ook al was het een gildegebonden beroep. Het is echter niet duidelijk of dat voor alle vrouwen mogelijk was, of uitsluitend voor weduwen van gildeleden.

Kleine drankwinkel of grote herberg

De financiële en sociale positie van de drankverkopers was afhankelijk van welke dranken zij op welke manier verkochten en van de omvang van hun onderneming. Degenen die op straat hun dranken uitventten, bevonden zich onderaan de sociale ladder. Zij beschikten niet over een winkelruimte of gelagkamer, laat staan over een huis waarin gasten konden blijven slapen. Aan de andere kant stonden de herbergiers met grote bedrijven, waarin reizigers konden eten en overnachten. Niet zelden boden herbergiers ook andere diensten aan; er waren herbergen met (inpandige) kaatsbanen, met stallen waar paarden verzorgd en gewisseld werden, sommige herbergiers verhuurden ruimtes voor vergaderingen en feesten en bij andere werden gevangenen tijdelijk bewaard en soms berecht.¹⁶⁰ Deze extra faciliteiten vroegen om grotere gebouwen en meer personeel. De eigenaren van dergelijke grote bedrijven behoorden dan ook zonder uitzondering tot de rijkere delen van de bevolking.¹⁶¹ Grote herbergen en tapperijen werden in heel Europa gewoonlijk door echtparen opgezet en gedreven. Het werk deden zij samen met hun kinderen en personeel. Het is bekend dat onder het dienstpersoneel in de herbergen en tapperijen veel vrouwen waren, maar gegevens over precieze aantallen ontbreken.¹⁶²

Wanneer een herbergier overleed, kon in alle gebieden zijn weduwe de herberg voortzetten. De weduwen kregen hierbij het volle eigendom en volledige zeggenschap over de herberg en het personeel.¹⁶³ Omdat de tapperijen en herbergen niet gildegebonden waren, konden weduwen zonder beperkingen doorgaan met de

¹⁵⁹ Van Aert, *Tot 'leven of overleven'*, 282-283.

¹⁶⁰ Zie onder andere Chartres, 'The eighteenth-century English inn', 214, 217; Kümin en Tlusty, 'Introduction', 8; Pennington, 'Inns and taverns', 120; Tlusty, *Bacchus and civic order*, 43.

¹⁶¹ Chartres, 'The eighteenth-century English inn', 215-216.

¹⁶² Hanawalt, 'Good and ill repute', 107; McIntosh, *Working women*, 160-161, 169, 206.

¹⁶³ Hill, *Women alone*, 46-47.

herberg. Zij hoefden dus niet te zorgen voor een ervaren meesterknecht die het eigenlijke werk deed, of hun bedrijf over te dragen aan hun man of zoon indien zij hertrouwden. Dit in tegenstelling tot wat gebruikelijk was in veel ambachtelijke beroepen in Engeland en Duitsland. Hoewel weduwen de arbeidskracht van hun man moesten missen, was het vaak goed mogelijk om samen met het personeel de herberg voort te zetten, desnoods op een kleinere schaal.

5.6 Besluit: brouwen en bedienen

In dit hoofdstuk zijn de mogelijkheden voor arbeidsdeelname in de brouwnijverheid en de drankhandel onderzocht van vrouwen in de landen die de Noordelijke Nederlanden omringen. Zij zijn vergeleken met elkaar en met de Hollandse vrouwen. In de onderstaande tabel zijn de bevindingen uit dit hoofdstuk met betrekking tot vrouwen in de brouwnijverheid kort weergegeven.

Tabel 5.3 Verkorte weergave van bevindingen over brouwsters in internationale vergelijking

Brouwnijverheid	Holland	Engeland	Duitsland	Zuidelijke Nederlanden
commerciële brouwnijverheid wordt in de middeleeuwen beheerst door vrouwen	nee	ja	nee	nee
brouwsters worden in de vroegmoderne tijd verdrongen uit het beroep	nee	ja	gedeeltelijk	gedeeltelijk
vrouwen blijven op het platteland en/of voor eigen gebruik brouwen	nee	ja	ja	nee
vrouwen hebben in de middeleeuwen toegang tot het brouwersgilde	ja	ja	ja	n.v.t.
brouwersweduwen hebben in de vroegmoderne tijd toegang tot het brouwersgilde	ja	ja	ja	ja
niet-brouwersweduwen hebben in de vroegmoderne tijd toegang tot het brouwersgilde	ja	nee	nee (Neurenberg uitgezonderd)	nee (brouwersdochters in Lier uitgezonderd)
een opleiding is voor brouwers vereist	nee	nee	ja	ja
brouwersweduwen kunnen grote brouwerijen leiden	ja	ja	ja	ja
er is veel kapitaal vereist voor het opzetten en exploiteren van een brouwerij	ja	nee	nee	ja
gezellen verzetten zich tegen meewerkende vrouwen in de brouwerij	nee	n.v.t.	nee	niet bekend
het brouwambacht is in hoge mate erfelijk	ja	niet bekend	niet bekend	ja
vrouwelijke werknemers zijn aanwezig in de brouwerij	ja	nee	ja	ja
meewerkende echtgenotes zijn aanwezig in de brouwerij	ja	niet bekend	ja	ja

Uit de vergelijking bleek dat de organisatie van de brouwnijverheid en de positie van vrouwen binnen de brouwerijen in Engeland, Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden onderling verschilde en ook anders was dan die in Holland. Engeland nam een aparte positie in, hier verdwenen vrouwen gedurende de vroegmoderne periode geheel uit de commerciële brouwnijverheid in de steden. In de andere twee landen waren zij vanaf het begin bij de brouwnijverheid betrokken en zij bleven dat ook, net als in Holland. De verschillen zaten met name in de regelgeving vanuit de gilden en in het voor een brouwerij benodigde kapitaal. De factor die het meest van invloed was op de arbeidsparticipatie van vrouwen was de institutionele regelgeving.

In Engeland deed zich een andere ontwikkeling voor dan in de andere landen. Gedurende de middeleeuwen werkten in Engeland voornamelijk vrouwen als brouwster, zowel in de steden als daarbuiten. Vanaf het moment dat het alleen voor brouwersweduwen nog mogelijk was om gildelid te worden, lag het aandeel vrouwen op ongeveer zeven procent. Dit was aanzienlijk lager dan in de Hollandse brouwersgilden. Toch was het daadwerkelijk aantal brouwsters in de Engelse steden in de zestiende eeuw hoger, doordat het gildelidmaatschap aanvankelijk niet verplicht was en veel vrouwen brouwden zonder lid te zijn. In 1579 werd het gildelidmaatschap wel verplicht gesteld en de resterende alebrouwsters in Londen stopten met brouwen. Aan het einde van de zestiende eeuw waren de kleinschalige alebrouwerijen vervangen door grote, commerciële hoptierbrouwerijen. In slechts enkele brouwerijen werkten nog vrouwen, maar uitsluitend wanneer zij als weduwen de bedrijven voortzetten. In de zeventiende eeuw verdwenen ook de brouwersweduwen uit de brouwerijen. Ook in andere steden deed zich een soortgelijke ontwikkeling voor. De regelgeving vanuit de gilden had dus een zeer negatieve invloed op de mogelijkheden voor arbeidsparticipatie van vrouwen in de brouwnijverheid. Van een ongeorganiseerd ambacht dat tijdens de middeleeuwen gedomineerd werd door vrouwen die aan huis en zonder personeelsleden werkten, was de brouwnijverheid in de vroegmoderne tijd veranderd in een strak gereguleerde bedrijfstak met grote ondernemingen, waarin vrouwen geen rol meer speelden.

Naast het volledig verdwijnen van vrouwen uit de brouwerijen verschilde Engeland in nog een ander opzicht met de overige hier onderzochte gebieden. In de steden werden namelijk op grote schaal nieuwe hoptierbrouwerijen opgericht, waarin vrouwen vanaf het begin geen rol speelden. Doordat de verkoop van hoptier al gauw die van ale overtrof, werkten in de steden uiteindelijk alleen nog mannen als commerciële brouwers. Ale werd echter nog steeds door vrouwen thuis gebrouwen voor eigen gebruik. Daarnaast werkten er op het platteland nog rondtrekkende brouwsters en dienstmeiden die tevens als brouwster fungeerden. Bovendien werd hier ook nog veel ale door vrouwen voor thuisconsumptie gebrouwen.

Ook in de meeste Duitse en Zuid-Nederlandse steden was toetreding tot de brouwersgilden aan regels onderworpen. Nieuwe brouwers moesten aan strikte opleidingseisen voldoen. De opleidingseis diende voornamelijk om een te grote aanwas van brouwers te voorkomen. Een bijkomend gevolg hiervan was dat vrouwen geen toegang hadden tot de brouwnijverheid. Voor brouwersweduwen en in een enkel geval voor brouwersdochters (Lier), werd een uitzondering gemaakt. Omdat hierdoor in Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden bijna uitsluitend brouwersweduwen brouwden, zat er uiteindelijk weinig verschil in het aandeel van vrouwen onder de brouwers in deze gebieden en Holland. Het aandeel brouwers bedroeg overal ongeveer vijftien procent. Alleen in Lier telde het brouwersgilde in de vroegmoderne tijd gemiddeld twintig procent vrouwelijke leden. Dit was vergelijkbaar met het percentage vrouwen in Haarlem. Onder de vrouwen in Lier en in Haarlem bestond een kwart van de brouwsters uit ongehuwde brouwersdochters, wat in de andere hier onderzochte Zuid-Nederlandse steden officieel niet was toegestaan. Het percentage vrouwen lag in totaal een derde hoger dan in de steden waarin alleen brouwersweduwen mochten brouwen.

Onder de drankhandelaren bevonden zich in alle hier onderzochte gebieden vrouwen, net als in Holland. De informatie over hen was beperkter dan die over de brouwsters, zoals de onderstaande tabel met bevindingen laat zien.

Tabel 5.4 Verkorte weergave van bevindingen over drankhandelaarsters in internationale vergelijking

Drankhandel	Holland	Engeland	Duitsland	Zuidelijke Nederlanden
er zijn veel zelfstandige vrouwelijke drankhandelaren	ja	nee	waarschijnlijk niet	niet bekend
moraal en zedelijkheid spelen een rol bij het verlenen van een vergunning aan vrouwen	nee	ja	niet onderzocht	niet onderzocht
gildelidmaatschap is verplicht voor drankhandelaren	ja	nee (er is geen gilde)	nee (er is geen gilde)	nee (er is geen gilde)
weduwen kunnen de ondernemingen zonder restricties voortzetten	ja	ja	ja	ja

De drankverkopers hadden geen gildelidmaatschap nodig, ze konden hun investeringen zeer laag houden en veel vrouwen dreven een drankwinkel of tappe-rij als nevenarbeid, naast hun hoofdberoep of het inkomen van hun echtgenoot. Herbergen vereisten meer investeringen en werden in de regel overal door echt-paren gedreven. Na de dood van hun man konden weduwen de herberg voortzetten. Omdat er geen drankhandelaarsgilden waren, hoefden zij niet aan de eisen

van een gilde te voldoen.¹⁶⁴ Met de afwezigheid van een eigen gilde onderscheidde de buitenlandse drankhandelaren zich van hun vakgenoten in Holland. Dit maakte echter geen verschil in het aandeel van vrouwen in deze beroepen, omdat de Hollandse gilden geen restrictieve maatregelen hanteerden.

In Engeland werd het vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw voor vrouwen wel moeilijk gemaakt om een drankverkopersvergunning te krijgen. Hierdoor nam het percentage vrouwelijke tappers in de zestiende eeuw sterk af. Een deel van hen ging ertoe over drank op straat te verkopen, omdat straatventers geen vergunning hoefden te hebben. In de zeventiende en achttiende eeuw was gin erg populair. Het was goedkoop te verkrijgen en ginverkopers hadden geen vergunning nodig. Onder hen waren veel vrouwen. Hieruit blijkt dat als er geen institutionele barrières waren, vrouwen in groten getale gebruik maakten van de mogelijkheden die zij hadden om geld te verdienen. Deze handelswijze constateerde Sheilagh Ogilvie ook bij de vrouwen in het Duitse Württemberg.¹⁶⁵

Uit deze internationale vergelijking van vrouwen in de brouwerijen en drankhandel bleek dat in Duitsland en de Zuidelijke Nederlanden, maar vooral in Engeland beperkende institutionele regelgeving voor vrouwen van doorslaggevend belang was ten aanzien van hun arbeidsmogelijkheden. Indien er geen beperkende maatregelen golden ten aanzien van de arbeidsdeelname van vrouwen, was de participatiegraad over het algemeen gelijk aan dat van vrouwen in vergelijkbare beroepen in de Hollandse steden.

---

164 Met uitzondering van de brandewijnverkopers in Antwerpen.

165 Ogilvie, *A bitter living*, 328.

Hoofdstuk 6

Conclusie: leven in de brouwerij, branderij of drankhandel

In dit boek zijn de resultaten van mijn onderzoek naar de arbeidsparticipatie van vrouwen in brouwerijen, branderijen en de drankhandel weergegeven. Het doel van dit onderzoek was een antwoord te geven op de vragen hoeveel vrouwen er in de dranknijverheid werkten, welke veranderingen zich daarin voordeden, hoe de arbeidsmogelijkheden van vrouwen in deze bedrijfstak zich ontwikkelden en welke factoren in welke mate hierop van invloed waren. Voor elke beroepsgroep onderzocht ik vier factoren die van invloed kunnen zijn geweest op de mogelijkheden en de arbeidspositie van vrouwen. Tot besluit wordt geanalyseerd welke betekenis de factoren economische conjunctuur, institutionele regelgeving, kapitaal en de bijbehorende sociale status en burgerlijke staat en levensloop hadden voor de arbeidsdeelname van vrouwen. De factoren hadden niet op elke beroepsgroep of in alle onderzochte gebieden evenveel invloed. Daarom geef ik de waarde ervan aan voor de vrouwen in de afzonderlijke beroepen en gebieden. Daarnaast maak ik duidelijk hoe zij onderling waren verbonden en elkaar wederzijds beïnvloedden. Ook de verschillen en overeenkomsten tussen de diverse Hollandse steden, de Brabantse Meierij en de steden en het platteland in Duitsland, Engeland en de Zuidelijke Nederlanden zullen hierbij geanalyseerd worden.

6.1 Economische conjunctuur

De eerste voor elke beroepsgroep onderzochte factor is de invloed van de economische conjunctuur op de arbeidsparticipatie van vrouwen. De opvallende uitkomst hiervan is dat een op- of neergaande economische conjunctuur niet binnen alle beroepen hetzelfde effect had op de mogelijkheden voor vrouwen. Gemiddeld genomen neemt bij een aantrekkende economie de arbeidsparticipatie van alle bevolkingsgroepen toe. Er is dan immers meer vraag naar arbeid en dus meer gelegenheid voor iedereen om aan werk te komen. Bij de drankverkopers bleek het inderdaad op deze wijze te gaan. Een stijgende vraag naar brandewijn en jenever zorgde voor een toename van het aantal verkopers, zowel mannen als vrouwen. Het beroep was makkelijk toegankelijk en wanneer de vraag afnam waardoor sommige verkopers moesten stoppen, gingen er weinig investeringen verloren. Bij een opgaande conjunctuur gingen er niet alleen meer mensen in de drankhandel werken, er vonden ook binnen de beroepsgroep verschuivingen

plaats. Dit kwam het meest duidelijk tot uiting aan het einde van de achttiende eeuw in Leiden, waar zowel mannelijke als vrouwelijke verkopers hun vergunning inruilden voor een tappers- of herbergiersakte waarmee zij hun mogelijkheden aanzienlijk verruimden. De betrokken handelaren versterkten hiermee hun economische positie en bereikten een hogere sociale status.

Net als de drankhandel bood ook de brandewijnering in Schiedam tijdens periodes van snelle groei goede mogelijkheden voor mannen en vrouwen om een branderij te beginnen. Hoewel het totale aantal mannen aanzienlijk groter was dan het aantal vrouwen, bleef de verhouding tussen hen min of meer gelijk. Andersom werkte het echter niet op dezelfde manier, bij een terugloop in het aantal branderijen was de afname geheel toe te schrijven aan de mannelijke branders. Het aantal vrouwen bleef stabiel, waardoor hun relatieve aandeel behoorlijk steeg. Ditzelfde opmerkelijke verschijnsel deed zich ook voor bij de brouwerijen. Op de momenten dat de brouwering achteruitging waren er procentueel meer brouwsters dan in periodes met een gelijkblijvende of opgaande conjunctuur. In het laatste geval nam het percentage vrouwen onder de brouwers zelfs af.

De verklaring voor deze schaarbeweging is gelegen in twee andere hier onderzochte factoren. De eerste betreft het kapitaal dat geïnvesteerd was in een brouwerij of branderij. De tweede factor is de fase van de levenscyclus waarin de brouwers en branders zich bevonden op het moment dat zij als zelfstandig ondernemer werden geregistreerd. Bijna alle brouwsters en een groot deel van de brandsters waren weduwen, die bestaande bedrijven voortzetten. Voor de meesten van hen was het geen overweging of zij de onderneming voort zouden zetten, of dat zij wellicht beter iets anders konden gaan doen. In feite hadden ze deze keuze al lang geleden samen met hun echtgenoten gemaakt. Daarnaast was het in tijden van een neergaande economische conjunctuur onvoordelig om de onderneming te verkopen, als het al lukte om een koper te vinden. Al geïnvesteerd kapitaal zou dus niet of slechts ten dele worden terugverdiend. Potentieel geïnteresseerden die nog niet in deze beroepen actief waren, zullen er bij een neergaande conjunctuur de voorkeur aan hebben gegeven om in een andere bedrijfstak te gaan werken. Hierdoor kwamen er weinig tot geen nieuwe mannelijke brouwers bij, aangezien alleen mannen (of eigenlijk: echtparen waarvan alleen de man geregistreerd werd) brouwer werden zonder een bedrijf te erven. Bij de branders waren er wel enkele vrouwen die zelfstandig een branderij oprichtten, maar ook hier waren mannen onder de nieuwkomers veruit in de meerderheid. Tot slot waren het over het algemeen mannen die nog maar kort als brouwer of brander werkten, die door de slechte economische situatie genoodzaakt werden te stoppen. Weduwen die een al jaren bestaande onderneming leidden, hadden een vaste klantenkring en afzetmarkt. Zij liepen hierdoor minder risico op een faillissement en hun aantal nam hierdoor niet af.

De invloed van de economische conjunctuur kan dus niet los worden gezien van de benodigde hoeveelheid kapitaal in een bepaald beroep en meestal niet van

de fase in de levenscyclus waarin vrouwen verkeerden. Indien een beroep weinig investeringen vroeg, nam de arbeidsparticipatie van mannen en vrouwen binnen eenzelfde beroep in gelijke mate toe of af, behalve wanneer het weduwen van gildeleden betrof. Het absolute aantal vrouwen binnen de min of meer gesloten beroepsgroepen fluctueerde weinig omdat het hier om weduwen van vakgenoten ging, die de ondernemingen voortzetten ongeacht de staat van de economie. Voor hen was het niet de economische conjunctuur die bepaalde of zij zelfstandig gingen brouwen, maar de fase in hun levenscyclus waarin zij zich op dat moment bevonden. Het aandeel van mannen wisselde sterker, omdat bij hen de economische situatie van veel groter belang was.

6.2 Institutionele regelgeving en gilden

Lokale overheden beslisten over het al dan niet toekennen van vergunningen om een bepaald beroep uit te oefenen. In gildegebonden beroepen stelde het gildebestuur de voorwaarden op waaraan nieuwe leden moesten voldoen. Over het algemeen had institutionele regelgeving een negatievere invloed op de mogelijkheden voor vrouwen dan op de mogelijkheden voor mannen om een beroep uit te oefenen. Uit de literatuur blijkt dat in gildegebonden beroepen vrouwen meestal een marginale positie innamen. Ook wanneer er geen gilde maar wel een vergunningsplicht bestond, waren vrouwen vaak in de minderheid. De in dit boek onderzochte drankhandelaren vormden hierop een uitzondering. Bij het verlenen van een vergunning werd in de Hollandse steden geen onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen. De oprichting van de drankhandelsgilden in de zeventiende eeuw bracht hierin geen verandering. Het gevolg was dat dit beroep zowel ongehuwde als gehuwde vrouwen en weduwen een goede mogelijkheid bood om zelfstandig werk te verrichten. Dit werd nog versterkt door de lage investeringen waarmee een deel van de ondernemingen kon worden opgezet. Vrouwen vormden dan ook een groot deel van de drankhandelaren, in Leiden vaak zelfs de helft of meer van het totale aantal. In Haarlem en Rotterdam leek op basis van de gildeledenlijsten van drankhandelaren het aantal vrouwen beduidend lager te liggen dan in Leiden. In de eerste twee steden echter werden gehuwde vrouwen die drank verkochten niet onder hun eigen naam geregistreerd, zoals ook in veel andere steden en beroepen gebruikelijk was. Door verschillende bronnen te onderzoeken en de uitkomsten met elkaar te combineren, bleek dat gehuwde vrouwen in deze steden wel als zelfstandig drankhandelaarster werkten en dat het percentage vrouwen ook in Haarlem en Rotterdam aanzienlijk was.

Naast regelgeving vanuit de overheid kon de aanwezigheid van ambachtsgilden een obstakel vormen voor de arbeidsdeelname van vrouwen. Het meest gebruikte instrument voor uitsluiting was de voorwaarde van een officiële opleiding in het vak. Bij de Hollandse brouwers- en brandewijnbrandersgilden was een opleiding

in het beroep niet vereist, geen enkele van deze organisaties stelde scholing of een examen verplicht. Ook de erfrechten van de ondernemingen en het gildelidmaatschap waren voor weduwen en weduwnaars, voor dochters en zonen gelijk. Op het platteland van de Meierij waren geen gilden. Indien de brouwersgilden een negatieve rol speelden bij de mogelijkheden tot arbeidsparticipatie van vrouwen, was het te verwachten dat de Meierij in verhouding meer brouwsters zou tellen dan de Hollandse steden. Dit was echter niet het geval. De aan- of afwezigheid van gilden had in deze beroepen dus geen invloed op de mogelijkheden voor vrouwen. Als er uitsluitend wordt gekeken naar de institutionele regelgeving kan verwacht worden dat het aandeel van vrouwen en mannen binnen deze beroepen gelijk zou zijn. Dat er desondanks onder de brouwers en branders gemiddeld toch niet meer dan respectievelijk vijftien en elf procent vrouwen waren, had andere oorzaken dan uitsluiting door de gilden.

Dat maatregelen vanuit de overheden of de gilden om (bepaalde groepen) vrouwen te weren wel degelijk effectief konden zijn, laat de participatiegraad van vrouwen in de dranknijverheid in de ons omringende landen zien. Na analyse van de invloed van de verschillende factoren blijkt institutionele regelgeving in deze landen de belangrijkste factor te zijn geweest om de sekseratio binnen bepaalde beroepen te verklaren. Dit komt overeen met hetgeen Sheilagh Ogilvie constateerde op basis van haar onderzoek in het Duitse Württemberg. Zij zag daar dat regelgeving, vanuit gilden of de overheid, van doorslaggevend belang was voor de arbeidsparticipatie van vrouwen. Vrouwen in het algemeen of bepaalde groepen onder hen werden geheel of gedeeltelijk uitgesloten van de arbeidsmarkt.¹

In tegenstelling tot in de Hollandse steden werd in Engeland in de vroegmoderne periode aan vrouwen die drank wilden verkopen in een tapperij of herberg met grote regelmaat een vergunning geweigerd. Deze weigering was een gevolg van de sterk patriarchale instelling van lokale overheden, zoals Judith Bennett en andere historici betoogden.² Uit angst voor ongeregelde heden, met name op het gebied van de zedelijkheid, werden veel alleenstaande vrouwen uitgesloten van het beroep. Deze patriarchale houding werd expliciet gemaakt in de regelgeving, in sommige plaatsen kregen alleen (oudere) weduwen en oudere vrouwen een tappersvergunning omdat zij geen bedreiging vormden voor de zedelijke moraal. Hierdoor werd een groot deel van de vrouwen uitgesloten van het beroep en was hun totale aandeel aanzienlijk kleiner dan bij de drankhandelaren in de Hollandse steden. In slechts enkele gevallen was een vergunning niet verplicht om drank te mogen verkopen, bijvoorbeeld voor straatventers en voor de verkoop van gin in Londen. Vrouwen grepen deze mogelijkheden om zelfstandig een inko-

¹ Ogilvie, *A bitter living*, 328-334.

² Zie onder andere: Bennett, *Ale, beer and brewsters*; Hanawalt, *Of good and ill repute*; Ibidem, *The wealth of wives*; Howell, *Women, production and patriarchy*.

men te verdienen in groten getale aan. Het lijkt met elkaar in tegenspraak te zijn dat bepaalde groepen vrouwen niet als tapster, maar wel als straatventster of ginverkoopster mochten werken. Het onderscheid is echter begrijpelijk vanuit het oogpunt van de betrokken overheden. Zorgen over de zedelijkheid lagen meer voor de hand wanneer ongehuwde vrouwen alleen een tapperij dreven. Klanten verbleven in dat geval in hun huis, terwijl zij alcohol nuttigden. Bij de straatventsters en ginverkoopsters werd de drank slechts afgehaald en het werd ergens anders opgedronken. Ditzelfde gold ook voor de bier- en brandewijnverkopers in Holland. De tapsters en herbergiersters hadden wel te maken met drinkende klanten. Onder hen waren echter weinig ongehuwde vrouwen. Het extra geld dat nodig was voor een tappers- of herbergiersvergunning ten opzichte van een verkopersvergunning en voor de inrichting van een tapperij of herberg werkte al voldoende regulerend; over het algemeen konden alleen echtparen hiervoor voldoende geld bij elkaar krijgen. Aanvullende regelgeving om ongehuwde vrouwen te weren was niet nodig.

In Londen vormden vrouwen aanvankelijk een derde van het totale aantal leden van het brouwersgilde. Na instelling van verschillende restrictieve maatregelen werd hun getal in de zeventiende eeuw gereduceerd tot vrijwel nul. In de Duitse en Zuid-Nederlandse steden kregen alleen brouwersweduwen toestemming om te brouwen. Een uitzondering hierop vormden het Duitse Neurenberg, waar iedereen lid mocht worden, en het Vlaamse Lier waar ook dochters van brouwers zelfstandig een brouwerij mochten leiden. Uit de gegevens over de brouwers in deze steden blijkt dat indien er bijna of helemaal geen beperkende maatregelen golden ten aanzien van de arbeidsdeelname van vrouwen, de participatiegraad even hoog was als in de Hollandse steden.

Uit het onderzoek naar werkzame vrouwen in de dranknijverheid in de ons omringende landen blijkt dus dat regelgeving een bijzonder effectief en op grote schaal toegepast middel was, om bepaalde groepen vrouwen uit een beroep te weren. In Holland golden er minder of geen formele restricties voor vrouwen in de dranknijverheid. Enerzijds lijkt dit te wijzen op een minder patriarchale instelling van de lokale overheden en gildebesturen. Anderzijds had het benodigde kapitaal in verschillende beroepen al een sterk regulerend effect, zodat beperkende regelgeving vanuit de overheid of gilden minder of zelfs in het geheel niet noodzakelijk werd geacht.

6.3 Kapitaal en sociale status

In dit onderzoek bleek het benodigde kapitaal de belangrijkste factor te vormen in de uiteindelijke keuze voor en de mogelijkheden binnen de dranknijverheid in de Noordelijke Nederlanden. Bij de drankhandelaren bepaalden de benodigde investeringen tot op grote hoogte of iemand ging verkopen en in welk product men

ging handelen, of dat men ging tappen of herberg houden. Dit gold niet alleen voor vrouwen, maar ook voor mannen. Ongehuwde vrouwen werkten meestal in de beroepen die de minste investeringen vereisten en tevens het minste opleverden, zoals de verkoop van dunbier en brandewijn. Daarnaast werkten ongehuwde vrouwen vaak als personeel in de brouwerijen, tapperijen of herbergen. Mannen, maar ook getrouwde vrouwen en weduwen, stonden over het algemeen hoger op de sociale ladder. Zij werkten in beroepen waarvoor meer investeringen nodig waren. Vaak wordt ervan uitgegaan dat ongehuwde vrouwen moeilijk kapitaal konden vergaren omdat het vrouwen waren. Voor ongetrouwde mannen was dit echter net zo problematisch. De verklaring hiervoor is dat ongehuwden geen beroep konden doen op een huwelijkspartner of schoonfamilie om hen te helpen met investeren. Echtparen konden hun financiële middelen samenvoegen, en weduwen hadden in sommige gevallen de mogelijkheid de erfenis van hun overleden man te gebruiken voor het opstarten van een onderneming. Uitzonderingen daargelaten werd de burgerlijke staat van mannen niet vermeld in de bronnen, waardoor ongetrouwde mannen onzichtbaar bleven.³ In de meeste gevallen echter betrof het echtparen, waar alleen mannen geregistreerd stonden. De enkele man die niet getrouwd was viel niet op tussen de anderen. Hierdoor lijkt het vaak alsof de mannen het binnen dezelfde beroepsgroepen beter deden dan de ongetrouwde vrouwen, terwijl het dus in werkelijkheid echtparen betrof.

Wanneer investeringen onvoldoende rendement opleverden, kon iemand ervoor kiezen zijn of haar geluk in een ander beroep te beproeven. Vrouwen hadden daarbij minder alternatieven dan mannen, maar binnen de drankhandel waren er wel enige mogelijkheden. Een deel van de drankhandelaarsters stapte over naar een lucratievere tak van de branche. Het waren vooral getrouwde vrouwen en weduwen die hun brandewijnverkoopers- en biertappersvergunningen inruilden voor een herbergiersvergunning. De investeringen waren hoger en het nieuwe beroep bracht meer werk met zich mee. De verdiensten waren echter ook beter en de overstap bezorgde deze vrouwen een sociale stijging. Kennelijk werkten deze drankhandelaarsters niet alleen om een bijdrage te leveren aan het gezinsinkomen, maar probeerden zij actief hun opbrengsten te optimaliseren en streefden zij naar een verhoging van hun maatschappelijke status.⁴ De opengevallen plaatsen die de gehuwde vrouwen en anderen achterlieten, werden ingenomen door ongetrouwde vrouwen. Zij hadden over het algemeen alleen toegang tot

---

3 Uitzonderingen zijn bijvoorbeeld de gildevoorschriften die bepaalden dat een gildemeester getrouwd moest zijn en de paar bronnen waarin de burgerlijke staat van de beroepsbeoefenaren stond vermeld.

4 Zie over de mannelijke kostwinner en de bijdrage van hun echtgenotes aan het gezinsinkomen onder andere: Van der Heijden, *Huwelijk in Holland* en Janssens, 'De mannelijke kostwinner'.

beroepen die een minimale investering vereisten, maar op deze wijze konden zij indirect profiteren van de sociale stijging van hun vakgenoten.

Het aandeel van vrouwen onder de brandewijnbranders in Schiedam was kleiner dan te verwachten viel op grond van de gunstige economische ontwikkelingen en het ontbreken van beperkende regelgeving voor vrouwen vanuit het stads- en gildebestuur. De verklaring hiervoor is dat er een behoorlijk kapitaal nodig was om een branderij op te richten of over te nemen. De meeste vrouwen konden het zich niet permitteren om zich alleen, zonder echtgenoot, als zelfstandig brandster te vestigen. Zij investeerden in minder kapitaalintensieve ondernemingen of werkten in loondienst. De meeste zelfstandige brandsters waren dan ook weduwen van branders die een bedrijf voortzetten dat zij eerder samen met hun echtgenoot waren begonnen. Toch waren er wel vrouwen die niet als brandersweduwe in de brandersnering terechtkwamen. Zij verkeerden meestal in een bijzondere situatie, zoals de bakkersvrouwen die al beschikten over bedrijfsruimte en grondstoffen en konden volstaan met de aanschaf van enkel wat gereedschap. De kapitaalbehoefte verklaart de ongelijke sekseratio binnen de brandnijverheid, ondanks de gunstige economische conjunctuur en de afwezigheid van restrictieve maatregelen ten aanzien van vrouwen, vanuit het stadbestuur of het gilde.

Bij de brouwers vormde de hoeveelheid benodigd kapitaal de belangrijkste factor om toegang te krijgen tot de brouwering. De kapitaalbehoefte van de brouwers was bijzonder groot. Alleen mensen uit de stedelijke toplaag konden het zich veroorloven een brouwerij aan te schaffen en te exploiteren, waardoor de groep brouwers klein bleef. Dit had tot gevolg dat in de Hollandse steden de brouwnijverheid in handen was van een beperkt aantal families. Zowel de geslotenheid van de bedrijfstak als de gebondenheid van afnemers aan de ondernemingen leidden ertoe dat brouwersweduwen van cruciaal belang waren voor de brouwersfamilies. Zij konden de onderneming voor hun families behouden, of de brouwerij voor een goede prijs verkopen nadat zij orde op zaken hadden gesteld. Verkoop voor die tijd had vaak geen zin omdat de uitstaande vorderingen te hoog waren. Ook verhuur was in veel gevallen geen alternatief omdat het gildebestuur het verbod of omdat de huurprijs te hoog was om een huurder te vinden. Als gevolg hiervan werkte een groot aantal brouwersweduwen zelf door in hun bedrijven.

Ook in Zuidelijke Nederlanden waren brouwerijen kapitaalintensieve bedrijven en bleven ze vaak in handen van dezelfde families. In Duitsland kon met minder investeringen een brouwerij worden opgericht, maar ook hier was het voor lang niet iedereen weggelegd. Voorzover de financiële drempel geen afdoende barrière vormde, was er regelgeving die de aanwas van nieuwe brouwers sterk inperkte. Voor vrouwen betekende dit dat zij geen toegang hadden tot de brouwnijverheid, met uitzondering van brouwersweduwen. Net als in Holland vervulden weduwen een belangrijke rol, zij waarborgden de continuïteit in de bedrijven. Engelse brouwsters vormden een uitzondering. In de late middeleeuwen en aan het begin van de vroegmoderne periode konden alebrouwsters met heel weinig

investerings volstaan. Zolang zij op kleine schaal ale brouwen en de bedrijfstak niet gereguleerd was, bestond er geen beperkende regelgeving voor vrouwen. De latere hobbierbrouwerijen waren wel erg kapitaalintensief en aan strenge gilderegels gebonden. De investeringen die voor een hobbierbrouwerij nodig waren sloten ongehuwde vrouwen uit van het beroep, maar het was de regelgeving die gehuwde vrouwen en een deel van de weduwen de mogelijkheid ontnam als hobbierbrouwster te werken.

De invloed van de kapitaalbehoefte op de arbeidsmogelijkheden voor vrouwen binnen de dranknijverheid was dus behalve groot, ook tweeledig. Enerzijds was het sterk afhankelijk van de benodigde investeringen wie voor welk beroep in aanmerking kwam. Daarbij waren in de onderste regionen (ongehuwde) vrouwen oververtegenwoordigd en werd hun aandeel kleiner naarmate meer investeringen waren vereist. Anderzijds werden weduwen van ondernemers naarmate de kapitaalbehoefte toenam steeds belangrijker om de onderneming voor hun families te behouden.

6.4 Burgerlijke staat en levensloop

De externe factoren economische conjunctuur, institutionele regelgeving en kapitaalbehoefte bleken in dit onderzoek in meer of mindere mate van invloed te zijn geweest op de arbeidspositie van vrouwen. Een volledig beeld van de arbeidsmogelijkheden van vrouwen kan echter alleen worden verkregen door de fase van de levenscyclus waarin zij verkeerden in de analyse te betrekken. Voor vrouwen was hun burgerlijke staat van veel groter belang dan voor hun mannelijke vakgenoten. De juridische status van mannen en hun positie binnen hun vak veranderde niet wanneer zij in het huwelijk traden of weduwnaar werden. Ongehuwde vrouwen of weduwen die trouwden, verloren nogal eens hun zelfstandige positie binnen hun beroepen. Het was gebruikelijk dat de vergunning van een vrouw en haar eventuele gildelidmaatschap voortaan op naam van haar man werd geregistreerd. Hierdoor lijkt het alsof vrouwen uit het arbeidsproces verdwenen zodra zij trouwden. Als gevolg hiervan kon het beeld ontstaan dat weinig gehuwde vrouwen zelfstandige arbeid verrichtten. Intensief onderzoek naar de arbeidsparticipatie van getrouwde vrouwen in de brouwerijen, branderijen en de drankhandel laat echter zien dat veel gehuwde vrouwen werkten. Zij leidden hun eigen bedrijven in bijvoorbeeld de drankhandel of de brandewijnbranderijen. Wanneer het mogelijk en wenselijk was om samen met hun echtgenoot te werken in de onderneming, gebeurde dat op grote schaal. Buiten de toegevoegde arbeidskracht die de echtgenotes leverden, was het ook een voordeel dat de vrouwen de bedrijven draaiende konden houden op de momenten dat hun mannen daar niet (meer) toe in staat waren. Derhalve was de toegevoegde waarde van getrouwde vrouwen aan de economie veel groter dan vaak wordt aangenomen.

Voor een deel van de vrouwen bood het huwelijk dus toegang tot bepaald werk. Tijdens het leven van hun echtgenoot werkten deze vrouwen samen met hun man, na diens dood zetten zij het bedrijf zelfstandig voort. Weduwen van ambachtslieden namen in de meeste gildegebonden beroepen een bijzondere plaats in. Vaak waren zij de enige vrouwen die gildelid mochten worden. Zij waren de vertegenwoordiger van hun overleden man en werden op deze basis toegelaten tot het gilde waarvan hij lid was geweest. Overigens gold de exclusieve toegang voor ambachtsweduwen niet voor de hier onderzochte beroepen, deze stonden in beginsel voor alle vrouwen open.

In Engeland was de burgerlijke staat of de levensfase waarin vrouwen verkeerden vaak van nog groter invloed op hun mogelijkheden op de arbeidsmarkt dan in de Noordelijke Nederlanden. Het kon zelfs van doorslaggevend belang zijn wanneer zij een vergunning nodig hadden om een bepaald beroep uit te mogen oefenen, zoals tappen of herberg houden. In de Hollandse steden werden geen eisen gesteld aan de leeftijd of burgerlijke staat van vrouwen bij het verlenen van een drankhandelaarsvergunning, alle vrouwen kwamen hiervoor in aanmerking. In Engeland gebeurde het niet zelden dat vrouwen alleen een tappersvergunning kregen indien ze weduwen waren, of al op gevorderde leeftijd, of een combinatie van beiden. Er werd dus niet alleen een seksespecifiek onderscheid gemaakt bij het verlenen van een vergunning, maar er was ook sprake van differentiatie binnen de groep vrouwelijke aanvragers. Als gevolg hiervan werden de mogelijkheden van bepaalde groepen vrouwen sterk beperkt, zelfs binnen beroepen waartoe vrouwen in het algemeen wel toegang hadden.

6.5 Vrouwen in de dranknijverheid, in de Noordelijke Nederlanden en daarbuiten

In de inleiding werd de vraag gesteld of de arbeidsparticipatie van vrouwen in Holland hoger was dan in andere landen en wat hier de redenen voor kunnen zijn geweest. De arbeidsdeelname van vrouwen in de dranknijverheid in de Noordelijke Nederlanden was inderdaad hoger dan elders. Veel vrouwen vonden een bestaan in de drankverkoop, waarbij een groot deel van hen er onafhankelijk van hun echtgenoot toe was gekomen om in deze bedrijfstak te gaan werken. Het was werk dat door veel vrouwen aantrekkelijk werd gevonden. In de meer kapitaalintensieve drankgerelateerde beroepen werkten ook relatief veel vrouwen zelfstandig, maar zij waren meestal via een familierelatie in het bedrijf gekomen. In een groot deel van de hier onderzochte beroepen speelde het benodigde kapitaal een doorslaggevende rol. Hierdoor was verdere regulering van toetreding tot de bedrijfstak niet nodig en werd dus niemand uitgesloten op basis van sekse. Opvallend is dat het wel voorkwam dat er een maximum werd gesteld aan het aantal drankverkopersvergunningen, maar dat er geen onderscheid werd gemaakt tussen mannelijke en vrouwelijke aanvragers. Van achterstelling van vrouwen of een

patriarchale instelling lijkt geen sprake te zijn geweest. Het heeft er eerder de schijn van dat er een pragmatische instelling heerste bij de toetredingsmogelijkheden tot de diverse beroepen: eenieder die zijn of haar geld kon verdienen in de drankhandel hoefde geen beroep te doen op de armenzorg, hoe meer branderijen er waren hoe meer werkgelegenheid er geschapen werd en de brouwnijverheid werd al afdoende gereguleerd door de kapitaalbehoefte.

De afwezigheid van institutionele regelgeving had dus een positief effect op de arbeidspositie van vrouwen. In het buitenland heb ik verschillende voorbeelden gevonden van het tegenovergestelde: regulering door de overheid of gilden van de toetreding tot een beroep had een kleinere arbeidsdeelname van vrouwen als direct effect. Met name in Engeland waren in de vroegmoderne periode beroepen in de dranknijverheid moeilijk toegankelijk voor vrouwen. Dit komt dus niet overeen met de veronderstelling dat de arbeidsmogelijkheden van vrouwen in Engeland en de Republiek min of meer vergelijkbaar waren.⁵ In de meeste Duitse en Zuid-Nederlandse brouwerijen was alleen plaats voor brouwersweduwen en niet voor andere vrouwen. De toetredingsregels maakten het voor hen onmogelijk te gaan brouwen, zelfs al bezaten zij voldoende kapitaal. In de Hollandse steden werd het in belangrijke mate aan de bewoners zelf overgelaten wie als brouwer, brander of drankhandelaar ging werken. Dit bood voor vrouwen vele mogelijkheden en zij namen daarmee een bijzondere positie in op de vroegmoderne arbeidsmarkt.

---

⁵ Zie onder andere: Laurence, 'How free were English women?', 127; Noordegraaf en Van Zanden, 'Early modern economic growth'; Ogilvie, *A bitter living*, 328.

Bijlage

Brouwers in Haarlem, 1518-1663¹

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Maritgen*	Cornelisdochter				1518	1522
Geryt	Claesz				≤1518 ²	
Jan			Bruyn		≤1518	
Heinrick	Arentsz				≤1518	
Jacob			Ruychaver		≤1518	
Guert			Kneppels		≤1518	
Pieter	Havicksz				≤1518	
Martyn	Claesz				≤1518	
Huych	Dircksz		Helmbreker		≤1518	
Pouwels	Gerytsz				≤1518	
Engbert	Florysz				≤1518	
Arys	Dircksz	van	Poelenburch		≤1518	
Jan		die	Nayer		≤1518	
Alydt		van	Griecken		≤1518	1537
Frederick	Zybrantsz				≤1518	
Huych	Claesz				≤1518	
Jacob	Maertsz				≤1518	
Jan	Ottersz				≤1518	
Kers	Zybrantsz				≤1518	
Frans			Velserman		≤1518	
Jacob		van	Griecken		≤1518	
Dirck	Huybertsz				≤1518	
Cornelis			Basgen		≤1518	
Claes			Ono		≤1518	
Florys		van	Ryck		≤1518	
Pieter	Arentsz				≤1518	
Aeff	Luytendochter				≤1518	1518
Claes	Pietersz			Claes Pietersz	≤1518	1518
Claes		van	Adrichem		≤1518	
Jan	Pietersz		Visscher		≤1518	
Aleydt	Aelbrechtsdochter			Claes Jan Claesz	≤1518	1518
Alydt		van	Buyten		≤1518	1532

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Ghysbert	Luytgensz				≤1518	
Heer	Olofsz				≤1518	1518
Jacob	Joestsz				≤1518	
Geryt	Jacob Engbertsz				≤1518	
Jan	Claesz		Cnijng		≤1518	
Frans	Garbrantsz				≤1518	
Jan	Pietersz		Pelgrom		≤1518	
Arent	Harmansz				≤1518	
Joest	Jan Eeftsz				≤1518	
Cornelis	Willemsz				≤1518	
Claes		van	Griecken		≤1518	
Katryn			Blanckerts	Jan Lou Blanckerts	≤1518	1552 ²
Claes			Brouwer		≤1518	
Joesten	Florysdochter				≤1518	1518
Pieter	Jansz				≤1518	
Jan	Mathysz				≤1518	
Nahcs	Jansz				≤1518	
Claes			Splinter		≤1518	
Staets		van	Horn		≤1518	
Jan	Arentsz				≤1518	
Frans			Stickel		≤1518	
Neel	Stevens				≤1518	
Frans	Adriaensz				≤1518	
Pieter	Diryx				≤1518	
Matheus	Jansz		Westvalinx		≤1518	1573 [≤]
Jan	Pietersz		Kies		≤1518	1557
Arent			Byl		≤1518	
Pieter	Harcksz				≤1518	
Geryt	Jan Eeftsz				≤1518	
Florys	Claesz				≤1518	
Geryt	Pietersz	van	Adrichem		≤1518	
Wigger	Garbrantsz				≤1518	
Bartelmeus	Vyviensz				≤1518	
Dirck	Maertsz			Dirck Maertsz	≤1518	1518
Joest	Pieter		Thaems		≤1518	1530
Jacob Jan	Lubbrantsz				≤1518	
Arent	Joest				≤1518	
Willem	Maertsz				≤1518	
Ghysbert	Ariansz				≤1518	
Claes			Koussebant		≤1518	

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Jan	Jansz	van	Hoern		≤1518	
Griete	Claesdochter		Moyses		≤1518	1521
Harck	Arysz				≤1518	
Jan	Nannicz				≤1518	
Jan	Stevensz				≤1518	
Claes	Joest				≤1518	
Cornelis	Ariansz				≤1518	
Adriaen	Lou				≤1518	
Hillegont	Henricksdochter			Heer Olofsz	1519	1525
Claes	Pietersz				1520	
Joest	Pieter Thaems- dochter				1520	1522
Walich	Jansz				1520	
Pieter	Pietersz				1520	
Jan	Pietersz				1520	
Jan	Claesz		Esau		1520	
Florys	Dircksz Joesten				1520	1526
Dirck	Simonsz				1520	
Cornelis	Jan Louwensz		Blanckerts		1520	
Claes	Martsz				1520	
Claes	Adriaensz				1520	
Arysz	Jansz				1520	
Cornelis	Stevensz				1520	
Cornelis	Havicksz				1521	1534
Willem	Cornelisz				1521	
Mathijs	Ryewertsz	de	Meter		1521	
Jan	Simonsz				1521	
Jan	Arysz				1521	
Yef	Gerytsdochter			Hughe Claesz	1521	1530
Pieter	Claesz				1522	
Jan	Jansz		Plaech		1522	
Geryt	Ysbrantsz				1522	
Dirck	Dircksz				1522	
Claes	Claesz		Velserman		1522	
Claer	Griedochter		Moyses		1522	1557
Aechte			Ruychaver	Jacob Ruychaver	1522	1552≤
Pieter	Jacob Hiemansz				1523	
Aeff	Gelberts			Dirck Hubertsz(?)	1523	1523
Dirck		van	Scoten		1523	
Engbert	Jan Claesz				1523	1523

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Lou	Claesz				1523	
Geryt	Jansz				1524	
			Die Jonghe Vischer		1524	
Katryn	Arentsdochter			Jan Jansz van Hoern	1524	1546
Dirck			Hasselaer		1524	1529
Jan	Pouwelsz		Bogemaker		1524	
Pieter	Claesz		Moyses		1524	
Simon	Gerytsz				1524	1552≤
Aecht			Stickels		1524	1525
Claes			Brouwers	Claes Brouwers	1524	1530
Jan	Arentsz			Jan Arentsz	1524	1531
Arys	Michielsz				1524	
Pieter	Claesz		Scipper		1525	
			Pottebacker		1525	
Geryt		de	Jonghe		1526	
Magnus	Gerytsz				1526	
Garbrant	Pietersz		Maetham		1526	
Pieter	Maertsz				1526	
Jan		de	Vries		1526	
Jan	Aerentsz				1526	1531
Jan	Eeftsz				1527	
Jan			Veen		1527	
Joest		van	Hillegom		1527	
Frederick	Hendricksz				1529	
Willem	Ghysbrechtsz				1531	
Maritgen	Simonsdochter		Splinters	Claes Splinter	1531	1538≤
Katryn			Brouwertgen	Heynrick Arentsz	1531	1538
Katryn	Claesdochter		Velserman	Frans Claesz Velserman	1531	1538≤
Yef	Gerytsdochters- dochter				1531	1532
Florys	Jansz				1532	1573≤
Jacob	Maertsz			Jacob Maertsz	1532	1535
Antonis	Jansz				1533	
Joost	Huigendochter				1533	1535
Baef	Louwen				1534	
Cornelis	Jacobsz				1534	
Ariaen	Jansz		Lou		1534	
Augustyn		van	Sael		1535	1535

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Frans	Joesten				1535	1562≤
Aelbrecht	Jansz				1535	1557
Erm	Maertsz Claesz- dochter			Pouwels Gerytsz	1535	1538
Katryn	Hendricksdochter			Claes Maertsz	1535	1547
Cornelis	Havicksz			Cornelis Havicksz	1535	1538
Pieter	Jans Harmansz				1535	
Augustyn	Jansz Steyn	van	Delft		1536	1562≤
Simon	Arysz				1536	
Dirck	Jansz Steyn	van	Delft		1536	
Mien	Pietersdochter		Vlasman	Gerrit Pietersz van Adrichem	1536	1538≤
Claes			Loo		1536	
Pieter			Ruychaver		1537	
Cornelis			Borsten		1538	
Cornelis	Gerytsz				1538	
Cornelis	Jacobsz			Cornelis Jacobsz	≤1538	1546≤
Kerstyne	Wiggersdochter		Coussebant	Claes Claesz Coussebant	≤1543	1549
Maritgen	Pietersdochter			Geryt Jan Eefsz	≤1543	1549
Reyneert	Florysz				1546	
Huich		van	Rijck		1546	
Engbert	Hendricksz				1546	
Wigger		van	Paenderen		≤1546	1562
Steffen	Dirricksz				≤1546	1574
Thiet	Huygendochter				≤1546	1562≤
Luyt	Ghysbrechtsz				≤1546	1574
Louwerens			Bitter		≤1546	1573≤
Jooste	Gerritsdochter		Borsten	Cornelis Fransz Borsten	≤1546	1562≤
Havick	Pietersz				≤1546	1573≤
Adam			Bollen		1548	
Roel			Bol		1548	
Pieter	Joesten				1548	
Guerijn					1548	
Jan			Lou		1548	
Adriaen	Claesz				1548	
Arent	Symonsz				1548	1557
Henrick	Engbertsz				1548	
Cornelis	Joesten				1548	
Marytge			Bijl	Arys Bijl	≤1548	1552≤

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Claes			Hals		≤1548	1574
Pieter	Maertsz			Pieter Maertsz	≤1548	1552≤
Cornelia	Joostendochter			Willem Ghysbertsz	≤1548	1552≤
Egbart	Hendricksz			Egbart Hendricksz	≤1548	1552≤
Frederick	Hendricksz			Frederick Hendricksz	≤1548	1552≤
Jan	Adriaenz		Veen	Jan Adriaenz Veen	≤1548	1549
Maritgen	Franckendochter	van	Alckemade	Joest Jan Eefsz	≤1548	1552≤
Pieter			Visscher		1549	
Wigger			Cousebant		1549	1590≤
Willem			Ruychaver		1550	1557
Cornelis	Joesten			Cornelis Joesten	1551	1552
Jacob			Coninck		1552	1590≤
Cornelis	Woutersz				1552	
Jacob			Coninck		1552	
Govert	Fredericksz				≤1557	1573≤
Garbrant			Staes		≤1557	1573≤
Adam			Bollen	Adam Bollen	≤1557	1557
Frans			Velserman		≤1557	1562≤
Willem	Jacopsz				≤1557	1562≤
Jan			Ruychaver		≤1557	1562≤
Symon	Jansz		Schoot		≤1557	1562≤
Adriaen			Kies		≤1557	1573≤
Dirrick			Hasselaer		≤1557	1573
Jan	Pietersz		Kies	Jan Pietersz Kies	1558	1562≤
Arent	Symonsz			Arent Symonsz	1558	1558
Claer			Moyseskin- deren		1558	1562≤
Adam			Bollen		1558	1562≤
Aelbrecht	Jansz			Aelbrecht Jansz	1558	1562≤
Willem			Ruychaver		1558	1562≤
Willem		van	Paenderen		1559	1573≤
Engbrecht	Dirricksz				1559	1562≤
Pouwels			Ruychaver		1562	1573≤
Lysbeth	Jansdochter			Albert Janszoon	1562	1590≤
Pieter			Kies		1562	1573≤
Jan	Jansz		Kool		1562	1573≤
Hansken			Colderman		1563	1573≤

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Jacob	Jansz				≤1573	1575
Claes	Claesz				≤1573	1574
Maritgen	Claes Aelbrechts- zoonsdochter			Adriaen Kies	≤1573	1591
Mathys	Florisz				≤1573	1597
Henrick	Dirricksz				≤1573	1574
Claes		van	Hillegom		≤1573	1575
Frans	Pietersz				≤1573	1575
Jan	Aelbrechtsz		Ban		≤1573	1596
Dirck			Verhooch		1574	1575
Claes	Claesz			Claes Claesz	1575	1575
Pieter			Hals		1575	1577
Claes	Fransdochter				1576	1579
Pieter	Jansz		Kies		1577	1590≤
Claes	Louwerysz				1577	1590≤
Romyn			Langedael		1577	1590≤
Pieter			Bon		1579	1598
Mathys	Aelbertsz		Ban		1580	1603
Willem	Ghysbertsz				≤1590	1614
Jan		die	Leeuwe		≤1590	1592
Heyndrick		van	Horne		≤1590	1606
Barent	Wiggersz		Cousebant		≤1590	1603
Jan		die	Mout		≤1590	1595
Pieter	Willemsz				≤1590	1613
Cornelis	Claesz	van	Rijck		≤1590	1625
Pieter		vander	Cruyssen		≤1590	1619
Jacob		van der	Molen		≤1590	1595
Pieter			Noppen		≤1590	1598
Jan	Michielsz	die	Wael		≤1590	1624
Frans	Adriaensz		Kies		≤1590	1598
Willem			Verwer		≤1590	1593
Garbrant	Cornelisz		Borsten		≤1590	1613
Claes	Aelbrechtsz		Voocht		1591	1598
Jaques		vander	Molen		1592	1595
Cornelis	Gerritsz		Vlasman		1593	1604
Egbert					1595	1596
Jasper	Leendertsz				1595	1599
Willem	Pietersz		Bal		1597	1624
Jacob	Pietersz		Bon		1598	1649
Frans	Jacobsz				1598	1626
Has	Jacobsz				1598	1610

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Pieter			Bon		1598	1599
Symon	Mathysz				1598	1635
Pieter			Noppen	Pieter Noppen	1598	1598
Claes	Aelbrechtsz		Voocht		1598	1603
Quirynd	Symonsz		Hofflant		1598	1619
Claes	Woutersz				1599	1607
Arys	Outgersz				1600	1610
Pieter			Duysten (van Voorhoudt)		1600	1625
Pieter	Crynsz		Aecker		1602	1628
Gerrit	Barentsz				1602	1614
Claes	Jansz		Ban		1602	1608
Willem			Brammer		1602	1613
Anthony			Halewyn		1603	1621
Albert	Jansz		Ban		1604	1613
Pieter	Claesz		Winthont		1604	1621
Pieter	Jacobsz		Olycan		1604	1658
Willem	Claesz		Voocht / Lakens		1604	1630
Claes	Willemsz		Hals / Witten		1604	1612
Cornelis	Pietersz		Buyck		1604	1623
Maricken		van	Horne	(echtgenote?)	1605	1606
Jan	Mathysz		Ban		1605	1624
Jan	Jansz				1606	1614
Abram			Cramer		1606	1622
Adriaen			Gaell		1606	1608
Willem	Willemsz				1607	1609
Jan		de	Vree		1607	1633
Rogyer			Doublen		1607	1615
Aernoudt			Druyvesthyn		1607	1627
Dirck	Dircksz				1607	1619
Dirck		de	Wit		1608	1612
Claes	Steffensz		Louman		1608	1612
Symon			Stam		1608	1613
Barent	Thonisz		Kruythof		1609	1612
Maritgen	Martens				1609	1610
Quirynd			Hofflant		1610	1618
Gerrit	Pietersz	den	Os		1610	1616
Augustyn	Joostensz	vander	Steyn		1610	1615
Willem	Jacobsz		Warmond		1611	1652
Heynderick			Verhelst		1611	1613

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Jacob	Claesz				1611	1615
Jacob	Hasz				1611	1614
Has	Jacobsz				1611	1611
Severyn			Moolens		1611	1618
Dirck		de	Wit		1612	1612
Tobias	Jansz				1612	1613
Cornelis	Jacobsz		Olycan		1612	1624
Jacob	Dircksz				1612	1623
Jan	Jacobsz		Schout		1612	1624
Louwerens	Florisz				1612	1613
Claes			Verwer		1612	1619
Claes	Adriaensz		Verbeeck		1613	1639
Dirck	Fransz		Joosten		1613	1619
Claestgen	Aelberts			n.n.	1613	1614
Hans			Colozyn		1613	1616
Cornelis	Fransz	vander	Wiel		1613	1644
Jan	Gosensz				1613	1622
Frerick	Barentsz		Cousebant		1614	1616
Jacob	Jaspersz				1614	1626
Cornelis	Boudewynsz		Lockhorst		1614	1635
Anthony	Pietersz				1614	1630
Pieter	Philipsz				1614	1616
Heynderick		vanden	Hoven		1614	1651
Gerrit	Dircksz		Tol		1615	1618
Louwerens			Hassen		1615	1620
Jeuriaen			Santman		1616	1618
Pieter			Bon		1616	1653
Jan			Harcksen Schatter		1616	1646
Jan	Claesz		Loo		1616	1648
Dirck	Harricksz				1616	1621
Hans			Vlaminck		1617	1623
Jaques		van	Esten		1617	1619
Hans		de	Rees		1617	1618
Cornelis	Garbrantsz		Borst		1617	1645
Jacob	Jansz				1617	1622
Gerrit		de	Vos		1617	1625
Edewaert	Jacobsz				1617	1643
Arent	Jansz				1618	1625
Hans		van	Thielt		1618	1630
Jan	Florisz				1618	1625

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Heynderick		van	Bremen		1618	1623
Jan	Willemsz		Leyster		1618	1625
Cornelia	Cornelisdochter		Jonck	Dirck Dircksz	1619	1631
Cornelis	Willemsz				1619	1620
Aelbert	Garbrantsz		Ban		1619	1625
Pieter		de	Vos		1619	1619
Jacob	Jansz		Dissel		1619	1648
Meyndert			Gauen		1619	1619
Jonas	Segersz	de	Jonge		1619	1633
Dirck			Tiarck		1619	1630
Abram	Dircksz				1619	1623
Adriaen		van	Bredae		1620	1631
Griete	Quirynsweduwe		Hofflant	Quiryn Symonsz Hofflant	1620	1626
Gerrit	Barentsz				1620	1621
Neeltgen	Jaspers				1620	1620
Maritgen	Aelberts			Louwerens Hassen	1620	1625
Louwerens	Arysz				1620	1625
Jan	Jacobsz				1621	1625
Cornelis		van	Meeckeren		1621	1633
Joost			Vergraft		1622	1638
Dieuwertgen			Winthont	Pieter Claesz Winthont	1622	1631
Claes		vander	Laen		1622	1625
Thomas	Harcksz				1622	1625
Jan	Cornelisz		Bennebroeck		1622	1648
Abram	Dircksz			Abram Dircksz	1623	1631
Jacob	Dircksz			Jacob Dircksz	1623	1625
Frans			Verhulst		1623	1624
Jan		van	Brienen		1623	1640
Cornelis	Pietersz		Buyck	Cornelis Pietersz Buyck	1623	1626
Tryntgen			Vlaminck	Hans Vlaminck	1623	1642
Jan	Jacobsz		Schout	Jan Jacobsz Schout	1625	1631
Claes	Pietersz		Winthont / Back		1625	1631
Migchiel		de	Wael		1625	1637
Tryn	Pietersdochter		Olycan	Cornelis Olycan	1625	1643
Banckeris			Vos		1625	1637
Anna	Cornelisdochter		Steyn	Thomas Harcksz	1626	1643

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Cornelis	Dircksz		Dicx		1626	1637
Quirynd			Hofflant		1626	1630
Frans			Kies		1626	1627
Abram			Loreyn		1626	1664≤
Allert		van	Diemen		1626	1635
Cornelis	Claesz	van	Rijck	Cornelis Claesz van Rijck	1626	1633
Lammert	Cornelisz				1626	1631
Pieter	Heynricksz				1626	1631
Pieter			Duyst	Pieter Duyst	1626	1628
Anna	Coenendochter		Druyvesthyn	Aernoudt Druyvesthyn	1627	1630
Adriaen			Kies / Buyck		1628	1642
Frederick			Krol		1629	1631
Aker	Pietersz				1629	1629
Claes			Duyst		1629	1640
Jan	Florisz				1629	1629
Rogyer	Jacobsz		Bon		1630	1664≤
Jacob	Pietersz		Olycan		1631	1640
Abram			Bon		1631	1635
Neeltgen		de	Wael		1631	1636
Garbrant					1631	1640
Jacob	Jaspersz				1631	1640
Anthony	Pietersz			Anthony Pietersz	1631	1631
Boudewyn	Harmensz				1631	1632
Symon			Hofflant		1631	1637
Cornelia	Cornelisdrkinderen				1631	1631
Jan	Claesz				1632	1632
Lot	Jansz		Schout		1632	1645
Pieter	Ghysbrantsz				1632	1636
Bastiaen	Adriaensz				1632	1650
Jan	Myesz				1632	1637
Claes	Pietersz		Olycan		1632	1640
Claes	Lubbertsz				1632	1642
Wouter	Jansz		Backer		1633	1644
Claes			Verlaen		1633	1642
Willem	Willemsz				1633	1638
Gerrit	Jansz		Distelateur		1633	1637
Jan		de	Vree	Jan de Vree	1634	1639
Jan	Cornelisz		Molenaer		1634	1640

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Maryken		van	Meeckeren	Cornelis van Meeckeren	1634	1640
Susanna	Maes			Jonas Segersz	1634	1661
Gerrit	Gerritsz				1634	1664≤
Claes		van	Dyck		1636	1655
Symon	Mathysz			Symon Mathysz	1636	1640
Roelant	Cornelysz				1636	1638
Cornelis	Boudewynsz			Cornelis Boudewynsz	1636	1640
Matheus			Joye / Schout		1637	1656
Bartel		van	Brienen		1638	1653
Claes			Noppen		1638	1657
Cornelis	Dircksz		Dicx	Cornelis Dircksz Dicx	1638	1640
Jan		van	Meeckeren		1638	1652
Anthony			Tierens		1638	1640
Migchiel		de	Wael		1639	1640
Jacob			Bon de Jonge		1639	1652
Maritgen	Bartelmeesdochter			Willem Willemsz	1639	1641
Bruyn	Dircksz				1639	1652
Adriaen			Verbeeck		1640	1642
Rut		van	Brienen		1640	1652
Arent	Jansz	van	Delden		1640	1664≤
Abram		van	Meeckeren		1641	1660
Cornelis			Calantius		1641	1660
Jan			Bosch		1641	1659
Roelant			Lochorst		1641	1642
Dirck	Willemsz		Cooren		1641	1654
Knyertgen	Claesdochter			Jan Cornelisz	1641	1660
Cornelis			Marius		1641	1643
Cornelis			Duyff		1641	1648
Willem	Jansz				1641	1643
Aletta			Hanemans	Jacob Pietersz Olycan	1641	1656
Aechtgen	Dirksdochter		Olycan	Claes Pietersz Olycan	1641	1645
			Guldewagen		1641	1664≤
Willem			Schoneus		1641	1654
Jan	Adriaenz		Vianen		1642	1648
Tymen			Osdorp		1642	1655
Pieter			Lefevre		1643	1664≤

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Adriaen			Verbeeck		1643	1648
Lodewyk		van	Bergum		1643	1653
Gerrit	Symonsz		Tetterode		1643	1664≤
Claes			Everswyn		1643	1664≤
Dirck		van	Dyck		1643	1664≤
Geertruyd			Coopers		1643	1643
Cornelis		vander	Weyde		1643	1648
Reynier			Minne		1644	1664≤
Cornelis	Andriesz		Patyn		1644	1664≤
Willem	Eduaertsz				1644	1644
Willem			Fabritius		1644	1657
Cornelis	Symonsz		Tetterode		1644	1655
Willem			Steyn		1644	1664≤
Cornelis		van	Dyck		1645	1650
Jan		van	Beresteyn		1645	1654
Pieter			Ketelaer		1645	1664≤
Jong Kees					1645	1645
Jacob			Teyler		1645	1645
Matheus	Thysz				1646	1646
Filips	Dircksz		Bruyn / den Dubbeler		1646	1648
Jacob			Hassen		1646	1654
Matheus			Hofflant		1646	1652
Bastiaan		de	Brey		1646	1646
Lambert			Pont		1646	1648
Hendrik			Vlasblom		1647	1654
Matheus			Steyn		1647	1648
Symon		de	Brey		1647	1653
Louwerens			Hassen		1649	1664≤
		de	Glargius		1649	1664≤
			Vianen	Jan Adriaensz Vianen	1649	1649
			Pont	n.n.	1649	1651
			Emaus		1649	1650
Matheus			Schatter		1649	1653
Hendrick			Pickeur		1649	1657
Huich			Oudenburg		1649	1658
			Halewys		1649	1660
			Cousaert		1649	1655
Jacob			Bon	Jacob Bon	1650	1654
Heyndrick		vanden	Hoven de Jonghe		1650	1654

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
Nicolaes		vander	Maersche		1651	1660
Jan			Wagemans		1652	1654
Pieter		vanden	Hoven		1652	1659
			Kerbadius		1652	1664≤
Pieter	Henricksz	van	Dyck		1652	1654
Jeronimus			Haring		1652	1664≤
Jacob			Bon de Jonge	Jacob Bon de Jonge	1653	1654
Bruyn	Dircksz			Bruyn Dircksz	1653	1655
Willem			Keyser		1653	1664≤
Aechtgen	Dircksdochter		Hofflant	Matheus Hofflant	1653	1667
Joost			Tierens		1653	1655
Gerbrant			Schatter		1654	1654
Michiel			Cattoor		1654	1654
Susanna			Vlamings	Lodewyk van Bergum	1654	1664≤
Dirck		van	Veenbergen		1654	1664≤
Balten			Winterswyck		1654	1657
			Schatter		1655	1664≤
Willem			Cooren		1655	1655
Cornelis		van	Meeckeren		1655	1664≤
Jean			Bon		1655	1664≤
Maeycke		van	Meeckeren	Jan van Meeckeren	1655	1658
Abram			Ampe		1655	1660
Jean			Minne		1655	1657
Andries			Akersloot		1656	1664≤
Pieter			Bon		1656	1657
Dirck			Damius		1657	1664≤
Pieter			Olycan		1657	1661
Tryntge			Tetterode	Cornelis Tetrode	1658	1661
Johannes			Gelthouwer		1658	1664≤
Claes			Noppen	Claes Noppen	1658	1664≤
Dirck			Huick		1658	1660
Janneke			Keyzers		1658	1660
Heyndrick		ten	Kate		1658	1659
(juffrouw)			Borst		1658	1664≤
Andries			Patyn		1659	1664≤
erfgenamen			Olycan		1659	1660
Lieve			Fransen		1659	1661

Voornaam	Patroniem	Tussen-voegsel	Achternaam	Weduwe van	Eerste jaar vermelding	Laatste jaar vermelding
			Steyn		1659	1660
Jan			Aeckersloot		1659	1664≤
Pieter		van	Leent		1659	1664≤
			Wusthoff		1662	1664≤
			Caffart		1662	1664≤
Jonas		de	Jongh		1662	1664≤
			Coorn		1662	1664≤

* De namen van de 95 brouwsters zijn vetgedrukt.

1 Dit zijn de 533 bekende brouwers. Over de volgende jaren zijn geen gegevens bewaard gebleven: 1519, 1539-1547, 1553-1556, 1560-1561, 1564-1566, 1568-1572, 1581-1583, 1585-1589 en 1601.

2 ≤ wil zeggen dat de brouwer in ieder geval vanaf dit jaar brouwde, maar waarschijnlijk al eerder.

3 ≥ wil zeggen dat de brouwer in ieder geval tot en met dit jaar brouwde, maar waarschijnlijk daarna nog doorging.

Bibliografie

Geraadpleegde archieven

Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC)
Archief Bogaerde van Terbrugge en
aanverwante families, 1359-1986

Raad van Brabant 1586-1811

Gemeentearchief Rotterdam (GAR)
Archief van de familie de Monchy

Doop- Trouw- en Begraafboeken (DTB)

- Begraven
- Begraven Weeskamer
- Stadstrouw
- Trouw gereformeerd

Handschriftenverzameling

Oud Notarieel Archief Delfshaven (ONA/DLFS)

Oud Notarieel Archief Rotterdam (ONA)

Oud Rechterlijk Archief (ORA)

- Oud Rechterlijk Archief algemeen
- Resoluties van Schout en Schepenen 1657-1739

Oud Stadsarchief (OSA)

- Stadsarchief Rotterdam algemeen
- Brandewijnbranders- en distillateursgilde
- Herbergiersgilde
- Tappersgilde
- Rekestenboek

Gemeentelijk Archief Schiedam (GAS)
Handschriften

Oud Administratief Archief (OAA)

- Oud Administratief Archief Schiedam algemeen
- Brandewijnbrandersgilde
- Ordonnantien

Oud Notarieel Archief (ONA)

Gemeentelijk Archief 's-Hertogenbosch (GAHT)
Bibliotheek

Magistraatsbibliotheek

Oud-archief van 's-Hertogenbosch, 1356-1810
(OAH)

*IISG, Nederlandsch Economisch-Historisch
Archief* (NEHA)

Bijzondere collecties, 1691-1830

Nationaal Archief, Den Haag (NA)

Rekenkamer ter Auditie en Opvolgende
Colleges, (1572) 1805

Staten van Holland na 1572

Noord-Hollands Archief (NHA)

Bibliotheek

Doop, Trouw- en Begraafboeken (DTB)

- Trouwboeken Haarlem

Oud Notarieel archief (ONA)

Oud Rechterlijk Archief (ORA)

- Oud Rechterlijk Archief algemeen
- Index op het Oud Rechterlijk Archief

Stadsarchief Haarlem 1245-1572 en 1573-1815 (SAH)

- Stadsarchief Haarlem algemeen
- Barbaragasthuis
- Gilden algemeen
- Brouwersgilde
- Biertappersgilde
- Tappers- en herbergiersgilde
- Burgemeestersresoluties
- Vroedschapsresoluties
- Resolutieboeken
- Transportacten

Regionaal Archief Leiden (RAL)

Archief van de stadsheerlijkheden en
vroomwateren 1360-1908

Bibliotheek

Doop- Trouw- en Begraafboeken (DTB)

- Nederlands Hervormd ondertrouw 1575-1712
- Gildenarchieven (Gilden)
- Brouwersgilde
- Tappers- en herbergiersgilde

*Kerkelijk archief (Ke)**Oud Notarieel Archief (ONA)**Oud Rechterlijk Archief (ORA)**Stadsarchief Leiden, 1574-1816 (SA II)*

- Stadsarchief Leiden algemeen
- Gerechtsdagboeken
- Keurboeken

*Weeskamerarchief (Weeskamer)**Regionaal Archief Tilburg (RAT)*

Archief gemeente Dongen

Archief van Oosterhout

Dorpsbestuur van Gilze en Rijen

Dorpsbestuur van Moergestel

Streekarchief Midden-Holland (SAMH)

Oud Archief Gouda (OA Gouda)

Oud Rechterlijk Archief Gouda (ORA Gouda)

- Tuigboeken

Digitale bronnen

Haarlem

- Database brouwers 1518-1663, Haarlem.
Samengesteld door: Marjolein van Dekken (2001, 2003).
Vindplaats originelen : NHA, SAH, kast 19.98, 1518; SAH, kast 19.100-118, 1520-1538; *Ibidem*, kast 19.128-132, 1548-1552; *Ibidem*, inv.nr. 440-442, 1557-1559; *Ibidem*, inv. nr. 445-446, 1562-1563; *Ibidem*, inv.nr. 717, ±1567; *Ibidem*, kast 19.153-160, 1572-1580; *Ibidem*, Brouwersgilde, inv.nr. 29, 14/03/1584; *Ibidem*, Brouwersgilde, inv.nr. 32, 22/12/1590 tot en met 20/06/1609 (behalve 1601); *Ibidem*, Brouwersgilde, inv.nr. 33, 27/06/1609 tot en met 12/04/1614; *Ibidem*, Brouwersgilde, inv.nr. 34G, 28/06/1614 tot en met 02/03/1619; *Ibidem*, Brouwersgilde, inv.nr. 35G, 09/03/1619 tot en met 23/12/1623; *Ibidem*, Brouwersgilde, inv.nr. 36G, 1623-1644; *Ibidem*, Brouwersgilde, inv.nr. 37G, 1645-1670.
- Database productieaantallen brouwerijen Haarlem, 1590-1610.
Samengesteld door: Richard W. Unger. <http://www.iisg.nl/hpw/beer/haarlemprod1590-1610.xls> (februari 2008).
- Database kohier van het koffie- en theegeeld 1733, Haarlem.
Samengesteld door: Marjolein van Dekken (2003).
Vindplaats origineel: NHA, SAH, kast 17-367, 1734.
- Database kohier Personele Quotisatie 1742, Haarlem.
Samengesteld door: Julie Mosmuller (2002).
Vindplaats origineel: GAR, OSA, inv.nr. 4168.

Leiden

- Database kohier Volkstelling 1581, Leiden.
Samengesteld door: Ariadne Schmidt (2000).
Vindplaats origineel: RAL, SA 11, inv.nr. 1289.
- Database kohier Klein Familiegeld 1674, Leiden.
Cd-rom bij: G.J. Peltjes, *Leidse lasten, twee belastingkohieren uit 1674. Een bronnenpublicatie en multimediateleprogramma* (Leiden 1995).
- Database kohier Personele Quotisatie 1742, Leiden.
Deze informatie is afkomstig van een database welke is ondergebracht bij het Nederlands Historisch Data Archief (NHDA). Belastingregister Leiden 1754, nr. D0097 (mei 1998).
- Database kohier Volkstelling 1749, Leiden.
Samengesteld door: Nederlands Historisch Data Archief (NHDA). <http://esf.niwi.knaw.nl/esf1999/projects/kohier> (februari 2006).

Meerij

- Database familie Heeren uit Oerle.
Samengesteld door: Sjef J.G. Stalpers (1996).

Rotterdam

- Database kohier Klein Familiegeld 1674, Rotterdam.
Samengesteld door: H. Kentin en Paul van de Laar (2004).
Vindplaats origineel: GAR, OSA, inv.nr. 4166.
- Database kohier Personele Quotisatie 1742, Rotterdam.
Samengesteld door: Marjolein van Dekken (2006).
Vindplaats origineel: NA, 3.01.28, inv.nr. 39.

Schiedam

Database kohier Personele Quotisatie 1742,
Schiedam.

Samengesteld door: Marjolein van Dekken
(2004).

Vindplaats origineel: GAR, OSA, inv.nr. 4168.

Overige

Database Lonen en Prijzen in Engeland, 1209-
1914.

Samengesteld door: Gregory Clark.

<http://gpih.ucdavis.edu/Datafilelist>.

[htm#Europe](#) (oktober 2007).

Database gilden, 115G.

Samengesteld door: Piet Lourens en Jan
Lucassen (maart 2007).

Rijksmuseum, Amsterdam. Informatie over
kunstenaars uit de Gouden Eeuw.

www.rijksmuseum.nl/aria/aria_

[artists/00017398?lang=nl](http://www.rijksmuseum.nl/aria/aria_artists/00017398?lang=nl) (maart 2008).

Literatuur

- Aerts, Erik, *Bier, Brouwers en Brouwerijen in Lier. Institutionele, sociale en economische aspecten van een stedelijke industrie tijdens de late middeleeuwen en de nieuwe tijd (1400-1800)* 4 delen (ongepubliceerd proefschrift, Leuven 1988).
- Aerts, Erik, *Het bier van Lier. De economische ontwikkeling van de bierindustrie in een middelgrote Brabantse stad (eind 14de-begin 19de eeuw)* (Brussel 1996).
- Ågren, Maria en Amy Louise Erickson, 'Introduction. The marital economy in comparative perspective', in: Ibidem (red.), *The marital economy in Scandinavia and Britain 1400-1900* (Aldershot 2005) 3-20.
- Amelsvoort, Pierre van, *Bierbrouwerijen in Boxtel. Enkele aantekeningen over de historie van bierbrouwerijen in Boxtel* (Boxtel 2004).
- Aten, Diederik, 'Als het gewelt comt...'. *Politiek en economie in Holland benoorden het IJ, 1500-1800* (Hilversum 1995).
- Baetens, Roland, 'Bierbrouwerijen en stokerijen', in: Roland Baetens (red.), *Industriële Revoluties in de provincie Antwerpen* (Antwerpen 1984) 105-120.
- Bartjens, Willem, *De cijfferinghe (1604). Het rekenboek van de beroemde schoolmeester*. Danny Beckers en Marjolein Kool (red.) (Hilversum 2004).
- Baud, Michiel en Theo Engelen (red.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994).
- Bennett, Judith M., 'History that stands still: women's work in the European past', *Feminist Studies* 14 (1988) 269-283.
- Bennett, Judith M., 'Women's history: a study in continuity and change', *Women's history review* 2 (1993) 173-184.
- Bennett, Judith M., *Ale, beer and brewsters in England. Women's work in a changing world, 1300-1600* (New York 1999).
- Bijlsma, R., 'De twee witte klimmende leeuwen', *Rotterdamsch Jaarboekje* (1911) 127-138.
- Bijlsma, R., 'Oudrotterdamsche gebrandewijnbranders', *Rotterdamsch Jaarboekje* (1915) 46-49.
- Bijlsma, R., *Rotterdams welvaren 1550-1650* (Den Haag 1918).
- Bing, Wolf, 'Hamburgs Bierbrauerei vom 14. bis zum 18. Jahrhundert', in: *Zeitschrift des Vereins für Hamburgischen Geschichte* 14 (1909) 209-332.
- Bochove, Christiaan van, 'De Hollandse haringvisserij tijdens de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 1-1 (2004) 3-27.
- Borg, H.A. van der, *Vroedvrouwen: beeld en beroep. Ontwikkelingen in het vroedvrouwschap in Leiden, Arnhem, 's Hertogenbosch en Leeuwarden, 1650-1865* (Amsterdam 1992).
- Bos, Sandra, "Uyt liefde tot malcander". *Onderlinge hulpverlening binnen de Noord-Nederlandse gilden in internationaal perspectief (1570-1820)* (Amsterdam 1998).
- Bourke, J., 'Avoiding poverty. Strategies for women in rural Ireland, 1880-1914', in: John Henderson en Richard Wall (red.), *Poor women and children in the European past* (Londen en New York 1994) 292-311.
- Bras, Hilde, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen 1850-1950* (Amsterdam 2002).
- Brennan, Thomas, *Public drinking and popular culture in eighteenth century Paris* (New Jersey 1988).

- Brünner, E.C.G., *De order op de buitennering van 1531. Bijdrage tot de kennis van de economische geschiedenis van het graafschap Holland in den tijd van Karel v* (Utrecht 1918).
- Bruyn Kops, Henriette de, *A spirited exchange. The wine and brandy trade between France and the Dutch Republic in its Atlantic framework, 1600-1650* (Leiden en Boston 2007).
- Burnett, John, *Liquid pleasures. A social history of drinks in modern Britain* (Londen en New York 1999).
- Chartres, J., 'The eighteenth-century English inn: a transient 'Golden age'?', in: Beat A. Kümin en B. Anne Tlusty (red.), *The world of the tavern. Public houses in early modern Europe* (Aldershot 2002) 205-226.
- Clark, Alice, *Working life of women in the seventeenth century*, New edition with a new introduction by Amy Louise Erickson (Londen en New York 1992).
- Clark, Peter, *The English alehouse: a social history 1200-1830* (New York 1983).
- Cobbett, William, *Cottage economy: containing information relative to the brewing of beer, making of bread, keeping of cows, pigs, bees, ewes, goats, poultry and rabbits, and relative to other matters deemed useful in the conducting of the affairs of a labourer's family; to which are added, instructions relative to the selecting, the cutting and the bleaching of the plants of English grass and grain, for the purpose of making hats and bonnets* (Londen 1823).
- Commer, P. de, 'De brouwindustrie te Gent, 1505-1622' (1), *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks 35 (1981) 81-114.
- Commer, P. de, 'De brouwindustrie te Gent, 1505-1622' (2), *Handelingen der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, nieuwe reeks 37 (1983) 113-171.
- Cornelissen, J.F.L.M., *Het bierboek* (Eindhoven 1983).
- Dambuyne, Johan, 'Guilds, social mobility and status in sixteenth-century Ghent', *International Review of Social History* 43 (1998) 31-78.
- Davidoff, Leonore en Catherine Hall, 'The 'hidden investment': women and the enterprise' in: Pamela Sharpe (red.), *Women's work. The English experience 1650-1914* (Londen 1998) 239-293.
- Davids, Karel A., W. Fritschy en L.A. van der Valk (red.), *Kapitaal, ondernemerschap en beleid. Studies over economie en politiek in Nederland, Europa en Azië van 1500 tot heden* (Amsterdam 1996).
- Davis, Natalie Z., 'Women in the crafts in sixteenth century Lyon', in: Barbara A. Hanawalt (red.), *Women and work in preindustrial Europe* (Bloomington 1986) 167-197.
- Deceulaer Harald, *Pluriforme patronen en een verschillende snit. Sociaal-economische, institutionele en culturele transformaties in de kledingsector in Antwerpen, Brussel en Gent, ca.1585- ca.1800* (Amsterdam 2001).
- Deceulaer Harald en Bibi Panhuysen, 'Dressed to work, a gendered comparison of the tailoring trades in the Northern and Southern Netherlands, 16th to 18th centuries', in: Maarten Prak e.a. (red.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006) 133-156.

- Dekken, Marjolein van, *Bier maakt het leven goed. De sociale positie van bierbrouwers in de Hollandse steden Haarlem en Gouda gedurende de eerste helft van de zestiende eeuw* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Amsterdam 2001).
- Dekken, Marjolein van, 'Bier doet het leven goed. Haarlemse bierbrouwers in de zestiende eeuw', *Haarlem Jaarboek 2002* (2003) 9-59.
- Dekken, Marjolein van, 'Leven in de brouwerij. Hollandse bierbrouwers in de late middeleeuwen (ca. 1500-1552)', *Historica* (oktober 2003) 3-5.
- Deursen, Arie Th. van, *Mensen van klein vermogen. Het 'kopergeld' van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1999).
- Deursen, Arie Th. van, *Een dorp in de polder. Craft in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2006).
- Dibbits, Hester, *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800* (Nijmegen 2001).
- Diederiks, H.A., D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985).
- Diederiks, H.A., 'Beroepsstructuur en sociale stratificatie in Leiden in het midden van de achttiende eeuw', in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 45-67.
- Diederiks, H.A. e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat* (Groningen 1994).
- Dobbelaar, P.J., 'Een beroepsstatistiek van Schiedam in het jaar 1807', *De Economist* (1922) 628-642.
- Dobbelaar, P.J., *De branderijen in Holland tot het begin der negentiende eeuw* (Rotterdam 1930).
- Doorman, G., *De middeleeuwse brouwerij en de gruit* (Den Haag 1955).
- Dorren, Gabriëlle, *Eenheid en verscheidenheid. De burgers van Haarlem in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).
- Dorren, Gabriëlle, 'Want noijt gebeurt is dat een vrouw meester is geworden ...': vrouwen en gilden in zeventiende-eeuws Haarlem', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf (red.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) 139-152.
- Dun, Paul van, *Acht eeuwen uit 'n goei vat. De bier- en brouwerijgeschiedenis van 's-Hertogenbosch en omgeving* ('s-Hertogenbosch 1998).
- Dun, Paul van, 'De brouwerijen hebben hier van oudts (...) altijdts goede neringhe gehad', in: J.M. Goris (red.), *Bier, wijn, jenever in de Kempen*, Centrum voor de Studie van Land en Volk van de Kempen 16 (Herentals-Roosendaal 2002) 69-90.
- Earle, Peter, 'The female labour market in London in the late seventeenth and early eighteenth centuries', in: Pamela Sharpe (red.), *Women's work. The English experience 1650-1914* (Londen 1998) 121-148.
- Egmond, Florike, 'De strijd om het dagelijks bier. Brouwerijen, groothandel in bier en economische politiek in de Noordelijke Nederlanden tijdens de zestiende eeuw', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf (red.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) 153-193.
- Engelbrecht, E.A., *De vroedschap van Rotterdam 1572-1795* (Rotterdam 1973).

- Engelen, Theo, 'Labour strategies of families: a critical assessment of an appealing concept', *International review of social history* 47 (2002) 453-464.
- Engelsing, Rolf, *Analphabetentum und Lektüre. Zur Sozialgeschichte des Lesens in Deutschland zwischen feudaler und industrieller Gesellschaft* (Stuttgart 1973).
- Enschedé, I. en J. Enschedé, *Keuren en ordonnantien der stad Haarlem, op auctorisatie en met goedkeuringe van de edele groot achtbare heeren burgemeesteren en regeerders derzelver stad. Byeenverzameld, in order gebracht, en uytgegeeven tot het jaar MDCCLV, 1 en 2 in één band* (Haarlem 1755).
- Everard, Myriam, 'Kolhorner keetmeiden en Leidse comptoirbediendes. Vrouwenarbeid in de Leidse zoutkeet, 1750-1850', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 16 (Leiden 2005) 44-90.
- Eykens, M.J., 'De brouwindustrie te Antwerpen 1585-1700', *Bijdragen tot de geschiedenis* 56 (1973) 80-101.
- Feijst, G. van der, *Geschiedenis van Schiedam* (Schiedam 1975).
- Fontaine, Laurence en Jürgen Schlumbohm, 'Household strategies for survival: an introduction', *International review of social history* 45 (2000) 1-17.
- Fruin, Robert J., (red.), *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nyeuwe schiltaelen gedaen in den jaere 1514* (Leiden 1866).
- Fruin, Robert J., (red.), *Enqueste ende Informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant, gedaen in den jaere 1494* (Leiden 1876).
- Gelder, H.E. van, *De Nederlandse munten* (Antwerpen en Utrecht 1965).
- Gelderblom, Oscar, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt, 1578-1630* (Hilversum 2000).
- Goldberg, P.J.P., *Women, work and lifecycle in a medieval economy. Women in York and Yorkshire c.1300-1520* (Oxford 1992).
- Guldewagen D. en P. Steyn, *Naamregister, van de heeren van de regeering der stad Haarlem van de ministers van dien; en van derzelver commissien; als mede van eenige ampten en employen binnen dezelve* (Haarlem 1733).
- Haan, Francisca de, *Sekse op kantoor. Over vrouwelijkheid, mannelijkheid en macht, Nederland 1860-1940* (Hilversum 1992).
- Hackes, F. en P. Leffen, *Keuren der stad Leyden* (Leiden 1658).
- Hallema, A. en J.A. Emmens, *Het bier en zijn brouwers. De geschiedenis van onze oudste volksdrank* (Amsterdam 1968).
- Hammer-Stroeve, Tina, *Familiezoet. Vrouwen in een ondernemerselite, Enschedé 1800-1940* (Zutphen 2001).
- Hanawalt, Barbara A., 'Of good and ill repute'. *Gender and social control in Medieval England* (New York 1998).
- Hanawalt, Barbara A., *The wealth of wives. Women, law and economy in late Medieval London* (Oxford 2007).
- Hazewinkel, H.C., *Geschiedenis van Rotterdam III* (Amsterdam 1940-1942).
- Heijden, Manon van der, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700* (Amsterdam 1998).
- Heijden, Manon van der en Paul van de Laar (red.), *Rotterdamers en de voc. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)* (Amsterdam 2002).

- Heijden, Manon van der, 'Achterblijvers. Rotterdamse vrouwen en de voc (1602-1750)', in: Manon van der Heijden en Paul van de Laar (red.), *Rotterdamers en de voc. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)* (Amsterdam 2002) 181-212.
- Heijden, Manon van der en Ariadne Schmidt, 'In dienst van de stad: vrouwen in stedelijke ambten, Holland 1500-1800', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 7-4 (2007) 3-34.
- Herborn, W., 'Römerbier – Grutbier – Hopfenbier', in: Fritz Langensiepen en Michael Krieger (red.), *Bierkultur an Rhein und Maas* (Bonn 1998) 195-218.
- Herlihy, David, *Opera Muliebria. Women and work in late medieval Europe* (New York 1990).
- Hermesdorf, B.H.D., *De herberg in de Nederlanden. Een blik in de beschavingsgeschiedenis* (Assen 1957).
- Heuvel, Danielle van den, 'De Openbaar Koopvrouw. De handelingsbekwaamheid van gehuwde koopvrouwen in de Republiek', *Historica* (oktober 2005), 12-14.
- Heuvel, Danielle van den, *Women and entrepreneurship. Female traders in the Northern Netherlands, c. 1580-1815* (Amsterdam 2007).
- Heuvel, Danielle van den en Elise van Nederveen Meerkerk, 'Partners in business? An Anglo-Dutch comparison of the cooperation of spouses in early modern trade', *Continuity and Change* 23 (2008), 209-216.
- Heuvel, H.M. van den, *De criminele vonnisboeken van Leiden 1533-1811* (Leiden 1977-1978).
- Hill, Bridget, 'Women's history: a study in change, continuity or standing still?', *Women's history review* 2 (1993) 5-22.
- Hill, Bridget, *Women alone. Spinsters in England 1660-1850* (New Haven en Londen 2001).
- Hoffmann, M., *5000 Jahre Bier* (Frankfurt am Main en Berlijn 1956).
- Horsten, Paul en Piet Spapens, *Tappen uit een geheim vaatje. De geschiedenis van de illegale alcoholstokerijen in Nederland* (Hapert 1990).
- Howell, Martha C., *Women, production and patriarchy in late medieval cities* (Chicago 1986).
- Hufton, Olwen, *The prospect before her. A history of women in western Europe. Volume one 1500-1800* (Londen 1995).
- Huizinga, Johan, *Rechtsbronnen der stad Haarlem* (Den Haag 1911).
- Hundsichler, Helmut, 'Gasthäuser und Pfarrhöfe als bischöfliche Unterkunft am Nordrand der Kirchenprovinz Aquileia. Beispiele aus den Reistagebüchern des Paolo Santonine und aus verwandtem Quellenmaterial des 15. Jahrhunderts', in: Hans C. Peyer (red.), *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter* (München en Wenen 1983) 189-204.
- Huntemann, Hans, *Bierproduktion und Bierverbrauch in Deutschland vom 15. Bis zum beginn des 19. Jahrhunderts* (Göttingen 1970).
- Hunter, Judith, 'English inns, taverns, alehouses and brandy shops: the legislative framework, 1495-1797', in: Beat A. Kümin en B. Anne Tlusty (red.), *The world of the tavern. Public houses in early modern Europe* (Aldershot 2002) 65-82.
- Israel, Jonathan I., *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall 1477-1806* (New York 1995).
- Jansen, Gerrit H., *De eeuwige kroeg. Hoofdstukken uit de geschiedenis van het openbaar lokaal* (Amsterdam 1976).
- Jansen, Michael, *De industriële ontwikkeling in Nederland 1800-1850* (Amsterdam 1999).

- Janssens, Angélique, 'De mannelijke kostwinner: mythe of historische werkelijkheid? Een overzicht van het debat', *Tijdschrift voor geschiedenis* 111 (1998) 258-280.
- Jobse-van Putten, Jozien, *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Nijmegen 1995).
- Kappelhof, Ton, 'De Bredase bierbrouwerijen 1379-1750. De geschiedenis van een exportnijverheid', *Jaarboek van de geschiedenis en oudheidkundige kring van stad en land van Breda "De Oranjeboom"* 51 (1998) 14-78.
- Kistemaker, R.E. en V.T. van Vilsteren (red.), *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam 1994).
- Klein, Ron, *Voor eijghen gebruyck. Notities uit een wijnverleden* (Wageningen 2004).
- Kloek, Els, 'Vrouwenarbeid aan banden gelegd? De arbeidsdeling naar sekse volgens de keurboeken van de oude draperie van Leiden, ca. 1360-1580', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 13 (1987) 373-402.
- Kloek, Els, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd* (Hilversum 1990).
- Knevel, Paul, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Hilversum 1994).
- Knevel, Paul, 'Een kwestie van overleven. De kunst van het samenleven', in: Eelco Beukers en Thimo de Nijs (red.) *Geschiedenis van Holland 1572 tot 1795*, deel 2 (Hilversum 2002) 217-254.
- Knotter, Ad, 'Problemen van de family economy. Gezinsarbeid en arbeidsmarkt in pre-industrieel Europa', in: Michiel Baud en Theo Engelen (red.), *Samen wonen, samen werken? Vijf essays over de geschiedenis van arbeid en gezin* (Hilversum 1994) 35-72.
- Kooijmans, Luuc en Carly Misset, 'Van rebellen tot 'koningen in eigen huis'. Opstand, regentenbewind en politieke cultuur' in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, 1573 tot 1795*, deel 2 (Hilversum 2002) 9-78.
- Koolbergen, Hans van, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkarspel in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Anton Schuurman, Jan de Vries en Ad van der Woude (red.), *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen 1550 tot 1850* (Amsterdam 1997) 121-159.
- Kramers, C., *De moutwijnindustrie te Schiedam* (Amsterdam 1945-1946).
- Kranendonk, W.L. van, *De Leidse drankverkopers. Een histories-demografies onderzoek naar de drankverkopende klasse van Leiden in de achttiende eeuw* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Leiden 1977).
- Kriedte, Peter, Hans Medick en Jürgen Schlumbohm, *Industrialization before industrialization. Rural industry in the genesis of capitalism* (Cambridge 1981).
- Kümin, Beat A. en B. Anne Tlusty (red.), *The world of the tavern. Public houses in early modern Europe* (Aldershot 2002).
- Kümin, Beat A. en B. Anne Tlusty, 'The world of the tavern: An introduction', in: Beat A. Kümin en B. Anne Tlusty, *The world of the tavern. Public houses in early modern Europe* (Aldershot 2002) 3-11.
- Kümin, Beat A., 'Public houses and their patrons in early modern Europe', in: Beat A. Kümin en B. Anne Tlusty (red.), *The world of the tavern. Public houses in early modern Europe* (Aldershot 2002) 44-62.
- Kümin, Beat A., *Drinking matters. Public houses and social exchange in early modern Central Europe* (Hampshire en New York 2007).

- Laan, Cora, *Drank en drinkgerei. Een archeologisch en cultuurhistorisch onderzoek naar de alledaagse drinkcultuur van de 18de-eeuwse Hollanders* (Amsterdam 2003).
- Laar, Paul van de, 'Rotterdam. De koopstad en de voc', in: Manon van der Heijden en Paul van de Laar (red.), *Rotterdamers en de voc. Handelscompagnie, stad en burgers (1600-1800)* (Amsterdam 2002) 30-55.
- Ladan, R., 'Leidse brouwers anno 1500', *Leids Jaarboekje* 81 (1989) 31-53.
- Langensiepen, Fritz en Michael Krieger, *Bierkultur an Rhein und Maas* (Bonn 1998).
- Laurence, Anne E., 'How free were English women in the seventeenth century?' in: Els Kloek, Nicole Teeuwen, Marijke Huisman (red.), *Women of the Golden Age. An international debate on women in seventeenth-century Holland, England and Italy* (Hilversum 1994) 127-136.
- Laurence, Anne E., *Women in England 1500-1760. A social history* (Londen 1996).
- Lesemann, Silke, *Arbeit, Ehre, Geschlechterbeziehungen. Zur sozialen und wirtschaftlichen Stellung von Frauen im frühneuzeitlichen Hildesheim* (Hildesheim 1994).
- Lesger, Clé en Leo Noordegraaf (red.), *Entrepreneurs and entrepreneurship in early modern times. Merchants and industrialists within the orbit of the Dutch staple market* (Den Haag 1995).
- Lesger, Clé en Leo Noordegraaf (red.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999).
- Lesger, Clé en Leo Noordegraaf, 'Inleiding', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf (red.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) 11-60.
- Lips, Erik, 'Isabella van Leeuwarden (1696-1773). Een Haarlemse burgeres in zaken', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 17 (1997) 75-80.
- Lis, Wouter van, *Brouwkunde of verhandeling van het voornaamste dat tot een brouwery en moutery en het brouwen en mouten behoort. Alsmede een korte beschrijving van het bier, deszelfs hoofdstoffen, enz.* (Rotterdam 1745).
- Loenen, Jacques van, *De Haarlemse brouwindustrie vóór 1600* (Amsterdam 1950).
- Lourens, Piet en Jan Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie', *NEHA Jaarboek* 57 (1994) 34-62.
- Lourens, Piet en Jan Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997).
- Lourens, Piet en Jan Lucassen, 'Ambachtsgilden binnen een handelskapitalistische stad. Aanzetten voor een analyse van Amsterdam rond 1700', *NEHA Jaarboek* 61 (1998) 121-162.
- Lucassen, Jan en Maarten Prak, 'Guilds and society in the Dutch Republic (16th-18th centuries)', in: Clara E. Núñez (red.), *Guilds, economy and society* (Sevilla 1998) 63-77.
- Lucassen, Jan, e.a., 'Het economisch leven: spectaculair succes en diep verval', in: R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2, 1574-1795* (Leiden 2003) 84-107.
- Lucassen, Jan, 'Wage payments and currency circulation in the Netherlands from 1200 to 2000', in: Jan Lucassen (red.), *Wages and currency. Global comparisons from antiquity to the twentieth century* (Bern, etc. 2007) 221-264.

- Lynn Martin, A., *Alcohol, sex, and gender in late medieval and early modern Europe* (Hampshire en New York 2001).
- Lynn Martin, A., 'Old people, alcohol and identity in Europe, 1300-1700', in: Peter Scholliers (red.), *Food, drink and identity. Cooking, eating and drinking in Europe since the Middle Ages* (Oxford en New York 2001) 119-140.
- Maanen, R.C.J. van, 'Hollandse vermogensheffingen in de zeventiende en achttiende eeuw', *Nederlands archievenblad. Tijdschrift van de vereniging van archivariissen in Nederland* 88 (1984) 61-72.
- Maanen, R.C.J. van en S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2, 1574-1795* (Leiden 2003).
- Mańczak, Antoni, *De ontdekking van het reizen. Europa in de vroeg-moderne tijd* (Utrecht 1998).
- Mathias, Peter, *The brewing industry in England 1700-1830* (Cambridge 1959).
- McIntosh, Marjorie Keniston, *Working Women in English Society, 1300-1620* (Cambridge 2005).
- Medick, Hans, 'The proto-industrial family economy: the structural function of household and family during the transition from peasant society to industrial capitalism', *Social History* 3 (1976) 291-315.
- Moor, Tine de en Jan Luiten van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006).
- Muldrew, Craig, 'Interpreting the market: the ethics of credit and community relations in early modern England', *Social history* 18 (1993) 163-183.
- Muller, Samuel en Jan P. Veth, *Albrecht Dürers Niederländische Reise. Band II, Geschichte der Reise* (Berlijn en Utrecht 1918).
- Munck, Bert de, *Leerpraktijken. Economische en sociaal-culturele aspecten van beroepsopleidingen in Antwerpse ambachtsgilden, 16de-18de eeuw* (ongepubliceerd proefschrift, Brussel 2002).
- Nederveen Meerkerk, Elise van, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1581-1810* (Amsterdam 2007).
- Nederveen Meerkerk, Elise van, 'Couples cooperating? Dutch textile workers, family labour and the 'industrious revolution', c. 1600-1800', *Continuity and Change* 23 (2008), 237-266.
- Nierop, Henk van, 'Private Interests, Public Policies: Petitions in the Dutch Republic' in: Arthur K. Wheelock, Jr. en Adele Seeff (red.), *The Public and Private in Dutch Culture of the Golden Age* (Newark 2000) 33-39.
- Nijs, Thimo de en Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland, 1573 tot 1795* (Hilversum 2002).
- Noordam, Dirk Jaap, *Geringde buffels en heren van stand. Het patriciaat van Leiden, 1574-1700* (Hilversum 1994).
- Noordegraaf, Leo en Jan Luiten van Zanden, 'Early modern economic growth and the standard of living. Did labor benefit from Holland's Golden Age?' in: Karel, A. Davids en Jan Lucassen (red.), *A miracle mirrored* (Cambridge 1995) 410-437.
- Ogilvie, Sheilagh C., *A bitter living. Women, markets, and social capital in early modern Germany* (Oxford 2003).
- Ogilvie, Sheilagh C., 'Women and labour markets in early modern Germany', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* 2 (2004) 25-60.

- Panhuysen, Bibi, 'Bij uitsluiting toegankelijk. De gildenregulering van het kleermakers- en naaistersambacht in de Republiek', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf (red.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) 387-416.
- Panhuysen, Bibi, Maatwerk. *Kleermakers, naaisters, oudkleerkopers en de gilden, 1500-1800* (Amsterdam 2000).
- Peltjes, Gerrit Jan, *Leidse lasten, twee belastingkohieren uit 1674. Een bronnenpublicatie en multimedialprogramma* (Leiden 1995).
- Pennington, J., 'Inns and taverns of Western Sussex, 1550-1700: a documentary and architectural investigation', in: Beat A. Kümin en B. Anne Tlusty (red.), *The world of the tavern. Public houses in early modern Europe* (Aldershot 2002) 116-135.
- Peyer, Hans C., *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter* (München en Wenen 1983).
- Peyer, Hans C., 'Diskussionsbeiträge', in: Hans C. Peyer, *Gastfreundschaft, Taverne und Gasthaus im Mittelalter* (München en Wenen 1983) 243-258.
- Pinchbeck, Ivy, *Women workers and the industrial revolution 1750-1850* (Londen 1930).
- Pol, Lotte van de, *Het Amsterdams hoerdom. Prostitutie in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam 1996).
- Pot, G.P.M., 'Het beleid ten aanzien van bedelaars, passanten en immigranten te Leiden 1700-1795', *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 82-95.
- Pott-Buter, Hettie A., *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven country comparison, 1850-1990* (Amsterdam 1993).
- Prak, Maarten, *Gezeten burgers. De elite in een Hollandse stad. Leiden 1700-1780.* (Amsterdam 1985).
- Prak, Maarten, 'Ambachtsgilden vroeger en nu', *NEHA Jaarboek* 57 (1994) 10-33.
- Prak, Maarten e.a. (red.), *Craft guilds in the early modern Low Countries. Work, power and representation* (Aldershot 2006).
- Prinsen, J., 'De inventaris van een Leidse herberg in de zestiende eeuw', in: *Leids Jaarboekje* 2 (1908) 120-126.
- Prior, Mary (red.), *Women in English society 1500-1800* (New York 1985).
- Prior, Mary, 'Women and the urban economy: Oxford 1500-1800', in: Mary Prior (red.), *Women in English society 1500-1800* (New York 1985) 93-117.
- Prior Mary, 'Private spheres and public records: reconstructing women's history for the early modern period', in: Fia Dieteren en Els Kloek (red.), *Writing women into history* (Amsterdam 1990) 55-74.
- Pyne, William H., *Microcosm or, a picturesque delineation of the arts, agriculture, and manufactures of Great Britain in a series of above a thousand groups of small figures for the embellishment of landscape* (Londen 1806, herdruk New York 1971).
- Quast, Jenneke, 'Vrouwenarbeid omstreeks 1500 in enkele Nederlandse steden', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 1 (1980) 46-64.
- Riemsdijk, J. van, *Het brandersbedrijf te Schiedam in de 17de en 18de eeuw* (Schiedam 1916).
- Roberts, Julia, 'Women, men and taverns in tavern-keeper Ely Playter's journal', *Histoire sociale/Social History* 72 (2003) 371-405.

- Rollin Couquerque, L. M. en A. Meerkamp van Embden, *Rechtsbronnen der stad Gouda. Oud-Vaderlandse rechtsbronnen. Werken der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse recht* ('s Gravenhage 1917).
- Rogge, Roswitha, *Zwischen Moral und Handelsgeist. Weibliche Handlungsspielräume und Geschlechterbeziehungen im Spiegel des hamburgischen Stadtrechts vom 13. bis zum 16. Jahrhundert* (Frankfurt am Main 1998).
- Sarti, Rafaella, *Thuis in Europa. Wonen, eten en kleden in Europa van 1500 tot 1800* (Rotterdam 2004).
- Schama, Simon, *Overvloed en onbehagen. De Nederlandse cultuur in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1988).
- Schippers, Hans, 'Bier', in: Harry W. Lintsen e.a. (red.), *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890* (Zutphen 1992) 171-213.
- Schlosser, Hans, *Braurechte, Brauer und Braustätten in München. Zur Rechts- und Sozialgeschichte des spätmittelalterlichen Brauwesens* (Ebelsbach am Main 1981).
- Schmidt, Ariadne, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001).
- Schmidt, Ariadne en Ronald Sluijter, 'Sociale verhoudingen en maatschappelijke zorg', in: R.C.J. van Maanen en S. Groenveld (red.), *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad. Deel 2, 1574-1795* (Leiden 2003) 109-125.
- Schmidt, Ariadne, 'Vrouwenarbeid in de vroegmoderne tijd in Nederland', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis* 2-3 (2005) 2-21.
- Schmidt, Ariadne, 'Gilden en de toegang van vrouwen tot de arbeidsmarkt in Holland in de vroegmoderne tijd', *De zeventiende eeuw* 23 (2007) 160-178.
- Schmidt, Ariadne, 'Managing a large Household. The gender division of work in orphanages in Dutch towns in the early modern period, 1580-1800', *The history of the family* 13 (2008) 42-57.
- Schoor, Arie van der, *Stad in aanwas. Geschiedenis van Rotterdam tot 1813* (Zwolle 1999).
- Schrover, Marlou, 'De affaire wordt gecontinueerd door de weduwe', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 17 (1997) 55-74.
- Schultheiss, Werner, *Brauwesen und Braurechte in Nürnberg bis zum Beginn des 19. Jahrhunderts* (Neurenberg 1978).
- Scribner, Robert W., *For the sake of simple folk. Popular propaganda for the German Reformation* (Cambridge 1981).
- Sharpe, Pamela (red.), *Women's work. The English experience 1650-1914* (Londen 1998).
- Simonton, Deborah, *A history of European women's work. 1700 tot the present* (Londen 1998).
- Sleeswijk Wegener, Anne, *Franse wijn in de Republiek in de achttiende eeuw. Economisch handelen, institutionele dynamiek en de herstructurering van de markt* (Hilversum 2007).
- Sloot, Hans van der, *Het echte Schiedamsche jeneverboek* (Ter Aar 1987).
- Sluyterman, Keetie E. en Huib H. Vleesenbeek, *Drie eeuwen de Kuyper. Een geschiedenis van jenever en likeuren 1695-1995* (Schiedam 1995).
- Sneller, Z.W., *Rotterdams bedrijfsleven in het verleden* (Rotterdam 1940).
- Söderhjelm, T. en Söderhjelm W., *De Italiaansche renaissance, litteratuur- en kultuurstudies* (Utrecht 1909).

- Spufford, Margaret, 'Alfabetisme, handel en godsdienst in de commerciële centra van Europa', in: Karel Davids en Jan Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 213-262.
- Stalpers, Sijf J.G., *Heeren uit Oerle, een genealogie* (e.b. 1996).
- Stel, J.C. van der, *Drinken, drank en dronkenschap. Vijf eeuwen drankbestrijding en alcoholhulpverlening in Nederland* (Hilversum 1995).
- Stokhuysen, Abraham, *Het Leydse bier-huys, boertig kluchtspel* (Leiden 1758).
- Tempelaars, P.A., 'Coopbrouwers en huysbrouwers te Etten-Leur in de 16e-18e eeuw', *Jaarboek oudheidkundige kring Roosendaal 'De Ghulden Roos'* 16 (1956) 11-19.
- Thompson, Peter, *Rum punch and revolution. Taverngoing and public life in eighteenth century Philadelphia* (Philadelphia 1999).
- Tilly, Louise A. en Joan W. Scott, *Women, work and family* (New York 1978).
- Timmer, E.M.A., *De generale brouwers van Holland. Een bijdrage tot de geschiedenis der brouwning in Holland in de 17de, 18de, en 19de eeuw* (Haarlem 1918).
- Tjalsma, H.D., 'Een karakterisering van Leiden in 1749', in: H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985) 17-44.
- Thlusty, Beat A., *Bacchus and civic order. The culture of drink in early modern Germany* (Charlottesville 2001).
- Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den een-en-dertigsten december 1889* ('s Gravenhage 1895).
- Unger, Richard W., 'Technical change in the brewing industry in Germany, the Low Countries, and England in the Late Middle Ages', *The Journal of European economic history* 21 (1992) 281-313.
- Unger, Richard W., *A history of brewing in Holland 900-1900. Economy, technology and the state* (Leiden 2001).
- Unger, Richard W., *Beer in the middle ages and the renaissance* (Philadelphia 2004).
- Uytven, Raymond van, 'De Leuvense bierindustrie in de xviii eeuw', *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* 16 (1961) 193-227.
- Uytven, Raymond van, 'Bier und Brauer in Brabant und Flandern', in: Fritz Langensiepen en Michael Krieger (red.), *Bierkultur an Rhein und Maas* (Bonn 1998) 219-242.
- Van Aert, Laura, *Tot 'leven of overleven'? Winkelhouden in crisistijd: de Antwerpse meerseniers, ca. 1648 – ca. 1748* (ongepubliceerd proefschrift, Antwerpen 2007).
- Verhoef, J.M., *De oude Nederlandse maten en gewichten* (Amsterdam 1982).
- Verhoeven, Gerrit, *Het eerste kohier van de tiende penning van Delft (1543)* (Hilversum 1999).
- Verstraaten, Willem, *Atlas van het Nederlands gedistilleerd* (Utrecht 1995).
- Visser, Cornelis, *Verkeersindustrieën te Rotterdam in de tweede helft der achttiende eeuw* (Rotterdam 1927).
- Visser, Nicolien, *Utrechtse herbergiersters en dunbiertapsters in de zeventiende en achttiende eeuw. Een bronnenonderzoek* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Utrecht 1997).

- Vlis, Ingrid van der, *Leven in armoede. Delftse bedeeden in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2001).
- Vries, B.M.A. de, e.a., *Van agrarische samenleving naar verzorgingsstaat. Demografie, economie, maatschappij en cultuur in West-Europa, 1450-2000* (Groningen 2000).
- Vries, Jan de, *European Urbanization 1500-1800* (Londen 1984).
- Vries, Jan de en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van economische groei* (Amsterdam 1995).
- Wensky, Margret, 'Women's guilds in Cologne in the later middle ages', *Journal of European economic history* 11 (1982) 631-650.
- Werkstetter, Christine, *Frauen im Augsburger Zunft Handwerk* (Berlijn 2001).
- Whelan, Bernadette, 'Preface', in: Bernadette Whelan (red.), *Women and paid work in Ireland, 1500-1930* (Dublin 2000) 9-12.
- Wiersum, Eppe, *De archieven der Rotterdamsche gilden* (Rotterdam 1926).
- Wiersum, Eppe, *Uit het Rotterdamse gildewezen* (Arnhem 1928).
- Wiesner, Merry E., 'Guilds, Male Bonding and Women's Work in Early Modern Germany', *Gender and history* 1 (1989) 125-137.
- Wiesner, Merry E., *Working women in Renaissance Germany* (New Jersey 1986).
- Wijn, Jan Willem, *Het beleg van Haarlem* (Amsterdam 1942).
- Wijngaarden, Hilde van, *Zorg voor de kost. Armenzorg, arbeid en onderlinge hulp in Zwolle, 1650-1700* (Amsterdam 2000).
- Wijsenbeek, Thera, 'Van priseersters en prostituées. Beroepen van vrouwen in Delft en Den Haag tijdens de 18e eeuw', *Jaarboek voor vrouwengeschiedenis* 7 (1987) 173-201.
- Wijsenbeek, Thera, 'Van medicijn tot statussymbool. Koffie thuis in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Pim Reinders e.a. (red.), *Koffie in Nederland* (Zutphen 1994) 107-118.
- Willems, Bart, 'For members only'. Solidariteit en beroepseer bij ambachten. Casestudy: de Antwerpse kuipers (17de-18de eeuw)', *Oost-Vlaamse Zanten. Algemeen tweemaandelijks tijdschrift voor volkskunde* 75 (2000) 23-45.
- Wilson, Anne, *Food and drink in Britain. From the stone age to recent times* (Harmondsworth 1984).
- Wit, Annette de, 'Reders en regels. Visserij, overheid en ondernemerschap in het zeventiende-eeuwse Maasmondgebied', in: Clé Lesger en Leo Noordegraaf (red.), *Ondernemers en bestuurders. Economie en politiek in de Noordelijke Nederlanden in de late middeleeuwen en vroegmoderne tijd* (Amsterdam 1999) 633-648.
- Wit, Annette de, *Leven, werken en geloven in zeevarende gemeenschappen. Schiedam, Maassluis en Ter Heijde in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2008).
- Wunder, Heide, "Er ist die Sonn', Sie ist der Mond". *Frauen in der Frühen Neuzeit* (München 1992).
- Yntema, Richard J., *The brewing industry in Holland, 1300-1800: A study in industrial development* (ongepubliceerd proefschrift, Chicago 1992).
- Yntema, Richard J., 'Allerhande bieren. Over biersoorten en hun distributie tussen de 14de en de 19de eeuw', in: R.E. Kistemaker en V.T. van Vilsteren (red.), *Bier! Geschiedenis van een volksdrank* (Amsterdam 1994) 82-95.

- Zanden, Jan Luiten van, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie, 1350-1850* (Bergen 1991).
- Zanden, Jan Luiten van, *The rise and decline of Holland's economy. Merchant capitalism and the labour market* (Manchester 1993).

Summary in English

Brewing, distilling and serving

Working women in the Dutch drink industry, 1500-1800

Brewing was always one of the household activities women performed. Some women brewed more than needed for their family and sold the surplus to third parties. In Dutch towns, brewing evolved into a commercial trade in the Middle Ages. Within a limited time span the brewing industry became to be dominated by men. However, even during the early modern period when breweries became highly commercial and capital intensive enterprises, women continued to work in the industry, both as owners and as employees.

Brandy production did not originate in a household activity as brewing did. For a long period brandy was used only medicinally and was produced by pharmacists who were exclusively male. When it became a popular drink in the course of the seventeenth century, market oriented production commenced in which both men and women got involved. Brandy distillers' widows continued the production and trade after their husbands passed away, and additionally several married and unmarried women opened their own distillery.

Alcoholic drinks were sold by distinct groups; sellers who only sold beer or brandy, publicans who sold drink accompanied by food, and innkeepers who provided drink, food and lodging. These groups contained both men and women, although their composition varied substantially between occupations and over time.

In my research I focussed on women working in the production and sale of beer and brandy in the Dutch cities of Haarlem, Leiden, Rotterdam and Schiedam and also in the Meierij, which is a rural area in the south of the Netherlands. A comparison is made with women in the same industry in England, Germany and the Southern Netherlands.

The aim of this book was twofold. I wanted to find out whether the number of women working in this industry was really as large as is often presumed. Additionally I wanted to explain the presence of working women in the drink industry by determining changes in women's opportunity to work in this sector, and which factors influenced these opportunities. I have identified and investigated four main influencing factors. Firstly the underlying economic trend as it has a direct effect on the industry and the women working in it. Secondly, institutional factors potentially limiting working women's role, such as government rules and guild regulation. Thirdly, limitations imposed by the capital required to run busi-

nesses and the social status of the women. And finally I investigated the influence from women's position in the cycle of life and their marital status.

The economic trend certainly influenced the possibilities for women to work in the brewing industry. However, the same trend did not affect women in different parts of the sector in the same way. In an upward economic trend, more people started selling alcoholic beverages or opened a distillery. Both men and women profited from this situation in equal measure. For brewers this was however not the case. In a positive economic trend male brewers increased in number, while the numbers of female brewers was stable or even saw a decrease. In contrast, a period of economic decline saw a stable number of female brewers while the number of male brewers diminished considerably. This last and remarkable effect has its roots in women's marital status and the required capital to run a business.

Women almost always became brewers or distillers by inheriting a company. The only new people in the trade were men or to be more precise: couples, of which only the man was registered as entrepreneur. Most brewsters and also many female distillers were thus widows who continued their late spouses' businesses. Most of these women had already worked in the brewery or distillery together with their husbands, so they had the required knowledge to continue the business. This continuation also safe-guarded an essential income for themselves and their family. As a result of the way they entered the sector working women thus mostly headed larger and more seasoned businesses.

In times of declining economic circumstances it is difficult to sell a capital intensive enterprise at full value. Potential buyers would be less numerable depressing sales prices. These circumstances saw few women exiting the sector as their larger businesses were consequently more difficult to sell. In a negative economic environment little, to no new businesses were started. At the same time bankruptcies were concentrated in newer and/or smaller businesses dominated by male brewers and distillers. The capital intensive nature of a business and women's marital status must thus be taken into account when determining the influence of the economic trend on women's opportunity to work in the industry.

In general, institutional factors such as government rules and guild regulation negatively affected women's opportunities on the labor market. If a license was required, many more men were usually authorized than women. Sellers of alcoholic beverages in Dutch cities form an exception to this. Licensing made no differentiation between men and women, and many beer and brandy sellers were consequently women. In Leiden women even made up more than half of vendors of alcoholic drinks. In contrast, England's women were mostly refused admittance to the trade, with notable exceptions for street selling and the sale of gin in London. Again, a great number of women made use of these exceptions as an opportunity to earn money.

As mentioned, guild regulation was mostly limiting women's participation in the industry. Literature shows that in guild regulated professions women largely had a negligible role. In Dutch brewers and brandy distillers guilds however, there were no restrictions for female membership. This was in sharp contrast with brewers guilds in England, Germany and the Southern Netherlands, which excluded almost all women. These guilds did make exceptions for brewers' widows. Also, brewers daughters were allowed to become member of the guild in the Southern Netherlands' city of Lier. Only in the German city of Nuremberg did the guilds allow all women regular membership. Data from Lier and Nuremberg show that if there were no restrictions for women to work in certain occupations, their participation rate was the same as in Dutch cities.

A study of women employed in the beverage industry in our neighboring countries shows that rules and regulations were a very effective means to ward women or specific groups of women from a profession. Furthermore, it is the most decisive factor to explain the sex ratio in various occupations. In Holland restrictive regulations from the government or guilds were considered less necessary or not necessary at all, as the required capital to run businesses already had a strong limiting effect.

Marital status was of far greater importance to women than their male counterparts. Men's legal status and their position within their profession did not change when they married or became widowed. In contrast, widows or unmarried women who married often lost their independent position within their professions. This difference underlies an apparent disappearance of women from their profession as soon as they get married. As a result, few married women appear to be employed. However, research on married women's position in Holland's breweries, distilleries and drink trade shows that many married women did in fact work. For example, they led their own companies in the beverage trade or brandy distilleries. Wherever it was possible and desirable for women to work with their husband in the family enterprise, this happened on a large scale. Besides simply being a way to add to the labor force women could also keep the business running at times when their husbands were temporarily unable to do so. The economic added value of married women is thus far greater than often assumed.

Finally, the capital required to start a company had a crucial impact on the position and opportunities of women in Dutch drink industry. The influence of available capital was much stronger than the influence of the economic situation, women's marital status or regulation from institutions like guilds and governments, which in other occupations and countries are often considered much more decisive.

The required capital explains the unequal sex ratio in the brewing and brandy distilling industry, despite the absence of restrictive city council or guild measures for women. Both the restrictive nature of the industry and the commitment of clients to the brewery led to the situation that brewer widows were crucial for

the brewer families. They could preserve the company for their families, or sell the brewery for a good price after they had stabilized the business following their husband's death. Selling the brewery before that point in time did not make economic sense. As a result a large number of brewer widows continued working in their own companies long after their husbands died.

The influence of capital on employment opportunities for women within the beverage industry was large and two-fold. First and foremost, the investment needed for a certain profession was of great influence on the opportunities of people to work in these professions. Additionally, and as the required capital to start and continue the business increased, widows of entrepreneurs were increasingly important to preserve the company for their families.

Female employment in the beverage industry in the Northern Netherlands appeared to have been higher than in neighboring countries. Many women earned a living by selling beverages and a large proportion of them had come to work in this industry independent of their husbands. It would seem, selling drinks was attractive work for many women. In the more capital intensive drink-related professions many women worked relatively independent, but had usually entered the business through a family relationship. In several of the occupations examined here, the required capital played a decisive role. Because of the great influence of capital, there was no other means required to regulate the guild membership and therefore no one was excluded on the basis of sex. In the cities of Holland the residents could to a large extent decide for themselves who would brew, distill brandy or work as a drink seller, publican or inn-keeper. This offered many opportunities for women and as a result they filled a special position on the early modern labor market.

Trefwoordenregister

- Accijns 40, 43, 73, 80, 90, 125, 154-155, 176, 183, 231
Afalwater 123
Ale 195-199, 204, 219-220, 224, 229-231, 235, 246
Alebrouwster 196, 198, 206, 219, 229, 231, 235, 245
Antwerpen 21, 27, 46, 87, 193, 202-204, 213-214, 217, 219, 221-222, 227-228, 232-233
Antwerpse, zie: *Antwerpen*
Apotheker 16, 120, 151, 179
Arts 106, 126, 224
Augsburg 107, 209-210
- Bakker 15, 92-93, 139, 145, 147, 179, 245
Bakkerij, zie: *bakker*
Bakkersvrouwen 139, 145, 147, 245
Bennett, Judith 19, 23, 111, 196, 204, 219, 242
Bergen op Zoom 109
Beslag 39, 40, 139, 225
Beslagbak, zie: *beslag*
Beurs 132-135, 137, 142, 144, 146
Bieraccijns 43, 90
Bierdrager 82, 89, 113, 188, 225
Biersleper 82, 88, 224-225
Bierstalhouder 70-71, 91-94, 113
Brabant 28, 30, 34-35, 221, 239
Branderskeur 145
Brandewijnaccijns 125, 154
Brandewijnbrandersgilde 24, 121, 130-132, 136, 139, 143-145, 241
Brandewijnverkoopster, zie: *verkoopster*
Breda 34-35, 81, 109
Brouwersboeken 41-43
Brouwersdochter 102, 202, 204, 207, 212, 215-216, 218
- Brouwersgilde 24, 27, 36, 55-56, 61, 68, 72-75, 77-78, 80-81, 105-108, 115, 121, 204-206, 212, 218, 220, 222, 234-236, 242-243
Brouwerskeur 70, 72, 76, 106
Brouwersknechtsbos 108
Brouwersweduwe 42, 49-50, 52-55, 63, 68, 70, 76-78, 99, 102, 104, 107-108, 115-117, 191-192, 202, 204-206, 208-210, 212, 215, 217-218, 234-236, 243, 245, 248
Brouwerszoon 214
Brouwgeld 43, 54, 90
Brouwwater, zie: *water*
Bruyn Kops, Henriette de 17
- Canterbury 197
Claesdochter, Eemsche, weduwe Cornelis Pietersz van Tholl 56, 81
Clark, Alice 15, 18
Cobbett, William 199
Coffy en Theegelt, kohier van het 97
Common brewers 207
Compagnon 54-55, 63, 114-115, 127, 143-144
Comptoirknecht 142
Comptoirmeid 111-114, 117, 142, 224
- Delft 21, 26, 44, 47, 51, 60, 82, 88, 104, 108, 202
Dinther 69-70
Distillateur 123, 125-131, 134, 140, 143
Doorman, G. 65
Drankorgel 177
Drankverkoopster, zie: *verkoopster*
Drankwinkel 16, 29, 142, 149, 161, 175, 188, 229, 233, 236
Drieguldenbier 159, 174, 187
Drieguldenbierverkoper 152, 154, 155-156, 158, 183-184, 187, 192

- Drieguldenbierverkoopster, zie: *drieguldenbierverkoopster*
- Drinkbier 45 (*noot*)
- Duitse gebieden, zie: *Duitsland*
- Duitsland 20, 22-23, 30, 32, 119, 195, 197, 199-202, 207, 219, 221, 223, 225-226, 229, 232, 234-237, 239, 245
- Dunbier 28, 40, 90, 157, 159, 171, 174-175, 181, 183, 193, 244
- Dunbiertapper 162, 163
- Dunbierverkoper 25, 150, 157, 158, 175, 181, 183, 185, 192
- Dunbierverkoopster, zie: *dunbierverkoper*
- Earle, Peter 19
- Einbeck 200-201
- Engeland 15, 22, 30, 32, 122-123, 178, 188, 195-196, 198, 207, 219, 223-226, 229, 232, 234-237, 239, 242, 247-248
- Everard, Myriam 114
- Family economy* 101
- Family industry* 18
- Family wage economy* 101
- Fles 151-152, 159-160, 173-175, 178, 181, 183-184, 192-193
- Flessiaan, zie: *flessier*
- Flessier 152, 155-156, 160, 174
- Frankfurt 199-201
- Frankrijk 44, 119, 122, 124, 129
- Fries, Margaretha, weduwe Jacob van Heijninggen 54-55, 115
- Gereedschap 34-35, 64, 82-84, 86, 88, 94, 128, 143, 145, 197-198, 220, 245
- Gezel 208-210, 223, 228, 234
- Gildegeld 53-54, 174, 180
- Gildeinkomstgeld, zie: *inkomstgeld*
- Gildemaaltijd 56, 80-81, 116, 131-132, 172
- Gin 231-232, 237, 242
- Gintapper 232
- Ginverkoper 232, 237, 243
- Ginverkoperster, zie: *ginverkoper*
- Gist 38-40
- Gister 40, 89, 110, 224
- Gouda 35, 44, 51, 60, 76-78, 80, 88, 90, 102, 108-109, 202
- Göttingen 200-201
- Grondstoffen 36, 64, 71, 76, 82-83, 88-90, 94, 104, 112, 121, 123, 134-135, 139, 142, 145-146, 168, 188, 197, 219-220, 222, 224, 245
- Grossier 152, 155-156, 159-160, 163, 165, 174, 179, 184, 192
- Grossierster, zie: *grossier*
- Gruit 38, 90
- Gruitbelasting, zie: *gruitgeld*
- Gruitgeld 56, 61, 67
- Haan, Francisca de 114
- Haarlem 28-29, 35-38, 40-42, 44-51, 53-56, 60, 68-72, 74-76, 78-79, 83-85, 88-91, 94, 97-99, 102-107, 109-111, 113-115, 117, 119, 121, 124-126, 130-131, 145, 149-152, 154-156, 160, 162-163, 166, 168-169, 171-174, 178-180, 182, 190-193, 200-202, 206, 213, 236, 241, 249
- Haarlemmer Hout 162
- Hamburg 200-201, 226
- Hanawalt, Barbara 185
- Hanemans, Aletta, weduwe Jacob Olycan 94-95
- Heeswijk 69-70
- Herbergier 16, 18, 28, 32, 34-35, 64-67, 82, 91-92, 94, 101, 150-154, 156-157, 166-169, 171-175, 178-181, 184-185, 189-191, 194, 206, 220, 225, 229-233
- Herbergiersakte 156, 168, 180, 190, 192, 240, 243-244
- Herbergiersgilde 175
- Herbergierster 17, 30, 67, 157, 167, 180, 183, 187, 190, 192, 228, 243
- Herbergiersvergunning, zie: *herbergiersakte*
- Hermesdorf, B. 17
- 's-Hertogenbosch 28-30, 34-35, 64, 109
- Heuvel, Danielle van den 22, 24

- Heynoortsluys 91
 Hill, Bridget 19, 23
 Hoegaarden 213
 Hogerwaard, Jannetje 62, 111
 Holland 16-17, 22-23, 25-26, 28-30, 34-36, 44, 47, 60-61, 64-65, 69, 72-73, 77-78, 82, 87-88, 91, 99, 104, 114-115, 117-125, 129, 136, 145, 149-150, 182, 185, 195-197, 200-206, 210, 212-213, 216, 218-224, 226-228, 234-237, 239, 241-243, 245, 247-248
 Hollandse Steden, zie: *Holland*
 Honderdste Penning, kohier van de 96
 Hoofdwort, zie: *wort*
 Hop 38, 40, 56, 82, 88, 90, 110
 Hopbier 90, 197-198, 200, 230, 235
 Hopbierbrouwer 195, 197, 199, 204, 219, 225-226
 Hopbierbrouwerij 197, 224-226, 246
 Hopbierbrouwster 198, 206, 235, 246
 Howell, Martha 18
 Hufton, Olwen 18
 Huisbrouwer 35-37, 64-67, 94, 118
 Huisbrouwerij 118, 200

 Impost 70, 154, 161
 Inkomstgeld 53, 74-76, 131-133, 139, 151, 172-175, 180, 183, 193, 213-215, 217-218, 223

 Jansen, Gerrit 17
 Jenever 33, 47, 123-124, 129, 132-135, 142, 146, 165, 177, 181, 231, 239
 Jeneverbes 123
 Jeneverbrandster 30
 Jenevermakelaar 132
 Jeneverstokerij 17
 Joncwijff 110

 Keulen 201, 226
 Klein Familiegeld, kohier van het 59, 61, 96, 169, 179
 Kloek, Els 20
 Koffie 24, 28, 33, 47, 59, 97, 168, 181, 185
 Koffiehuis 133
 Koopbrouwer 35-37, 64-67, 94, 118
 Koopbrouwerij 35, 83, 117-118
 Krediet 36, 71, 82, 91, 94-96, 116, 220, 222, 229
 Kuiper 82, 109, 124, 179, 224-225
 Kuipersweduwe 217

 Laurence, Anne 229
 Leerling 31, 76, 98, 109, 126, 140, 172, 207-209, 214-217, 227-228
 Leeuwen, Daniel van, weduwe 132-133
 Leiden 21, 28-29, 31, 36, 41, 44, 50, 55-60, 72, 75, 77, 80, 84-85, 94, 96-97, 99-100, 102-104, 108, 116-117, 119-121, 124, 126-127, 145, 149-153, 156-159, 162, 165-169, 171-174, 179-181, 183-187, 190, 192-194, 240-241
 Lesemann, Silke 20
 Leuven 203-204, 214-215, 217
 Lier 203-204, 214-216, 218, 221, 223, 228, 234, 236, 243
 Likeur 123, 151
 Likeurverkoper 151
 Loenen, Jacques van 16, 37, 45, 89
 Londen 197, 204-207, 220, 231-232, 235, 242-243

 Maassluis 176-178
 Mathias, Peter 220
 McIntosh, Marjorie 196, 219, 229
 Meesterknecht 73, 76-77, 140-141, 186, 207-208, 217, 223, 226-227, 234
 Meesterproef 76-77, 173, 193, 214
 Meierij 28-30, 32, 34-37, 41-42, 64-67, 69, 81, 87, 94, 101-102, 109, 117, 239, 242
 Mout 39-40, 82, 87, 109, 122-123, 132, 188, 199
 Mouten, zie: *mout*
 Mouterij 82-84, 86
 Moutmolenaar 82, 109
 Moutwijn 123, 129, 132-135, 142, 146
 Moutwijn- en Jeneverbeurs, zie: *Beurs*
 München 201-202, 207, 210, 212-213, 221
 Munt, Deliana de, weduwe Dionijs van Kruijskercke 59

- Natie 213-214
Nederveen Meerkerk, Elise van 21
Neurenberg 201-202, 212, 221, 227, 234, 243
Niet-poorter, zie: *poorter*
- Oerle 67, 87, 101
Ogilvie, Sheilagh 19, 23-24, 237, 242
Oosterhout 66-67, 81, 87
Opperbrouwer 62, 216
Opperbrouwster 62, 111
Opstand 27, 46, 99
Order op de buitennering 64
Oxford 206
- Panhuysen, Bibi 21
Patriciaat 37
Peiler 81
Personele omslag, zie: *Volkstelling*
Personele Quotisatie, kohier van de 63, 98, 125, 128, 136, 139, 179
Pieck, Adriaen Fransz 86, 88, 95
Plattelandsbrouwer 81
Plattelandsbrouwerij 35, 64
Poorter 74-75, 157, 169, 174, 212-213, 218
Poorterschap, zie: *poorter*
- Quast, Jenneke 20
- Recognitiegeld 174-175, 180-181,
Rees, Elisabeth, weduwe Frans van Unia 138, 147
Republiek 22, 27-28, 112, 248
Rotterdam 28-29, 36, 41-42, 47, 51, 60-64, 70, 72, 75, 82-86, 88, 91-93, 96-100, 102, 104, 106, 111, 113, 117, 121, 123-124, 127-133, 136, 138, 140, 143, 145, 150-152, 160-161, 165-166, 169, 171-174, 176, 179-180, 182, 185-186, 190, 193, 241
- Schaarbeweging 48-49, 54, 60, 240
Scharrebier 40
Scheying 90
- Schiedam 28-30, 120-121, 123-124, 128-146, 240, 245
Schmidt, Ariadne 21, 26, 73
Scott, Joan 18
Sekseratio 25, 242, 245
Seyst, Sara 126, 140
Slijter 70, 152, 160-161
Slijterij 151
Soopje 161
Soopjeverkoper 152
Souburch, Annetje van, weduwe Jan Symonsz Pesser 86, 88, 95, 106
Spondensteker 89, 109-110
Stadsbiertapper 152, 162-163, 182
- Tapper 16, 18, 24, 28, 32, 34-35, 60, 64-65, 70-71, 82, 91, 93-94, 119, 124, 149, 151-156, 160, 162-163, 165-166, 169, 171-183, 185-186, 189-191, 200, 206, 222, 229-232, 237
Tapperij 16-17, 27, 29, 59, 67, 149-153, 157, 161, 165-166, 175-178, 180-181, 185-186, 188, 190-191, 193-194, 200, 226, 229-233, 236, 242, 243-244
Tappersakte 240, 242-244, 247
Tappersgilde 157, 173
Tappersvergunning, zie: *tappersakte*
Tapster 17, 30, 163, 183, 186-187, 224, 229, 231, 243
Taveernehouder 171
Thee 24, 28, 33, 47, 59, 97, 168, 178, 181, 185, 199
Theeverkoopster 139
Thesaurier 41-43, 47
Thuisbrouwen 16, 34, 198-199, 202
Thuisbrouwer 35
Tilly, Louise 18
Timmer, E. 16
- Unger, Richard 17, 90
- Vaantjeshouder 152-153, 165, 169, 174-175, 184
Van Aert, Laura 21, 24, 193

- Varkens 94, 109, 123, 141
 Vat, zie: *vaten*
 Vaten 36, 40-41, 65-66, 68-69, 72, 78, 80, 82, 88-91, 109, 113, 143, 149, 151-152, 159-160, 165, 173-175, 177, 181, 183-184, 222
 Veertigraad 99
 Vennoot zie: *vennoten*
 Vennootschap 143-144
 Vennoten 128, 143-144, 146
 Vereenigde Oostindische Compagnie, zie: *voc*
 Vergunning 24, 31, 126, 156-157, 165, 169, 171, 173, 175, 180-181, 183, 188, 190, 193, 229-232, 236-237, 240-244, 246-247
 Vergunningregister 31
 Verkoopster 16, 30, 181-183, 185, 187, 189, 192-193, 229, 231, 233, 243
 Verkoper 16, 18, 24-25, 28, 32, 60, 91, 116, 119, 149-161, 163, 165, 171-176, 178-181, 183-185, 187-191, 193-194, 206, 229-230, 232-233, 236-237, 239-240, 243-244, 247
 Visserij 124, 146
 Vlaardingen 176
 Vlis, Ingrid van der 21
 voc 29, 60, 123, 168
 Volkstelling 56, 59, 99, 105, 180, 188
 Vries, Jan de 20, 149
 Vrij verblijfhouder 152, 167-168, 184
 Vrij wijnhuishouder, zie: *wijnhuis*
 Vroedschap 45, 99-100, 136, 141
 Vult, Anna van der, weduwe Jasper Dircksz
 Cock 92-93
- Water 33, 38-40, 59, 82, 88-89, 110, 202
 Waterwegen 35
 Weduwerecht 73, 125
 Weesp 123
 Wegener Sleeswijk, Anne 17
 Werkstetter, Christine 20, 209-210
 Whelan, Bernadette 19
 Wiesner, Merry 18, 23, 77, 110, 208-210
 Wijn 17, 33, 119, 121-125, 149, 151-154, 160-161, 163, 165-166, 169, 175-179, 200, 202, 230-231
 Wijngaarden, Hilde 20
 Wijnhandelaar 140, 151
 Wijnhuis 152, 165, 166, 184
 Wijnkoper, zie: *wijnhandelaar*
 Wijntapper 151-152, 163, 165-166, 171, 173, 183, 185-186
 Wijnverkoper, zie: *verkoper*
 Wit, Annette de 21
 Wort 39-40, 110
 Woude, Ad van der 20, 149
 Wringster 37, 39-40, 89, 110, 226
 Wunder, Heide 20
- Yntema, Richard 17, 61
- Zuidelijke Nederlanden 22, 27, 30, 32, 44, 50-51, 68, 195, 200, 202, 213, 218-219, 221, 223, 229, 232, 234-237, 239, 245
 Zwaarbier 171, 175
 Zwaarbiertapper 162-163, 171, 173

Over de auteur

Marjolein van Dekken studeerde geschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. In 2001 kreeg zij de Haerlem Prijs voor haar afstudeerscriptie over de sociaal-economische positie van bierbrouwsters in de late middeleeuwen. Vanaf 2002 was zij als onderzoeker verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), waar zij een proefschrift schreef over het werk van vrouwen in de productie en handel van drank in de Noordelijke Nederlanden (1500-1800). Sinds 2009 is zij als geschiedenisdocent verbonden aan het Cygnus Gymnasium in Amsterdam.